

Mikrofilológiai pontosság, hihetetlenül
gondos adatkezelés, higgadt ábrázolás
az elszennvedő kortárs tapasztalata csak olykor
remegteti meg Gál Éva elbeszélő hangját.
Sebészi feltáras ez a könyv a forradalom utáni
évek, a korai Kádár-korszak állambiztonsági
felvilágáról.

Rainer M. János

Gál Éva

Lejáratás és bomlasztás

TUDÓSOK, TANÁROK A TITKOSRENDŐRSÉG LÁTÓKÖRÉBEN

Corvina ■ Nagy Imre Alapítvány

Szöveg © Gál Éva, 2013

Képek © MTI, MNM Történeti Fényképtár, magángyűjtemények

A kötetet Csöllei Balázs tervezte és tördelte

Jelen kiadvány a jogtulajdonos írásos engedélye nélkül sem részben, sem egészben nem másolható, sem elektronikus, sem mechanikus eljárással, ideértve a fénymásolást, számítógépes rögzítést vagy adatbankban való felhasználást is.

Kiadja a Corvina Kiadó Kft., az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1086 Budapest, Dankó u. 4–8.
e-mail: corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

és a Nagy Imre Alapítvány
1026 Budapest, Orsó u. 43.

N
NAGY IMRE
ALAPÍTVÁNY

Felelős kiadó: Kúnos László, a Corvina igazgatója
Felelős szerkesztő: Gspann Veronika
Műszaki vezető: Illyés Éva

ISBN 978 963 13 6138 4

Tartalom

Előszó	7
--------------	---

Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedése” (1957–1959)	17
A nyomozás	22
A letartóztatás	48
A vizsgálat	58
A per előkészítése – a vádirat	80
A tárgyalás és az ítélet	100
Hivatkozások	126

Egy meghíúsult beszerzés – A Mérei-ügy mellékszálai: Nemes Livia	129
---	-----

Volt-e ártalmatlan ügynökjelentés? – A Mérei-ügy mellékszálai: a „Tóth Gabriella” fedőnevű ügynök jelentései (1958–1964)	147
--	-----

„Lejáratás” és „bomlasztás” – A Kádár-kori államvédelem esete Szalai Sándorral, 1. rész	179
Kísérletek Szalai letartóztatására	189
Lejáratás és kompromittálás	200
A tudós kicsúszik a III/III. markából	211
Egy kis kitérő: hogyan hasznosította az ügynököket Szalai ellen a III/III.	221

„A fellazító politika világítótornya” – A Kádár kori államvédelem esete Szalai Sándorral, 2. rész	233
Operatív terv	241
A kapcsolatok	246
A külföldiek szállodai ellenőrzése	250
További tervek Szalai ellen	267
Újra „belső ellenség”	275
 Egy amerikai Budapesten – A Szalai-ügy mellékszála	291
 Operatív kombináció – A „Kopasz” fedőnevű célszemély, azaz Eörsi István költő ellen	307
 Libamáj, operatív célból – Szilárd Leó atomtudós esete a titkosrendőrséggel	317
 Függelék	
Megjegyzések	331
Felhasznált irodalom	333
Életrajzi jegyzetek	337
Hálózati személyek	364
A dokumentumok jegyzéke	365
Rövidítések jegyzéke	367
Köszönetnyilvánítás	369
Névmutató	371

Előszó

A kötetben olvasható írások főszereplője az egyik oldalon – természetesen a témából következően is – a politikai rendőrség, a másik oldalon a fő- és a mellékszereplők történetesen majdnem valamennyien tudósok és tanárok. Nem mintha a magyar államvédelem annak idején megkülönböztetett figyelmet fordított volna a társadalomnak erre a csoportjára. A sztálinista diktatúra számára – kivált az ötvenhatos forradalom utáni megtorlás éveiben – nem volt olyan rétege a társadalomnak, amelyet ne tartott volna valamilyen szempontból veszélyesnek a fennálló rendszerre nézve, jóllehet az értelmiségre, mint véleményformáló rétegre, különösen nagy gondot fordított. Másfelől nem azért van szó e kötetben főként a fenti foglalkozási csoportokhoz tartozó emberekről, mintha kutatómunkámban éppen a tudósok és tanárok elleni állambiztonsági tevékenység módszeres vizsgálatát és feldolgozását tűztem volna ki célul. Voltaképpen szinte véletlenszerűen alakult úgy, hogy az általam átnézett (az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában és más gyűjteményekben őrzött) dokumentumok olyan emberekről szólnak, akik csaknem mind a címben megnevezett foglalkozási körből kerültek ki. Mindamellet mégsem egészen véletlenszerű a dolog: az írások ugyanis tulajdonképpen egyetlen téma, a Mérei-ügy, azaz a Mérei Ferenc és társai ellen „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése és más bűntettek miatt” folytatott államvédelmi nyomozás, vizsgálat, majd legfelsőbb bírósági eljárás és az ennek mellékszálaiként felmerült további kérdések kutatásából keletkeztek.

Eredetileg egyáltalán nem a tudományos feldolgozás és megírás szándékával fogtam a kutatásba, hanem csak az oly sokáig

elzárt, szigorúan titkos iratok megismerése, elolvasása céljából – mégpedig személyes indíttatásból. Férjem, Litván György tanár és történész (1929–2006) ugyanis a *Hungaricus*-ügynek is nevezett államvédelmi ügy egyik főszereplője volt. A nyomozási dossziéra azért írták a „Hungaricus” címet, mert a vád fő tárgya az ezzel az álnévvel jegyzett rendszerellenes tanulmány megírása, sokszorosítása és terjesztése volt. Férjem végül is 1958 őszi letartóztatása után Mérei Ferencsel együtt ötödmagával került a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa elé, és harmadrendű vádlottként az 1959. április 1-jén meghozott ítélet szerint 6 év börtönbüntetést kapott. (A Mérei-ügyben megvádolt további kilenc személyt *Zsámboki Zoltán és társai* címszóval külön csoportba sorolták, és tárgyalásukat két hónappal később tartották meg.)

A levéltári munka során fokozatosan kiderült, hogy szinte a teljes dokumentumanyag fennmaradt: az úgynevezett bizalmas nyomozás iratai (tehát a letartóztatás előtti, operatívnak nevezett iratok), a vizsgálati (vagyis a „Fő utcai”) iratok és a bírósági iratok is. Sok ezer oldal elolvasása és az ügy kiágazásainak más források bevonásával is végzett további kutatása után úgy láttam, hogy itt olyan ismeretek birtokába jutottam, amelyeket érdemes (sőt kötelességem) másokkal is megosztani, vagyis történészként feldolgozni. Érdemes, annak ellenére, hogy én magam ezen korszakot és kérdéskört illetően történészként amatőrnek számítok, hiszen mindaddig egy sokkal korábbi korszakkal, a XVII–XIX. századdal és egészen más témákkal (várostörténettel, Buda és környéke történeti topográfiájával, gazdaság- és társadalomtörténeti kérdésekkel) foglalkoztam. Mindamellet nemcsak a szó ma elterjedtebb – pejoratív mellékszövegű – értelmében voltam amatőr, azaz a levéltári munka megkezdése előtt nem tanulmányoztam át a vonatkozó teljes korábbi szakirodalmat (hiszen, mint már jeleztem, nem is szándékoztam történészként írni a témáról), de e meghatározás eredete, a latin *amare* értelmében is, azaz

szívesen foglalkoztam a választott témával, érzelmi szál is fűzött hozzá. A korszakkal és a tárggyal kapcsolatos szakmai előtörténet hiányát talán némiképpen ellensúlyozhatta, hogy átelője voltam az eseményeknek, tudok olyan körülményekről és vonatkozásokról is, amelyek nem találhatók az írott dokumentumokban, személyesen ismertem az „elszenvedő oldal” szinte valamennyi szereplőjét és részben (ha nem is kellemes ismerősként) az államvédelmi oldal néhány szereplőjét. Munkámban az is segített, hogy a levéltári és más történeti források megismerésében és használatában – ha nem is ezen a speciális területen – az Országos Levéltárban, majd a Fővárosi Levéltárban évtizedes levéltárosi gyakorlatot szereztem, és eddigi történészi tevékenységem révén némi általános jártasságra is szert tettem a történetkutatásban.

A kötet írásai konkrét, egyedi ügyekkel foglalkoznak, amelyek közül csak egy (a Mérei-ügy) jutott el az államvédelmi eljárások végső stádiumáig, a realizálásig, azaz a letartóztatásig, a bíróság elé állításig és az elítélésig. De ezek az ügyek egyben esettanulmányoknak is tekinthetők, amelyekből kellő óvatossággal általános tanulságok is levonhatók a politikai rendőrség működését illetően.

A *Hungaricus*-ügyet, az utolsó nagyobb ötvenhatos politikai pert a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése és a felügyelete alatt működő Belügyminisztérium is a Nagy Imre híveire mért végső csapásnak szánta. Előzőleg, 1958 júniusában a Kádár-rezsimnek – hosszú előkészületek után – sikerült véghez vinnie Nagy Imre és társai bíróság elé állítását és a négy legveszélyesebbnek ítélt vádlott kivégzését, majd gyors egymásutánban megtartania az addig jegelt legjelentősebb politikai pereket (amelyekben igen súlyos ítéleteket hoztak). Időrendben: Ádám György és társai, Kardos László és társai, Bibó István és társai, Haraszi Sándor és társai pere. A „nagyimristák” elleni represszió lecsengésének tekinthető *Hungaricus*-ügy vizsgálatának utolsó stádiumában le

is vonták azt a kissé elhamarkodott következtetést, hogy sikerült teljesen szétzúzniuk az általuk revizionistáknak, nemzeti kommunistáknak nevezett csoportokat.

Ez az államvédelmi ügy szemléletesen mutatja, hogyan konstruálta meg a pereket a politikai rendőrség. A fő vádhoz – az illegális írásművek, röpcédulák létrehozásához és terjesztéséhez – Méreinek nem volt köze, csak utólag szerzett róla tudomást. A *Hungaricus*-ügy operatív, azaz nyomozati dossziéjának tárgya eredetileg csak Litván György és Fekete Sándor illegális tevékenysége volt. A nyomozást vezető Hollós Ervin alezredes (a BM Politikai Nyomozó Főosztálya akkor II/5 számmal jelzett, „belső reakciót elhárító” osztályának vezetője) eleinte Szalai Sándort, a szociológia akkor már fegyelmi úton eltávolított egyetemi tanárát is be akarta vonni az ügybe, ezt a tervét azonban nem valósíthatta meg. Viszont Mérei Ferenc pszichológust, akire egyébként a belügyesek már régóta vadásztak – főként ötvenhatos egyetemi szerepe miatt – egy számukra szerencsés véletlen folytán (amelyről a tanulmányban lesz bővebben szó) az utolsó pillanatban, egy mesterséges konstrukció révén a *Hungaricus*-ügyhöz tudták kapcsolni, mégpedig úgy, hogy elsőrendű vádlottat csináltak belőle.

Egyébként az is a konstrukcióhoz tartozott, hogy miképpen csoportosították a bíróság elé vitt vádlottakat. Miután az ügyben 1958 októberében eredetileg letartóztatott hat személy mellé 1959 első két hónapjában még négyet vittek be a Fő utcára, továbbá másik négy, már korábban, más ügy miatt letartóztatott gyanúsítottat is a *Hungaricus*-ügyhöz kapcsoltak, két csoportra osztották a vizsgálati foglyokat, de csak az utolsó pillanatban döntötték el, ki melyik perbe kerül, illetve kik lesznek egy-egy csoportban az elsőrendű vádlottak.

A végül Mérei Ferenc és társai néven futó ügy számomra az első és legfontosabb esettanulmány volt. Részletekbe menő kutatása során ismerhettem meg, hogyan választották ki és használ-

ták fel a besúgókat, hogyan vetették be az operatív technikai eszközöket, miképpen végezték a külső figyelést, és végül az így összegyűjtött, sokszor kétes értékű információkat milyen tendenciózus, rosszindulatú, hazug módon összesítették, foglalták rendszerbe, azaz miképpen kriminalizálták a történeteket.

Miként látni fogjuk, az ügy nyomozati és vizsgálati szakaszában az ügynökök beszerzésének vagy beszerzési kísérleteinek többféle módját alkalmazták. Előfordult a börtönnel való fenyegetőzés (ezt főként a kihallgatásra behívott tanúknál alkalmazták előszeretettel), a letartóztatásból való kiengedés, a vizsgálati foglyoknak enyhébb elbánás ígérese, a már elítéltek idő előtti szabadon bocsátása (e két utóbbi módszerhez főleg zárkaügynökök esetében folyamodtak).

Találkoztam ebben az ügyben az úgynevezett konspiratív letartóztatás módszerével is. Itt mindkét ilyen kísérlet kudarcra végződött a belügy számára. A konspiratív módon, tehát nem éjjel a lakásán, hanem délelőtt, az utcán letartóztatott Litván György nem vállalta az együttműködést szabadon bocsátása fejében. A hónapokkal később, szintén az utcán letartóztatott Nemes Livia pszichológust eredetileg kizárólag azért fogták le, mert szükségük lett volna ebben a körben egy újabb besúgóra, s biztosak voltak abban, hogy családi körülményei miatt belemegy a dologba. Miután azonban őt sem tudták beszervezni, benn tartották a Fő utcán, és a második *Hungaricus*-perben a többiekhez képest különösen súlyos ítélettel sújtották: öt év börtönnel. Ezt a tanulságos esetet részletesebben, külön fejezetben is megírtam (*Egy meghiúsult beszerzés*).

Ugyancsak a *Hungaricus*-ügyben élém került dokumentumok indítottak arra, hogy utánajárjak az ezekben csak érintőlegesen szereplő Szalai Sándor elleni államvédelmi tevékenységnek. Az említett iratokból csak annyi volt kiolvasható, hogy miután Hollós alezredes a felső pártvezetéstől nem kapott engedélyt

Szalai Sándor és néhány más szociáldemokrata (Horváth Zoltán, Justus Pál) bevonására a büntetőeljárásba, elhatározta, hogy a BM lejárta őket. A tájékozódás során fokozatosan megtudtam, hogy Szalairól az ÁBTL-ben nyolc kötetnyi iratot őriznek, s ezekből végül sikerült kideríteni, hogyan is alakult a továbbiakban a „Szalai-ügy”.

A Szalai Sándor elleni állambiztonsági ténykedéseket két részletben írtam meg (a kutatás első fázisában ugyanis csak az 1970 előtti iratokat tartalmazó két kötetet tudtam átnézni). Ezek a dokumentumok azt világították meg, hogyan gyűjtött anyagot a titkosrendőrség az 1950-es koncepció „Szakasíts-perben” életfogytiglanra ítelt és 6 év börtön után csak 1956 nyarán rehabilitált tudós ötvenhatos „ellenforradalmi” tevékenységéről, a forradalom leverése utáni „ellenséges kijelentéseiről” és feltételezett rendszerellenes tevékenységéről. A „Szalai Sándor” feliratú, korábban a titkos iratokon belül még titkosabbakra utaló T jelet kapó (T-9738. számú) dosszié első és második kötetéből kiderültek a részletek is arról, hogyan hajtották végre a kitervelt „lejáratást”, azaz besúgó hírébe keverését. A belügynek ez az akciója sikerrel járt: Szalait a rágalommal végül is el tudták szigetelni a hazai barátoktól, ismerősöktől és tudományos köröktől. Ez az állambiztonsági machináció persze egyáltalán nem volt kivételes: a lejárátás és bomlasztás igen kedvelt és elterjedt módszer volt. S erre azért is fel kell figyelni, mert a titkosrendőrség, miközben elszántan őrizte (s bizonyos fokig még ma is őrzi) valódi ügynökeinek inkognitóját, előszeretettel hozott besúgói hírbe ártatlánokat. Ez arra int bennünket, hogy az akkoriban vagy akár még most is terjedő híreket minden konkrét esetben próbáljuk meg ellenőrizni: bizonyítható-e az állítás, vagy pedig a BM által tudatosan terjesztett hamis vádról van szó?

Szalai Sándor pályáját azonban a sikeresen végrehajtott „lejárátás” sem tudta kettétörni: a sok nyelvet beszélő, igen művelt,

nagyon tehetséges és rendkívül energikus, sőt némelyek szerint erőszakos tudós részben ezen tulajdonságai, részben a később ismertetendő, számára szerencsésen alakult körülmények folytán a nemzetközi tudományos életben meg tudta vetni a lábát, s így teret talált tudományos és tudományszervezői munkásságának. De ez sem mentette meg az állambiztonság – ezúttal a kémelhárítás – kitüntetett figyelmétől. A hatóság azonban ezekben az (1983-ban bekövetkezett halála előtti) években sem tudott eljutni a „realizálásig”, azaz a letartóztatásig. A vele kapcsolatos több mint ezer oldalnyi titkosrendőrségi irat az akkori állambiztonsági módszereken kívül azt is illusztrálja, mennyire rettegett a rezsim az ügynevezett fellazítástól, vagyis a nyugati „imperialista” befolyás sokféle formában észlelhető terjedésétől. Az állambiztonság Szalai esetében a nyugati tudományos eredmények, a kutatás és az egyetemi oktatás szabadsága propagálását, a nemzetközi szociológiai szervezetekbe és általában a szabad világ tudományos életébe való bekapcsolódást tekintette a „fellazítás” veszélyes megnyilvánulásainak.

Tisztán ügynökkérdésről voltaképpen csak egy írás szól (*Volt-e ártalmatlan ügynökkijelentés?*), s ebben azt a következtetést kellett levonnom, hogy ilyen alig-alig lehetett. A cikkben főszereplő besúgó munkadossziéját (vagyis összegyűjtött jelentéseit) azért kértem ki, mert szerettem volna megtudni, ki az a „Tóth Gabriella”, aki férjemről, rólam és számos barátunkról jelentett. Ez még nem lett volna ok arra, hogy meg is írjam a történetet. Találkoztam viszont a dossziében olyan esetekkel, amelyek megmutatták, hogy a besúgó által jelentéktelennek hitt – sőt „feladatán kívül”, pusztán az ügynökszerep interiorizálása folytán leírt – információk milyen súlyosan tudtak ártani embereknek.

Két további, rövidebb fejezet foglalkozik a Szalai-dossziéból előkerült, a szociológusprofesszorral csak részben összefüggő témával. Az egyik a Szalaival kapcsolatban álló amerikai tudós,

William E. Griffith budapesti megfigyelésének története, a másik Eörsi István – az 1956-os szerepéért korábban börtönt viselt – költő lejáratására kitervelt „operatív kombináció”.

A hazánkba látogató külföldi tudósok megfigyelésének részletei – amelyekről a Szalai „fellazító tevékenységével” foglalkozó tanulmány több helyütt is beszámol – a mából visszatekintve, olykor inkább nevetségesnek tűnhetnek.

A Szilárd Leóval kapcsolatos, a kötetet záró rövid írás semmilyen összefüggésben nincs az előbbiekkal. Pusztán családi ismeretség okán kértem ki és néztem át az 1920 óta külföldön élő és dolgozó híres atomtudós dossziéját, és csak az államvédelemre (ezúttal a hírszerzésre) jellemző néhány – tanulságos, olykor mulatságos – mozzanat miatt írtam le a történetet.

Kevésbé nevezhető azonban mulatságosnak a titkosrendőrségnek az a tevékenysége, munkamódszere, amelyet belügyes nyelven „kombinációnak”, „operatív játszmának” neveztek. Ezek az elnevezések számos különféle tevékenységet fednek, amelyek közül a kötetben is sokkal találkozhatunk.

A Mérei-ügyben például kombinációnak vagy „tervnek” nevezték az ügynöki beszervezés érdekében tett bekerítő (általában zsaroló) hadműveleteket, vagy ellenkezőleg, a hamis ügynökvádak terjesztésének agyafúrt módszereit. Az operatív kombinációk vagy játszmák ennél bonyolultabb módokon – névtelen levelekkel, hamisított dokumentumokkal, kompromittáló állításokkal, cinikusan kifundált rágalomokkal – hasonló célokat szolgáltak.

A politikai rendőrség által előszeretettel alkalmazott „lejáratás”, bomlasztás”, azaz az ellenzékiek közötti bizalmatlanság, viszály, sőt olykor ellenségeskedés szítása sokszor eredményes volt. Még ma sem tudjuk minden esetben, mi volt igaz, mi volt hazugság a belügyesek által persze konspiratív módszerekkel terjesztett hírekből, amelyekkel olykor valóban zavart tudtak kelteni az ellenzéki sorokban. Ezekről sok mindent megírtak már

a kérdéskör kutatói – amióta egyáltalán megindulhatott a kutatás –, de a teljes igazság kiderítését talán csak a dokumentumok akadálytalan hozzáférhetősége tenné lehetővé, ám kétséges, hogy ez megvalósul-e.

Mivel a kötetben összegyűjtött írások eredetileg 2008 és 2012 között különböző időszaki kiadványokban jelentek meg (a megjelenés helye az egyes publikációk végén olvasható), minden erőfeszítem ellenére óhatatlanul maradt bennük ismétlések, hiszen az adott téma kifejtéséhez szükséges magyarázatokat esetenként nem lehetett kihagyni. Ezekre az ismétlődően előforduló szövegekre a cikkekben tárgyalt kérdések, illetve a kiadvány jellege által feltételezett olvasóréteg különbözősége miatt volt szükség.

Az idézett dokumentumokat betűhíven, helyesírási és fogalmazási hibáikkal együtt közöltem, s mivel ezek meglehetősen gyakoriak voltak, általában mellőztem a szokásos [sic!] jelzést.

A korszak és a téma iránt érdeklődők rendelkezésére már hatalmas tudományos és ismeretterjesztő irodalom áll, elsősorban az 1956-os Intézet, az ÁBTL és más tudományos intézmények által végzett módszeres kutatások eredményeként. A megjelent forráskiadványok, cikkgyűjtemények, monográfiák, az időszaki sajtóban közzétett tanulmányok és cikkek felsorolása szinte külön bibliográfiai kötetet tenne ki, ezért itt el kell ettől tekintenem. A *közvetlenül* felhasznált irodalom jegyzéke a kötet végén található.

MÉREI FERENC
ÉS TÁRSAI
„ELLENFORRADALMI
SZERVEZKEDÉSE”

(1957~1959)

A népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének vádjával 1958. október 17-ről 18-ra virradó éjszaka, illetve 18-án reggel letartóztatták Mérei Ferenc pszichológust, volt egyetemi tanárt, Fekete Sándor újságíró, Hegedűs András közgazdászt¹ és Litván György tanárt. Ugyanazon az éjszakan szervezkedésben való tevékeny részvétel vádjával Hoffmann Tiborné tanárt és Kelemen Imre fordítót is őrizetbe vették. A legfontosabb „ellenforradalmi cselekmény”, amellyel a letartóztatásokat indokolták, a *Hungaricus* aláírással 1956 végén illegálisan megjelentetett tanulmány szerkesztése, sokszorosítása és terjesztése volt. Akadtak további vádpontok is (főleg a politika foglyok hozzátartozóinak anyagi segítése). Mérei és Litván esetében még a hűtlenség is szerepelt a letartóztatás indokai között.

Mindez alig négy hónappal a Nagy Imre és társai ellen 1958 júniusában titokban lefolytatott büntetőper ítéleteinek nyilvánosságra hozatala után történt. A Nagy Imre-per az év folyamán hamarosan követte néhány más politikai per is (Ádám György és társai, Kardos László és társai, Bibó István és társai, Haraszti Sándor és társai ellen), amelyekben szintén nagyon súlyos ítéleteket mondtak ki; ezeket azonban általában nem hozták nyilvánosságra.²

¹ Akkor még nem nevezte magát Hegedűs B. Andrásnak; később is csak azért iktatta be a B.-t, hogy megkülönböztesse magát a volt miniszterelnöktől.

² Ezek az 1958 folyamán elítélt foglyok már 1957 óta letartóztatásban voltak. Perüket nyilvánvalóan azért halasztották a Nagy Imre-per utánra, mert csak Nagy Imre és néhány társa kivégzése után lehetett a többi politikai perben a pártvezetés által megkívánt súlyos (életfogytiglani) ítéleteket hozni. Mint utóbb bebizonyosodott, Bibó Istvánt és Göncz Árpádot is eredetileg halálra akarták ítélni, csak egy erőteljes nemzetközi tiltakozás hatására hátráltak meg, s ítélték őket végül is 1958. augusztus 2-án életfogytiglanra. Egyedül a már 1957 januárjában letartóztatott Lőcsei Pál újságíró perét folytatták le korábban, 1958 májusában, mert ellene amúgy sem tudtak volna a végül kimondott 8 évnél súlyosabb ítéletet hozni. Az 1956 utáni perek adatairól: Megtorlás (1996).

Az október 17-én, illetve 18-án letartóztatott hat személy és másik nyolc,³ később hozzájuk csapott (összesen tizennégy) vádlott ügyében a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa két egymás utáni, összetartozó perben (Méri Ferenc és társai, illetve Zsámboki Zoltán és társai perében) 1959. április 1-jén, illetve június 2-án hozott ítéletet.⁴

A „Méri Ferenc és társai” címmel futó ügy tulajdonképpen a Nagy Imre még szabadon maradt értelmiségi hívei elleni utolsó nagy megfélemlítési akció, példát statuáló bűnper akart lenni. Az állambiztonsági szervektől kapott tájékoztatás alapján a politikai vezetés azt hitte, hogy az ügy főszereplőinek letartóztatásával, majd elítélésével felszámolja az utolsó veszélyes „revizionista” mozgolódást, s ezzel teljesen szétzúzza a „nagyimrés” szervezkedések maradványait. A belügyesek a Méri és társai elleni vizsgálattal, majd bírósági eljárással az ügybe büntetőjogilag be nem vont, de különböző módokon ijesztgetett és fenyegetett szélesebb értelmiségi körökre is hatni akartak: elérni, hogy végképp hagyjanak fel a forradalom iránti nosztalgiával, az elítéltekkel való szolidaritással és a Kádár-rezsimmel szembeni ellenségességgel.

³ Letartóztatásuk időrendjében: Zsámboki Zoltán fordító (1958. jún. 10.), Németh László tanár (1958. szept. 21.), Kántás László tanár (1958. okt. 3.), Varga János tanár (1958. okt. 9.), Nemes Livia pszichológus, akkor tanítóképző-intézeti tanár (1959. jan. 23.), Lipták Tamás matematikus (1959. febr. 2.), Kiss Károly költő (1959. febr. 7.), Széll Jenő volt diplomata, a Népművészeti Intézet 1957-ben leváltott igazgatója, akkor az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa (1959. febr. 19.).

⁴ MOL XX-5-h, Legfelsőbb Bíróság T. Nb. 22/1959/7.sz., 209–246. Ítélet a Méri Ferenc és társai elleni bűnügyben, 1959. április 1.; ÁBTL V-145288/14-f, 155–188. Ítélet a Zsámboki Zoltán és társai elleni bűnügyben, 1959. június 2.

102 288. t. 5. 85. o. e
PB 1958. jún. 1.

Bibó - Gábor

- 6 -

7.2

f/ Münnich elvtárs szóbeli be-
jelentése néhány büntetőpo-
litikai intézkedésről.

x halálos

A Politikai Bizottság megbizsa Münnich elvtársat, hogy az általa előterjesztett ügyben a peranyagot még egyszer vizsgálja át és a cselekmények természetétől függően konzultáljon az igazságügyi szervekkel. Az ellenforradalmi cselekményekkel kapcsolatos, most lezáruló ügyekben hozandó ítéletet publikálni nem kell.

KMF.

Jegyzőkönyvezte: Ságvári Ágnes
/Ságvári Ágnes/

Kádár János
/Kádár János/ VII. 3

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

A nyomozás

A per főszereplőinek a *Népszabadság* 1958. október 18-i számában kishírben bejelentett letartóztatását nagyjából egy évig tartó nyomozás előzte meg. Az 1957. november végén elindult nyomozás eleinte „Nacionalisták” vagy „Földi, Lengyel [azaz Fekete, Litván] és társai” fedőnéven futott, de néhány héttel később már felbukant a „Hungaricus” elnevezés is (a BM-ben a fedőneveket mindig idézőjelbe tették). Az úgynevezett operatív csoportdosszié neve végül 1958 májusában lett „Hungaricus”; majd csak a nyomozás legvégső fázisában „Mérei Ferenc és társai”.

Kezdetben azonban a későbbi Mérei Ferenc és társai-ügy sok szereplője ellen még külön-külön szálon, más-más ügyekben nyomoztak. Az „ellenforradalmi cselekmények” megtorlása végett 1956 novembere óta folytatott nyomozások, vallatások során szinte mindegyikük neve már jóval előbb, többször is felmerült, a legkülönbözőbb összefüggésekben. 1957 folyamán közülük már többeket beidézték kihallgatásra, s volt, akit néhány hétig benntartottak vagy internáltak.⁵ De akkoriban még egyiküket sem tartóztatták le.

⁵ Fekete Sándort, Széll Jenőt, Hegedűs Andrást, Kiss Károlyt a Nagy Imre és társai, illetve a Petőfi Kör, a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa, az Írószövetség, a munkástanácsok ügyében hallgatták ki többször is; Lipták Tamást (akit aztán a Zsámboki és társai-perben ítélték el) egyszer már őrizetbe vették 1956 novemberében, Krassó György ügyével kapcsolatban; Zsámboki Zoltánt is benn tartották 1957 tavaszán néhány hétig; Kántás László is volt már „benn”; Litván Györgyöt az iskolai KISZ-szervezés akadályozása és november 4-i fegyverfogása miatt 1957 nyarán Kistarcsára internálták, ahonnan azután másfél hónap múltán apja mentőakciója eredményeként Biszku Béla belügyminiszter engedte ki, „népgazdasági érdekből” (Litván József ugyanis egy textilipari találmánya külföldi értékesítésével devizát szerzett volna az országnak). Litván ügyéről: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) V-142622, 85. Határozat, 1957. június 3.; uo. 89. Jelentés, 1957. július 11.

Ma már nehéz lenne kideríteni, hogy miért nem. Talán éppen elég vizsgálati fogoly volt már benn (a Fő utca ez időben egyáltalán nem kongott az ürességtől), talán nem gondolták kellően súlyosnak a cselekményüket, talán gyanakodtak, de még nem tartották elég nyomósnak a bizonyítékokat (Kiss Károly esetében ezt, 1957. januári tanúkihallgatására utalva, később meg is írták). Akkoriban persze a politikai rendőrség minden erejével Nagy Imre és társai perének előkészítésével foglalkozott. 1957-ben egyébként is sok dolguk volt az államvédelmiseknek: országszerte folyt a forradalomban szerepet játszó személyek felkutatása, letartóztatása, bíróság elé állítása, elítélése.

1957. november végén az újonnan felmerült *Hungaricus*-ügyben indítottak új nyomozást, név szerint elsősorban Litván György és Fekete Sándor ellen. Maga a *Hungaricus* írói névvel aláírt dolgozat 1956 decemberében készült. A *Cikksorozat a magyar nemzeti-demokratikus forradalom néhány tanulságáról* címet viselő 48 oldalas szöveget 1956 decemberében stencillel sokszorosították, és 1957 első hónapjaiban terjesztették. Az írás a szovjet típusú kommunizmussal és magyarországi változatával, a Rákosi-rendszerrel, a forradalom okaival, a fegyveres beavatkozással hatalomra juttatott Kádár-rezsimmel foglalkozott, és programot próbált adni az ellenállásra.

De miért csak 1957. november végén kezdtek nyomozni a majdnem egy évvel korábban megjelent „ellenforradalmi” iromány ügyében? Egyszerűen azért, mert az államvédelmi hatóság – amely pedig 1956 novemberétől kezdve teljes erőbedobással dolgozott a forradalom előtti, alatti és utáni „ellenséges cselekmények” felderítésén és megtorlásán – mindaddig nem tudott a *Hungaricus*ról. Ami azért figyelemre méltó, mert ezt a körülből ötven példányban sokszorosított kiadványt annak idején viszonylag sokan ismerték és olvasták, igaz, hogy csak meghatározott körben terjesztették, főként az úgynevezett revizionisták

között. Úgy látszik azonban, senki sem jelentette fel, és így a belügyesekhez egyetlen példány sem jutott el, annak ellenére, hogy ekkorra már sok revizionistát hallgattak ki, tartóztattak le, és számos besúgót foglalkoztattak az ötvenhatos ügyekben. Mindamellett a *Hungaricus* név nem merült fel a korábbi ügyekben. Pedig a *France Observateur* című francia hetilap 1957. január 31-i számában már megjelent egy cikk erről az írásról. Úgy látszik azonban, a politikai rendőrség akkor még nem kísértette figyelemmel a francia nyelvű sajtót.

A helyzet Kosáry Domokos 1957 novemberében történt letartóztatása után változott meg. A már akkor is európai hírértérettudó 1957. november 14-én a francia kultúrattaséval és más nyugati diplomatákkal nyíltan fenntartott kapcsolata miatt tartóztatták le. Kosáry egyébként a történeti források megőrzése érdekében gyűjtötte az ötvenhatos dokumentumokat. Ezt a gyűjteményt zárt, bizalmas letétként előbb a Ráday Könyvtárban tartotta, majd átvitte az Egyetemi Könyvtárba. Letartóztatása után a politikai rendőrség nyomban kiszállt az Egyetemi Könyvtárba, és elvitte a kéziratpáncélszekrényéből a hét lezárt borítékban elhelyezett gyűjteményt.⁶ Ebben találtak egy-egy példányt a *Hungaricus* sokszorosított első részéből és a csak gépiratban létező második részéből (amely a *Két pogány közt* címet viselte). Ezeket egykori egyetemi tanítványa, Litván György vitte el Kosáryhoz a gyűjtemény számára. Így került a belügyesek kezébe a *Hungaricus*. Kosáry – aki letartóztatása után is tartotta magát ahhoz, hogy ő csak legális dolgokat cselekedett, hiszen a Magyar Tudományos Akadémia bízta meg a külföldi kapcsolatok ápolásával –

⁶ ÁBTL V-145890, 54. Az Egyetemi Könyvtár lelkiismeretes könyvtárosa elismervényt kért a belügyesektől (ez merőben szokatlan lehetett számukra, de meglepetésükben mégis adtak). Az átvételi elismervény szerint az iratokat november 14-én vitte megőrzés végett Kosáry az Egyetemi Könyvtár kéziratárába. Ekkor már nyilván figyelték őt, hiszen előállítására a BM II/2-c alosztálya már 1957. október 9-én javaslatot tett. Uo. 152–153.

az első kihallgatásokon elmondta, hogy a tanulmányt Litván adta át neki, s hogy azt Fekete Sándor írhatta.⁷

Hogy a szöveg szíven ütötte a belügyeseket, nem csoda. Fekete Sándor okos és kitűnő íráskészségű újságíró volt, s addigra már radikális ellensége a szovjet típusú kommunizmusnak, a sztálinizmusnak és persze a Kádár-rezsimnek. A sokszorosított *Hungaricus* I. (később a bíróság elnöke ezen a néven emlegette, megkülönböztetésül a csak gépiratban fennmaradt folytatástól) szemléletesen, gyilkos gúnnyal jellemezte és elemezte a szovjet rendszert és szovjet tankokkal a hatalomba visszajuttatott magyar kiszolgálóit.⁸

Ekkor, november végefelé kezdte el a belügy Hollós Ervin alezredes⁹ vezetésével – és valószínűleg az ő kezdeményezésére – az intenzív nyomozást, ekkor állították rá Litván Györgyre és Szalai Sándor egyetemi tanárra korábbi bizalmas kapcsolatukat, a „Hamvas Judit” fedőnéven foglalkoztatott Erki Edit tanárt.¹⁰ Tartótisztje maga Hollós Ervin lett, a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályán a „belső reakciót elhárító” (akkor: II/5. számmal jelölt) osztályának vezetője,¹¹ aki ettől kezdve egyre

⁷ ÁBTL O-10986, 282. Összefoglaló jelentés, 1958. május 8. Amikor Kosárynak később újra vallomást kellett tennie ebben az ügyben, azt írta, nem tudja, hogy a *Hungaricus* benne volt-e a gyűjteménye számára átadott anyagban. Uo. 166. Kosáry Domokos s.k. vallomása (gépiratos másolat), 1958. február 18.

⁸ Fekete Sándor 1989 elején a Kossuth Könyvkiadó kiadásában megjelentette a *Hungaricus* mindkét részét, miután a sokszorosított szöveg korábban már francia, angol, lengyel és olasz nyelven, majd 1988-ban egy magyar kalózkidrásban is megjelent. Az utószóban a *Hungaricus-história* címmel megírta letartóztatásának és elítélésének történetét. Fekete (1989a) 178–227.

⁹ Hollós és sok más, ebben az ügyben is szereplő belügyes tiszt életrajzáról és pályafutásáról lásd Tabajdi–Ungváry (2008) passim.

¹⁰ „Hamvas Judit” kilétét számos egyéb dokumentum mellett a nyomozati iratokban elfekvő önéletrajza is felfedi: ÁBTL O-10986, 122–132. Önéletrajz, 1957. december 18. „Hamvas” 1957. novemberi őrizetbe vétele idején szervezték be, ezután öt nap elteltével kiengedték.

¹¹ MOL MSZMP Központi Szervei 288. f. 5/22. ó. e. Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. április 16-i ülésének határozata.

élénkebben érdeklődött a sokszorosítással nem is alaptalanul gyanúsított Litván személye és tettei iránt.

Erki Editnek a később *Hungaricus* címmel megjelölt operatív dossziékban¹² ma fellelhető egyik legkorábbi jelentése máris döntő támpontot adott a nyomozati célhoz. A besúgó azt írta, hogy az a sokszorosítógép, amelyen Krassó György és társai 1956. november 15-i letartóztatásuk előtt kormányellenes röpcédulákat gyártottak (és amelyet a rendőrség a házkutatásnál nem talált meg), a letartóztatások után Lipták Tamás közreműködésével „Litván György csoportjához került”.¹³ Arról is beszámolt, hogy 1956 decemberében már több tucat, általa készített illegális röplapot adott át neki Litván, s célzott arra, hogy az *Október Huszonharmadika* című illegális lap egyes számait is ők állították elő.¹⁴ (Litván persze csak évtizedekkel később, 1991-ben tudta meg, hogy Erki a politikai rendőrségnek dolgozott.) Az ügynök vélekedése szerint az „ők” = Kardos László,¹⁵ Mérei Ferenc, Molnár Miklós köre. „Ezt a tevékenységet azonban januárban otthagyták, a gépet másoknak átadták. Litván valószínűleg tudja, hogy kiknek. Határozottan azt állítja, hogy a gépet ma semmiképpen sem használják” – írta megbízójának Erki.¹⁶

Az ügynök azt a szívességet is megtette a politikai rendőrségnek, hogy jelentette: Litván szerint „Krassóék és az ő röpcéduláik írásszakértői egyeztetésével rájöhetnek a nyomozó szervek a gép

¹² ÁBTL O-10986 és 10986/1.

¹³ ÁBTL O-10986, 101–102. Jelentés, 1957. november 26. A besúgók kézzel írt jelentéseit a BM-ben több példányban legépelték, és több dossziéba is betették. Ezért sem tudtak az államvédelmisek az iratmegsemmisítéssel minden nyomot elmosni, még ha a munkadossziékat és a beszervezési katonákat sokszor (mint például „Hamvas Judit” és mások esetében) eltüntették is.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Kardos Lászlót, a NÉKOSZ (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) volt főtákarát 1957 májusában tartóztatták le, és 1958 júliusában ítélték életfogytiglanra egy hat vádlottal felvonultató perben, amelynek ő volt az elsőrendű vádlottja. A *Hungaricus*-ügyszakértői azonban Kardos Lászlónak semmi köze nem volt.

¹⁶ ÁBTL O-10986, 101–102. Jelentés, 1957. november 26.

azonosságára, ezt azonban le kell tagadni, mert a gép semmiképpen sem fog soha előkerülni”. (Ez így is lett: a már 1957 februárjában szétszerelt gépet 1958 nyarán a Dunába dobták – „megtanították úszni”, ahogy az egyik „bűntárs” mondta.)

„Hamvas Judit” néhány nappal korábban írt, feltehetőleg első jelentéséhez – amely részletesen beszámolt a november 4-e után rövid ideig még működő Országos Nemzeti Bizottság tevékenységéről – Hollós alezredes a következőket fűzte hozzá: „Harangozó és Geréb elvtárs! Szóban beszéljük meg az intézkedéseket.” Ez utóbbiak sorában az osztályvezető fontosnak tartotta az (akkor még új) ügynök alapos leellenőrzését, a „Kardosék által készített” röpcédulák összehasonlítását Krassóék röpcéduláival, s azt is, hogy számos már elítélt embert újra kihallgassanak.¹⁷ (Ekkor tehát még – tévesen – azt hitte, hogy „Litvánék” valóban Kardos Lászlóék csoportjához tartoztak.)

Ugyanennek a jelentésnek végén írt Erki egy másik ismerőse, Szalai Sándor (egyetemi tanári állásából akkor már eltávolított szociológus) „ellenforradalmi” nézeteiről és kapcsolatairól – megnevezve közülük Horváth Zoltánt, Mérei Ferencet és Litván Györgyöt. Azt is közölte, hogy Szalai „tud valamit a letartóztatottak segélyezéséről, sokszor emlegette, hogy ő is ad pénzt”.¹⁸ Geréb Sándor százados, Hollós alárendelte e jelentés alapján utasítást adott Szalai „sokoldalú ellenőrzésére” (technikai beépítés, külső figyelés, posta- és telefonellenőrzés stb.), majd megálapította: „Különös figyelmet érdemel Horváth Zoltán, Litván és Mérei kapcsolata. Valamint a lebukottak segélyezésére vonatkozó adat.”¹⁹ Itt merült fel először ezzel az üggyel kapcsolatban Mérei Ferenc neve.

¹⁷ Uo. 93–100. Jelentés, 1957. november 20. A szereplők szerint három részre bontva legépelt, a tartótisztnek november 18-án átadott jelentésben Erki összesen 40 személy forradalom alatti és utáni tevékenységéről számolt be.

¹⁸ Uo. 100.

¹⁹ Uo. 100/verso.

„Hamvas” jelentései alapján 1957. december elején „Intézkedési terv”²⁰ készült többek közt Litván György és Szalai Sándor ellenőrzésére, azaz „ügynöki bizalmas nyomozás alá” vonásukra (újabb besúgók reájuk állításával), lakásukba lehallgatóberendezés telepítésére, telefonjuk és postájuk ellenőrzésére. Elhatározták „időszakos külső figyelésüket” is.

Litván ellen „Hamvas Judit” mellett a „Cyrano”,²¹ „Pál Tamás”,²² „Hegyi Ferenc”²³ fedőnevű besúgókat kívánták foglalkoztatni. Szalai ellen még akkor kerestek „egy megbízható szdp [szociáldemokrata] ügynököt”, régi ügynököket akartak újra „felszedni”, továbbá egy „Kántor Natasa” fedőnevű – egyelőre azonosítatlan – informátort bevetni. Ezenkívül már börtönben lévő „nagyimréseket” kellett újra kihallgatni, régebbi ügyeket újból áttanulmányozni.

Érdekesek a „Kombinációk” pont alatt felsorolt tervek: „a./A csoporttal való kapcsolat megteremtése érdekében Bohó Róbert [akkor már a belüggyel együttműködő őrizetes] levelét kijuttatjuk. b./ Dely²⁴ és Krassó György közös cellába tesszük (XI/8).” A XI/8 akkor a zárkalehallgatás fedőszáma volt.

A BM II/5. osztályán hamarosan megírták az ügyről az első „Összefoglaló jelentést”.²⁵ (Az itt található másolati példányon sem címzés, sem aláírás nincs.) Az irat szerint „ez a csoportosulás

²⁰ Uo. 118–120. Az irat keltezetlen, de tartalmából hozzávetőlegesen datálható.

²¹ Szakács Miklós színész.

²² Tarcsey Pál, a Kossuth Klub igazgatója.

²³ Kónya László tanár, a Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat tisztségviselője.

²⁴ Dely – helyesen: Deli István Pál – mérnök-újságíró volt, akit 1957 májusától 1958 áprilisáig tartottak vizsgálati fogságban, majd a Tutsek Gusztáv elnökölte bíróság 10 havi börtönre ítélte, nem tudni, melyik perben. Az adatért Török Gyöngyvérnek tartozom köszönettel.

²⁵ ÁBTL O-10986, 115–117. Összefoglaló jelentés, 1957. december 9. A belügyi iratokból vett idézeteket betűhíven, helyesírási és nyelvtani hibáikkal együtt közlöm.

88. f. 5. 49. ö. e TB 1958. 02. 14

J e g y z ő k ö n y v

Szigoruan bizalmas!

Y.R.

- 1./ A Politikai Bizottság M é r e y Ferenc, F e k e t e Sándor és néhány társa által folytatott államellenes szervezkedés felszámolásához szükséges politikai felhatalmazást a Belügyminisztériumnak megadta.
- 2./ Hozzájárult Z e l k Zoltán, V a r g a Domokos volt írók, N é m e t h Béla volt budapesti munkástanácsstag büntetésének félbeszakításához.
- 3./ Tudomásul veszi, hogy K o v á c s István volt vezérőrnagy ügyével az igazságügyi szervek ismét foglalkoznak, cselekményével arányban nem álló büntetésének törvényes korrigálása végett.
- 4./ A Politikai Bizottság V a s s Zoltán, U j h e l y i Szilárd, H o r v á t h Márton ügyében helyesli az eljárási kegyelem alkalmazását.
- 5./ A romániai csoport két részletben – 5 személy októberben, 8 személy december első felében – hazatérhet.

Budapest, 1958. október 14-én.

Jegyezte:

Biszkú Béla
/ Biszkú Béla /

Látta:

Kádár János
/ Kádár János /

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

kis kivétellel olyan volt nékoszistákból tevődik össze, akik 1956 tavaszán feltétlenül csatlakoztak a Nagy Imre frakcióhoz.” Az osztályvezető, Hollós Ervin, mint sok más dokumentumból és cselekedetéből is kiderül, szinte rögeszmésen gyűlölte a NÉKOSZ-t, és eleinte ebből is szívesen kreált volna NÉKOSZ-ügyet. A *Hungaricus*-ból azonban végül nem NÉKOSZ-, hanem Mérei-ügy lett.

A fent idézett sommás megállapítás után következett az egyes szereplők 1956. november 4-e előtti és utáni tevékenységének rövid összefoglalása. „A még előzetes, nem sokoldalúan ellenőrzött adataink azt mutatják, hogy e csoportosulás szűk magva kibékíthetetlenül szemben áll a rendszerrel, de be vannak épülve elég mélyen a fiatal értelmiség körében, akik számukra feltétlenül megnyerhetők.” (Ez utóbbit tartották nagyon aggasztónak.) Majd részletesen ismertette az irat mindazt, amit a politikai rendőrség akkor már – elsősorban „Hamvas Judit” jelentéseiből – Litván György tevékenységéről (főleg illegális sokszorosító és terjesztő tevékenységéről), valamint kapcsolatairól megtudott, s végül Szalai Sándorról is közölt néhány (részben helytálló, részben valótlan) információt, bár beismerte, hogy „közelmúlt tevékenysége kevésbé ismeretes”.

A szorgos operatív tevékenység eredményeképp 1958 első felében már nagyon előrehaladt az ügy „feldolgozása”.²⁶ Február 15-én összeért a Litván György és a Fekete Sándor elleni nyomozás (Fekete után „nagyimrés” és jugoszláv kapcsolata miatt már korábban is nyomoztak). Február 15-én Fekete Sándor, március 10-én Litván György ellen két hét „külső figyelést” rendeltek el (1958 folyamán ezt még kétszer megismételték), és bevezették a fenti intézkedési tervben előírt egyéb „ellenőrzéseket” is.

²⁶ A politikai rendőrség tevékenységében központi helyet elfoglaló operatív munkát és annak változatos eszközeit igen alaposan ismerteti és elemzi Tabajdi–Ungváry (2008) 144–177. Ezekből az eszközökből sokat felhasználtak a *Hungaricus*, majd később Mérei Ferenc és társai néven futó nyomozásban.

Az „ügynöki bizalmas nyomozás” munkahelyükre, sőt a feleségekre is kiterjedt. Ezekkel a nem kevés pénzt és időt felemésztő intézkedésekkel azonban csak azt tudták megállapítani, hogy a megfigyeltek különféle emberekkel találkoztak az utcán véletlenül vagy előre megbeszélten, bementek különböző házakba (mint utóbb sokszor kiderült, rokonlátogatásra), kenyeret vásároltak vagy trafikba mentek, horgászni jártak (Fekete) vagy uszodába (Litván), ahová – mint jelentették –, nem követték, hanem kint megvárták. Ugyancsak nem követték Litvánt, amikor családjával együtt a Duna-parton csónakba ült, és evezni kezdett Szentendre felé. De ezek voltak a kivételek. Többnyire ilyen és ehhez hasonló esetekben is utánuk mentek. Követték például Fekete Sándort, amikor apjával horgászni ment, Litván Györgyöt, amikor sílécce a vállán a Normafához gyalogolt, és ott órákig szízett, vagy családjával együtt a Pilis-hegységbe kirándult.²⁷ A megfigyeltek persze a gyanús baráti kör tagjaival is találkoztak, telefonálhattak egymásnak. A belügyeseknek minden előforduló személyt („kapcsolatot”, ahogy ők nevezték) azonosítaniuk kellett, vagyis meg kellett állapítaniuk a nevét, címét, foglalkozását. Milyen nagy lehetett a csalódásuk, amikor kiderült, hogy olykor csak egy öreg nagynéniről vagy egy valódi vízvezeték-szerelőről volt szó!

A személyi követéssel és a „technikával” valójában semmi érdemleges, „operatív szempontból értékes” új adatot nem tudtak szerezni.²⁸ Ami nem is csoda, hiszen a nevezettek már rég fel-

²⁷ ÁBTL O-10986, 243. Jelentés Külső Figyelésről, 1958. október 12-én. A két kisgyermekkel tett kirándulásról szóló jelentésben például ilyen részletek olvashatók: „...a terepen körülbelül 3-4 kilométert gyalogoltak, virágot és bogyókat szedtek, majd 16 óra 27-kor leértek a visegrádi országútra”. A Mérei, Fekete, Litván, Hegedűs külső figyeléséről szóló jelentések ebben a dossziében mintegy kétszáz oldalt tesznek ki.

²⁸ Bár nagyon örültek, amikor kiderült, hogy Litván és Fekete meg-meglátogatják az akkor már nagybeteg Hatvány Lajost. Azt hitték, most egy fontos szál jutott a kezükbe, hamarosan azonban ejteniük kellett ezt a koncepciót. Viszont nagyon megsértődtek, amikor Fekete az utcán egy ízben demonstratívan kiköpött az őt követő operatív tiszt felé.

hagytak röpiratíró és sokszorosító tevékenységükkel, de persze a régi barátságokat továbbra is fenntartották, meglehetősen széles körben. Az államvédelmisek ezt igen rossz néven vették. Már 1958 februárjában többek közt azzal indokolták Litván György „külső figyelésének” elrendelését, hogy „azóta [internálásából 1957 nyarán történt kiengedése óta] sem hagyott fel ellenséges magatartásával, ellenséges tevékenységet folytató baráti körével a kapcsolatot ma is tartja, a kormány vele szemben tanúsított elnézése ellenére nem szakított káros nézeteivel”.²⁹ Litván György nézeteit, amelyek valóban nem voltak barátságosak a rendszerrel szemben, részletesen megismerhették az operatív iratok dossziéjában fellelhető számos ügynöki jelentésből.³⁰

1958 májusának második felében a belügyeseknek egyszerre csak nagyon sürgőssé vált, hogy megtalálják és „lekapcsolják” a *Hungaricus* készítőit. Május 15-én ugyanis a londoni *Irodalmi Újságban* megjelent egy kis hír, amely szerint „*Hungaricus*, az ismert magyar politikai író [...] svájci emigrációjában önálló kötetét dolgozta át tanulmányát. A könyvet a forradalom második évfordulójára az egyik legjelentősebb francia–svájci könyvkiadó jelenteti meg.” Ez a közlés, amelynek semmi valós alapja nem volt, a *Hungaricus* itthoni „tetteseinek” óriási öngólja lett. A háttérben az állt, hogy Kosáry letartóztatása után Litván és Fekete attól tartott: a dokumentum-gyűjteményben gépiratban megtalált második rész miatt a rendőrség majd Kosáryt gyanúsítja a szerzőséggel. Ezért fundálták ki, hogy Kende Péter, Párizsban élő barátjuk útján elhelyeznek a nyugati sajtóban egy olyan hírt, amely elterelhetné a gyanút Kosáryról. Hogy a nyomtatásban való megjelentetésről szóló részt is ők találták-e ki, nem tudható. Ez a hír

²⁹ ÁBT L O-10986, 171. Javaslát, 1958. február 25.

³⁰ Uo. 160–165, 173, 174, 258–260. Erki Edit jelentései 1958. február 12, 18. (két jelentés), április 12.

mindenesetre végzetesnek bizonyult az itthoni készítők számára, mert az államvédelem mindenképpen meg akarta akadályozni a forradalom évfordulójára történő kiadást (akkor még nem tudhatták, hogy ez csak blöff; a belügyesek később még a könyvet is meg akarták szerezni, mert azt hitték, tényleg megjelent).

1958 áprilisának közepén a nyomozást vezető Hollós már elkezdett látni az időt arra, hogy újabb összefoglaló jelentést terjesszen fel főnökéhez, Rajnai Sándor ezredeshez, a Politikai Nyomozó Főosztály helyettes vezetőjéhez (aki egyébként a Nagy Imre és társai elleni ügy egyik legfőbb szervezője volt) „Litván György és csoportosulásáról, valamint kapcsolatairól”.³¹

A jelentés bevezetője részben megismétli a december 9-i jelentés megállapításait, kibővítve azzal, hogy a Nagy Imre köré tömörült pártellenzék tagjaiból létrejött egész csoportosulásban az összetartozás ideológiai alapja a „dicsőséges forradalom szellemének ébrentartása, felkészülés a jobb nemzetközi politikai helyzetből adódó új lehetőség győzelmes kihasználására. A szellem ébrentartásának formája szélesebb körökben a lazább, baráti kapcsolat alapján való összejárás, politikai nézeteik egyeztetése, amit a csoport tevékeny tagjai, saját munkaterületükön és szélesebb baráti körökben tovább terjesztenek, a hasonló nézetű és megközelíthető elemek felé.”

A jelentés ezután egyenként foglalkozik Litván György, Fekete Sándor, Szalai Sándor, továbbá a nevezettekéről szóló ügynökjelentésekben fontos kapcsolatként szereplő Széll Jenő és Félix Pál személyével és tevékenységével. Megjegyzendő, hogy itt a bűnlistákon még az 1956-os forradalom előkészítésének minősített tevékenység is bőségesen szerepel; ezt azonban a későbbi vizsgálati és főként a periratok már csak aránylag röviden tárgyalták.

³¹ Uo. 261. A II. Főosztály h. vezetőjéhez, Rajnai Sándor alezredeshez a II/5 osztály vezetője, Hollós Ervin által felterjesztett összefoglaló jelentés kísérő levele, 1958. április 18.; uo. 262–265, Összefoglaló jelentés, 1958. április 16.

Ebben a felterjesztésben még mindig nincsenek együtt a később „Mérei Ferenc és társai” ellen lefolytatott vizsgálat és perek szereplői. Mérei Ferenc neve csak Szalai kapcsolatai közt bukkan fel. Konkrét cselekményt az 1957-tel kezdődő időszakban alig tudott a jelentés megemlíteni. Mindamellett megállapította, hogy „Litván technikai ellenőrzése, ügynöki jelentések és külső figyelése alapján erősen gyanúsítható egy meglévő illegáció [saját belüleges szóalkotás = illegális mozgalom] részesének, melyben láthatóan szervező és összekötő szerepet játszik saját közvetlen kiterjedt csoportjával is”. Fekete Sándorral kapcsolatban viszont már felmerült a gyanú, hogy ő írta a *Hungaricus*-ként jegyzett tanulmányt (bár szerzőségét nehezen tudták volna bebizonyítani, ha maga Fekete később, a vizsgálati fogságban 1958. december 8-tól 13-ig írt 28 oldalas önvallomásában büszkén ki nem mondja, hogy ő a keresett *Hungaricus*).

A fenti öt személy tevékenységének ismertetése során a jelentés igen sok nevet sorolt fel – mindazokét, akikkel az államvédelem adatgyűjtése szerint az illetők az 1956-os forradalom előtt, alatt és után kapcsolatban álltak. Litván esetében megnevezték itt Vásárhelyi Miklóst is, akin keresztül összeköttetésbe került „a Nagy Imre féle pártellenzékkel” (ez valóban így volt). Ezután következtek a NÉKOSZ-osok, a Petőfi körösök, majd a november 4-e utáni szervezkedők és röplapgyártók, terjesztők (Bohó Róbert, Gimes Miklós, Krassó Miklós, Krassó György, Batár Attila, Oltványi Ambrus, Lipták Tamás, Molnár Miklós, Kende Péter, Herpai Sándor). „Ezen kívül rendszeres kapcsolata van Fekete Sándor, Szalai Sándor, Széll Jenő, Félix Pál, Hatvany Lajos, Tardos Marcell Márton, Hanák Péter, Pataki Ferencel, kik közül tevékenységük alapján feltételezhető, hogy tagjai az általa – ügynöki jelentés szerint – felvetett szilárd szűk illegális magnak.”

Fekete Sándor kapcsolatai között az említetteken kívül szerepelt még Kosáry Domokos, Horváth Márton, Lócsei Pálné,

Kornai János, a már disszidált Nagy Balázs, az őrizetben lévő Pozsár István és Józsa Péter.

Szalai Sándor „kapcsolatai szinte kivétel nélkül ellenséges, nemzeti kommunista irányzathoz tartoztak” (tévedés, hiszen Szalai mindig is szociáldemokratának vallotta magát). „Ismeret-ségi körének jelentős tagjai nyugatra disszidált, akikkel közvetlenül és közvetve kapcsolatban áll. Így Ignótus Pál, Faludi György, Pálóczy-Horváth György, Katona Katalin, Kende Péter, Krassó Miklós, Lakatos Imre és mások.” „Hazai szerteágazó kapcsolatai közül kiemelkedők” Horváth Zoltán újságíró, Mérei Ferenc tanár, Beér János jogász, Tamás György újságíró, Litván György, Várkonyi Endre újságíró, Száva István szociáldemokrata publicista stb.

Széll Jenő és Félix Pál kapcsolatait már csak futólag sorolták fel, újabb neveket nem említve.

Néhány héttel később, 1958 májusában újabb kimerítő jelentés készült az ügyről.³² A megjelölt tárgy itt már: „«A magyar nemzeti-demokratikus forradalom néhány tanulsága» c. illegális cikksorozat”, azaz a *Hungaricus*, bár a szöveg más illegális cselekményekre is kitért. „A tárgyban megjelölt tanulmányt, melyet *Hungaricus* aláírással terjesztettek mintegy 150 oldal terjedelemben, 1956 december és 1957 februárban hozták nyilvánosságra. Stenciles és gépirásos úton készítették és terjesztették, olyan értelmiségi körökben, akik Nagy Imre feltétlen híveivé váltak [...]. Az anyagot külföldre is eljuttatták, melyről 1957 októberében a Svájcban megjelenő «Gazette de Lausanne» Fejtő Ferenc emigráns ideológus tollából [...] hosszabb értékelést ad.”

A jelentés ezután néhány részletet idéz a tanulmányból, amely szerint „a »nemzeti kommunista« szellemnek megfelelően elemzi és értékeli az ellenforradalom okait, a Szovjetunió, az MDP és a pártellenzék szerepét. Titó 1952-es megnyilvánulásait fel-

³² Uo. 281–287. Összefoglaló jelentés, 1958. május 8.

használva, annak szellemében ócsárolja és szennyezi be az SZKP és a népi demokratikus országok kommunista pártjait, annak vezetőit, továbbá a szocialista országok gazdasági rendszerét."

Részletesen ismerteti a jelentés a nyomozás addigi eredményeit, majd leszögezi: „A Hungaricus írói és terjesztői, valamint annak külföldre való kijuttatóinak felderítése érdekében folytatott nyomozati munkánk során megállapítottuk, hogy a fenti társaságból aktív maradt egy szűk mag, amely nem mondott le eredeti terveikről. Ez a szűk mag: Fekete Sándor, Litván György, Gál Éva, Széll Jenő, Kornai János, Félix Pál [ez a névsor még mindig messze nem azonos a későbbi per vádlottjaival]. Ezek szoros kapcsolatot tartanak; rendszeresen összejárnak, találkozósaik közös horgászás [Feketén kívül egyébként senki sem horgászott], közös túra stb. formájában bonyolítják le. A fentieket a technikai ellenőrzés és figyelés, valamint ügynöki jelentések bizonyítják."

A „szoros kapcsolat” alátámasztására az irat bőségesen idéz „Hamvas Judit” Litvánról szóló besúgói jelentéseiből, majd drámai képet fest arról, milyen széles körű kapcsolatai vannak e szűk magnak különféle más értelmiségi körökkel (a Petőfi Kör vezetőivel, Horváth Zoltánnal, Szalai Sándorral, a Lukács György körüli filozófustársasággal, katolikus, ifjúsági és cserkészvezetőkkel, Hatvany Lajoson keresztül írók egy jelentős csoportjával, orvosokkal és egyéb jobboldali beállítottságú értelmiségi elemekkel, közgazdászokkal, újságírókkal stb.).

Az összefoglaló jelentés készítői mindezzel persze a szervezkedés veszélyességét akarták demonstrálni, hogy a Politikai Bizottságtól mindenképpen megkapják a jóváhagyást a majdani letartóztatásra.

E „szűk, erősen konspiráló mag [...] belső tevékenységét és felső, valamint kifelé menő kapcsolatait nem ismerjük”. Ezért még további intézkedésekre volt szükség. „A munka további irányára” tett javaslatok: a technikai eszközök (lehallgatások stb.) további

II/5-e. alosztály.

Szakrúan titkos!

Tárgy: Litván György figyelése

Javaslat

Budapest, 1958. február 25.

Litván György tanár / Budapest, 1929, Fridländer Cecília / Budapest, XII. Németvölgyi út 79. II.3. sz. alatti lakos külső figyelmét az alábbiak miatt javaslom:

Litván György középiskolai tanár tevékenyen részt vett az ellenforradalmi előkészítésben. Aktívan bekapcsolódott a Petőfi Kör munkájába, melynek vezetőivel / Tancos Gábor, Pataki Ferenc, Hegedűs András / szoros kapcsolatot tartott, több vitának szélsőséges hangnemi felszólalással aktív résztvevője volt. Részt vett az Október 23.-i tüntetésben, több alkalommal részt vett különböző lakásokon illegális összejöveteleken, melynek az ellenforradalmi erők győzelmeinek elősegítése volt a célja. Harpai Sándor felhívására jelentkezett a nemzetvérségbe, November 4.-én Nagy Imre ellenállási felhívására jelentkezett fegyveres harcba, fegyvert vetelezett. Az ellenforradalom fegyveres leverése után röpcédula terjesztésébe vett részt, melyek izgattak a párt és a kormány ellen, ezzel akadályozták a konszolidációt. Ezen röpcédulák terjesztésében másokat is bevont. Munkahelyén, Huba u. Közvetkeztetési Technikumban, ahol igazgatóhelyettes és történelemszakos tanár volt rendszeresen ellenforradalmi szellemben értékelte az októberi eseményeket a hallgatók előtt, gátolta a KISZ és a párt szervezését. Maga a pártba nem lépett be, arról gyalázkodóan nyilatkozott. 1957. május 28-án közbiztonsági őrizetbe vették. A vizsgálati osztályon kihallgatása során a vizsgálat rendelkezésére álló dokumentumok erejéig elismerte tevékenységét. 1957. június 27-én szabadlábra helyezték tekintettel apja kérésére, aki a múltban a Budapesti Textilgyár vezérigazgatója volt. Mostani munkakörében igen jelentős devizamegtakarítást jelentő újítása tárgyalására Londonba akarták küldeni.

Többoldalu ügynöki jelentés szerint Litván György tevékenysége sokkal mélyebb volt, mint a vizsgálat megállapította, valamint azóta sem hagyott fel ellenséges magatartásával, ellenséges tevékenységet folytató baráti körével a kapcsolatot ma is tartja, a kormány vele szemben tanúsított elnézése ellenére nem szakított káros nézeteivel.

alkalmazása, az „ügynöki bizalmas nyomozás” folytatása. Feketét „Krasznai”³³, Litvánt „Hamvas Judit” és „Cyrano”, Kornait és Széllt „Kenderesi”³⁴ fedőnevű ügynökök útján kívánták továbbra is ellenőrizni, ezenkívül Feketét a horgászhelyen és csónakházában is, Litvánt Luppá-szigeten, Széllt munkahelyén, az Országos Széchényi Könyvtárban, meglévő vagy új informátor útján. Az addigi ügynökökön kívül újabb emberek beszervezését vették tervbe (remélhetőleg nem mindegyiknél jártak sikerrel). Újból ki akartak hallgatni több, a jelentésben szereplő, részben már őrizetben lévő, illetve elítélt személyt. „A kihallgatáson túl kombinációk kidolgozása, esetleg egy kevésbé terhelő őrizetes beszerzése, enyhébb ítélettel kiengedése – abból a célból, hogy felvegye a kapcsolatot a csoporttal stb.”

Figyelemre méltó, hogy Mérei Ferenc, akit a nyomozás legvégén már az egész *Hungaricus*-ügy főszereplőjének tüntettek fel, s a perben elsőrendű vádlottként ítélték a leghosszabb börtönbüntetésre, itt még csak egész mellékesen jelenik meg, Szalai Sándor számos kapcsolata egyikeként.

Más szálaikon már 1957 legeleje óta nyomoztak Mérei Ferenc után az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságban játszott szerepe miatt. Erről ugyanis a bizottság vezetője, Pozsár István tanársegéd, akit az oroszok 1956 december elején lefogtak, már részletesen vallott. Pozsárt ebből az első letartóztatásából 1957. április 20-án kiengedték, de még ezt megelőzően terhelő adatok alapján „Nagy Péter” fedőnéven beszervezték.³⁵ Egy hónap múltán, május 20-án újra letartóztatták, és később az Ádám György és társai-ügyben 12 évre ítélték. Közben azonban még volt annyi ideje, hogy elmenjen Méreihez, és olyan jelentést adjon róla, amelynek állításait később szinte szó szerint megismételték a Mérei elleni

vádiratban.³⁶ A tartótiszt Pozsár jelentése alapján azt írta, hogy feltehetően Mérei „az eszmei irányítója a kormánnyal szemben álló jobboldali elemeknek”.³⁷ A „Kincses” fedőnevű ügynök³⁸ későbbi jelentéseiben³⁹ is sok szó esett Mérei 1956 októberi egyetemi ténykedéseiről.

Egy másik – a régi, polgári pártokkal foglalkozó II/3-a – alosztály már 1957 elején részletes jelentést íratott Méreiről egy „Erdősi” fedőnéven tevékenykedő régi, megbízható ügynökével (Kálmán Szilviusz Györggyel). „Erdősi” elsősorban Méreinek a forradalom előtti és alatti ténykedéseiről, azon belül is volt szociáldemokrata, kigazdapárti, parasztpárti politikusokkal fenntartott összeköttetéséről, fegyveres harci csoportokkal való kapcsolataról tudósított.⁴⁰

A tartótiszt „Erdősi” egy másik jelentésére ezt jegyezte rá: „Méreit tanulmányozzuk, esetleges beszerzésre.”⁴¹ Egy februári jelentésből a belügyes azt a következtetést szűrte le, hogy „Mérei Ferenc egyetemi tanár Nagy Imre és Losonczy Géza társaságához tartozik. Rendszeresen kapcsolatot tart hozzá hasonló politikai beállítottságú emberekkel.” 1957. március 11-én Agócs István százados, az akkori II/5-a alosztály munkatársa egyenesen Mérei „preventív őrizetbe vételét” javasolta.⁴² (A később, 1958-ban nyitott

³⁶ ÁBTL O-10986, 62. Jelentés, 1957. május 16. Pozsár az elítéltetést igen rossz néven vette, de miután 1961 tavaszán kiengedték, presszió hatására újra vállalta a besúgóit megbízást, és néhány évig „Varga Péter” néven jelentett. ÁBTL B-82836, 297–364.

³⁷ A belügyesek Mérei elleni vizsgálatait és akcióit (1957–1958 előtt és után is) részletesen ismerteti Litván (1999).

³⁸ Balázs Tibor tanár.

³⁹ ÁBTL O – 10986, 107–108. Jelentések, 1957. június. „Kincses” kilétéről: ÁBTL V-145288, 23. Vizsgálati terv, 1958. november 3.

⁴⁰ ÁBTL O-10986. 98. Jelentés, 1957. január 22.; uo. 269–278. Jelentés, 1957. január 16. „Erdősi” kiterjedt és hosszan tartó ügynöki tevékenységét, elsősorban Antall József vonatkozásában, részletesen ismerteti Rainer (2008) 93–102.

⁴¹ ÁBTL O-10986, 48. Jelentés, 1957. január 22.

⁴² Uo. 50. Jelentés, 1957. február 9.; uo. 52. Javaslat, 1957. március 11. A II/5 osztály különböző alosztályainak feladatokról lásd Tabajdi–Ungváry (2008) 58.

³³ Koczás Sándor irodalomtörténész.

³⁴ Kádár Iván közgazdász.

³⁵ ÁBTL B-82836, 11. Jelentés, 1957. április 19.

„Hungaricus” című operatív dossziéba utóbb belekötötték ezeket és más olyan „anyagokat” is, amelyeket korábban, más ügyekben gyűjtöttek Méreiről.)

Mindezen terhelő adatok ellenére ebben az időben a belügyek hasztalan iparkodtak Méreit letartóztatni. Mint a későbbiek folyamán számukra is kiderült, Mérei azok közé tartozhatott, akik ellen csak az MSZMP Politikai Bizottságának engedélyével lehetett büntetőeljárást folyamatba tenni. A büntetőpolitika gyakorlati alkalmazásáról, azaz a nevesebb „politikai bűnelkövetők” letartóztatásáról, vagy ellenkezőleg, „eljárás alá nem vonásáról”, illetve a börtönből egyéni kegyelemmel történő kiengedéséről ugyanis az MSZMP vezetősége, pontosabban személyesen Kádár János magának tartotta fenn, még az államvédelemmel szemben is, a legfelső döntés jogát.⁴³

Mérei esetében a „kilövési tilalom” oka az lehetett, hogy az 1948-ban még Kossuth-díjjal kitüntetett neves pszichológust – sok más emberrel együtt – 1950-ben meghurcolták: a burzsoá tudomány (az ő esetében a pedológia, azaz a gyermektanulmány) terjesztésének vádjával kidobták állásából, sehol nem engedték elhelyezkedni, s 1956-os rehabilitálásáig csak „néger” (azaz mások neve alatt végzett) fordításokból tarthatta fenn magát és családját.

Kádár János ugyanis a megtorlásban azt az irányelvet próbálta érvényesíteni, hogy a Politikai Bizottság engedélye nélkül ne lehessen letartóztatni a Rákosi-idők koncepciók pereinek vagy más súlyos igazságtalanságoknak úgynevezett munkásmozgalmi áldozatait. Azután, ha Kádárt mégis meggyőzték ennek szükségességéről, megadta a hozzájárulást – mint utóbb ebben az ügyben Mérei, majd Széll Jenő esetében, de korábban már például Losonczy Géza, Donáth Ferenc, Haraszi Sándor, Ádám György esetében is.

⁴³ Az MSZMP ilyen szerepéről: többek közt Tabajdi–Ungváry (2008) 17–50.; Huszár (2003) passim.

A II/5 osztály azonban továbbra sem adta fel Mérei letartóztatásának tervét. A terhelő anyagok gyűjtése most már elsősorban a magyar pedagógiatudományra és a vezető pedagógusokra gyakorolt káros hatása ürügyén folyt ellene. E nyomozás keretében például 1957 augusztusában egy belügyes tiszt „elbeszélgetett” Mérei Ferencről és másokról a Pedagógiai Tudományos Intézet igazgatóhelyettesével (a BM „társadalmi kapcsolatával”). Ekkor azonban még nem a későbbi perbeli társakról volt szó, hanem „gyanús” pedagógusokról: Ravasz Jánosról, Kiss Árpádról, Zibolen Endréről és másokról.⁴⁴ Ugyanezen témákról, ugyanebben a szelvényben folytatott később beszélgetést az említett igazgatóhelyettesel Sándor György százados, aki akkor már a *Hungaricus*-ügy nyomozásában is fontos szerepet játszott.⁴⁵

A Mérei elleni nyomozás addigi eredményeit Sándor százados 1958. június 13-án foglalta össze 9 oldalas jelentésében. Ez a szöveg kimerítően ismertette Mérei egész élettörténetét, trockista múltjával, állásából történt 1950-es kirúgásával, ötvenhatos bölcsestszaki „ellenforradalmi” tevékenységével egyetemben, a fő hangsúlyt azonban a pedagógia terén megnyilvánuló káros, veszélyes hatására helyezte.⁴⁶ Mindennek alapján megállapította: „Szükséges Mérey Ferenc további operatív feldolgozása, addig is a pedagógia egész területéről való kiszorítása.” Ezt a javaslatot villámgyors cselekvés követte: a pszichológusnak főként az említett területen kifejtett „kárttevő, szovjetellenes, pártellenes” tevékenységére hivatkozva a Belügyminisztérium nevében Galambos József ezredes az ügyben az MSZMP Központi Bizottságának Titkárságához, név szerint Kállai Gyulához fordult, s „Szigorúan titkos! Saját használatra!” feliratú felterjesztésében azt javasolta, hogy Méreit távolítsák el a pedagógia területéről.⁴⁷ Kállai alig egy

⁴⁴ ÁBTL O-10986, 71–73. Jelentés, 1957. augusztus 23.

⁴⁵ Uo. 303. Jelentés, 1958. május 28.

⁴⁶ Uo. 313–321. Jelentés, 1958. június 13.

⁴⁷ ÁBTL O-10986/1, 31–35. Feljegyzés, 1958. június 12. Kísérőlevél, 1958. június 19.

hét múlva közölte, hogy egyetértenek ezzel, és már meg is tették a szükséges intézkedéseket.⁴⁸

Mindenesetre sem ebben az összefoglaló jelentésben, sem az állásából történő eltávolításával kapcsolatos iratváltásban még szó sem esett Méreinek a *Hungaricus*-csoporttal, e „veszedelmes szervezkedéssel” való kapcsolatáról. Ez a tény önmagában is mutatja, milyen erőltetett konstrukció volt Méreinek a *Hungaricus*-ügy elsőrendű vádlottjává való „kinevezése”. Ez a konstrukció azonban nagyon fontosnak bizonyult a per megrendezői számára. Mennyivel jobban festett, hogy nem egy munkásszárma- zású, a rendszer által nevelt fiatalember az ellenforradalmi szervezkedés elsőrendű felelőse, hanem egy trockista-gyanús, kispolgári származású, zsidó értelmiségi!

Néhány héttel később különböző kihallgatásokon már a *Hungaricus*-ügyről (és az ezzel összefüggő, a letartóztatottak családjának segélyezésére folytatott pénzgyűjtésről) faggatóztak Mérei kapcsán. Mi történt közben? Erre vonatkozólag az iratokból hiányzik egy-két láncszem, amely megadhatná a választ. Bizonyosság helyett így csak feltevéseket fogalmazhatok meg. Ezek azonban eléggé megalapozottnak látszanak.

A pszichológus legszűkebb baráti köréhez tartozó Zsámboki Zoltán fordítót 1958. június 10-én, a Központi Statisztikai Hivatal több más korábbi alkalmazottjával együtt letartóztatták, de nem a Mérei-ügyben, hanem a hivatalban az ötvenhatos forradalom alatt történtek miatt. A KSH-ügyben 1958. február vége óta folytatott nyomozás során sok tanú tett terhelő vallomást Zsámbokira, aki az ottani forradalmi bizottság egyik legaktívabb tagja – rövid ideig elnöke is – volt, nemzetőrséget szervezett, fegyvereket akart szerezni, különböző szociáldemokrata vezetőkkel fennálló kapcsolatairól beszélt, felvette a kapcsolatot a „jogi egyetemmel”

⁴⁸ ÁBTL O-10986/1, 30. Kállai Gyula válaszeleve Galambos József ezredesnek, 1958. június 26.

(a kihallgatott tanúk, illetve gyanúsítottak szavai szerint; valójában azonban Méreivel mint a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsának tagjával). Mérei neve és a *Hungaricus* ezekben a vallomásokban még nem szerepelt.⁴⁹ Két héttel a letartóztatás után Zsámbokit arról kérdezték, milyen kapcsolatban állt Justus Pállal, s ez alkalommal ő elmondta, hogy Justusszal annak 1955-ös kizsábadulása után Méreinel találkozott, az „ellenforradalom” után pedig sűrűn összejöttek Mérei, Lux László, Kelemen Imre társaságában.⁵⁰ Lehetséges, de iratokkal egyelőre nem dokumentálható, hogy ez hívta fel a belügyesek figyelmét Zsámboki és Mérei kapcsolatára. Elképzelhető azonban, hogy enélkül is előbb-utóbb rájöttek volna, hogy a KSH-ügyben Mérei egyik legbizalmasabb barátja került a kezükbe. De az sem kizárt, hogy fogdaügynöki vagy itt fel nem lelhető, más besúgói jelentések vezettek ehhez a felfedezéshez. Mindenesetre augusztusban Zsámboki ügyét elkülönítették a többi KSH-s ügyétől, és új fogdaügynököket állítottak rá, aki augusztus 5-én írta a dossziéba bekötött első jelentést. Ezt azután sűrűn követték a továbbiak. És volt mit jelentenie, mert Zsámboki – legalábbis egy ideig – nem gyanakodott rá, és sok mindenről beszélt neki.⁵¹

Egy belügyes feljegyzés szerint⁵² augusztus 21-én Zsámboki beismerő vallomást tett olyasmikről, amiket addig tagadott. Ezen a napon beismerte, hogy Hoffmann Tibornétól kapott egy példányt a *Hungaricus*ból (amelyet aztán átadott másoknak is); vallott a pénzgyűjtésről, a Mérei-kör összejöveteleiről. Mindennek nagy részét persze már ennek előtte is tudták a fogdahálózattól

⁴⁹ ÁBTL O-10089, 24–65. Tanúvallomások. Uo. 61–64. Összefoglaló jelentés Zsámboki Zoltán elleni bizalmas nyomozás ügyében, 1958. május 7. Uo. 65. Határozat Zsámboki Zoltán ügyének átadásáról a II/8. osztálynak, 1958. június 5.

⁵⁰ ÁBTL V-145288/14-a, 20–24. Az 1958. június 24-i kihallgatás jegyzőkönyve.

⁵¹ ÁBTL V-145288/6, 163–213. (26 jelentés).

⁵² Uo. 15–17. Feljegyzés Zsámboki Zoltán vallomásaiból, 1958. november 17.

és Mérei két közeli barátjának, Lux Lászlónak és Bencze Györgynek augusztus közepén gyanúsítottként történt kihallgatásából.⁵³ (Nem tudjuk, hogy őket már a Zsámbokiról jelentő zárkátárs közlései folytán idézték-e be.) Az augusztus 21-i kihallgatás jegyzőkönyve, amely itt csak egy aláírás nélküli másolatban található, nem tünteti fel a kihallgató nevét. A következő fennmaradt jegyzőkönyv október 5-én készült. Ezt a kihallgatást Gerő Tamás őrnagy, az egész Mérei-ügy vizsgálatának vezetője és Könczöl István főhadnagy, az ügy egyik legbuzgóbb vizsgálótisztje folytatta le. Zsámboki addigra megtört (miután felesége elleni megtorlással fenyegetőztek): abbahagyta a tagadást. Mindenekelőtt megismételte az augusztus 21-én vallottakat, pedig eredetileg még aznap visszavonta a vallomását (akkor a jegyzőkönyv aláírását is megtagadta).⁵⁴ Ezúttal pótolta az augusztus 21-i jegyzőkönyv alól a hiányzó aláírást is. Könczöl a következő napokban, október 7-én, 8-án és 13-án is folytatta Zsámboki kihallgatását, aki ekkor már mindent elmondott, amit tudott.⁵⁵ Mire 1958. október 18-ára virradó éjjel Méreiüket letartóztatták, az államvédelmisek különböző forrásokból már szinte minden fontos konkrétumot ismertek a sokszorosításról és a pénzgyűjtésről.

Így tehát 1958 nyarának vége felé Méreit már dokumentáltan is hozzákapcsolták az addig csak Fekete és Litván-ügyként kezelt *Hungaricus*-ügyhöz, mégpedig előkelő helyen, rögtön vezetői minőségben. Ennek a koncepciónak a „szellemi atyja” ugyanaz a Hollós Ervin volt, aki 1957 végén a nyomozást kezdeményezte, és aki Méreire valószínűleg a NÉKOSZ miatt utazott. A tudós ugyanis annak idején, a szervezet feloszlata előtt a népi kollégiumi

⁵³ ÁBTL V-145288/9, 18–25. Gyanúsított kihallgatásáról jegyzőkönyv, 1958. augusztus 15. Uo. 27–33. Gyanúsított kihallgatásáról jegyzőkönyv, 1958. augusztus 18.

⁵⁴ ÁBTL V-145288/6, 41–45. Jegyzőkönyv, 1958. október 5.

⁵⁵ ÁBTL V-145288/14-a, 61–65, 66–81. 82–88. Kihallgatási jegyzőkönyvek október 7-én, 8-án és 13-án.

Belügyminisztérium
Politikai Nyomozó Főosztály
II/9.-e. alosztálya

"Szigoruan Titkos!"

Figyelés kezdete: 07.00 h.
Figyelés vége: 22.00 h.

59./... 201-3... /58.

Geréb Sándor fhdgy.-nak.

65-27/62/18

3-as sz. Jelentés

KÜLSŐ FIGYELÉSRŐL

B.M. II/5.-e. alosztálynak, "Firkász"
Budapest, 1958. március 12.-én.

16.25 h kor "Firkász" fekete simahatú télikabátban, sötét nadragban, barna félcipőben kijött lakóépületéből és a Németvölgyi uton át a Jagelló utca sarkán lévő villamos megállóhoz ment. Rövid várakozás után felszállt egy beérkező 59-es jelzésű villamosra, melyen ülve a Moszkva térig utazott. Itt átszállt egy kiinduló 56-os jelzésű villamos hátsó kocsijára, melyen állva – a villamos után közlekedő gépkocsikat nézve – a Nagyajtai utig utazott. Ezután futva a Nagyajtai uton, Pasaréti uton, Gábor Aron utcán, Endrődi S. utcán át

16.48 h kor be ment az Endrődi S. utca 18/b.sz.házba.

17.45 h kor "Firkász" kijött a fenti házból és futva az Endrődi Sándor utcán, Gábor Aron utcán, át a Bimbó utca sarkán lévő autóbusz megállóhoz ment, ahol felugrott egy kiinduló 49-es jelzésű autóbuszra, melyen állva a Moszkva térig utazott. Itt átszállt egy 59-es jelzésű villamosra, melyen állva a Jagelló utcaig utazott. Leszállás után a Németvölgyi uton át

18.26 h kor be ment lakóépületébe.

22.00 h-ig tartó figyelőszolgálatunk alatt "Firkász" lakóépületét nem hagyta el, ekkor a figyelést megszakítottuk.

Dobróka János rny.alez.
osztályvezető

Párfik Róbert rny. fhdgy.
álosztályvezető.

Készült: 2 pld.-ban, B.T.
1 pld. letét
1 pld. címzett.
Ny.t.sz.: 174/107-958.

mozgalom egyik fő pedagógiai tanácsadója és pártfogója volt. Hollós 1958 áprilisában Méreiről újabb részletes összefoglaló jelentést kért „Erdősitől”, aki már a forradalom előtt kapcsolatban állt a pszichológussal. Csakhogy ez a főként legitimista körökben forgolódo besúgó nem tudott a *Hungaricus*-ról, ezért Hollós ezt a jelentést nem hasznosíthatta erre a célra.⁵⁶

1958 júniusára már Hegedűs Andrásról is elég adatot gyűjtött a belügy ahhoz, hogy javaslatot tegyen munkahelyéről, a Központi Statisztikai Hivatalból történő eltávolítására. A Hollós által saját kezűleg aláírt szöveg a leendő vádlott bűnlajstromában főleg a forradalom előkészítésében játszott szerepét, 1956. október 23. és november 4-e közötti tevékenységét, a Petőfi Kör újjáélesztésére tett kísérleteit, továbbá ellenséges nézeteit sorolta fel. Ez utóbbiak közül a jelentés mindössze egyetlen kijelentést idézett, 1957 májusából. Eltávolítani pedig azért kellett őt, mert „Hegedűs András azóta sem szüntette be ellenzéki magatartását. Ma is aktív részese az úgynevezett »ellenállásnak«.”⁵⁷

Nyilván Litván Györgyöt is eltávolították volna munkahelyéről, ha lett volna honnan, csakhogy Litván ebben az időben egy kisipari szövetkezetben dolgozott textilnyomóként; de akkor még azt sem tudták, hol.⁵⁸

Közben egész idő alatt folyt a terhelő anyagok beszerzése. Többször megismételték Fekete, Litván, Mérei és Hegedűs két-két hetes külső figyelését. Ezenkívül folyamatosan lehallgatták a telefonokat és a lakásokat, gyűjtötték a besúgói jelentése-

ket, kihallgattak több, már bebörtönzött vagy még szabadlábban lévő személyt. 1958 nyarának végére az államvédelem nagyjából összeállította az ekkor már „Mérei Ferenc és társai” névre átkelesztett ügy vádanyagát. Fekete Sándorról 1958. július 15-i, Litván Györgyről pedig augusztus 25-i kelettel maradt fenn összefoglaló jelentés.⁵⁹ Ezek rövid életrajzi bevezetés után a vád tárgyává tehető cselekedeteket, kapcsolatokat, nézeteket, kijelentéseket sorolták fel, majd közölték, hogy mire alapozzák a vádakat. Itt még mindig nagy súllyal szerepelt az 1956-os forradalom előtti és alatti tevékenység is.⁶⁰ Litván György esetében a november 4-e utáni vádpontok szinte kizárólag Erki Edit jelentésein alapultak. A Litvánról készült irat végére valaki ceruzával ezt írta: „Bíróság elé! Ellenforradalmi szervezkedés, propaganda.” Fekete Sándornál a korábban letartóztatottak vallomásából vett adatokon kívül döntően a telefonlehallgatással és egyéb operatív módszerekkel szerzett értesülések szolgáltak a vád alapjául.

⁵⁶ ÁBTL O-10986, 269–278. Harangozó Szilveszter százados, aki akkor Hollós „jobbkeze” volt, az első oldalra ezt a széljegyzetet írta: „Hollós alezr. e. Szerintem ez a jelentés igen hasznos ebben az ügyben. Sok és jó kiindulási alapot ad az egész feldolgozásához.” A tartótisztnek a jelentés végén olvasható megjegyzése közli: „Hollós elvtárs utasítására „Erdősi” fn. ügynök részletesen leírta Mérei és társai tevékenységét.”

⁵⁷ ÁBTL V-145288/14-a, 11–12. Javaslat, 1958. június 20.

⁵⁸ Mint szemrehányóan írták, felesége, akit munkahelyén felkerestek, nem mondta meg, hogy férje hol dolgozik.

⁵⁹ ÁBTL O-10986/1. 57–64., Jelentés, 1958. július 31. Uo. 78–81. Jelentés, 1958. augusztus 25. Nyilván a többiekéről is készültek ilyenek, de egyelőre nem kerültek elő.

⁶⁰ Litván György esetében például az 1956 márciusában az angalföldi pártaktíván Rákosi Mátyás jelentésében elhangzott és őt lemondásra felszólító „hírhedt” felszólalás.

A letartóztatás

Most már elérkezettnek látszott az idő a „Bíróság elé!” felszólítás realizálására, hiszen 1958 szeptemberére a nyomozó hatóság a fentebb ismertetett forrásokból immár egészen konkrét adatokat szerzett a sokszorosítógép működtetési helyéről, a *Hungaricus* sokszorosításáról és terjesztéséről, továbbá a letartóztatottak családjainak pénzbeli támogatásáról,⁶¹ valamint a hűtlenségnek minősített külföldi kapcsolatokról.

Mindezek alapján 1958. szeptember 13-án a Belügyminisztérium felküldte javaslatát a Politikai Bizottsághoz Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Litván György és Hegedűs András őrizetbe vételére.⁶² (Az első menetben, úgy látszik, még csak őket tervezték bevonni ebbe a perbe.) A *Hungaricus*-ügy operatív dossziéjában ma fellelhető másolati példányokon sem címzett, sem aláírás nem található; küldő félként a bal felső sarokban csak a Belügyminisztérium megjelölés olvasható. A javaslatok mind a négyük esetében rövid, tendenciózusan összeállított életrajz és a feljebb már ismertetett általános vádak ismertetése után a legnagyobb részletességgel sorolták fel a letartóztatás indokául szolgáló konkrét vádpontokat, mindegyik mellett feltüntetve az ezeket alátámasztó „bizonyítékokat”. A vizsgálati osztály nagy buzgalmában, hogy megkapja a PB hozzájárulását, minden lehető és lehetetlen dolgot összehordott ezekben a dolgozatokban. A primitív fogalmazás, a helyesírási és nyelvtani hibák lesújtó képet festenek a szöveget összeállító belügyesek szellemi színvonaláról.

⁶¹ ÁBTIL V-145288/6, 181–182. Zsámboki Zoltán zárkatársának jelentése, 1958. szeptember 13.; V-145288/9, 19–26. Lux László tanúkihallgatása, 1958. augusztus 15.

⁶² ÁBTIL O-10986/1, 87–101. Javaslat, 1958. szeptember 13.

Az őrizetbe vételi javaslatok közül Mérei Ferencé a legterjedelmesebb. Az ő vezető szerepe az egész koncepció fontos eleme volt, amit ettől kezdve minden eszközzel igyekeztek kimutatni, nemcsak a cselekmények rosszhiszemű minősítésével, hanem közönséges hazugságokkal is. Például mindjárt az első pont azt állította, hogy „Mérei Ferenc és szűk köre írta a »Hungaricus« aláírású ellenforradalmi tanulmányt. Megszervezték annak sokszorosítását és terjesztését.” A valóságban Mérei nem csupán a megírásról, hanem a sokszorosításról is csak utólag értesült, és ezt a nyomozók már akkor is jól tudták.

A második vádpont: Mérei köre sokszorosította és terjesztette az *Október Huszonharmadika* című illegális lapot, a Maléter szabadon bocsátását követelő röpcédulát (egyikhez sem volt köze Méreinek); továbbá „kilátásba helyezte a Nagy Imre-per megindítása esetén újabb röpcédula akció megszervezését” (ez csak Pozsár már említett besúgóí jelentésében szerepelt, mint az 1957. május 16-ai beszélgetés közben előkerült kőszia ötlet).

A harmadik helyen a letartóztatottak családjainak anyagi megsegítése szerepel, hangsúlyozva, hogy „ez a tevékenységük napjainkban is folyik”. A valóságban a nyomozók is tudták, hogy a gyűjtést nem Mérei kezdeményezte (jóllehet utána a szervezésben valóban nagy szerepet játszott).

Méri bűneinek további – alább betűhíven idézett – részletezése jól mutatja a vádpontok jogi abszurditását.

„Szellemi élet területén különböző olyan akciókat szerveznek, melynek vagy a párt politikájával szembeni állásfoglalás érvényesítése a cél, vagy egyes párthű emberek kiszorítása és elvbarátaik előtérbe helyezése.”

„Rendszeresen kül- és belpolitikai értékeléseket ad kapcsolatainak, melyben állandóan a szovjet első ellentétekből fakadó jobbrafordulást helyezi előtérbe, ezen az alapon szovjet-amerikai megállapodást jósol, minek alapján belpolitikánkban a nekik

kedvező fordulat kell, hogy jöjjön. Értékeléseiben becsméri a szovjet és magyar párt és kormány-vezetőket. E tevékenységük kimeríti a rémhírterjesztést, amit széles körben végeznek.” „Mérei állandó kapcsolatot keres polgári pártok képviselőivel, akik felé rendszerváltozás esetén a koalíciós politika visszatérését helyezi kilátásba.” „Tevékenységük folytatására rendszeresen az adott helyzetnek megfelelően taktikát dolgoznak ki, amit a »baráti« és »szakmai« körben, valamint egyéb kapcsolataik felé tudatosítanak.”

„Szerteágazó kapcsolataikon keresztül politikai okokból elbocsátott személyeket helyeznek el. Iparkodik különböző, elsősorban pedagógiai vezető-szervekbe beépülni, nem eredménytelenül. 1958 őszén az ELTE-n felállítandó tanszékre előre megbeszélte taktika szerint saját emberüket vitték be. Szovjet aspirantúrára kiküldendő személynél Mérei tárgyalta meg, hogy ki menjen ki, hogy olyan legyen, akitől híreket is lehet majd szerezni, akivel egy nyelven tudnak beszélni.”⁶³

„Számos külföldi kapcsolattal rendelkezik. [...] Üzeneteket küld és kap külföldről, disszidált kapcsolatai és külföldi személyiségektől. Illegális úton anyagokat is kijuttatott disszidált kapcsolatainak.” „Bár a szervezkedést veszélyesnek mondja, újabb akció eljöveteleig kocsonyás baráti körök fenntartását tartja, mint szervezeti formát szükségesnek. Jelzésünk van számos ilyen baráti és szakmai körrel, melyeknek összefüggései vannak Mérei, Fekete, Litván, Hegedűs csoporttal. Olyanirányú jelzésünk is van, hogy ezeknek a köröknek vezetői vannak és ezeket mintegy 40 embert 1957 elején megbeszélésre össze akarták hívni.”

⁶³ E nevelési vádpont azt az eseménynek nem is nevezhető epizódot takarja, hogy Kardos Lajos egyetemi tanár a Mérei köréhez tartozó Nemes Livia pszichológust javasolta – előzetes megkérdezése nélkül – pszichológiai aspirantúrára a Szovjetunióba, és amikor Nemes ezt nem vállalta, Kardos Méreire hivatkozva próbálta rábeszélteni. Ezt a meg nem valósult és nem is Méreitől kiinduló javaslatot a nyomozók egy súlyos rendszerellenes összeesküvés részének próbálták feltüntetni.

Meglehetősen hosszan tárgyalja a javaslat Mérei teljesen legális, szakmai kapcsolatait ismert vezető pedagógusokkal (Kiss Árpáddal, Ravasz Jánossal, Zibolen Endrével, Faragó Lászlóval és másokkal), s egyáltalán, a pedagógia terén 1956 októbere előtt és után kifejtett „káros tevékenységét”, amelynek rendkívüli veszélyességét egyebek közt az 1956. október elején, tehát még a forradalom előtt tartott balatonfüredi pedagógusértekezlet jegyzőkönyvével és három semmitmondó vallomással, valamint egy ügynökjelentéssel igyekszik bizonyítani.

Ebben a hangnemben és ezen a színvonalon folytatódik Mérei bűnös ténykedéseinek, véleményeinek, kapcsolatainak felsorolása összesen hat sűrűn gépelt oldalon. A javaslat készítői az egyes vádpontoknál igen gyatra bizonyítékokra hivatkoznak: egy-két ügynöki jelentésre, egy-egy telefonbeszélgetésre vagy tanúkihallgatásra, egyes esetekben pedig már letartóztatott, elítélt személyek vallomásainak részleteire.

Az utolsó bekezdésben a bűnlista megfogalmazói így foglalják össze végső következtetésüket: „Mérei politikai elképzelésében a Trockizmus, titóizmus, revizionizmus csak egyes körökben hangoztatott fedés, valójában mindezen túl van, a szocializmust minden formában elveti, a polgári demokratikus rend híve, célkitűzése a polgári rendszer restaurációja.”

Hasonló stílári színvonalúak a másik három személy őrizetbe vételére tett javaslatok is, ugyancsak tele felnagyított vagy teljesen légből kapott vádakkal – legfeljebb valamivel rövidebbek, és a súlypontok máshova kerültek (Feketénél a jugoszláv kapcsolatokra, Litvánál a pártellenes nézetekre, Hegedűsnél a Petőfi Kör szervezésére és a korábbi iratokban már hangoztatott, főképp az ötvenhatos forradalom előkészítésével kapcsolatos egyéb vádakra).

Valamilyen okból azonban a Politikai Bizottság csak később, október 14-i ülésén foglalkozott a javaslatokkal, és járult hozzá a letartóztatásokhoz.

Fekete Sándor, a *Hungaricus* szerzője a rendszerváltás után az ügyről kiadott könyvében publikálta az MSZMP Politikai Bizottságának 1958. október 14-i zárt ülésén az első napirendi pontról hozott határozat erre vonatkozó részét, amely szerint „a Politikai Bizottság Mérey (sic!) Ferenc, Fekete Sándor és néhány társa által folytatott államellenes szervezkedés felszámolásához szükséges politikai felhatalmazást a Belügyminisztériumnak megadta”. A határozatot „Jegyezte: Biszku Béla. Láttá: Kádár János”⁶⁴ (mindketten saját kezűleg írták alá).

Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban, hogy a *Hungaricus*-ügyben folytatott nyomozás során a belügyesek számos terhelő adatot és vallomást gyűjtöttek össze nemcsak a már említett Szalai Sándorról, hanem néhány más szociáldemokratáról, Horváth Zoltánról, Justus Pálról és Révész Andrásról is. Az ő letartóztatásukhoz azonban – miként ezt a történet további alakulása mutatja – a pártvezetés a II/5 osztály minden erőlködése ellenére sem járult hozzá.⁶⁵ De ugyanígy: hiába szerepel a *Hungaricus*-ügy iratai között számos terhelő adattal többek közt Markos György, Félix Pál és Beér János neve, egyiküket sem tartóztatták le, sőt valószínűleg Széll Jenőre is azért került olyan későn sor, mert a pártvezetés egy ideig vonakodott őt „kiadni”.

⁶⁴ Fekete (1996) 38. Az eredeti: MOL M-KS 288. f. 5/99. ő. e. 7. Érdekes, hogy ez a napirendi pont az előzőleg kiküldött napirendben nem szerepelt, és így hiányzik *Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzékei* című forráskiadványból is (1. kötet, összeáll. Németh Jánosné. Budapest, 1998, MOL).

⁶⁵ Az államvédelem korábban is tapasztalhatta, hogy a szociáldemokratákra a PB „vadászati tilalmat” rendelt el. A Mérei és társai-ügyről 1959. január 26-án készült felterjesztésben például Korom alezredes, a vizsgálati osztály vezetője annak mentségéül, hogy Justus Pál ellen csak most akarnak eljárni, arra hivatkozik, hogy annak idején ezt nem engedték meg nekik. Pedig az 1957 őszen letartóztatott és 1958 júliusában életfogytiglani börtönre ítélt Ádám György Justust még 1957 tavaszán bevonta a Gimes Miklós által elindított Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalomba. Az alezredes szavai szerint „az Ádám ügyben ez a tény korábban nem nyert megállapítást, mivel az ügy szélesítését nem engedélyezték” (kiemelés – G. É.). ÁBTL V-145288, 176. Jelentés Mérei Ferenc és társai ügyében, 1959. január 26.

BÜNYMINISZTERIUM

I/10-a alosztály

III.26.

Szigorúan titkos,
különösen fontos!

Jelentés

a sz. objektumról

Litván György vonalán

20159

Kutatás szám: Rögzítette:

Kopja: Leírta: F. Tné

Ellenőrizte: Fordította:

Mellom lévő Hívó: Litván /hívó/

Só fél Hívott: Márta m. Sanyi

Felvétel ideje: III.24.

Nyelv: magyar

Márta átadja a telefonát Sanyinak. Közbe viccesen szemrehányást tesznek egymásnak, amiért nem jelentkeztek.

Mond mi lesz szombaton?

Hát gyerekek várunk.

Lesznek ott?

Nem tudom még.

Mert Éva azt mondta, hogy a Jánosék felle

Igen azt hiszem.

Aha, jó. Adom neked Sanyit. Szervusz Gyuri,

Szervusz.

/ Sanyi jön a telefonhoz. /

Mi van?

Semmi különös.

Megyünk szombaton?

Igen. Akarsz holnap a Hatvaniékhöz jönni?

Hát most voltam.

Mikor?

Pénteken azt hiszem.

Voltál fent.

Csütörtökön vagy pénteken.

Tényleg?

Mult hét közepén igen.

Hát nem mondtad?

Mert egy hirtelen elhívtak.

a ok telefonáltak?

Az előkerült iratokból nem derül ki, miért csak október 14-én foglalkozott a Politikai Bizottság az államvédelmisek egy hónappal korábban felterjesztett letartóztatási javaslataival. Mindenesetre emiatt kellett a BM-nek az eredetileg október 13-ra tervezett letartóztatásokat október 18-ra halasztania. Az „előzetes letartóztatás, személymotozás és házkutatás” elrendelése immár hat személy, Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Litván György, Hegedűs András, Hoffmann Tiborné és Kelemen Imre ellen történt.⁶⁶ A két utóbbi ügy került ebbe a szórásba, hogy a nyomozók a már említett különböző vallomásokból és jelentésekből konkrét tudomást szereztek arról, hogy a *Hungaricus* sokszorosítása Hoffmann Tiborné lakásán történt, és hogy a szintén Mérei Ferenc baráti körébe tartozó Kelemen Imre is tudott erről, sőt néha részt is vett a munkában.⁶⁷ A vád Mérei és Litván esetében „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése” és hűtlenség, Fekete és Hegedűs esetében „csak” a szervezkedés vezetése, Hoffmanné és Kelemen esetében a szervezkedésben való tevékeny részvétel volt.

Az akció lebonyolítására aprólékosan kidolgozott „operációs tervet” készítettek (amelyben az eredetileg szereplő október 13-i dátumot kézzel javították ki 18-ra).⁶⁸ Az őrizetbe vételek végrehajtására hat brigádot alakítottak, amelyek mindegyikébe három-négy államvédelmis tisztet osztottak be, s élükre egy-egy századost vagy főhadnagyot rendeltek. A legnagyobb felhajtást

⁶⁶ ÁBTL V-145288/13, 197. Határozat az előzetes letartóztatás, személymotozás és házkutatás elrendelésére, 1958. október 13. (Kelemen Imre), 198–199. ugyanaz (Mérei Ferenc), 200. ugyanaz. (Hegedűs András), 201–202. ugyanaz (Fekete Sándor), 204. ugyanaz (dr. Hoffmann Tiborné), 209–210. ugyanaz (Litván György).

⁶⁷ ÁBTL V-145288/7, 80–82. Kántás László 1958. október 7-i kihallgatása; ÁBTL V-145288/6, 15–17. Feljegyzés Zsámboki Zoltán 1958. augusztus 21-e és november 13-a közötti vallomásairól; uo. 163–195.; Zárkaügynöki jelentések 1958. augusztus 5. és október 7. között.

⁶⁸ ÁBTL V-145288, 67–70. Operációs terv, 1958. október 13.

Mérei letartóztatása körül rendezték: hozzá öttagú brigád szállt ki (három százados és két főhadnagy), két autóval.

A terv szerint a kijelölt tiszteknek, akik a vizsgálati osztály, illetve a hálózati osztály⁶⁹ beosztottai voltak, este tízkor kellett megjeleníteniük eligazításért a vizsgálati osztály Fő utcai kultúrtermében (ez volt a Nagy Imre és társai elleni per és sok más „ötvenhatos” per színhelye is). Ez alkalommal Gerő Tamás őrnagy, a vizsgálat kijelölt vezetője a következőkre hívta fel a figyelmet: „Az őrizetbeveendő személyek egy jelenleg is aktívan működő szervezkedésnek a tagjai, akik amellet, hogy ideológiai és szervezési vonalon vezetői voltak az ellenforradalomnak, fegyverekkel is rendelkeztek, így feltehető, hogy különösen Hegedűs András, Litván György és Fekete Sándor esetében fegyveres ellenállást tapasztalhatunk az őrizetbevétel fogatosításánál.”

A politikai rendőrség nagyon fontosnak tartotta, hogy „valamennyi őrizetbeveendő személy lakásába azonos időpontban történjen meg a behatolás” (mily találó kifejezés arra, hogy három-négy államvédelmis késő éjjel becsenget egy lakásba, majd a kinyitott ajtón bemegy!). Az operációs terv az időpontot éjjel fél tizenkettőben határozta meg. Ha azonban valamelyik letartóztatandó ekkorra még nem ért volna haza (amiről az illetőket akkor már állandó külső figyelés alatt tartó elvtársaknak értesíteniük kellett az akció koordinátorát), várni kellett volna mindaddig, amíg mindenki haza nem ér.

A „behatolás” után azonnal meg kellett ejteni a személyi motozást, majd „a megfelelő biztosítás után” az alapos házkutatást. Ennek során le kellett foglalni „minden ellenforradalmi jellegű okmányt, röpiratot, levelezést, különösen a külföldi levelezést”, továbbá fel kellett szólítani az illető személyt arra, hogy

⁶⁹ A „belső reakciót elhárító” osztályt maguk között „hálózati”-nak is nevezték, mert feladatait főként a „hálózat” (ügynökök, informátorok stb. hálózata) segítségével végezte.

„a lakásán rejtegetett fegyvert, esetleg sokszorosítógépet adja át”. A behatoló elvtársakat azzal riogatták, hogy Hegedűs András „jelenleg is rendelkezik egy géppisztollyal” (egyszobás lakásában, egy alig több mint féléves csecsemő mellett!), Kelemen Imre pedig egy sokszorosítógépet rejteget (mindkét állítás teljesen alaptalan volt). Ezek a ma már szinte komikusan ható hazugságok talán a brigádokba beosztott államvédelmisek harci szellemének felkorbácsolását célozták.

Ha lehet, még ennél a várható fegyveres ellenállásnál is groteszkebb az eligazításnak az a pontja, amely szerint a Litván György letartóztatására kiküldött brigád nem fogja őt a lakásban találni, mert „nevezettet időközben a külső figyelők közreműködésével konspiráltan őrizetbe vesszük. Azonban ettől függetlenül ezen brigádnak úgy kell az akciót végrehajtani, mintha erről az intézkedésről nem tudna, Litván György hozzátartozóit alaposan kérdezze ki nevezett jelenlegi tartózkodási helyéről, rendeljen el lakászárt, amely abból álljon, hogy a lakásban tartózkodók [egy feleség, egy négyéves meg egy kilencéves gyermek] telefonon és más útján a reggeli órákig érintkezést senkivel se teremthessenek. Tartsanak alapos házkutatást, majd ezt követően f. hó 15-én este 24 h-ig a lakást blokkolják. A lakásban tartózkodókat csak rendkívül fontos esetben engedjék meg eltávozni.”

Végül is Litvánt sem az eredetileg kijelölt időpontban, október 13-án tartóztatták le, de nem is az október 17-ről 18-ra virradó éjjel, mint a többiek, hanem mintegy fél nappal később. És valóban „konspiráltan”, az utcán fogták le: 18-án délelőtt a Kossuth tér és az Alkotmány utca sarkán, mielőtt belépett volna a Párttörténeti Intézetbe, amelynek archívumában kutatni akart. Miatán egy autóban hosszan kocsikáztatták (mint gyakorlott túsózó kiszámította, hogy hegyre mentek), az Eötvös út egy mellékutcajában álló villába vitték. A szobába belépő régi ismerőse, Hollós

Ervin így köszöntötte: „Szervusz, le vagy tartóztatva szervezkedés vezetése és hűtlenség gyanújával.”⁷⁰

A konspirált őrizetbe vételnek – miként azt néhány hónappal később az ugyanebben az ügyben letartóztatott Nemes Líviával kapcsolatban papíron is dokumentálták⁷¹ – az volt a célja, hogy az illetőt beszervezzék. Ahogyan Litván György egy 2004-ben adott életútinterjújában⁷² felidézte, Hollós a letartóztatáskor elmondta, mi mindent tudnak már róla és másokról (kapcsolatairól, a hozzátartozók számára folytatott pénzgyűjtésről, a sokszorosítás tényéről és helyszínéről, továbbá a gépiratos *Hungaricus* külföldre juttatásáról – ez volt a hűtlenség), majd felajánlotta: ha „segít” nekik – különösen „a külföldi kapcsolatok felderítésében” –, szabadlábra kerül, és senki nem fog tudomást szerezni erről az őrizetbe vételről. Litván azonban határozottan visszautasította az ajánlatot. Másnap, október 19-én őt is a Fő utcába, a vizsgálati osztályra szállították, miután a BM által már ismert – a letartóztatáskor felsorolt – tényeket önvallomás formájában leírtatták vele.

A letartóztatások gondos megtervezéséhez tartozott, hogy előre meghatározták, kit melyik zárkában helyeznek el; azt is leírták, hogy a „Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Hegedűs András és Litván György részére kijelölt zárkákba folyó hó 14-én 1–1 fogdahálózatot helyezünk be, akiket megfelelően kioktatunk feladatukról.”⁷³

⁷⁰ Hollós 1956. október 23-a előtt a kommunista párt ifjúsági politikáját irányította; egyebek közt az ifjúsági mozgalomból és a Petőfi Körből ismerték egymást, és tegeződtek.

⁷¹ ÁBTL V-145288/5, 99–100. Javaslat, 1959. január 12. Lásd erről bővebben e kötet *Egy megghiúsult beszervezés* című fejezetét.

⁷² Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára, *Litván György életútinterjú* (2004. március 18-i felvétel).

⁷³ A „fogdahálózat” a rabok által csak vamzereként emlegetett fogdaügynökök hivatalos elnevezése.

A vizsgálat

A Mérei és társai-ügyben végül összesen tizennégy letartóztatott ellen folytattak vizsgálatot, közülük négyet már a „főbűnösök” lefogása, azaz október 17. előtt (más ügyek miatt) tartóztatnak le, négyet pedig csak 1959 januárjában, illetve februárjában, jöllehet akkor már a *Hungaricus*-ügyben lényegében befejeződött a vizsgálat. Zsámboki Zoltánt, mint erről már szó volt, 1958 nyarán a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) ötvenhatos forradalmi bizottságában játszott szerepe miatt vitték be a Fő utcába. Kántás László és Varga János tanár, valamint Németh László kollégiumi igazgató 1958 szeptembere, illetve október eleje óta volt letartóztatásban, eredetileg az Építőipari Technikumban a diákok közt folytatott „ellenforradalmi propaganda” miatt, amihez később hozzájött két sokszorosítógép, iratok és egy pisztoly elrejtésének vádja. Hogy ezt a tizennégy embert milyen összeállításban viszik bíróság elé, csak az utolsó pillanatban, március közepén döntötték el.

A vizsgálatot az akkor II/8-as számmal jelzett vizsgálati osztály (népies nevén – székhelye alapján – a „Fő utca”) végezte (vezetője akkor még Szalma József alezredes, 1959 januárjától Korom Mihály alezredes), de Hollós, a II/5 osztály vezetője továbbra is nagy szerepet játszott. Az egyes kihallgató tisztek tevékenységét közvetlenül Gerő Tamás őrnagy, a II/8-b alosztály vezetője irányította, aki szintén az értelmiségiek elleni nyomozások specialistájának számított. Magukat a kihallgatásokat előre eldöntött „kiosztás” szerint öt-hat vizsgálótiszt folytatta. Virág György százados⁷⁴

⁷⁴ Virág György volt a vizsgálati osztály egyik leghírhedtebb tisztje, akitől különleges durvasága és kegyetlensége miatt minden „páciense” irtózott. Feljebbvalói viszont nagyon jó véleménnyel voltak róla. 1959. évi minősítésében azt írták, hogy részt vett

volt Mérei Ferenc kihallgatója, s kezdetben Litván György is, majd később ugyancsak Virág hallgatta ki erről a „szervezkedésről” a más ügyekben már elítélt Ádám Györgyöt, Pozsár Istvánt és Bohó Róbertet. Könczöl István főhadnagy először Fekete Sándorral, Hoffmann Tibornéval és Zsámboki Zoltánnal „foglalkozott” (az utóbbi később Pataki Jánoshoz került, viszont Litván Györgyöt novemberben Virágtól Könczölhöz tették át). Könczölről egy 1958. október 14-én kelt belügyi minősítésben azt írták, hogy „általános műveltségénél fogva a komoly letartóztatottak vizsgálatát is eredményesen végzi”.⁷⁵ Hegedűs András kihallgatója Izer Lajos százados volt, később ő foglalkozott Kelemen Imrével is, akit kezdetben Szegedi V. Tibor százados vizsgált. Széll Jenőt maga Gerő Tamás őrnagy hallgatta ki, talán a sietség okán, talán Széll személyének fontossága miatt (őt vélték a nagyvadnak, akit csak nagy nehezen sikerült befogniuk). A vizsgálótisztek „eredményeit” két-három naponként (később hetenként) Sándor György százados, majd Kovács Tibor őrnagy foglalta össze.

A kijelölt vizsgálótisztek már a letartóztatás tervezett napjára intézkedési terveket készítettek, amelyekben megfogalmazták az első kihallgatásokon felteendő kérdéseket, és felsorolták

a Nagy Imre-, valamint a Mérei-Fekete-ügy vizsgálatában, „ez utóbbit igen lelkiismeretesen és eredményesen vezette, nagy személyi és tárgyi ismeretre tett szert a »nemzeti kommunista« »nacionalista« kategóriában”. Ő készítette a Mérei-ügyhöz november elején részletes vizsgálati tervet (lásd ÁBTL V-145288. 16–27. Vizsgálati terv, 1958. november 3.; uo. 28. Kimutatás, 1958. november 6.) 1962-ben azonban „a koncepciók perekben szereplőkkel” (többek közt Hollós Ervinnel) együtt őt is elbocsátották a BM-ből. Ennek ellenére 1970-ben két BM alezredes egy összefoglalóban ezt írta Virágról: „Javaslom »M« [mozgósítás] esetén a BM III/IV. csoportfőnökséghez biztosítani és cenzorként beosztani.” (ÁBTL BM Központi Fogyték 6254). Erre azonban nem került sor. A százados 1961-ben beiratkozott a jogi egyetemre, doktorátust szerzett (mint akkoriban oly sok államvédelmis), és leszerelése után a MÁV-nál lett jogtanácsos. Innen ment nyugdíjba 1978-ban, 49 éves korában!

⁷⁵ ÁBTL BM Központi Fogyték, 12440. Később Könczöl István szintén jogi doktor lett, és az államvédelemtől ezredesi rangban, a III/1. osztály (akkor: a BM III. csoportfőnökségének vizsgálati osztálya) vezetőjeként ment nyugdíjba.

a „birtokukban lévő adatokat”, amelyek a bűnös tevékenységet bizonyították. Ezek az „adatok” zömmel korábbi vallomásokból kigyűjtött, valamint „hálózati és egyéb operatív úton nyert anyagok” voltak. A vizsgálat fő célja a *Hungaricus* szerzőjének megtalálása volt. Néhány adat alapján ugyan már gyanították, hogy Fekete Sándor írta a pamfletet, de még nem voltak teljesen biztosak benne. Feladatuknak tekintették azt is, hogy újabb részleteket derítsenek ki a letartóztatáskor általánosságban már ismert dolgokról.

Az ügy kezdetén tulajdonképpen még nem látták egészen tisztán, ki mindenki vett részt a kiadvány szerkesztésében, sokszorosításában, terjesztésében, hová és kikhez jutott el. Ekkor még az sem volt eldöntve, milyen irányokban terjesztik ki az ügyet, kiket visznek bíróság elé, s hogyan állítják össze a perek vádlottjainak névsorát. Mindenesetre elsőrendű feladatuknak tekintették, hogy minél több „kapcsolatot” találjanak, a lehető legtöbb embert keverjék bele az ügybe, nem feltétlenül lefogásuk, hanem sokszor csak megfélemlítésük vagy kompromittálásuk végett. Erre alapozva remélték egy részüket beszervezni. A beszervezési terveknek sok nyomuk van a fennmaradt nyomozati és vizsgálati iratokban. De ugyanilyen fontos célja volt a vizsgálatnak a letartóztatottak megtörése, egymással való szembefordítása és „bűncselekményeik” töredelmes beismerésére való késztetése, azaz a „bomlasztás”. A „bűncselekmények” ténybeli beismerését és a bűnösség elismerését a politikai rendőrség minden politikai ügyben a legfontosabbnak tartotta, bár ebben az ügyben – a klasszikus koncepciók perek gyakorlatától eltérően – már „tárgyi bizonyítékokat” is igyekeztek felsorakoztatni.

A kihallgatások az első perctől kezdve az előre kialakított konstrukció felépítése irányában haladtak. Eszerint a gyanúsítottak folyamatosan, egészen letartóztatásuk pillanatáig szervezkedtek, céljuk a „Munkás-Paraszt Szocialista Kormány” megdöntése és polgári koalíciós kormány uralomra segítése volt, a szervezkedést

Belügyminisztérium
Politikai Nyomozó Főosztály
II/9.c.-.alosztálya

"Szigoruan Titkos!"

Figyelés kezdete: 07.00 h.
Figyelés vége: 21.00 h.

1042-4.
69./... /58.
65-37/7518

Geréb Sándor r.fhdy.-nak.

14-es sz. Jelentés

KÜLSŐ FIGYELÉSRŐL

B.M. II/5.-e.alosztálynak, "Firkász"
Budapest, 1958. május hó 4.-én.

10.00 h-kor "Firkász" rozsdaszínű zakóban, fehér ingben, sárgásbarna nyakkendőben, drapp nadrágban, barna papucscipőben, feléssége és két gyermeke társaságában kijött lakóépületéből és lassu léptekkel a Németvölgyi úton haladva a villamos megállóhoz mentek, ahol rövid várakozás után felszálltak egy beérkező 59-es jelzésű villamosra, melyen ülve a Moszkva térig utaztak.

Leszállás után felszálltak egy beérkező 46-os jelzésű villamos második kocsijára, első peronjára, melyen a kocsi belsejében ülve a November 7 térig utaztak. A November 7 téren, Népköztársaság útján haladva a Vörösmarty utcáig mentek. Itt lementek a földalatti villamos megállójába és rövid várakozás után felszálltak egy beérkező villamosra és ülve az Állatkertig utaztak. Leszállás után az uttesten át "Firkász" az Állatkert jegypénztárához ment és jegyet váltott, majd

10.50 h kor mindnyájan bementek az Állatkertbe, ahol frissítőt és perecet vásároltak és az állatokat nézegették.

13.00 h kor kijöttek az Állatkertből és az Állatkerti úton haladva

13.10 h kor bementek a Kis-Vidámparkba. Itt körülnéztek, majd egy perc múlva kijöttek, a kapu előtt megálltak, majd a Széchenyi fürdőt megkerülve a földalatti villamos megállójához mentek és kb. 3-4 perc várakozás után felszálltak egy földalatti villamosra és a November 7 térig utaztak.

Leszállás után a November 7 téren át a villamos megállóhoz mentek és felszálltak egy bentálló 6-os jelzésű villamos első kocsijára, első peronjára, majd a kocsi belsejében ülve a Moszkva térig utaztak.

Itt átszálltak egy 59-es jelzésű villamosra, melyen ülve lakóépületük előtt lévő megállóig utaztak. Leszállás után az uttesten áthaladva

Mérei Ferenc vezette, és az értelmiség jelentős részét befolyásuk alá vonták. A letartóztatottak hozzátartozói részére történt pénzgyűjtés is csak a rendszerellenes szervezkedés fenntartását célozta. A Kántás László által az épületgépészeti technikum kolégiumi épületében elrejtett pisztolyra építve a fegyveres szervezkedés koncepciója is felmerült; később azonban ezt ejteni kényyszerültek.

Az intenzív, négy-hat hónapig tartó vizsgálat fő célja nem annyira új terhelő adatok beszerzése volt (kivéve a *Hungaricus* szerzőségét), mint inkább a nyomozás során már megismert tények beismertetése. Ez is időbe és fáradságba került, mert a letartóztatottak eleinte – amíg ki nem derült számukra, mit tudnak már pontosan a belügyesek – makacsul tagadtak, s amit már nem lehetett tagadni, azt az előzetes megállapodás szerint az akkor már külföldön, biztonságban lévő barátokra fogták, első sorban Molnár Miklósról, Kende Péterre, Lakatos Imréről, Szász Béláné Katona Katalinra, Barna Évára.

A kihallgatások az őrizetbe vételek után azonnal megkezdődtek. Ezeken a kihallgató és a vizsgálati fogoly mellett szokás szerint egy gépíró is jelen volt, akinek a belügyes tiszt a jegyzőkönyvet diktálta. Ennek minden oldalát alá kellett írnia a fogolynak. A szóhasználat – a dolog természetéből adódóan – a politikai rendőrségé volt. A jegyzőkönyveket mindig a belügyesek fogalmazták meg, bőszégesen alkalmazva bennük az „ellenforradalmi”, „illegális”, „ellenséges”, pártellenes” és hasonló jelzőket. A kihallgatott általában csak ritkán, konkrét elírások esetén javíthatott egy-egy szót a jegyzőkönyvben.⁷⁶

A vizsgálati szövegek az akkori politikai rendőrség szokásos módszereit alkalmazták az őrizeteseikkel szemben: kemény, agressz-

zív, fenyegetőző hangnemet, megalázó ordítózásokat, durva szidalmakat, lealacsonyító pocskondiázást. Nem riadtak vissza a nyílt hamisításoktól sem. Verésre, legalábbis ebben az ügyben, a Fő utcán akkor már nem került sor,⁷⁷ de a lelki és bizonyos kifinomultabb fizikai kínzások módszereit habozás nélkül bevetették. Többüket, elsősorban Mérei Ferencet és Fekete Sándort rendszeresen halálos ítélettel fenyegették, ami néhány hónappal Nagy Imre és társai, köztük a Mérei-ügyben is sokszor megnevezett Gimes Miklós kivégzése után nem hangzott képtelenségnek. Az egyébként is embertelen körülmények között Méreinek különösen nagy balszerencséje volt vizsgálatisztiével, a már említett Virág századossal, aki még abban a mezőnyben is kitűnt durvaságával, hisztérikus (vagy megjátszott) dührohamaival, műveltségével. Az általa saját kezűleg írt kihallgatási tervekben és jegyzőkönyvekben is kiderül, hogy rendszeresen megalázní, megrettenteni törekedett a szívbeteg és egyébként is törékeny alkatú Kossuth-díjas professzort. (Azt, hogy Kossuth-díjas, Virág írta oda kedvtelve a személyi adatokhoz; talán imponált önmagának, hogy ilyen tudóst patkányozhat le.) A kihallgató a legszemérmelenebb hazugságokkal akarta meg nem történt dolgok beismertetésére bírni Méreit. Többször is minden alap nélkül állította például, hogy a vádlott-társak konkrétan már beismerték azt, amit Mérei (egyébként okkal) tagadott.

A vizsgálati foglyokat a feleségek és más hozzátartozók elleni megtorlással is fenyegették. Méreinek például november 17-én a kihallgatásán jelen lévő Gerő őrnagy (aki váltakozva töltötte be a „jó bácsi” és a durván fenyegetőző államvédelmis szerepét) azt mondta, hogy amennyiben két napon belül nem vall be mindent, elszánt ellenségként fogják kezelni, és három kiskorú gyermekét

⁷⁶ A jegyzőkönyv-vezetés és általában a kihallgatások módszereiről sokan írtak már, lásd többek közt Kenedi (1996) 19–35.; Fekete (1989b) 92.; uő. (1996) 51–66.

⁷⁷ De például Kántás Lászlót, akit a BRFK politikai nyomozó osztálya tartóztatott le, a Tolnay Lajos utcában, ahová először vitték, nagyon megverték. ÁBTL V-145288/7, 242. Zárkaügynöki jelentés, 1958. november 12.

nevelő feleségét tönkreteszik, elbocsátják az állásából, ami teljes anyagi csődöt jelentett volna a családnak.

A kihallgatásokon elhangzott ordítozásoknak, durva fenyegetéseknek a jegyzőkönyvekben persze nincs nyomuk, de – egykorú forrásként – mint erre az említettekén kívül is számos példa van, a fogdaügynöki jelentések hírt adnak róluk.

A letartóztatottakat hónapokig teljesen elszigetelték a hozzátartozóktól, s egyáltalán, a külvilágtól. Védőügyvédjükkel – akiket a vádlottak vagy a családok egyébként is csak a BM által megadott ügynevezett dupla nullás listáról választhattak – nem érintkezhettek (Mérei védőjének ügyvédi beszélő iránti kérelmét például még január 19-én, tehát három hónap múltán is elutasították). Hoffmann Tiborné 69 éves, nagybeteg édesapja (akinek feleségét és másik gyermekét Auschwitzban ölték meg) hiába kérelmezte november végén – betegségére hivatkozva –, hogy leányának tisztasági csomagot adhasson be és beszélhessen vele. Nem kapott engedélyt, s néhány héttel később meghalt, anélkül, hogy viszontláthatta volna gyermekét.⁷⁸

Írószerszámot és olvasnivalót nem engedtek a cellába, a fegyőrök minden lehető módon zavarták a foglyok alvását, éjjelente különböző ürügyekkel rugdalták a cellaajtókat (ami nemcsak a szóban forgó zárka, hanem egy egész emelet lakóit felriasztotta), és így tovább. Minderről a korabeli forrásokon kívül sok akkori rab visszaemlékezései is beszámolnak.

A kihallgatások eleinte nagyobb intenzitással folytak, később ritkultak, s gyakoriságuk a különböző vizsgálati foglyoknál igen eltérő volt. A legtöbbször Méreit és Feketét „vették elő”, és az „ülések” időtartama is az ő esetükben volt a leghosszabb. De általában jellemző volt a kihallgatásokra az időfecsérlés, a kérdések

makacs és feleslegesnek tűnő ismételtetése: a vizsgálótisztek hosszú-hosszú órákon át csócsálták a már eredetileg megfogalmazott és számtalanszor megismételt vádakat, legfeljebb a szóhasználat lett egyre terhelőbb. Valószínű azonban, hogy a belügyesek számára nem volt felesleges sem az időfecsérlés, sem a szócséplés, hiszen nekik állandóan bizonyítaniuk kellett létjogosultságukat: az ellenség elleni küzdelemben nem takarékoskodhattak az idővel, pénzzel, fáradsággal. A kihallgatások hosszadalmasságának egyik célja nyilvánvalóan a foglyok gyötrése, ellenállásuk és önkontrolljuk gyengítése volt.

A kihallgatások időtartamát a jegyzőkönyvek nem rögzítették, de az biztos, hogy – az egész ügyet tekintve – összesen sok száz vagy akár ezer órát is kitett. A kihallgatásokon és a foglyok által időnként íratott önvallomásokon kívül a vizsgálatban fontos, sőt néha döntő szerepe volt a már említett fogdaügynöki hálózatnak is.

A börtöntársadalom leginkább megvetett tagjai közé tartozó fogdaügynökök (rabnyelven vamzerek) maguk is vizsgálati foglyok vagy már elítéltek voltak, akik nyilvánvalóan különböző ígéreteket, kedvezmények fejében vállalták, hogy hazug mesékkal celatársuk bizalmába férkőzzenek, s kiszedjenek belőlük olyasmiket is, amit azok kihallgatásukon nem mondtak el. Azonfelül, hogy jelentették mindazt, amit áldozatuktól megtudtak, sokszor még provokálták is őket, hogy minél súlyosabb dolgokról számolhassanak be. Gyakran nem is volt nehéz dolguk, mert a frissen lecsukott, teljes elszigeteltségben, bizonytalanságban, rossz fizikai körülmények között tartott vizsgálati foglyok esendő, kiszolgáltatott helyzetükben érthető módon szükségét érezték annak, hogy szót váltsanak a melléjük bezárt emberi (vagy annak látszó) lényre. Érdekes módon az ügyben letartóztatott nők – Hoffmann Tiborné és Nemes Livia – immúnisabbak voltak a zárkavamzerek machinációival szemben, mint férfi sorstársaik. A börtönéletben

⁷⁸ MOL XX – 10 – k. Legfőbb Ügyészség, 60.160/1959. 131, 144–145. 1958. november 19. Wolkenstein Imre kérvénye; 144. 1959. január 12. Halotti anyakönyvi kivonat.

már a Horthy-korszakban is tapasztalatokat szerző Széll Jenő mellé szintúgy hasztalan tettek „hálózatot”, semmi érdemlegeset nem tudott jelenteni róla. Más esetekben azonban hiába voltak a foglyok okos, tapasztalt és tájékozott emberek – akik egyébként tudták, hogy ott rajzanak körülöttük a politikai rendőrség besúgóí –, nem fogtak gyanút a zárkatárssal szemben, még ha eleinte tanúsítottak is némi tartózkodást.

A raboknak a kihallgatótisztek közti felosztását rögzítő, november 6-i (l. 74. l.) irat meg is nevezi az ebben az ügyben bevett fogdaügynököket. Méreihez Erdélyi Jenőt (később, már a vizsgálat befejezése után Szabó Józsefet), Feketéhez Vajda Jánost, Hegedűshöz Kalmár Sándort, Zsámbokihoz Csoma Ferencet, Hoffmann Tibornéhoz Vancsó Béláné Rácz Editet osztották be. Litván György mellé, az előzetes tervvel ellentétben, nem helyeztek vamt. Az utólag letartóztatottak közül csak a Széll Jenő mellé telepített fogdaügynök nevét ismerjük: Nádasdi Géza ugyanis aláírta jelentéseit. (A fogdahálózat tagjai jelentéseiket többnyire nem írták alá, így kilétük csak véletlenül, esetünkben a fenti kimutatásból vagy az óvatlan aláírásokból derülhetett ki.)

Az említett fogdaügynökök közül csak Erdélyi Jenőről és Vancsó Bélánéről sikerült további adatokat találnom. Erdélyi államvédelmis főhadnagy volt, akit 1957 augusztusában hivatali hatalommal való visszaélés vádjával letartóztattak, majd háromévi börtönre ítélték; 1958. december 13-án szabadult, utána visszament eredeti szakmájába, autószerelőnek. Méreiről kereken nyolc hétig szinte naponta írt rendkívül gonosz jelentéseket. Többször közvetlen tanácsokat adott a kihallgatónak Mérei gyenge pontjainak kapcsolatban, s így lényeges segítséget nyújtott a vizsgálathoz.⁷⁹

Vancsó Béláné a Nagy József és társai (ferencvárosi fegyveres felkelők) elleni per negyedrendű vádlottja volt. Ebben a perben

⁷⁹ Erdélyi Jenő jelentései az ÁBTL V-145288/1. sz. dossziében találhatóak.

a hírhedt Tutsek Gusztáv tanácsvezető bíró elnökletével 1958 májusában hat halálos ítéletet hoztak (Mécs Imrét is e perben ítélték halálra), amelyekből másodfokon a Borbély János vezette népbírószáki tanács négyet jóvá is hagyott. Vancsóné első fokon tizenöt évet kapott. Másodfokú tárgyaláson való részvételéről nincs adat. Fogdaügynöki jelentéseiből mindenesetre kiderül, hogy nem Hoffmann Tiborné ellen szólt az első megbízatása. Vancsóné még a vamtzerek közül is kiűnt jelentéseinek aljasságával (a fogdaügynökök sem jelentettek egyformán gonoszul). Mindamellet Hoffmann Tiborné nehéz dió volt számára: ügyéről csak nagy nehezen és keveset beszélt, amit az ügynök rossz néven is vett tőle, mert így – főleg eleinte – csak zárkatársa rossz lelkiállapotáról írhatott jelentéseket. Ő is rendszeresen adott tanácsokat a kihallgatónak, aki jól fel is használta a tippeket Hoffmanné ellen.⁸⁰ Fekete, Hegedűs és Zsámboki vamtzerei szintén sokat ártottak jelentéseikkel.⁸¹

A nagy erőbevetéssel és változatos eszközökkel folytatott több hónapos vizsgálat eredményeként a belügyesek néhány viszonylag jelentéktelen részleten kívül összesen négy, számukra fontos kérdésben tudtak meg általuk addig csak sejtett vagy egyáltalán nem ismert dolgokat. Ezek (a rendőrség „megvilágosodásának” sorrendjében): a *Hungaricus* külföldre juttatásának részletei; a Bibó Istvánnal és Göncz Árpáddal történt találkozás; az 1957 novemberében Kende Péternek Nemes Livia útján küldött üzenet, s végül a leginkább keresett adat: a *Hungaricus* szerzőjének kiléte.

⁸⁰ Jelentései az ÁBTL V-145288/3. sz. dossziében találhatóak. Szabadulása után Vancsóné „Orchidea” fedőnéven még sok évig szolgálta buzgón a politikai rendőrséget. Elsősorban Bali Sándorról és Rácz Sándorról, az egykori Nagy-budapesti Munkástanács alelnökéről és elnökéről, valamint saját rokonairól jelentett. Munkadossziája: ÁBTL M-38100/1.

⁸¹ Feketéről az ÁBTL V-145288/3., Hegedűsről a V-145288/4. és a V-145288/13 sz. dossziében, Zsámbokiról a V-145288/6.sz. dossziében vannak zárkahálózati jelentések.

Az első három kérdésben Fekete Sándor lelki összeroppanása révén jutottak fontos adatokhoz. Ehhez nagyon furfangosan használták fel azt a körülményt, hogy Fekete egy bizalmas barátja, Pál Magda,⁸² akit ő előzőleg megkért veszélyes kézirat elrejtésére, már a letartóztatás napján beszolgáltatva azokat a politikai rendőrségnek. Köztük volt Feketének egy olyan kézírata, amelynek létezéséről addig egyáltalán nem tudtak. A címszavak szerint írt „zsebenciklopédia”, amelyben egy Magyarországról távozó képzeletbeli szovjet tanácsadó, Ivan Ivanovics Groznüj (Rettenetes Iván) adja át tapasztalatait a magyar elvtársaknak, vitriolos szatíra volt a szovjet és a hazai kommunista rendszerről. Ezt Fekete már nem merte sokszorosíttatni, mindössze három példányban gépelte le. A „talált tárgyról” az első kihallgatásokon egy szót sem szóltak Feketének, október 31-én viszont meglepetésszerűen előrukkoltak vele, felmutatták neki a kézirat lapjait. Fekete ettől teljesen összeomlott, azt képzelte, hogy „ezek mindent tudnak” (lehetetlennek tartotta, hogy Pál Magda elárulja őt). Ezt a lelkiállapotát használták fel arra, hogy töredelmes önvalomásokat írassanak vele. November 3-án és 4-én papírra vetett hosszú önvallomásában Fekete az államvédelmisek által már ismert dolgokon kívül beszámolt a *Hungaricus* külföldre küldésének minden részletéről, megnevezve azokat a személyeket is, akiket erre felhasznált (a bűnbánó, önostorozó, őszinteségét bizonyítani akaró önvallomásban azonban Fekete mégsem tált ki mindent: a *Hungaricus* szerzőségéről és jugoszláv diplomatákkal, újságírókkal fenntartott kapcsolatairól egyelőre hallgatott).

Az, hogy az illegális írásmű létezik, sőt külföldre is eljutott, az államvédelemnek már a *France Observateur* című francia hetilap 1957. január 31-i számából is tudomására juthatott volna, de ez

⁸² Pál Magda korábban a *Szabad Népnél* kollégája volt Feketének, de 1958-ban már a belügynél dolgozott.

Belügyminisztérium
II/8 Osztály

Szigorúan titkos!

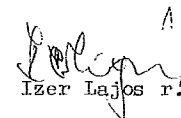
J e l e n t é s

Dr. Hoffmann Tiborné őrizetbevételéről.

Budapest, 1958. október 18.

H o f f m a n n Tibornét 1958. október 17.-én a II. Bimbó ut 58. sz. alatti lakásán előzetes letartóztatásba helyeztük. A lakásba való behatolás 11.30 órakor történt. Letartóztatásakor kissé zavartan viselkedett. Első kérdésre előadta táskairógépét, melyet a vitrin alsó fiókjában tartott. Elszállításakor tiltakozott az ellen, hogy a házkutatásnál nem lehet jelen, azonban ismételt felszólításra elhagyta lakását, és beszállt a gépkocsiba.

A házkutatás során a táskairógépen kívül lefoglaltunk 3 drb. idegen születési anyakönyvi kivonatot, több külföldi és belföldi levelet, több indigót, melyen gépelés látható, zsebnaptárt és több feljegyzést. A levelek értékelése nem történt meg.

Izer Lajos r.szds.

a sajtótermék akkor, mint láttuk, még nem került hozzá. „Hamvas Judit” 1957 végi ügynökjelentéseiből viszont Hollós már megtudta, hogy Litvánnak köze volt egy illegális iromány külföldre juttatásához. De hogy ez a *Hungaricus* volt, és hogy Fekete Sándor miképpen és kikkel küldött ezen kívül is *Hungaricus*-példányokat Párizsba, csak maga Fekete mondhatta meg.⁸³

Fekete 1957 elején két alkalommal küldött Fejtő Ferencnek egy-egy sokszorosított *Hungaricust*: egyszer Gulyás Lászlóval, a Párizsba utazó magyar népi együttes tagjával, akit Kiss Károly költő (Gulyás sógora) kért meg erre; azt mondta neki, hogy versei vannak a borítékban. Másodszor Fekete a veszélyes szíveségre Jorgoszt – egy Magyarországon élő görög emigráns egyetemi hallgatót – vette rá, akivel Kornai János révén ismerkedett meg (ugyanaz a Jorgosz – magyarul: György – azonos azzal a Jorgosz Vasziúval, aki jóval később, 1988-tól 1993-ig Ciprus igen népszerű – magyarul még jól beszélő – köztársasági elnöke volt). Ezekről az esetekről Fekete egyik „bűntársának” sem szólt. Méreit egyáltalán nem avatta be a dologba, Litvánt is csak utólag, anélkül, hogy a „küldöncök” kilétét felfedte volna. Harmadszorra Fekete már nem a *Hungaricus* sokszorosított példányát, hanem a gépiratban maradt utolsó részt juttatta el Fejtőhöz. Juhász Pétert, a szófiai magyar intézet vezetőjét kérte meg, hogy Bulgáriába utaztában Belgrádban adja postára a borítékot.⁸⁴ Így került a BM látókörébe a csak később letartóztatott Kiss Károly és a szabadlábbon hagyott Jorgosz és Juhász Péter.

⁸³ ÁBTL V-145288/2, 106–120. Fekete Sándor saját kezűleg írt önvallomása, 1958. november 3–4.

⁸⁴ Ebben vett részt Litván, oly módon, hogy Fekete tőle kérte el a gépirat egy példányát, amelyet azonban neki Hegedűstől kellett visszaszereznie (mivel előzőleg odaadta olvasásra). S minthogy a dolog sürgős volt, Litván a Nyugati pályaudvar közelében találkozott Hegedűssel, azután a visszakapott kéziratot átadta a közelben várakozó Feketének, hogy az gyorsan bevihesse a vonatra már felszállt Juhásznak.

A *Hungaricus* külföldre juttatása lett aztán az egyik súlyos vádpont, amely – ha akarták – kimeríthette a hűtlenség, az imperialistákkal való cimborálás, a Magyar Népköztársaság elleni uszítás tényállását.

A másik fontos dolog, amelyről a hatóságok addig egyáltalán nem tudtak, a Bibóval és Gönczcel történt találkozás volt. Litván és Fekete szerették volna megismerni Bibó véleményét a *Hungaricus*-ról, s ezért Hoffmann Tiborné útján – aki Sárközi Márta révén ismerte Bibót – elküldtek neki és Göncz Árpádnak egy-egy példányt. Személyes találkozásra 1957 márciusában került sor, Hoffmanné lakásán. Itt körülbelül egy óra hosszat beszélgetett Bibó, Göncz, Fekete és Litván a *Hungaricus*-ról és általában a politikai helyzetről. Mindannyian egyetértettek abban – miként Litván György a találkozásról Fekete november 3–4-i önvallomása után (amelyet feltehetően megmutattak neki) november 8-i önvallomásában leírta –, hogy „nem szabad további szervezkedést, sokszorosítást stb. folytatni, mert ez céltalan és túlságosan veszélyes volna, inkább elméleti és tudományos munkát kell végezni.”⁸⁵

Önvallomásában viszont Fekete úgy tüntette fel a találkozást, mintha azon az általa képviselt „*Hungaricus*-csoport” és a Bibó, illetve Göncz által képviselt parasztpárt és kisgazdapárt megállapodásáról lett volna szó, s mintha további kapcsolattartást beszéltek volna meg – holott ennek épp az ellenkezője történt. Az állítólagos koalícióalakításra aztán rögtön lecsaptak, s a továbbiakban a koncepció vádak egyik fontos eleme lett.

A harmadik „bűncselekmény”, amelynek egyes részleteit Fekete vallomásából tudta meg a belügy, a Nemes Livia útján külföldre juttatott üzenet volt. A Mérei tanítványi és baráti körébe tartozó Nemes Livia pszichológust legjobb barátjánője, az 1957 elején legálisan emigrált Förster Vera (akinek a Mérei-ügyben játszott

⁸⁵ ÁBTL V-145288/3, 163. Litván György saját kezűleg írt önvallomása, 1958. november 8.

szerepéről alább még szó lesz), 1957 októberében egy szakmai szervezet nevében meghívta Bécsbe. S mivel Nemes ebben az időben még nem került a BM látókörébe, megkapta az útlevelet. Ez készítette Méreit arra az elhatározásra, hogy a hazai postacenzúra megkerülésével egykori tanítványa útján üzen a Nyugatra távozott barátoknak. A nála rendszeresen összejövő itthoni barátok – Ádám György, Széll Jenő, Fekete Sándor – egyetértésével megfogalmazott üzenetben értesítették a kint lévőket arról, hogy itthon kiket tartóztattak le, milyen perek várhatók, megkérdezték tőlük, hogy szervezzenek-e pártot, s végül figyelmeztették őket arra, hogy odakint kiktől óvakodjanak. Mérei bemagoltatta a szöveget Nemes Líviával, és megbízta, hogy Bécsbe érkezése után azonnal küldje el géppel írott levélben Párizsba Kende Péternek (aki különben Nemes unokatestvére volt).

Novemberben, amikor az utazásra sor került, egy újabb ponttal kellett megtoldani az üzenetet: 1957 októberének végén már Ádám Györgyöt is letartóztatták. Nemes még bécsi tartózkodása idején választ kapott Kendétől, aki egyébként azt tanácsolta: semmilyen illegális szervezkedést ne folytassanak, mert a Kádár-rendszer konszolidálódott, és hosszú időre kell berendezkedni. A pszichológus a válaszelevél szövegét is kívülről megtanulva, fejében hozta haza.

Nemes Lívia 1957. novemberi bécsi utazásáról a letartóztatás időpontjában már tudtak.⁸⁶ A vizsgálat első heteiben azonban egyáltalán nem foglalkoztak a dologgal. Valamelyik belügyesnek azonban egy idő múltán eszébe juthatott, hogy nemcsak

a *Hungaricus* külföldre juttatásából, hanem ebből is lehet egy jó kis hazaárulási vádat kreálni. November utolsó hetében kezdték kérdezgetni Feketét, majd Méreit a külföldi „bűntársaknak” küldött üzenetről. Fekete nem ismerte az üzenetvivő nevét, így csak a tartalomról vallott.⁸⁷ Méreit is ekkor kezdték gyötörni a kihallgatásokon az üzenetről. Hiába ismerték a vizsgálók már töviről hegyire a történetet, ki akarták vele mondatni Nemes Lívia nevét, hogy azután a többi vizsgálati fogolynak mutogathassák a jegyzőkönyvet. Méreivel sikerült elhítenni, hogy ő volt az, aki végül „beköpte” Nemes Líviát.⁸⁸ A belügyesek nagyon súlyosnak igyekeztek feltüntetni az ügyet, hiszen az üzenet a hírvivő agyában illegálisan (azaz a magyar postaellenőrzés megkerülésével) került ki Hegyeshalmon túlra, és „titkos információkat” tartalmazott.⁸⁹

Ekkor az államvédelmisek már meglehetősen elégedettek voltak a vizsgálat addigi eredményeivel. December elején a II/8 és a II/5 osztály a további feladatokról közös megbeszélést tartott, amelyen megállapították: „Az őrizetesei már olyan állapotban vannak – nem tudják, ki mit vallott eddig, de érzik, hogy sok mindent elmondtak – hogy ez [az államvédelem elé kitűzött feladatok elvégzése] eredményesen megvalósítható.”⁹⁰

A kérdések tisztázásánál „fel kell használni a II/5 osztály operatív anyagát megfelelően legalizálva” (az ügynökjelentésekről és a „technikáról” van szó).

Ekkor már feladatul szabták Széll Jenő, Nemes Lívia és Kiss Károly letartóztatásának előkészítését, továbbá a *Hungaricus* kijuttatásában szerepet játszó Jórgosz Vasziliú görög emigráns

⁸⁶ Nemes Lívia neve, bécsi utazása és üzenetvitele már szeptember 9-én előkerült Zsamboki Zárkavamzerének jelentésében (ÁBTL V-145288/6, 193.). Egy október 22-i vizsgálati terv (V-145288/3, 308.) szerint Hoffmann Tibornétól kihallgatásán meg akarták kérdezni, milyen célból járt Nemes Lívia Bécsben. Az október 24-i kihallgatási jegyzőkönyvben (V-145288/3, 316–318) azonban ez a kérdés nem szerepel, de Hoffmanné amúgy sem mondott volna semmit, mert akkor még teljes tagadásban volt.

⁸⁷ V-145288/2, 181. Jegyzőkönyv Fekete Sándor kihallgatásáról, 1958. november 24.

⁸⁸ V-145288/a, 309. Jegyzőkönyv Mérei Ferenc kihallgatásáról, 1958. november 25. Mérei és Nemes Lívia halálukig nem tudhatták meg, hogy nem Mérei árulta el a vizsgálóknak Nemes Lívia nevét.

⁸⁹ A részletekről lásd ugyanebben a kötetben: *Egy meghíúsult beszervezés*.

⁹⁰ ÁBTL V-145288, 141. Jelentés Mérei Ferenc és társai ügyében, 1958. december 9.

és Juhász Péter magyar diplomata hazahozatalát, és az utóbbi őrizetbe vételét, külön terv szerint (a „terv” ilyen esetekben a szervezési kísérletet jelentette).

„Megállapítottuk – szögezte le a jelentés –, hogy az ügyben tetszés szerinti számban hallgathatunk ki tanúkat, mivel már az eddigiekben is sok személy neve és tevékenysége került felszínre, akik részesei voltak a szervezkedés tevékenységének vagy tudtak arról. A tanúkihallgatásokat a II/5 osztály kívánságainak, illetve az operatív érdekeknek [ügynöki szervezés] figyelembevételével fogjuk végezni.”⁹¹

Ekkor még nem ismerték Fekete újabb önvallomását, amelyet december 8-án kezdett írni, minden jel szerint saját kezdeményezésére – legalábbis megköszönte a belügyeseknek, hogy papírt és ceruzát kapott. Hat napon át, december 13-ig vallott és vallott: az eredetileg kézzel írt szöveg sűrűn gépelve 27 oldalt tett ki. Most aztán mindent kitálalt, amit tudott, és azt is, amit nem tudott (saját feltevéseit). Az önvallomás így kezdődött: „Meg kell szabadulnom az utolsó hazugságtól is. Bevallom: Hungaricus – én vagyok.” Ezután hosszasan elemezte lelkiállapotának alakulását a vizsgálat alatt, „igazi szocialista énjéhez való visszatalálását” – részben a belügy jóságának, részben a nyomozás eredményességének hatására. Az események részletezése közben igen sok olyan új nevet és cselekményt is bedobott, amelyek eddig nem szerepeltek a vizsgálatban. Ezzel is – mint leszögezte – bizonyítani kívánta, hogy most már teljesen őszinte.

Abban valóban őszinte volt, hogy mindent elmondott, amire emlékezett (nem mindenre emlékezett jól, de ez nem gátolta a teljes beismerésben). Ez a borzasztó önvallomás, majd a további vizsgálat folyamán és a perben tanúsított viselkedése – amelyet volt barátainak többsége szabadulása után sem bocsátott meg

neki – a lelke mélyén valójában persze nem volt őszinte. Egyszerűen túljátszotta szerepét, mert úgy gondolta, hogy csak így menekülhet meg a halálos ítélettől. Egy Fő utcai beszélőjén például azt mondta feleségének: „Alig várom már, hogy párt anyánk a keblére öleljen”. Az ilyen és ehhez hasonló mondatok miatt felesége és édesapja, Fekete Mihály (volt Borsod megyei kommunista főispán, 1957-től újra vasesztergályos) azt hitte, hogy Fekete szabályosan megőrült.

A *Hungaricus*-ügy történetéről 1989-ben megjelent írásában Fekete így magyarázza viselkedését: „Mivel esetemben a *lényeg*, az tudniillik, hogy én írtam az ominózus röpiratot, igaz volt, csekély jelentősége maradt számomra annak, hogy milyen keretbe foglalják ügyünket a percsinálás Gyorskocsi utcai mesterei. Előnyösnek látszott elhinnem nekik, hogy nem kötnek fel, ha elképzelésüket tudomásul veszem, ellenben »felmadzagolnak« (ez az ő kedvenc szavuk volt), ha makacskodom, így hát Diderot-ra és hároméves fiamra gondolva, igyekeztem egyébként eléggé ismert konokságomat fékezni.”⁹²

A vallomások és a fogdaügynöki jelentések révén elért vizsgálati eredményekről az egyes vizsgálótiszteknek – mint erről már szó volt – eleinte két-három naponként, később egy-két hetenként jelentést kellett írniuk, ezeket egy másik nyomozótiszt hasonló gyakorisággal összefoglalta. Ezek a jelentések, továbbá az írásba foglalt úgynevezett kihallgatási tervek, amelyekben sok volt az önisméltás, a fontoskodás, tovább növelték az ügyben keletkezett – részben valószínűleg még az ő számukra is fölösleges – papírhalmazt.

⁹¹ Uo. 143.

⁹² Fekete (1989a) 194. Amikor az ítélet után a letöltő házban Mérei és Litván Feketével közös cellába került, megbeszélték egymással a dolgot, és elfogadták Fekete megmentését (ámbar ekkor még nem ismerhették szörnyű szövegeit, s Mérei, aki 1986-ban halt meg, soha nem is láthatta az akkor még szigorúan bizalmas iratokat).

Mindamellet ezekből és a felsőbb szervek számára készített „összefoglaló jelentésekből”⁹³ világosan nyomon követhető, hogyan építgették, fejlesztgették tovább a koncepciót. Már magában a szóhasználatban is: amiről kezdetben azt írták, hogy Mérei tudomásával történt (például hogy 1956 október végén Kántás László és Förster Vera a tárva-nyitva álló Széchenyi-hegyi államvédelmi tisztiiskolából elvitt két sokszorosítógépet Förster Pipiske utcai lakására), az itt már az ő utasítására történt; ugyanígy Mérei utasította „csoportjának” tagjait a pénzgyűjtésre. Amiről Mérei utólag szerzett tudomást – egyebek közt a *Hungaricus* megírásáról és sokszorosításáról –, azt ő maga szervezte; ami beszélgetés volt (például Bibó, Göncz, Fekete és Litván közt), abból koalíciós tárgyalás lett, és így tovább.

A vizsgálók azonban még december közepén is gondban voltak, mivel arra nem voltak bizonyítékaik, hogy a bűncselekmények 1958-ban is folytatódtak volna. Ezért Kovács Tibor őrnagy külön feljegyzést írt „Mérei és társai 1958 évi cselekményeiről”⁹⁴.

A vádak „komolysága” ebből a feljegyzésből is kiviláglik. Az őrnagy öt pontban foglalta össze Mérei 1958-ban elkövetett bűncselekményeit: 1. „Két baráti társaságot tartott együtt, amelyekben még 1957-ben terjesztette a *Hungaricust*, és megszervezte

⁹³ ÁBTL V-145288, 90–97. Összefoglaló jelentés, 1958. október 31.; ÁBTL V-145288/13, 169–172. Összefoglaló jelentés, 1958. november 20.; uo. 166–168. Összefoglaló jelentés, 1958. december 15.; V-145288, 172–174. Összefoglaló jelentés, 1959. január 21. A december 15-i jelentést aláíró Virág százados és Gerő őrnagy alaposságára jellemző, hogy a vádakat bizonyító dokumentumok közt felsorolták „Fejtő Ferencnek a »Kabátalanok forradalma« című svájci lapban megjelent” írását, holott a lap címe *Gazette de Lusanne* volt, ők viszont a cikk címét jelölték meg helyette (nem tűnt fel nekik az újságcím abszurditása?).

⁹⁴ ÁBTL V-145288, 144–145. Feljegyzés Mérei és társai 1958. évi cselekményeiről, 1958. december 10. Ennek azért volt jelentősége, mert akkor már készülöben volt egy úgynevezett részleges amnesztia-rendelet (az 1959. évi 12. sz. törvényerejű rendelet), amely bizonyos esetekben csökkentette vagy eltörölte az 1957. május elseje előtt elkövetett kisebb súlyú cselekmények büntetését.

Philhallgatósi fenn
Merei Ferenc kihallgatóján.
Bp. 1958. XII. 17.

266

Philhallgató's feladatok:

Törőmni 1958 - évben nézett ellen nyom-
dalmi felhagyásig.

Kérdés: 1. Miféle célból juttatott 1958 tavaszán
társaságot Péter András jelöltől
doc. aláír.

2. Miféle célból juttatott meg-
kezdésén.

3. Miféle megállapodásokról lehetett szó
ebben Péter Andrásal

4. Miként és mit nyomolt le a szerve-
zési mereténél a Péter el juttatott
főnyalóról.

Bizonyítás: Ebből kihallgatóján látnak, hogy 1958 tavaszán
főnyaló Péter Andrásal.

Tartalom: Leleplezem abban a haragzóban, hogy
először azt állítottam, hogy nem Péter
Sándor volt a „Hungaricus”. Jamarokban
móhkéleg Péter elvonatának voltam.

a fehér segélyt.” Az egyik a közvetlen baráti kör, a másik a Pedagógiai Tudományos Intézet (Mérei akkori munkahelye) munkatársaiból tevődött össze (ez utóbbi társaság azt a bűncselekményt követte el – mellesleg ezt is 1957-ben –, hogy megbeszélték: szabotálni fogják a Magyar Tudományos Akadémia kiadandó évkönyvét, ha az nem közli valamennyiük cikkét); 2. „Kardos Lajossal [az ELTE-n a pszichológia egyetemi tanára] megtárgyalta, hogy szovjet aspirantúrára Nemes Líviát küldjék ki.” 3. „Különböző anyagokat csempészett ki a disszidált Lakatos Imre részére” [az Angliában később világhírűvé vált tudós itthon maradt tudományos jegyzeteit és könyveit küldte ki a „Kincses” fedőnevű ügynök segítségével]; 4. „Üzenetet küld Bécsbe Förster Vera és egy francia tanár részére” [az üzenet tartalmáról itt nem esett szó]; 5. „Kútvolgyi Istvánnal közösen kijárta, hogy az Egyetem Pedagógiai Tanszékéhez tartozó Pedagógiai Szeminárium vezetőjéül Cser János horthysta belügyi embert bízzák meg” [e két személy kilétéről semmi további felvilágosítást nem adnak az iratok, és én sem találtam róluk adatokat].

Fekete Sándor 1958-ban elkövetett bűncselekménye szó szerint a következő volt: „Az Irodalomtörténeti Intézetben az ott dolgozó ellenséges elemekkel együtt (Oltványi Ambrus, Németh Géza, Czine Mihály, Képes Géza) szabotálta az MSzMP népiességekkel kapcsolatos állásfoglalásának vitáját. Csak a második alkalommal összehívott vitaülésen volt hajlandó hozzászólni, miután erre presszionálták. Felszólalását előzőleg megbeszélte Pataki-val és Várhegyivel, nehogy éles támadás legyen abban a népiességekkel szemben.”

Hegedűs András és Litván György 1958. évi bűncselekménye: „Lupa szigeten beszervezik Cyrano nevű ügynökünket és megbízzák azzal, tartsa számon a hasonló gondolkodású színészeket, hogy alkalomadtán számítani lehessen rájuk.” Ehhez kell némi magyarázat. A „Cyrano” fedőnéven Litvánról (is) jelentő

Szakács Miklós színész 1958 nyarán Litván Luppa-szigeti hétvégi házába látogatott, ott találkozott a Hegedűs házaspárral, majd hosszú jelentésben számolt be politikai tartalmú beszélgetésükről, amelynek a végén Hegedűs megkérdezte őt, vannak-e még hasonló gondolkodásúak a színészek között, mert akkor ezeket számon kéne tartani. Ez volt a „beszervezés”.

Valójában ezek a vádak sem voltak új „ténymegállapítások”, hiszen már szóba kerültek a korábbi időszakos jelentésekben is. Miután december végére úgyszólván az összes vád tárgyává tehető cselekményeket vagy kijelentéseket összehordták („technika”, ügynöki jelentések, kihallgatások, önvallomások, fogdahálózati jelentések segítségével), január közepén a politikai rendőrségen megkezdték a vádirat megfogalmazását.

A per előkészítése – a vádirat

Jogállamban a vádirat elkészítése az ügyészség feladata. Itt azonban a vádiratot a titkosrendőrségen írták meg – mint feltehetően a többi ötvenhatos politikai perben is. A megfogalmazás hosszú hetekig tartott, mivel a szövegen újabb és újabb javításokat, kiegészítéseket eszközöltek.

Korom Mihály alezredes, a vizsgálati osztály vezetője és Gerő Tamás őrnagy, alosztályvezető először 1959 január közepén terjesztette fel Galambos József ezredeshez, a Politikai Nyomozó Főosztály vezetőjéhez „a Mérei ügyre vonatkozó jelentését”,⁹⁵ amely már a vádirat első változatának tekinthető.

A lényeg az I. pontban foglalták össze, s ez a megfogalmazás azután szinte változatlanul bekerült a további jelentésekbe, majd a vádiratba is.

„Mérei Ferenc és csoportja szerves része és folytatása volt a Gimes Miklós és Ádám György által létrehozott »Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom« elnevezésű illegális szervezkedésnek. Mérei és csoportja 1957 tavaszáig [a következő szövegekben ebből már „1957. nyaráig” lett] rendkívüli aktivitással szervezte és szélesítette a szervezkedést [...]. 1957 tavaszától [„nyarától”] 1958 őszén történt letartóztatásukig taktikát változtatva sokkal óvatosabban és leplezettebben tovább folytatták tevékenységüket [...]. Végső céljuk volt a proletárdiktatúra megszüntetése, hazánk elszakítása a Szovjetuniótól és az országban a jugoszláv rendszerhez [egy későbbi, január 26-i változatban: „egy harmadik utas, egyrészt a polgári demokráciához, másrészt a jugoszláv rendszerhez”] hasonló politikai berendezkedés megvalósítása.”

⁹⁵ ÁBTTL V-145288, 167–171. Jelentés Mérei Ferenc és társai ügyében, 1959. január 14.

A folytatásban aztán újra részletesen ismertették az összes, már sokszor felhánytorgatott vádpontot. Ami a terminológiát illeti: itt kezdték el szinte mániákusan (de nem cél nélkül) ismételtetni a „csoport”, „csoportosulás” kifejezéseket. Most már nem Mérei Ferencről és társairól volt szó, hanem „Mérei csoportjáról”, „vezető csoportról”, „két sokszorosító és terjesztő csoportról”, „pedagóguscsoportról”, egy későbbi változatban már „Bibó István csoportjáról” is. Ezenfelül minden cselekményt többes szám harmadik személyben követtek el, tehát az egész társaság mindent kezdettől fogva együtt csinált, mindent együtt tervezett és együtt hagyott jóvá, holott erre még a belügyesek sem tudtak „bizonyítékokat” felsorakoztatni.

Mindamellettt ebben az 1959. január 14-i jelentésben még nem írták azt, hogy a vizsgálatot teljesen befejezték volna (március elsején akarták lezárni az ügyet). Ezért további intézkedéseket javasoltak, mégpedig a következőket: „1. Széll Jenőt, aki a szervezkedés egyik vezetője volt, előzetes letartóztatásba helyezni. 2. Előzetes letartóztatásba helyezni Lux Lászlót és Bencze Györgyöt, akik Mérei megbízásából a segélyezést szervezték. 3. Letartóztatásba helyezni Balázs Tibort, aki Mérei segítségével különböző anyagokat juttatott külföldre a disszidált Lakatos Imre részére. 4. Tanúként kihallgatni azokat a személyeket, akik a »Hungaricus« terjesztésében résztvettek, illetve akik megkapták és elolvasták. 5. Tanúként kihallgatni mindazokat a személyeket, akik a segélyezésben pénzt gyűjtöttek, adtak vagy abból részesültek. 6. A tanúkat kihallgatás után figyelmeztetésben részesíteni. 7. Operatív feldolgozás alá venni Nemes Líviát, Kornai Jánost, Kiss Károlyt, Litván Györgynét, Varga Tamásné, Kardos Lajost, Batár Attilát, Rákos Jenőt, Beér Jánost, Jusztusz Pált. Ezek közül az alkalmas személyeket ügynöki munkára beszervezni.”⁹⁶

⁹⁶ Uo. 171.

Az operatív feldolgozás azt jelentette, hogy terhelő adatokat kell gyűjteni az illetőről, és ezek alapján vagy lecsukni vagy megpróbálni beszervezni. A felsoroltak közül Nemes Líviát már korábban letartóztatni javasolták, aztán előbb mégis megpróbálták beszervezni, és csak amikor ez nem sikerült, vették valóban őrizetbe január 23-án.

Ennek a jelentésnek január 26-án kelt, némileg átfogalmazott szövegében⁹⁷ Justus Pál és Kiss Károly letartóztatását is javasolták. A szociáldemokrata kapcsolatként felmerült „Révész András és társai ügyében” a vizsgálati osztály nem javasolta a „realizálást”, vagyis a letartóztatást, mert szükségesnek tartotta a további „operatív feldolgozást”. A korábbi jelentésben „feldolgozásra” javasolt személyek közül itt már kimaradt Nemes Lívia és Kiss Károly (akiket eszerint már „feldolgoztak”), továbbá Litván Györgyné és Beér János.

Végül olvasható itt egy harmadik változat is a január 26-i jelentésből, amelyre Gerő Tamás ezt írta: „Virág e.! Eltenni! Ezzel a javítással *ment a PB elé!*”. Ennek végén már csak két „szükséges intézkedést” javasoltak: 1. „Széll Jenőt letartóztatásba helyezni és vallomásától függően javaslatot teszünk Jusztusz Pál őrizetbevételére. 2. Kihallgatni és figyelmeztetésben részesíteni azokat a személyeket, akik a »Hungaricus« terjesztésében és a segélyezésben résztvettek, de más bűncselekményt nem követtek el.”⁹⁸

Ekkorra Virág százados már összeállította a kihallgatandók 115 névből álló listáját, amely két példányban maradt fenn, két különböző dossziében.⁹⁹ Az egyik – hiányos – példány első olda-

lán Gerő őrnagy igen figyelemreméltó feljegyzése olvasható: „A II/5 oszt. jelölje ki, hogy kik mehetnek simán és kinél vannak tervek” (azaz kit akarnak beszervezni).¹⁰⁰

A kihallgatandó tanúk közt nyolc elítélt és két őrizetes is volt. Az összes többi név mellé odaírták, hogy „szabadlábon”. A nevek között vannak igen érdekesek is. Például Péter György, a KSH elnöke, Mihály András zeneszerző, Kassák Lajos író (indokolás: „Zsámboki az SZDP-be akarta beszervezni 1956 végén”), Pethő Tibor és Boldizsár Iván újságírók (mert ismerik Fekete Sándor szerepét az újságíró-szövetség 1956. november 13-i ülésén). Ezeket és más ilyesféle neveket egy józanabb fölöttes kihúzta a listáról, három szociáldemokrata névvel együtt. A vizsgálat során végül is kilencven tanút hallgattak ki. Többségüket kizárólag a megfélemlítés és az esetleges beszervezés céljából idézték be.

Február 12-én a II/5-e alosztály javaslatot tett a „Mérei–Fekete-ügy befejezésével kapcsolatos intézkedésekre”.¹⁰¹ Ezek a javaslatok is nagyon tanulságosak a politikai rendőrség céljait és módszereit illetően.

A „további kihallgatandó tanúknál minél gyakrabban kell alkalmazni azokkal az őrizeteseikkel való szembesítést, akik pillanatnyilag önkritikusan fogják fel cselekedeteiket. Eddigi jelzéseink [vagyis a besúgói jelentések] szerint ez széles körben elterjed”.

A vizsgálat ugyan nem volt még hivatalosan lezárva, a vádirat végleges és az ügyészség által azután saját produktumként pre-

Szerencsére viszont az öt példányban legélt húsoldalas irat első példánya hiánytalanul megtalálható egy másik dossziében: V-145288/13, 173–192.

⁹⁷ ÁBTL V-145288, 175–181. Jelentés Mérei Ferenc és társai ügyében, 1959. január 26.

Két másolati példány is van itt belőle, Gerő Tamás és Korom Mihály más-más kézírásos javításaival.

⁹⁸ Uo. 188–190. Kiemelés – G. É. Lásd a 85. oldalon közölt dokumentumot.

⁹⁹ Uo. 40–49. Jelentés Mérei Ferenc és társai ügyében, 1959. január 23. Az ebben a dossziében található lista azonban nem teljes. Az 5. lapot valaki kitépte (már leszámolás után, nem tudni, mikor), s a 10. oldal (az 55. név) után az irat nem folytatódik.

¹⁰⁰ A hiányos példányon (amely csak az 55. sorszámgig tartalmazza a kihallgatandók listáját) „x” jelet tettek azok mellé, akiket be akartak szervezni: az ötvenöt név közül tizenháromhoz. Közülük négyet bizonyosan sikerült beszervezniük, a többi remélhetőleg nem (mindenesetre az eddig ismertté vált ügynökök közt nem szerepelnek). A lista másik, teljes példányán egyáltalán nincsenek ilyen jelek, tehát az 56-tól a 115. sorszámgig terjedő névsorban szereplőkről nem tudjuk, kinél voltak „tervek”.

¹⁰¹ ÁBTL V-145288, 192–193. Javaslat, 1959. február 12. A dossziében található másolati példányon nincs aláírás.

zentált szövege még nem készült el, de a politikai rendőrség már kidolgozta, hogyan történjék a bírósági eljárás, sőt azzal is foglalkozott, hogy utána politikailag miképpen hasznosítsa az ügyet.

„A tárgyalás meghívott személyek előtt folyjon le, oda legyenek meghívva az ügyben vádlottként szereplő személyek munkahelyeiről egyes pártfunkcionáriusok és lojális szakmai vezetők”, akik „értelmiségi területeik felé az ügyben szereplők bűnös voltát vigyék ki. Ne legyen súlya az olyan propagandának, mely szerint a vádlottak mártírok.” „Ugyanezen célból a sajtó az ítélet indokolásának és az ítélet megfelelő részeit publikálja.”

„Az összes kompromittált személyre javaslatot dolgozunk ki – kihallgatási magatartásukat és utólagos hozzáállásukat figyelembe véve – rendőri figyelmeztetéstől kezdve, állásból való eltávolításra, esetleg internálásra.”¹⁰²

„Az ügy bírósági tárgyalása után az ügyben kompromittált és szabadon lévő személyek egy részére a vizsgálati osztályon vagy később eldöntendő helyen értekezletet tartunk, ahol az ügy politikai értékelése történne meg részünkről. Célszerűnek látszik, hogy itt az alkalmas kompromittáltak részéről felszólalás legyen előkészítve.” (Ne felejtjük el, hogy azokat is kompromittáltaknak tekintették, akik akár csak egyszer húsz vagy ötven forintot adtak a foglyok hozzátartozóinak megsegítésére, vagy akik olvasták vagy akár csak látták a *Hungaricust*). Nincs írásos nyoma annak, hogy az értekezletet megtartották-e vagy sem.

A következő javaslatok már a „további politikai haszon” realizálására irányultak. Itt fő célként a „bomlasztást” jelölték meg (mármint a szélesebb értelmiségi körök bomlasztását), továbbá a politikai lejáratást (vagyis egyesek ügynökhírbe keverését).

„Mivel adataink szerint a bomlasztás ezekben a körökben csak hosszabb folyamat eredménye lehet:”¹⁰³

¹⁰² Tanúk internálására az ügyben tudomásom szerint nem került sor.

¹⁰³ Ez a megállapítás mindenestre hízog „ezekre a körökre” nézve. Később arról is panaszkodtak a belügyesek, hogy a legbelső körbe nem sikerült besúgót bejuttatniuk.

BELÜGYMINISZTERIUM.

II/8 Osztálya.

SZIGORUAN TITKOS!

Magyar e
termi! ezzel a jövitelemmel a P.B. clo!
JELENTÉS *G.*

M é r e i Ferenc és társai ügyében.

Budapest, 1959. január 26.

M é r e i Ferenc és társai ügyében 1958. október 17-óta folytatónk vizsgálatot és eddig 11 személyt helyeztünk előzetes letartóztatásba. A vizsgálat a következőket állapította meg:

I.

Mérei Ferenc és csoportja szerve és folytatása Gimes Miklós, Ádám György és társai által 1956. november 13-án létrehozott "Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom" elnevezésű illegális szervezkedésnek. Mérei és csoportja 1957. tavaszáig nagy aktivitással szölesítette a szervezkedést, hogy Nagy Imrét és híveit a hatalomba visszajuttassák. 1957. tavaszától 1958. őszén történt letartóztatásukig – taktikát változtatva – sokkal óvatosabban és leplezettebben, de tovább folytatták tevékenységüket. Végső céljuk volt a proletárdiktatúra megszűntetése, hazánk elszakítása a Szovjetuniótól és egy harmadikutas, egyrészt a polgári demokráciához, másrészt a jugoszláv koncepcióhoz hasonló politikai rendszer létrehozása.

II.

Céljaik megvalósítása érdekében "Hungaricus" néven részletes ellenforradalmi programot dolgoztak ki, amely a szervezkedés ideológiai alapjául szolgált. Programjuket sokszorosították, terjesztették és több illegális csatornán keresztül kijuttatták nyugatra. A "Hungaricus" 50-60 példányban készült. Részt vettek az "Október 23" című illegális lap sokszorosításában és terjesztésében. Két sokszorosítógépet loptak, melyeket letartóztatásukig rejtőgettek.

A szervezkedés vezetői 1958. őszéig rendszeresen összejártak, megbeszéltek a politikai helyzetet és további tevékenységük irányát.

a) biztosítani kell, hogy a börtönből erre irányuló kiüzenések történjenek; b) a kompromittáltak közül egyes személyeket bomlasztás céljából pozitív vonalon foglalkoztatni kell. Ezeket mint beszervezett személyeket vagy társadalmi kapcsolatokat tartjuk.”

Itt azután név szerint felsorolták, hogy az egyes területekről (Petőfi Kör, NÉKOSZ, Lukács-tanítványok, közgazdászok, pedagógusok, Mérei szűkebb köre területéről) kik jöhetnek – szerintük – számításba.

Úgy tervezték, hogy az elítélendők feleségei közül Hegedűs Andrásnéét behívják kihallgatásra, és felszólítják: „magatartása és nyilatkozatai lojálisak legyenek”, hiszen csakis a párt nagylelkűsége folytán nem tartóztatták le, holott tudott férje tevékenységéről. „Cél: az őrizetes feleségek egységének megbontása.”

Gondjuk volt ezenkívül olyanokra is, akiket nagyon szerettek volna lecsukni, de mégsem tehették – mégpedig Justus Pálra és Szalai Sándorra.¹⁰⁴ Őket feltehetően – mint erről már szó volt – korábbi koncepciók perek szociáldemokrata áldozataiként nem lehetett a Politikai Bizottság hozzájárulása nélkül letartóztatni, s mivel a PB nyilvánvalóan nem adta meg az engedélyt, a BM a következő „megoldást” javasolta: „Tervet dolgozunk ki Szalai Sándor és Jusztusz Pál politikai lejárására és kompromittálására.” „Szalai lejárásánál Horváth Zoltánt kihallgatjuk a »Hungaricus«-ra vonatkozóan, ebből a tényből kell Horváthnak következtetni Szalai árulására. Szoc. dem vonalon Révészén keresztül visszük be a tudatukba. Jusztusz Pállal kapcsolatban börtönből való kiüzenés formájában teszünk lépéseket. Erre később esetleg Nemes Livia felhasználható.” (Nem volt felhasználható.)

¹⁰⁴ Az államvédelemnek Szalai Sándor ellen évtizedekig folytatott hadakozásáról lásd ugyanebben a kötetben: „Lejáratás” és „bomlasztás”. Justus Pál 1965-ben, Horváth Zoltán pedig 1967-ben meghalt, velük tehát ezután már nem foglalkozott a BM. Révész Andrást viszont még sokáig megfigyelés alatt tartották, miként ez az ÁBTL O-4823/1 jelzetű, *Jobboldali szociáldemokraták* című objektumdossziéjából kiderül.

A vizsgálatot február közepére hivatalosan lezárták. Addigra már letartóztatták Lipták Tamást és Kiss Károlyt is (február 2-án, illetve 7-én). Egyedül Széll Jenő volt hátra, az ő letartóztatására csak február 19-én került sor.

A február 14-re keltezett jelentés a már sokszor leírt bevezetés után személyenként sorolja fel az akkor még csak tizenhárom leendő vádlott bűnlistáját.¹⁰⁵ A jelentés végén javasolt intézkedések (amelyeket „Galambos ezredes elvtárs jóváhagyott”) már a bírósági eljárásra és „az ügy politikai tanulságainak hasznosítására” vonatkoztak. Ez a dokumentum is azt mutatja (Vida Ferenc vérbíró később többször hangoztatott állításaival ellentétben), hogy a bírósági eljárást szinte a legapróbb részletekig a politikai rendőrségen dolgozták ki.

Ekkor még úgy tervezték, hogy az első perben Méreit, Feketét, Litvánt, Hegedűst, Zsámbokit, Kántást, Hoffmannét és Kelement ítélik el, őket tehát ekkor már át akarták adni az ügyészségnek. Lipták, Nemes, Kiss, Varga és Németh ügyét javasolták elkülöníteni és egyénileg elbírálni. Végül nem így történt: az első per vádlottai közé az első négy személyt, azaz a „jelentősebb” revizionistákat osztották be, akikhez az utolsó utáni perben ötödiknek hozzácsapták a legjelentősebbet: Széll Jenőt. Úgy döntöttek, hogy ez lesz a példát statuáló kirakatper. A második négyet részben azért tették külön csoportba, hogy több súlyos ítéletet lehessen kimondani (hiszen bizonyos fokozatosságot minden per ítéleteiben tekintetbe kellett venni). Ügyüket egyesítették a többi öt, kevésbé ismert vagy kisebb szerepet játszó, de mégis elítélendő őrizetesekével. A leendő vádlottak ilyen ide-oda csoportosítása is jelzi, milyen nagy szerepet játszott itt az államvédelem által kiagyalt és önkényesen felépített konstrukció.

¹⁰⁵ ÁBTL V-145288, 194–200. Jelentés Mérei Ferenc és társai ügyében, 1959. február 14.

A tervezet előírta, hogy „Mérei és társai ügyét a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa (Vida-tanács) tárgyalja, „mert ez ítélezett az Ádám ügyben is”. „A vádat Béres Miklós elvtárs, a Legfelsőbb Ügyészség Politikai Osztályának helyettes vezetője képviselje.”

„A tárgyalást a II/8 osztály épületében lévő tárgyalóteremben tartásuk meg. A tárgyalás anyagát vegyék fel magnetofonra, bírósági határozat alapján” (vagyis mintha ez nem a BM utasítására, hanem a bíróság önálló elhatározása alapján történnék). Ide Gerő Örnagy odaírta: „nyíltan”. Erre egyébként formailag az ügyészségnek kellett javaslatot tennie. A Legfelsőbb Ügyészség iratai között található is egy cetli, amelyen ennek az indítványnak a szövege olvasható.¹⁰⁶ Úgy látszik, dr. Béres Miklós, aki a tárgyaláson a Legfelsőbb Ügyészséget képviselte, nem tudta fejből elmondani ezt a két mondatot.

A 6. pontban olvasható javaslat sem érdektelen: „Az ügy iratait átadjuk a bíróságnak,¹⁰⁷ azonban az illegális szociáldemokrata szervezkedést és a jugoszláv vonatkozásokat nem tesszük vád tárgyává. Jusstusz Pálra, Széll Jenőre, Révész Andrásra és másokra vonatkozóan elkülönítő határozatot csatolunk.”¹⁰⁸ A jogerős ítélet után a periratokat a vizsgálati osztály kezelje a további bizalmas nyomozásra való tekintettel.”

A politikai hasznosítás érdekében – némileg más megfogalmazásban – ugyanazokat az intézkedéseket javasolták, mint két héttel korábban. Új javaslat volt: „Az ítéletről sajtóközleményt

¹⁰⁶ MOL XX-10-k, 60160/1958, 173. Legfelsőbb Ügyészség Politikai Osztálya. Hoffmann Tiborné és társai.

¹⁰⁷ Az operatív iratokat (az ügynökjelentéseket) természetesen nem adták át, de persze a vizsgálati iratok közül is visszatartották a zárkaügynöki jelentéseket meg a saját jelentéseiket, javaslataikat, intézkedési és kihallgatási terveiket, s a kihallgatási jegyzőkönyveket sem mind kötötték bele az átadott dossziékba.

¹⁰⁸ Széll Jenő megnevezése itt – hacsak nem elírás – azt az érdekes tény mutatja, hogy február 14-én, vagyis öt nappal a letartóztatás előtt a BM-nek még nem volt kezében a PB engedélye Széll letartóztatására.

megjelentetni. Az ítélet indokolásánál kihangsúlyozni a vádlottak őszinte felderítő vallomását és megbánást mutató magatartását.” E pont fölött a következő, kézzel (valószínűleg Galambos ezredes kézírásával) odavetett feljegyzés olvasható: „1 héttel ítélet előtt ítélet!” Most aztán törhetjük a fejünket, mit akart ezzel mondani: csak nem azt, hogy egy héttel az ítélet előtt legyen kész az ítélet szövege?

A vádat a törvény szerint a Legfelsőbb Ügyészségnek kellett képviselnie – miként ezt a BM-ben már februárban leírták –, hiszen a pert is a Legfelsőbb Bíróságon rendelték lefolytatni, amely ilyen esetekben az alsófokú és egyben a felsőfokú bíróság volt: ítélete ellen nem lehetett fellebbezni.

A fenti jelentés után három nappal a vizsgálati osztályon a legfrissebb koncepció szerint elkészült „Vádirat”¹⁰⁹ tehát Mérei Ferenc elsőrendű, Fekete Sándor másodrendű, Litván György harmadrendű és Hegedűs András negyedrendű vádlottat javasolta bíróság elé állítani.

Ezen az iraton már az ügyészségi ügyszám – 60.160/1958 – olvasható. Csakhogy az évszám nem stimmel, Virág százados ugyanis eltévesztette a dátumot: 1959 helyett 1958-at írt (végül is januárban, amikor a vádiratot szerkesztgették, még könnyen írhatta valaki tévesen az előző évi dátumot). Hogy ezt a szöveget Virág állította össze, azt az ő macskakaparásával a jobb felső sarokba (nem tudni, mikor) írt széljegyzet mutatja: „I. csop. vádirat tervezete. Galambos ezredes jóváhagyta a megjelölt módosításokkal. II. csop.-ba Széll J. az I. r. vádlott.” (Ez utóbbi javaslat nem így valósult meg: Széll Jenő ügyére hamarosan visszatértek.) A szövegen látható néhány kézírásos módosítást Korom Mihály eszközölte.

Ez a Galambos ezredes által jóváhagyott szöveg szinte szó szerint megegyezik a Legfelsőbb Ügyészség és a Legfelsőbb Bíróság

¹⁰⁹ ÁBT. V-1452888, 201–213. Vádirat, 1959. február 17.

iratai közt több másolati példányban elfekvő hivatalos vádirattal.¹¹⁰ A BM-ben készült első szövegtől csak annyiban különbözik, hogy más lett a dátum, a szöveg végéről pedig valaki (nem tudható, ki és mikor) kihúzta azt a sort, amely az 1957. évi 34. törvényerejű rendelet 5. §. (2a) bekezdése alapján a gyorsított eljárást indítványozta.

Valamennyit azért a Legfőbb Ügyészség is dolgozott ezen a vádiraton. A BM vizsgálati osztályán összeállított szöveget dr. Rákos Ferenc, a Legfőbb Ügyészség Politikai Osztályának vezetője saját kezűleg aláírta, és az eredetileg feltüntetett február 17-i dátumot saját kezűleg változtatta március 3-ra. (A dátumokkal egyébként meglehetősen hanyagul bántak: a bírósági anyagban fekvő, az előzővel szóról szóra megegyező példány keltezése már március 4. – ez lett a végleges keltezés –, amikor viszont a Legfőbb Ügyészség átküldte a vádiratot a bíróságnak, a kísérlőlevél március 3-án kelt, s ugyanezzel a március 3-i dátummal küldték át a Széll Jenő ellen csak március 18-án elkészült külön vádiratot is.)¹¹¹

Sőt, a Legfőbb Ügyészségen a dátumon felül is hozzátettek valamit a szöveghez: a vádpontok egy része után valaki, valószínűleg Béres Miklós, kézírással beszúrta a hozzájuk átküldött vizsgálati anyag megfelelő kötet- és oldalszámát, mint ahol a vonatkozó bizonyítékok találhatók. Ehhez a vádiraton kívül mindenképpen el kellett olvasnia a hat kötetbe bekötött vallomásokat

¹¹⁰ MOL XX-10-k, Legfőbb Ügyészség Politikai Osztálya, 60.160/1958. 272–284. (Vádirat Mérei Ferenc és társai ellen), 38–49. (Vádirat Zsámboki Zoltán és társai ellen). Az igen hiányos iratanyagot tartalmazó dosszién a felirat: Hoffmann Tiborné és társai. A Legfelsőbb Bíróságnak jelenleg a Magyar Országos Levéltárban található, 2008-ban átadott iratanyagában csak a Mérei és társai bűnperének első csoportjába sorolt vádlottak bírósági eljárásával kapcsolatos anyagok, egyebek közt a vádiratok másolatai fekszenek: MOL XX-5-h T Nb. 22/1959/7, 3. d. 5. pallium, 1–13. (Mérei, Fekete, Litván, Hegedűs elleni vádirat, 60.160/1958), 14–17. (Széll Jenő elleni vádirat, 60.080/1959). A Zsámboki-per bírósági anyaga mostanában került elő az ÁBTL-ben, a vizsgálati anyaghoz sorolt dossziékban.

¹¹¹ Lásd az előző lábjegyzetet.

és tárgyi bizonyítékokat. Igaz, hogy a hivatkozott helyeknek esetenként nem sokkal több közük volt a vádirat megfelelő helyeihez, mint Karinthy Frigyes *Így írtok ti* című könyvében az Urániában tartott ismeretterjesztő előadás vetített képeinek a szöveghez.

Március 3-án ejtették meg a négy vádlott kötelező ügyészi kihallgatását, amely teljesen formális volt, mindössze féloldalas kihallgatási jegyzőkönyvvel, a lényegét azonban tartalmazták: mind a négyen elismerték bűnösségüket, ki bőbeszédűbben, ki szűkszavúbban.¹¹² A vádirat dátumát talán éppen a kihallgatás dátuma miatt javították 4-re: mégsem lett volna ildomos a vádlottak ügyészségi kihallgatásával azonos napra datálni a kész vádiratot.

A BM vizsgálati osztályán az üggyel foglalkozók felületességére jellemző, hogy a Virág százados által a vádiratra írt évszám hibáját sehol nem vették észre, sem az iktatásnál, sem az ügyintézésnél. (Végül csak a bírósági tárgyalás jegyzőkönyvében javította ki Vida Ferenc a helyes 60.160/1959. ügyszámra.)¹¹³ Mivel a Legfőbb Ügyészségen is hanyag volt az ügyintézés, nem gondolkodtak azon, hogyan kaphatott egy 1959 februárjában lezárt vizsgálat vádirata 1958-as ügyszámot, ehelyett a Politikai Osztály 1958. évi iktatókönyvében kerestek egy üres helyet, ahová aztán a BM által 1959. március elején átküldött vádiratot 1958. október 27-i dátummal iktatták be, Hoffmann Tiborné neve alatt.¹¹⁴

¹¹² MOL XX-10-k 60.160/1958, 158–159., 171–172., 174–177.

¹¹³ MOL XX-5-h T Nb 22/1959/7, 2. d VII. k. 146. (a tárgyalási jegyzőkönyv 75. oldala).

¹¹⁴ MOL XX-10-k Iktatókönyv, 1958. Ez alatt új sorban, de ugyanezen a számon iktatták még Kelemen Imre, majd Hegedűs András neve alatt, azután a következő oldalon, egy másik üres helyen november 22-i dátummal, de ugyancsak 60.160/1958 számon Mérei Ferenc, Litván György, Varga János, Fekete Sándor neve alatt is. Az iktatást végző (egyébként politikailag nyilván teljesen megbízható) hivatalnok tehát éppen csak bepillantott az iratokba (valójában két külön vádiratot küldött át a BM, azonos számon), és akinek a nevét először meglátta, azon a néven iktatta. A második perben elsőrendű és másodrendű vádlottak – Zsámboki Zoltán és Kántás László, valamint az ötöd-, hatod-, heted- és kilencedrendű vádlottak (Nemes Livia, Kiss Károly, Németh László és Lipták Tamás) neve egyáltalán nem található a Legfőbb Ügyészség iktatókönyvében.

A most már végleges szövegezésű vádirat 12 sűrűn gépelt oldalon lényegében azokat a vádpontokat ismételtette (többféle, meg-
lehetősen pongyola fogalmazásban), amelyeket a vizsgálati osztályon már sok egymást követő jelentésben leírtak, unos-untalan variáltak. De talán még készítői is érezhették: maguk a felsorolt cselekmények nem elég átütőek ahhoz, hogy egy példát statuálni hivatott bűnpert alapozzanak rájuk. Ezért aztán a szövegben többször is deklarálták, hogy az ellenséges, áruló, ellenforradalmi szervezkedés célja a szocialista államrendszer megdöntése, a proletárhatalom megsemmisítése volt, továbbá Nagy Imre áruló csoportjának, illetve egy koalíciós polgári kormánynak a hatalomra juttatása, Magyarország elszakítása a Szovjetuniótól.

A vádiratban már kiélezett formában jelent meg az ügy valamennyi koncepció elemé. Az összejegyzetek – az 1957–58-ban tartott baráti, családi összejegyzetek is – mind a népi demokratikus államrend megdöntésére, a Nagy Imre-féle koalíciós, ellenforradalmi kormány visszaállítására, a nyugati imperialisták Magyarország elleni támadásainak fokozására irányultak; a vádlottak Hegedűs András kivételével valamennyien illegális csoportok vezetői voltak; a pénzgűjtés célja valójában nem a rászoruló családtagok segítése, hanem az illegális mozgalom erősítése volt (azaz „fehér segély”, a valamikori illegális kommunista mozgalom „vörös segélye” mintájára). Ráadásul a vádlottak „széleskörű kapcsolatokat tartottak különböző más ellenséges csoportosulásokkal is, így tárgyaltak Bibó Istvánnal, Göncz Árpáddal és másokkal”. Méreinek régi szociáldemokrata ismerőseivel (Révész Andrással és másokkal) folytatott (lehallgatott) beszélgetéseire mint a szociáldemokrata párttal való szövetkezésre hivatkoztak.

A mondanivaló súlyosbítására bőségesen alkalmazták a még nyomatékosabb „alávaló”, „aljas”, „elvetemült” jelzőket. Például: „Legalávalóbb eszközökkel azon tevékenykedtek, hogy a Magyar

Belügyminisztérium
II/5 e. osztály

Szigorúan titkos!

Adta: "Nagy Lajos"

Vette: Bárdos József r.szds.

1958. november 10.

Tárgy: Tanczos Gáborné
könyvkiadó emberek

J e l e n t é s

Budapest, 1958. november 15.

"Nagy Lajos" jelenti:

Tanczosné, Bácskai Verát felkereste, Pekete János írógépműszerész, aki valaha a Diákszövetség titkára volt. Pekete elmondta, hogy lekötözték Ta. abányára, mert ott 2500 forintos fizetést kaphat számológépek és könyvelőgépek karbantartásáért. Megátogatta őt továbbá Rajk Lászlóné, aki elmondta, hogy rehabilitációjakor kapott pénze még az ő rendelkezése alatt áll a bankban. Járt nála Csillag Pál, az Európa Könyvkiadó lektora, aki felajánlotta, neki, hogy amíg nincs állása, szerez neki fordítást. Üdvözlét küldte neki Kornai János.

Járt Litváné Gál Évánál is. Gál Éva elmondta neki, hogy a városban azt beszélék, hogy a házkutatás során találtak náluk egy sokszorosítógépet. Azt állította, hogy ez nem igaz. Egyébként egy ismerősöm találkozott Baráth Istvánnal, a Zenei Ált. Iskola tanár nőjével, aki elmondta, hogy azt hallotta, hogy Litvánéknál sokszorosítógépet találtak.

"Nagy Lajos"

Megjegyzés: A fentiekkel kapcsolatban nem kapott feladatot.

Utasítás: Készítsen mélyebb kapcsolatot Szentés Tamással, Mihályi Gábornal és Beér Jánossal. Ez utóbbival úgy, hogy kapcsolatát is megismerje.

Bárdos József r.szds.

K: 4 pld.
G: 1né.
Ny.sz.: 45/901.

Népköztársaság elleni külső támadásokat fokozzák és az ország nemzetközi helyzetét nehezítik.” Néhány sorral lejjebb: „Az ellenséges csoport tevékenysége a belső rend elleni aknamunka mellett arra irányult, hogy fokozza a hazánk elleni imperialista támadásokat.” A vádnak ezt a részét különösen fontosnak tartották, és a továbbiakban is többször visszatértek arra, hogy a szervezkedés segítette a nyugati emigráció „hazánk elleni támadásait”, a nyugati burzsoá sajtó uszító propaganda-hadjáratát stb.

Az áruló, illegális, aljas, ellenforradalmi, népellenes és hasonló jelzőket felváltva vagy akár együtt összesen százhatvan használták a vádiratban. Nagy Imre állandó díszítő jelzője az *áruló* volt; a találkozások mindig *illegális* megbeszélésnek minősültek, amelyeken valaki elnökölt, és ahol határozatokat hoztak, holott a bizonyítékként csatolt vallomásokból – akárhogy erőlködtek is a kihallgatók – ennek épp az ellenkezője derült ki. De a vádirat szerint *illegálisnak* számított még az *üzenet* is, amelyet valaki a fejében vitt át a határon, és *titkosak* voltak az információk, amelyeket Mérei a letartóztatásokról és a készülő perekről megüzent (a „titkos információk” valójában Széll Jenőtől származtak, de ebben a Széll letartóztatása előtt elkészült vádiratban róla még nem lehetett szó).

Egy másik gyakran használt kifejezés az „áruló csoport”, „ellenséges, illegális stb. csoportosulás” – a tettesek minden bűncselekményt csoport, csoportosulás keretében követtek el. A *csoport, csoportosulás* szó huszonegyszer fordul elő a szövegben, megfelelő jelzőkkel ellátva, holott valójában ezek az emberek egyáltalán nem akartak csoportokat alakítani – leszámítva azt a néhányat, akik még 1956 novemberében részt vettek a hamvába holt Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom (MDFM) megalakításában.

Konkrét vád tárgyává tehető cselekménynek maradt végül is a Fekete Sándor által eredetileg az MDFM programtervezetének

szánt, *Hungaricus* álnéven megírt 48 oldalas politikai elemzés – valójában inkább pamflet –, továbbá ennek mintegy ötven példányban történt sokszorosítása és szűk körben való terjesztése, majd külföldre küldése, ezenkívül két röpiratnak és az *Október Huszonharmadika* című lap néhány számának megírása és sokszorosítása (mindez 1956 végén és 1957 elején történt). Súlyos bűncselekménynek minősítették ezenkívül a letartóztatottak hozzátartozóinak segélyezését, amelyben legfeljebb húsz-harminc ember havonta két-három ezer forintot tudott összeadni; s végül azt, hogy a Mérei Ferenc körül vagy tőle függetlenül kialakult társaságok időnként összejöttek és beszélgettek, mi tagadás, főleg politikai témákról (ami Magyarországon 1957–58-ban egyáltalán nem számított ritkaságnak). És persze nyomatékosan fel-emlegették a külföldi kapcsolatokat mint a hazaárulást megvalósító tényállást.

Ezeket minősítette a vádirat a fennálló politikai rendszer megdöntésére és koalíciós polgári kormány hatalomra juttatására irányuló, rendkívül veszélyes összeesküvésnek, jóllehet maga a vizsgálati osztály is alig száz emberre becsülte a „Mérei-csoport” által befolyásolt értelmiségiek számát (az államvédelemnek nehéz lehetett eldöntenie, mi a jó: ha az ellenforradalmárok sok vagy ha kevés emberre hatnak?).

A vádirat – ahogy az egész vizsgálati anyag is – még hangsúlyosabban táalta Mérei vezető szerepét az egész szervezkedésben, nem törődve azzal, hogy maguk az előadott események ezt egyáltalán nem támasztották alá. Az egész koncepciónak ugyanis, mint erről már szó volt, nagyon fontos részét alkotta, hogy a burzsoá-kispolgári, trockistagyanús értelmiségi Mérei vitte rossz útra a többi vádlottat, akik fiatalabbak voltak, mint ő, s ráadásul Fekete még munkásszármazással is dicsekedhetett. (Méreitől egyébként is félt a belügy, igen veszélyesnek tartotta, elsősorban

a pedagógusokra és a fiatalokra gyakorolt hatása miatt.)¹¹⁵ Mérei maga a vezetői minősítést sem a vizsgálat lezárásakor, sem az ügyészégi kihallgatáson, sem a bíróság előtt nem fogadta el, évtizedekkel későbbi visszatekintésében azonban már maga is úgy látta, hogy vezető szerepet játszott ebben a szervezkedésben.

A kétoldalas, a vádakat összefoglalóan ismertető bevezetés után a vádirat egyenként vette sorra a vádlottakat: Mérei Ferenc három oldalt kapott, Fekete Sándor kettőt, Litván György majdnem ugyanannyit, míg Hegedűs András alig több mint fél oldalt. Végül a vádirat 11. oldalán olvasható a büntetőjogi minősítés: Méreit és Feketét „a BHÖ 1. pont (1) bekezdésébe felvett, a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének büntetettével” vádolták, Litvánt és Hegedűst a BHÖ 1. pont (2) bekezdésébe felvett, ugyanilyen célú szervezkedésben való tevékeny részvétel büntetettével.

A BHÖ, azaz *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása*, amelyet az Igazságügy-minisztérium 1952-ben adott ki, s amely minden törvényi felhatalmazás nélkül új szabályozásokat is életbe léptetett, az 1. pont (1) bekezdés büntetési tételeként a halálbüntetést, az életfogytiglani börtönt vagy az öttől 15 évig terjedő börtönbüntetést határozta meg, az 1. pont (2) bekezdésére pedig az öttől 15 évig terjedő büntetési tételt írta elő.¹¹⁶ A halálbüntetéssel való fenyegetőzést tehát Mérei és Fekete esetében akkoriban nem lehetett teljesen alaptalannak tekinteni.

E vádirat alapján indult meg 1959. március 24-én a „Mérei Ferenc és társai bűnügyben” az első csoportba sorolt négy vád-

lott (Mérei, Fekete, Litván Hegedűs) pere, amelynek forgatókönyvét – mint láttuk – a BM vizsgálati osztályán dolgozták ki. Azt, hogy Széll Jenő, akit csak a Mérei és társai-ügy vizsgálatának formailag is megtörtént lezárása (február 12–14.) és a vádirat végleges megfogalmazása (február 17.) után, február 19-én tartóztattak le, ugyanebbe a csoportba fog kerülni, szinte a legutolsó percben, március közepén döntötték el (lehet, hogy emiatt tették át az első tárgyalási napot az eredetileg kitűzött március 23-áról 24-re). Mindenesetre a tárgyalás első két napján Széll még sehol sem volt: sem a vádiratban, sem a tárgyalóteremben. Csak 26-án, a harmadik nap délutánján került elő mint újonnan „kinevezett” ötödrendű vádlott, a vádlott-társak legnagyobb meglepetésére. Méreit és Feketét kivéve (akiket februárban már szembesítettek Széll-lel) a többi vádlott nem is tudhatta, hogy Széll már mintegy öt hete a Fő utca lakója. Ügyében sebtében külön vádiratot tákoltak össze, s március 26-án délelőtt a Vida elnökölte népbíró-sági tanács a Széll Jenő ellen lefolytatott egyszemélyes zárt perben azt a végzést hozta, hogy egyesíti ügyét Mérei és társai ügyével.¹¹⁷

Széll Jenő különleges eset volt. A politikai rendőrségnek már rég fájt rá a foga. 1957 óta a Nagy Imre és hívei elleni vallatásokban sokszor előkerült a neve, hiszen közismerten Nagy Imre követői közé tartozott, és a forradalom utolsó napjaiban a miniszterelnök – formailag egyébként Kádár János javaslatára – a szabad magyar rádió kormánybiztosává nevezte ki. Nagy Imrééknek a jugoszláv követségről történt elhurcolása után Széllt valóban az itthon maradt revizionisták egyik legtekintélyesebb képviselőjének tekintették.

Széll Jenő voltaképpen még annyi „illegális cselekményt” sem követett el, mint a később büntársainak minősített barátai vagy ismerősei. Részt vett néhány megbeszélésen, ahol november 4-e

¹¹⁵ Operatív úton is igyekeztek adatokat szerezni ennek alátámasztására. 1958. október 21-én például a „Tóth Gabriella” fedőnevű ügynök (Varga Éva pszichológus) jelentette, hogy Mérei fiatal pedagógusok egy csoportjának (Tardosné Péter Anna, Patakiné, Havrilné, Bakonyiné, Rozsnyainé) „tanulókört szervezett”. A tartótisz, Sándor György százados következtetése: „Jelentés utal arra, hogy Mérei milyen sokoldalúan iparkodott befolyása alá vonni a fiatal értelmiségi kádereket.” ÁBTI. M-20974, 107. Jelentés, 1958. október 21.

¹¹⁶ Ezúton is köszönöm dr. Dornbach Alajosnak a BHÖ-re vonatkozó jogi szaktanácsait.

¹¹⁷ MOL XX-5-h T Nb 22/1959/7. 2. d. VII. k. Tárgyalási jegyzőkönyv, 131–145. (Ennek a félnapos tárgyalásnak külön ügyszámot adtak: 24/1959/4, de ezt a számot azután az iratokban sehol sem szerepeltették.)

után a forradalom aktív vagy kevésbé aktív résztvevői arról tanakodtak, mit lehetne és kellene csinálni a szovjet beavatkozás utáni helyzetben. Ott volt az 1956 végén Beck András szobrászművész lakásán tartott összejövetelen, ahol azonban Kende Péter, Molnár Miklóson, Ádám Györgyön kívül még olyan, később az akolba visszatért revizionista szimpatizánsok is részt vettek, mint Markos György és Jóború Magda. Ott volt 1957 elején egy másik, szűkebb körű megbeszélésen is, ahol néhányan az elvben már 1956 novemberében Gimes Miklós által megalakított Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom (MDFM) programtervezetének elkészítését javasolták. A józan és racionális Széll Jenő azonban nem helyeselte az illegális szervezkedést (ezt még az államvédelem által később összehordott terhelő anyagban is elismerték), hanem egy közös elméleti álláspont kidolgozását tartotta szükségesnek, s állítólag „tanulókörök” létrehozását javasolta. Ezen a szón azután a perben a vád képviselői sokat lovagoltak, hiszen ezt már szervezkedésnek lehetett nevezni, de Széll tagadta, hogy egyáltalán kiejtette a száján a tanulókör szót; a végén ezt a vádpontot az ítélet indokolásából el is hagyták.

Egyáltalán: a vádirat, majd az ítéletindokolás is alig tudott mást a szemére vetni, mint hogy részt vett ezeken a megbeszéléseken, majd 1957 folyamán Mérei lakásán időnként harmad-, negyed- vagy ötödmagával (Ádám Györggyel, Justus Pállal és Fekete Sándorral) olyan összejöveteleken, amelyeken lényegében csak információkat cseréltek és politikai diskurzusokat folytattak. Igaz, hogy – miként aztán Vida Ferenc az ítélet indokolásában megállapította – „az információk kicserélésében messze a legnagyobb aktivitást Széll Jenő V. rendű vádlott fejtette ki”.¹¹⁸ (Persze, mert neki voltak a legjobb értesülései.)

¹¹⁸ Uo. 227.

E beszélgetéseken kívül csak azt a vádat tudták felhozni ellene, hogy *tudott* a többiek „illegális tevékenységéről”: a *Hungaricus*ról, a programtervezet készítéséről, a segélyezésről, és jelen volt a Kendének küldött üzenet megtárgyalásakor, sőt a készülő perekre vonatkozó információkat éppen ő adta.

Széll Jenő „bűncselekményeiről” a belügyesek persze már régóta tudtak – (az 1956 végétől kezdve különböző ötvenhatosok, revizionisták ellen folytatott vizsgálatokból, kihallgatásokból), de a jelek szerint letartóztatásához nehezen adta hozzájárulását a Politikai Bizottság. Régi illegális kommunista volt, szeretetre méltó, jó humorú, művelt, segítőkész ember, akit sokan kedveltek. Igaz, a pártvezetés már korábban is neheztelt rá, mert nem lépett be az MSZMP-be; ezzel az indokkal váltották le 1957 áprilisában a Népművészeti Intézet igazgatói állásából (ahol nagyon népszerű volt), s helyezték át könyvtárosnak az Országos Széchényi Könyvtárba.¹¹⁹ Ekkor még nem került a megbüntetendő revizionisták listájára. Végül azonban 1959 februárjában mégiscsak kiadták az állambiztonságnak. Az ellene folytatott rövid vizsgálatot, mint erről már szó volt, maga Gerő Tamás őrnagy, a Mérei-ügy vizsgálatának vezetője végezte: három kihallgatás és két szembesítés után – amelyek során Széll mindvégig tagadta, hogy ő illegális szervezkedésben vett volna részt – a BM-ben összezsapolták a mindössze négy ritkán gépelt oldalra rúgó, március 18-ra keltezett vádiratot. Ugyanezen a napon ejtették meg a kötelező ügyészi kihallgatást. Ez az ő esetében is rövid, formális volt. Széll – a többiekkel ellentétben – nem ismerte el bűnösségét.

¹¹⁹ MOL M KS-288. f. 5. Az MSZMP Intézőbizottságának iratai, 22. ő. e. 109.

A tárgyalás és az ítélet

A bírósági eljárás szinte pontosan úgy folyt le, ahogy az államvédelmisek a vizsgálat végeztével maguk közt megtervezték. A Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsát ugyanaz a Vida Ferenc elnökölte, aki a „revizionista perek” specialistájának számított, és aki ugyanebben a teremben 1958. június 15-én kimondta a halálos ítéleteket, illetve a súlyos börtönbüntetéseket Nagy Imre és társai ellen (Szilágyi József ellen már április 22-én), ezt megelőzően, illetve követően pedig Déry Tibor és társai, Lócsei Pál, Ádám György és társai, Kardos László és társai ellen.

Az úgynevezett népi ülnökök vagy népbírák is részben ugyanazok voltak, mint az előző, 1958. évi perekben: Sulyán György, Fehér Kálmán, továbbá Santa Istvánné és Maróti Károly. A legfőbb ügyészséget Béres Miklós képviselte.

Március 24-én tehát összeült a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa, és az elnök megnyitotta a tárgyalási színjátékot. Méltán nevezhető ez színjátéknak: Vida úgy tett, mintha a bírósági eljárást teljesen a maga elhatározása és belátása szerint folytatná le, mintha a tárgyaláson valóban az igazság kiderítése lenne a célja (ahogy többször is hangoztatta), mintha teljesen tárgyilagos megítélésre törekedne, s nem előre megírt forgatókönyv szerint járna el.

A tárgyalás megkezdésekor az ügyészség képviselője egy céduláról felolvasta indítványát a magnetofonfelvételre és a tárgyalás nyilvánosságára „a tárgyalóterem befogadóképessége szerint”. Ezután „a népbíróági tanács zárt tanácskozásban meghozta, majd a tanács elnöke kihirdette” azt a végzést, amely szerint – meglepő módon – elfogadták az ügyészi indítványt. A tárgyalásról végül is 43 tekercsnyi magnófelvétel készült (ezek

II/5-e. osztály

Szigorúan titkos!

192

Tárgy: Mórei- Fekete Úgy befejezésével kapcsolatos intézkedésekre

J a v a s l a t

Budapest, 1959. február 12.

- 1./ További kihallgatandó tanuknál minnél gyakrabban alkalmazni kell azokkal az őrizeteseikkel való szembesítést, akik pillanatnyilag önkritikusan fogják fel cselekedeteiket. Eddigi jelzéseink szerint ez széles körben elterjed és ha közvetlen kapcsolatoknál ma még nem is a bűn elítélését idézi elő, hanem a magatartásuk felé irányul. Más széles értelmiségi, nem kompromittált körben pozitív hatású lesz. Célszerű lenne néhány alkalmas személynek – a vizsgálati érdek védelme nélkül – bizonyító anyagot is megmutatni, főleg ami az 1957. II. fele és 1958-ra vonatkozik. Ez annál is inkább járható ma már, mert Fekete és felesége közti beszélgetésről erre nagyjából fény derült, a ne egyoldalú – Feketére – beállítása szerint terjedjenek el a tények.
- 2./ A tárgyalás meghívott személyek előtt folyjon le, oda legyenek meghívva az ügyben vádlottként szereplő személyek munkahelyeiről egyes pártfunkcionáriusok és lojális szakmai vezetők. A kiválasztás szempontjánál figyelembe kell venni, hogy a meghívottak maguk is megerősödjenek politikai állásfoglalásukban, a revizionista nézeteket elítéljék a vádlottak cselekedetei láttán, értelmiségi területeik felé az ügyben szereplők bűnös voltát vigyék ki. Ne legyen súlya az olyan propagandának, mely szerint a vádlottak mártírok. Ugyanezen célból a sajtó az ítélet indoklásának és az ítélet megfelelő részeit publikálja. Publikációban ki kellene hangsúlyozni az ítéletek merlegelésénél a felderítő, s bűnös magatartásukat elítélő vádlottak enyhébb elbírálását.
- 3./ A tárgyaláson az utolsó szó jogán való helyes megnyilvánulásra fel kell készíteni Fekete Sándort, amennyiben a jugoszláv ügyben is őszintén fog viselkedni. Továbbá Kántás Lászlót, Kelenen Imrét, Litván Györgyöt. Itt nevezetiek az őszinte megbánásra és a bűnös utra való térésük motívumaira mutassanak rá.
- 4./ Az összes kompromittált személyre javaslatot dolgozunk ki – kihallgatási magatartásukat és utólagos hozzáállásukat figyelembe véve – rendőri figyelmeztetéstől kezdve, állásból való elmozdításra, esetleg internálásra.

nek azonban nyomuk veszett). A nyilvánosság is megvalósult: a BM – a már ismertetett nevelési és propagandacélokból – egy tucat, általa lojálisnak minősített értelmiségit meghívott a tárgyalásra. Ezzel – mint ezt le is írták – azt akarták elérni, hogy a különböző értelmiségi munkahelyekről odahívott emberek szétvigyék a hírt: mennyire helytelenítik, és mennyire megbánják cselekedeteiket a vádlottak.

A meghívottak névsora a következő volt:

Szecsődi László, az MSZMP Központi Bizottsága (KB) tudományos és kulturális osztályának helyettes vezetője; Molnár János a budapesti pártbizottság tudományos és kulturális osztályáról; Fekete Károly, az MSZMP V. kerületi pártbizottságának titkára; Csáki Ernő, az MSZMP belügyminisztériumi pártbizottságának titkára; Kardos Lajos, az ELTE pszichológiai tanszékének professzora; Simon Ferenc, a KSH párttitkára; Péter Ernő, a Pedagógus Szakszervezet főtitkára; Héra Zoltán, a *Népszabadság* újságírója; Bognár Károly, az MTI főszerkesztője; Pamlényi Ervin, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa; Péteri István, az MSZMP KB adminisztratív osztályának helyettes vezetője; Zentai János, a Rádió párttitkára.

Ebbe a nagy „nyilvánosságba” tehát csak alig két-három valódi civil értelmiségi fért be (Kardos Lajos, Péter Ernő meg Pamlényi Ervin, akik persze, érthető módon, begyulladva hallgatták végig a tárgyalást).

És ami valóban először fordult elő az ilyen perek tárgyalásán: meglepetésszerűen beengedték a házastársakat is, akiknek a tárgyalás első napjának reggelén a védőügyvédek kézbesítették a belépési engedélyeket. Nyilván nevelő célzata volt ennek az engedménynek is (a korábbi perekben a feleségeknek még azt sem mondhatták meg a védőügyvédek, mikor kezdődik a tárgyalás).

Vidáról nagyon sok rosszat el lehet mondani, azt azonban nem állíthatjuk, hogy lusta lett volna a proletárdiktatúra, a szovjet

rendszer és a Kádár-rezsim ellenségeinek üldözésében. A Mérei Ferenc és társai elleni bűnügy tárgyalási jegyzőkönyvéből és az ítélet indokolásából úgy tűnik, végigolvasta a BM vizsgálati osztálya által megküldött hatkötetnyi vizsgálati anyagot, amely a kihallgatási jegyzőkönyveket, az önvallomásokat, a tanúvallomásokat, a szakértői jelentéseket és az úgynevezett tárgyi bizonyítékokat tartalmazta.

Vida a tárgyalás első három napját a vádlottak meg- és kihallgatására, szembesítésére fordította. Az egyébként messze nem szó szerinti tárgyalási jegyzőkönyv a március 24-i, 25-i és 26-i tárgyalási napon elhangzottakat 86 sűrűn gépelt oldalon rögzíti (az egész tárgyalási jegyzőkönyv 133 oldalt tesz ki). A tanácselnök ezt a sok-sok órát a személyi adatok ismertetése és a vádlottak egyenkénti meghallgatása után jelentéktelen részletkérdések tisztázására fordította: mely alkalommal kik voltak jelen valamilyen találkozón, mikor adott át valaki egy iratot valakinek, ki mit mondott valamikor, valakinek egy eseményről és így tovább. Ha valamelyik vádlott másképp emlékezett egy dologra, és ragaszkodott a maga verziójához, akkor Vida leszögezte: a szembesítés eredménytelen volt, amikor pedig az illető ráhagyta a másikra, hogy az emlékezett jól, eredményesnek nyilvánította a szembesítést. De órák hosszát kizárólag olyan részleteket akart tisztázni, amelyeknek akkor sem lett volna jelentőségük, ha a végeredmény nincs eleve megszabva. Mindenesetre Vida ezzel is azt akarta demonstrálni, mennyire fontos számára az „igazság kiderítése”, s milyen pártatlanul igyekszik figyelembe venni a tényeket.

Március 27-én és 28-án került sor az úgynevezett bizonyítás felvételére, vagyis a tanúk kihallgatására, az írásszakértő, a nyomdagépszakértő és – Mérei egészségi állapotára vonatkozólag – két orvosszakértő meghallgatására (a szakértői költséget, 50 forintot Méreinek kellett megfizetnie). A két megbízható orvos (dr. Bencze László őrnagy, BM intézeti vezető főorvos és dr. Faber

Viktor igazságügyi orvosszakértő)¹²⁰ nagyon rossznak találta Mérei egészségi állapotát, és a szakvéleményben leírta, hogy „fizikai munkára alkalmatlan”. A bíróság azonban ezt a véleményt nem küldte tovább a büntetés-végrehajtáshoz. Ez később, a sátoraljaújhelyi börtönben – ahová Méreit a váci éhségstrájkban való részvétele miatti megtorlásul szállították át – majdnem az életébe került.¹²¹

A tárgyaláson összesen tizenkilenc tanút hallgattak ki. A tanúnak behívott Pál Magda, aki Fekete Sándor iratait beszolgáltatta a belügynek, nem jelent meg, s kihallgatásától a bíróság el is tekintett: nyilvánvalóan nem akarták lebuktatni, hiszen Fekete és a többi vádlott akkor még nem ismerte valódi szerepét. A tanúk között négy elítélt volt és öt olyan őrizetes, akit ebben az ügyben tartóztattak le, de csak a második csoportban akartak bíróság elé állítani. A tíz szabadlábon lévő tanú között nyolc olyan volt, akit az ügyben való valamelyes érintettsége miatt többé-kevésbé súlyosan megfenyegettek vagy figyelmeztettek. A védőügyvédek által behívni kért mentőtanúk közül csak kettőt hallgattak meg: Sötér Istvánt, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatóját és Lami Istvánt, a Népművészeti Intézet parttitkárát, akik Fekete Sándor, illetve Széll Jenő védelmére igyekeztek előadni néhány dolgot. Vida azonban ezeket a tanúvallomásokat azzal söpörte le, hogy amúgy sem enyhítenek a vádlottak bűnösségén.

A vád koronatanújának Ádám Györgyöt tekintették, aki akkor már életfogytiglani börtönbüntetését töltötte, de most perújrafelvétellel fenyegették; az ő helyzetében ez már csak halálos ítéletet jelenthetett volna. Így aztán Ádámot olyan tanúvallomásra bírták, amely az illegális szervezkedés folyamatosságát – és ezáltal

a fő koncepciók elemét – támasztotta alá. Akadtak olyan tanúk is – többek közt a szintén életfogytiglani börtönre ítélt Bibó István és Göncz Árpád –, akik nem a vád által sugalmazott módon vallottak. „A rabruhás Bibó, akit jó fél évvel korábban ítélték életfogytiglani börtönre, egyszerűen lesöpörte ezt a koncepciók beállítását [mármint azt, hogy beszélgetésük Hoffmanné lakásán koalíciós tárgyalás lett volna], mégpedig olyan hűvös eleganciával, mintha egyetemi előadást vagy akadémiai székfoglalót tartana” – írta erről Litván György három évtizeddel később.¹²² A tanúkihallgatások után a tanácselnök ismertette az ügynevezett tárgyi bizonyítékokat: a vád tárgyává tett különböző kiadványokat, kéziratokat, újságcikkeket. Fekete zsebenciklopédiájának felolvasását azonban sietve félbeszakította, miután azt tapasztalta, hogy a szellemesen megírt szatíra hallatán a jelenlévők alig tudják visszafojtani nevetésüket.

A védelem bizonyításkiegészítési kérelmeinek nagy részét a bíróság ugyanezen a napon elutasította, majd a bizonyítási eljárást befejezettnek nyilvánította.

A hétvégi szünet után 31-én, az ügyész perbeszédével,¹²³ a védőügyvédek beszédeivel és a vádlottaknak az utolsó szó jogán elmondott szavaival folytatódott a tárgyalás. Ez a tárgyalási nap ugyanúgy színjáték volt, mint a többi, ahol mindenki eljátszotta a reá kiosztott szerepet. A védőügyvédek ugyanúgy tudták, mint a Legfőbb Ügyészség képviselője, hogy nincs jelentősége annak, mit mondanak védőbeszéd, illetve vádbeszéd címén. A vádlottak is valamennyien eleget tettek az előírásnak: beismerték bűneiket és bűnösségüket, mert ez volt a bizonyítási eljárás legfőbb követelménye. Az utolsó pillanatban már Széll Jenő is ezt tette. 1981-ben,

¹²⁰ Faber már korábban is kapott megbízást az államvédelemtől: 1950-ben (még mint a László Kórház igazgató főorvosa) ő végezte a saját kollégáik által agyonvert Szűcs Ernő államvédelmi tiszt és fivére, Szűcs Miklós boncolását. Lásd Huszár (2009) 104–105.

¹²¹ Lásd erről Széll (2012) 479–480.

¹²² Litván (2008) 150. A *Magas, szelíd férfi, rabruhában* című írás eredetileg Bibó halálának tizedik évfordulóján jelent meg az *Élet és Irodalom* 1989. május 26-i számában..

¹²³ MOL XX-10-k 60160/1958, 185–214. Béres Miklós vádbeszédének részben gépelt, részben kézzel írt fogalmazványa.

a későbbi Oral History Archívum számára magnetofonszalagra felvett visszaemlékezéseiben elmondta, hogy a tárgyalás szünetében a saját védőjén kívül a többi védőüggyvéd is – főleg a BM berkeiben nagyon jártas Révai Tibor – igyekezett rávenni őt bűnössége beismerésére, mert ellenkező esetben kétszeres büntetést kaphat. Mint Széll megállapította, úgy látszik, mégis elkésett a dologgal, mert így is rásózták az öt évet, holott eredetileg állítólag csak két és fél évre akarták ítélni.¹²⁴

A Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa 1959. április 1-jén hirdette ki az ítéleteket: Mérei tíz, Fekete kilenc, Litván hat, Hegedűs két, Széll öt év börtönt kapott megfelelő vagyonek Kobzással és „egyes jogok gyakorlásától” való meghatározott idejű eltiltással.

Az ítéletnek a büntetések mértékét meghatározó két és fél oldalas szövegét (ügyszáma T. Nb. 22/1959/7) hivatalosan közölték. A teljes szöveget, amely a 37 oldalas indoklást is tartalmazza, szigorúan titkos minősítéssel más számon (22/1959/8) irattározták, s a rendszerváltás előtt titkosan kezelték. Még hivatalos szerveknek (például a váci börtönigazgatóságnak) sem adtak belőle kivonatot.

Vajon kinek a kedvéért erőlködött Vida a hosszú, aprólékos, kicsavart logikájú indokolással? A pártközpontnak és a politikai rendőrségnek akart megfelelni? Nem tudhatjuk, mint ahogy már az sem állapítható meg, egyáltalán ki olvasta el akkor ezt a szöveget. A vádlottak biztosan nem, legfeljebb harminc évvel később juthattak hozzá. Litván Györgynek 1989. utolsó napjaiban küldte el a Legfelsőbb Bíróság az ítélet teljes szövegét, miután az 1989. évi XXXVI. törvény értelmében az 1959. április 1-jén hozott ítéletet semmisnek nyilvánították. Litvánt ekkor a Méreire vonatkozó ítélet indoklása egy újságcikk megírására készítette. Vida ugyanis azt fejtette ki, hogy Mérei súlyos szívbetegségét a vádlott „rend-

kívüli konoksága miatt” – amellyel nézeteihez egész életében ragaszkodott – nem lehetett enyhítő körülményként figyelembe venni. Litván a *Magyar Hírlap* 1990. január 6-i számában azt írta, hogy az indoklás „hajmeresztő állításai bővebb ismertetést és elemzést is érdemelnének”,¹²⁵ de ez aztán elmaradt. Pedig valóban érdemesnek látszik ezzel a „szigorúan titkos” irattal foglalkozni, akár a konkrét ügy kapcsán, akár mint az igazságszolgáltatás hazai történetének egyik figyelemre méltó dokumentumával.

Vida Ferenc az indoklás első részében a vádlottak 1956. november 4-e előtti, a forradalom (a szövegben persze: ellenforradalom) előkészítésében és magában a forradalomban játszott szerepét taglalta. Erre vonatkozó megállapításait úgy vezette be, hogy „bűnösségük körébe be nem vont 1956. november 4-e előtti magatartásukat” fogja ismertetni. Az indoklás utolsó, a bűncselekmények minősítésével foglalkozó részében azt írta erről, hogy a vádlottak november 4-e előtti bűnös tevékenységét a bíróság „csupán súlyosító körülményként értékelte, de a vádlottak bűnösségi köréből kirekesztette, mert e vonatkozásban bűnös magatartásuk a bűnüldözésre hivatott állami szervek előtt huzamos idő óta ismert volt”.

A „bűnösségük körébe bevont” november 4-e utáni szervezkedést Vida hosszan, részletesen ismertette, időrendben és külön-külön az egyes vádlottak vonatkozásában is, minden lényegtelen találkozásnak, beszélgetésnek és mondatnak óriási jelentőséget tulajdonítva. Ez persze szükséges volt ahhoz, hogy a szervezkedést minél veszélyesebbnek tüntesse fel.

Az indokolásnak ebben a részében érdekes megállapítások olvashatók. Vida mindjárt az elején szemrehányóan szögezte le, hogy „a Nagy Imre-féle szervezkedés híveinek többsége nem látta meg célkitűzéseinek csődjét sem a nyílt fasiszta erőknél

¹²⁴ Széll (2012) 457–468.

¹²⁵ Újraközölve Litván (2008) 141.

1956. október 23-a és november 4-e közötti felülkerekedésében”, sem abban, hogy ezt „csupán a szovjet hadsereg segítségével” tudták megállítani. Sőt ezek az elemek azt remélték, hogy „a nyílt erőszak alkalmazása” (Vida nevezte így a szovjet beavatkozást!) elszigeteli „a tömeg bázisától” a proletárdiktatúra híveit, „és nekik – ellenfeleik kiestével – nevető harmadikként ölükbe hullik a hatalom”. „Ennek az elképzelésnek megfelelően november 4-e után azt tartották fő feladatuknak, hogy – a majdani hatalom átvételre felkészülendő – erőiket összefogják.” Itt tehát már nincs szó az államrend erőszakos megdöntésének szándékáról, ami pedig a vádirat egyik hangsúlyos állítása volt.

Vida további érdekes közlése, hogy 1956 végén „nemcsak a vádlottak, hanem a legkülönbözőbb revizionista és revizionistákkal szimpatizáló személyiségek részben alkalmi megbeszéléseken, részben állandóbb jellegű csoportosulásokban vitatták meg az általuk kívánatosnak tartott szervezeti formákat.” „Minthogy ezen szövetkezések nem minden résztvevőjét vonta Népköztársaságunk büntetőjogilag felelősségre”, a továbbiakban csak annyiban rögzíti ezeket a bíróság, „amennyiben a vádlottak tevékenységének köre azokat érintette”.

Ezek után Vida hosszan tárgyalta a vizsgálat folyamán és a vádiratban már az unalomig ismertetett novemberi – a maguk idejében illegálisnak még nem is nevezhető – összejöveteleket (a még be nem tiltott Petőfi Kör vezetőségi ülését, a Hess András téri diákgyűlést, az újságíró-szövetség gyűlését), majd a különböző lakásokon különböző résztvevőkkel novemberben folytatott ad hoc jellegű megbeszéléseket, a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom megalakulását (erősen hangsúlyozva itt Gimes Miklós szerepét).

Ezzel párhuzamosan kerített sort a sokszorosító tevékenységre: az *Október Huszonharmadika* különszámaira, majd a *Hungaricus*ra. E tevékenységben szintén kiemelte az „azóta kivégzett Gimes Miklós” és a „disszidált Kende Péter” kezdeményező

Fekete Sándor II. r. vádlott: nekem az volt a benyomásom akkor, hogy Mérei tud arról, hogy nekem közöm van ehhez az anyaghoz.

A megbeszélésen kicseréltük politikai nézeteinket, megállapítottuk, hogy a *Hungaricus*at érdemes terjeszteni. Mérei, vagy Litván szövôtette a gyűjtést is, erről azonban részletesen nem beszéltünk.

Időközben készítettem egy illegális röplapot is „Ne engedjétek” címmel. A cikket Kende részére írtam és Litvánék sokszorosíthatták. Sokszorosított példányt nem kaptam, a cikk január első felében készülhetett.

Elnök: felmutatja a nyom. ir. V. kötet 257. oldaláról a „Ne engedjétek” című röplapot.

Fekete Sándor II. r. vádlott: a röpirat tartalmában a rendőrség és a bíróság tevékenysége ellen irányult, a letartóztatások ellen lépett fel. A Maléterre vonatkozó részt nem én tettem bele, ez Kende értesülése volt. Ennek ellenére a röplap az én munkám, szellemét és politikáját én fogalmaztam bele.

Létre kellett volna jönnie annak az illegális szervezetnek, amely a *Hungaricus*at megvitatta. Kende el is hívott egy megbeszélésre, ahol a *Hungaricus* megvitatását Kende elszabotálta és saját platformját adta elő.

Ez a megbeszélés Beck András lakásán volt. Itt megjelentek: Széll Jenő, Jóboru Magda, Kende Péter, Ádám György, Markos György, a Beck házaspár és egy Rádó nevű orvos és én. En már utközben találkoztam Ádám Györggyel és Kende Péterrel, arról beszélünk, hogy egy új irányító szervre van szükség, mert Tímest, Pozsárt és Bohót letartóztatták.

A Beck lakáson megtartott találkozó és az Ádám, Mérei, Széll féle találkozó között mind-össze pár nap telhetett el.

A Beck lakáson Kende elmondta az „Új szocialista orientáció”-ban foglaltakat. Molnár Miklós felolvasott valami anyagot, a kérdésekhez én is hozzászóltam és ott készített jegyzeteim alapján. Az előadottakon indult meg a vita.

Kende álláspontjával szemben legélesebben Markos és Széll állt. Nem fogadtuk el Kende anyagát, abban állapodtunk meg, hogy újabb találkozót hozunk össze, most már Markosnál és addigra Markos kidolgoz egy gyakorlati programot Kendével szemben. Ez a társaság azonban ilyen összetételben nem jött még egyszer össze. Ismét találkoztunk Markosnál, de itt Rádó és Jóboru már nem volt jelen

fellépését, de a bűnök fő súlya Litván Györgyöt és Fekete Sándort terhelte. Vida ezután hosszan ismertette a Kántás László által elrejtett, soha fel nem használt (valójában használhatatlan) két sokszorosítógép történetét. Ez is Mérei Ferenc bűnlajstromát növelte – de az ellopás itt már nem Mérei *utasítására*, csak *tudtával* történt. Ugyanakkor az ítéletindoklás egy szót sem vesztegetett annak a gépnek az eredetére, amelyen a sokszorosítás ténylegesen történt – azaz a Krassó György letartóztatásakor meg nem talált, s Lipták Tamás közvetítésével Litván Györgyhez került sokszorosítógépére. Mintha annyira természetes lett volna, hogy Krassó György sokszorosítógéppel rendelkezik. A gép eredetét pedig azért nem firtatták sem a vizsgálat, sem a bírósági eljárás folyamán, mert azt Krassóhoz 1956. november 5-én az ügyben fontos szerepet játszó ügynök, Erki Edit vitte, akit viszont nem akartak „lebuktatni”.

Hosszú-hosszú oldalakon foglalkozott Vida a szervezkedésre tett további kísérletekkel – ki kivel, hol és mikor mit beszélt, milyen meg nem valósult tervek merültek fel, milyen hamvukba holt próbálkozások voltak a „koalíciós kapcsolatok” felvételére –, majd áttért a legsúlyosabb tényként előadott „központ”, „központi mag” létrejöttére. Ez abból állt, hogy Ádám György kezdeményezésére Széll Jenő és Justus Pál időnként (két-öt hetenként) ellátogatott Méreihez, majd az összejegyzésekre Fekete Sándort is meghívták. Azt maga Vida Ferenc is elismerte, hogy ennek az állítólagos „együttesnek” – Ádám György szavait idézve – csak „a pártellenzék roncsainak összefogása” volt a célja, hogy az összejegyzéseken senki sem elnökölt, nem fogadtak el napirendet, nem hoztak határozatokat, és egyetértettek abban, hogy „a központ ülésein nem szervezési jellegű feladatokat kell ellátniuk, hanem elsősorban az »információk« kicserélése és megvitatása a feladat”. Mégis ezek az összejegyzések – amelyeket vizsgáló emlékezéseiben Széll Jenő közönséges „smúzolásnak” vagy

másutt „kávégzőtő fecsegésnek” nevezett – valószínűleg meg az illegális szervezkedés tényállását. Fekete Sándor egyik önostorozó vallomásában azt mondta, hogy azért nevezhetők ezek az összejegyzések illegálisnak, mert ha a politikai rendőrség jelen lett volna, másképpen beszéltek volna. Ezt az elmés meghatározást azután a tárgyaláson Mérei is megismételte.

A „központ” megbeszéléseivel kapcsolatban még egy figyelemre méltó mondat található Vida szövegében, zárójelbe téve: „/Bár a perben számos adat merült fel arra, hogy az együttes ülésein Jusztyusz Pál is résztvett, nem merült fel elegendő bizonyíték arra, hogy nevezett is tagja volt./” (Justust ugyanis, mint láttuk, a Politikai Bizottság engedélyének hiányában nem állíthatták bíróság elé.)

Miután a vizsgálati osztály által feltált bizonyító anyagban, amelyet a bíró végigolvasott, a legnagyobb erőlködéssel sem lehetett bizonyítékot találni arra, hogy a vádlottak a kormány erőszakos megdöntésére törekedtek volna, Vida a rá jellemző nyakatekert módon igyekezett megmagyarázni, hogy a szervezkedők végül miért folyamodtak „a roncsok összeeszkábálásának” az előzőhöz képest mérsékeltebb formájához. Szerinte azért, mert az országban a konszolidáció gyorsan folyt, és így „azon reményeik dugába dőltek, hogy az »ENSZ beavatkozása« folytán vagy más erőszakos úton eltávolítsák helyéről a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt”. Mindez viszonylagos passzivitásra készítette az együttes tagjait. Vida elismerte, hogy 1957 februárjában Litván György működésképtelenné tette a Hoffmann Tiborné lakásán elhelyezett sokszorosítógépet, amelyet aztán elrejtettek és később a Dunába dobtak. A súlypont tehát az információk kicserélésére került. Tovább folyt azonban a másik veszélyes államellenes tevékenység: a pénzgyűjtés a letartóztatottak családtagjai számára, aminek a politikai rendőrség és a bíróság szerint egyetlen célja „a szolidaritás szervezése” volt.

Az indoklás végül kitért a „központnak” az ideológiai befolyásolás terén kifejtett tevékenységére, amely Vida megállapítása szerint „a Hungaricus I. terjesztésében merült ki” (a bíró itt eltért a vádirat állításaitól, amelyek szerint a vádlottak óriási, kártékony ideológiai hatást fejtettek ki). Következett Fekete Sándor *Hungaricus*ának, majd a tanulmányról külföldön megjelent cikkeknek, azután Fekete Sándor egyéb írásainak taglalása – a *Hungaricus* kéziratban maradt második részéé és röviden a zsebenciklopédiáé. Vida itt szörnyülködve idézett a *Hungaricus*ból különböző, számára felháborító részleteket.

„Az ideológiai befolyásolás során még azt az eredeti elképzelésüket sem valósították meg, hogy »tanulókörökben« folytasák, hanem ismerőseik körében a Hungaricus I.-et terjesztették”, amelyből mintegy 50 példány forgott közkezen. S bár „a bíróság nem tartotta feladatának annak felderítését”, kitől kihez jutott el az írásmű, az indoklásban Vida mégis megnevezett néhány szabadlábon lévő személyt is – Szalai Sándort, Kun Miklós orvost, Kiss Árpádot, Fábri Ervint, Csanádi Györgynét, Pataki Ferencet. Itt kerített sort arra a vádra is, amely a Hoffmann Tiborné lakásán Bibóval és Gönczcel történt találkozóval volt kapcsolatos. Erről azt állította, hogy Fekete és Litván azért juttatta el a *Hungaricus*t Bibó Istvánhoz és Göncz Árpádhoz, mert így tettek még egy kísérletet „a koalíciós kapcsolatok felelevenítésére, a polgári demokratikus elemekkel való egyesülésre és befolyásuk ily irányú kiterjesztésére”.

A bűnlajstrom a *Hungaricus* külföldre küldésével, majd a Nemes Livia által szóban közvetített, Kende Péternek szóló üzenettel folytatódott, itt is a legnagyobb aprólékossággal ismertetve a történeteket meg az államvédelem által implikált szándékokat. Felemlgette a bíró az 1957 szilveszterén Hanák Péter lakásán, szűk baráti körben történeteket is: Fekete és Litván ugyanis ekkor dramatizálva előadták a zsebenciklopédia egyik fejezetét (amelyben

a szereplők szibériai rabságukban beszélgetve elevenítik fel 1957-es emlékeiket), anélkül azonban, hogy a mulatságon jelenlévők tudták volna, honnan való a szöveg.¹²⁶

Végeredményben Vida az indokolásban elismerte, hogy 1958 nyarától, „a Nagy Imre-perről kiadott sajtókommuniké megjelenésétől” (ilyen sunyi módon utalt az általa hozott *justizmord* ítéletekre és az egész civilizált világot felháborító kivégzésekre!) a vádlottak „hallgatólagosan felfüggesztették” működésüket.

Befejezésül részletesen indokolta a bűncselekmények jogi minősítését. Ez a csaknem nyolc sűrűn gépelt oldalra rúgó, zavaros, magyartalanul, sőt helyenként érthetetlenül fogalmazott szöveg sűrítve jellemzi az egész bírósági eljárás színvonalát. Az „elemzés” kiindulópontja: a vádlottak szándéka az volt, hogy „Nagy Imre és társainak általuk ismert 1956. november 4-e előtt működő szervezkedését az új körülmények között új módszerek, formák, keretek alkalmazásával, de változatlan tartalommal hozzák létre”. Tevékenységükben „a volt pártellenzék roncsainak összetartása nem jelent kitérést ennek államellenes tartalmát illetően (proletárdiktatúraellenesség)”.

Az első- és másodrendű vádlott esetében a BHÖ 1. pont (1) bekezdés szerinti, a harmad-, negyed- és ötödrendű vádlott esetében a BHÖ 1. pont (2) bekezdés szerinti minősítést az indokolta, hogy „bűnös tevékenységük [...] büntetőjogi megítélés, minősítés szempontjából nem bontható egyes részeire [...], hanem a maga egészében az államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben kifejtett vezetői tevékenységként, illetve tevékeny részvételként volt értékelendő, s ez határozza meg ennek a szervezkedésnek jellegét, társadalomveszélyességét is”.

Mérei esetében Vida azzal indokolta az 1/(1) szerinti minősítést, hogy tevékenysége a szervezkedés egészére meghatározó

¹²⁶ Fekete Sándor ezt október 31-i kihallgatásán mesélte el. ÁBTL V-145288/2, 92–105. Jegyzőkönyv Fekete Sándor kihallgatásáról, 1958. október 31.

jellegű volt. „Ha nem is ötöle indult ki a segélygyűjtés gondolata, ő adta meg annak politikai tartalmát (szolidaritás-szervezés), az 1957. októberi üzenetkiküldésben társainak kifejezett kívánságát politikai tette ő formálta.” Fekete Sándor a *Hungaricus* megírásával „az egész szervezkedés világnézetét (ideológiáját) összegezte, de programját is meghatározta”. A harmad- és ötödrendű vádlott esetében Vida azt tartotta szükségesnek megmagyarázni, miért nem sorolta őket a szervezkedés vezetőinek kategóriájába.

Az indoklás egyik nyakatekert részlete az a bekezdés, amelyben a népbírószági tanács elnöke megindokolta, miért nem tartották fenn a BHÖ 35. pontja szerinti hazaárulás vádját. „Az állandó bírói gyakorlat szerint ugyanis figyelembe véve a második világháború után kialakult nemzetközi helyzetet”, nemcsak a fegyveres támadás valósítja meg az „ellenséges cselekmény” fogalmát, hanem a hidegháborúra jellemző ellenséges propaganda is. Hogy a vádlottak elkövették-e a hazaárulást, „azon dőlt el, hogy neveztettek [Fejtő Ferencet és Kende Pétert, akikkel Fekete és Mérei kapcsolatba lépett] olyan külföldi szervezet megbízottjainak kell-e tekinteni, mellyel szövetkezés /:érintkezésbe bocsátkozás:/ megvalósítja a hazaárulás büntetét”. És most következett a zavaros fejtegetés, hogy a vádlottak tettét miért nem lehetett hazaárulásnak minősíteni. „A perben felmerült adatok és a bíróság más ügyekből [azaz a Nagy Imre-perből és más ötvenhatos perekből] szerzett hivatalos tudomása szerint az a szervezkedés, melynek 1956. november 4-e utáni fenntartására törekedtek a vádlottak, ugyan nemzetközi áramlat része /:ahogy Nagy Imre egyik »alvezére« a tárgyalásán dagályosan kifejezte, a »sztalinizmus« – valójában a proletárdiktatúra »elleni nemzetközi harc magyar hadosztálya«:/, de e tény annak bírói bizonyossággal való megállapíthatására, hogy az »külföldi szervezet«-ként értékelhető, nem volt elégséges”, ezért a bíróság mellőzte a hazaárulás tényállás megállapítását, „viszont szervezkedésük jellegét, társadalom-

veszélyességét ez a tartalmában hazaáruló magatartásuk döntően meghatározta”. Tehát: Vida szerint nem hazaárulás, de tartalmában hazaárulás.

Meg kell itt állnunk Vida szinte érthetetlen beszúrásánál „Nagy Imre egyik alvezérének” szavairól. A bíróság elnökén és azokon az ülnökökön kívül, akik a Nagy Imre és társai elleni perben is bíraskodtak, senki sem tudhatta, hogy ebben a mondatban Vida az általa 1958 áprilisában elkülönített perben halálra ítélt és azonnal kivégzett Szilágyi Józsefet idézte.¹²⁷ Ez az ide egyáltalán nem illő, gúnyos hangú beszúrás mindennél jobban mutatja Vida végtelen cinizmusát és nyilván önmaga előtt is titkolt rettegését az általa meggyilkoltatott tiszta hős alakjától. Talán csak a mélylélektan vagy éppen a kriminálpszichológia segítségével lehetne magyarázatot találni arra, milyen kényszer idéztette fel a vérbíróban (mint egy helyi, törpe Borisz Godunovban) egy esztendő múltán is áldozata vádoló szavait. Hiszen 1959-ben Vida azt hihette, hogy ezekről a szavakról – mint ahogy az egész per anyagáról – a legszűkebb vezető körökön kívül soha senki nem fog tudomást szerezni.

Az indokolás a továbbiakban újra meg újra ecsetelte a vádlottak „konok elvetemültségét”. Igaz, hogy tevékenységük nem irányult közvetlenül a hatalom megragadására, de „társadalomveszélyessége” az ilyen típusú szervezkedések közül „magasan kiemelkedik hazaárulást súroló tevékenységével” stb., stb.

¹²⁷ De még ezt sem tudta pontosan idézni. Szilágyi tárgyalásán Vida kérdése – amely itt a vádlott legfőbb ügyészi kihallgatásán elhangzott egyik mondatára utalt vissza – így szólt: Ön „a fegyverbarátjait úgy szokta nevezni, hogy a sztalinizmus elleni nemzetközi front magyar katonái, ugye?” Szilágyi válasza: „Hát, hogyha nagyon dagályosan fejezem ki magam, akkor így szoktam.” A vádlott szavaiban tehát volt egy kis önironia, míg Vida 1959 áprilisában megbélyegzésnek szánta a gúnyosan és pontatlanul idézett mondatot. Szilágyi szavait lásd Hanák–Szabó (2008), az 1958. április 16-i tárgyalás jegyzőkönyve.

A vádlottak egyenkénti minősítésével kapcsolatban ismét meg kellett indokolnia, miért Mérei kapja a legsúlyosabb büntetést. Fekete esetében azt ecsetelte, hogy őt értelmiségi elváratai fiatalágánál és hiúságánál fogva tudták belerángatni a szervezkedésbe, és „származásánál fogva cégérül felhasználni”. Széll Jenőtől nagyon rossz néven vette Vida, hogy szinte végig tagadott, s csak az utolsó szó jogán mondott szavaiban ismerte be bűnösségét.

A Legfőbb Ügyészség képviselője természetesen egyetértett az ítélettel. Csak azon csodálkozott egy kicsit, hogy nem Fekete kapta a leghosszabb börtönbüntetést; a perbeszédben ugyanis ő fordított sorrendet javasolt. De hát Méreinek mint kispolgári származású értelmiséginek az akkor érvényes pártvonal szerint nagyobb büntetést kellett kapnia, mint a munkásszármazású, csak megtévedt Feketének.

A Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsának ítélete ellen „fellebbezésnek helye nincs. Jogerős és végrehajtható” – írta az ítélet végére a végzést Vida Ferenc tanácsvezető.

Mérei Ferenc és Fekete Sándor az 1963. évi ügynevezett nagy amnesztiával szabadult, tehát mindketten négy és fél évet ültek. Hegedűs András 1960 nyarán, Széll Jenő és Litván György büntetésük kétharmadának letöltése után, 1962-ben léphettek ki a börtönkapun.

A Mérei Ferenc és társai-bűnügy többi kilenc szereplőjét – Zsámboki Zoltánt és társait – egy második perben, 1959. május 25-én állították bíróság elé. A Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa, ugyancsak Vida Ferenc elnöklete alatt, ugyanolyan, a fellebbezést kizáró eljárásban június 2-án ítélte Zsámboki Zoltánt hét, Kántás Lászlót négy és fél, Hoffmann Tibornét szintén négy és fél, Kelemen Imrét két, Nemes Lívát öt, Kiss Károlyt és Németh Lászlót három és fél, Varga Jánost másfél, Lipták Tamást két és fél év börtönre. E második per dokumentumai csak mostanában kerültek elő, mert nem a Legfelsőbb Bíróság archívumában

A MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG LEGFELSŐBB BÍRÓSÁGÁNAK NÉPBÍRÓSÁGI TANÁCSA.

T.NB.22/1959/8 szám.

A N É P K Ö Z T Á R S A S Á G N E V É B E N !

A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának Népbíróági Tanácsa mint elsőfoku bíróság a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése és más bűncselekmények miatt Mérei Ferenc és társai ellen és a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben tevékeny részvétel büntette miatt Széll Jenő ellen indított és egyesített bűnügyben Budapestén az 1959. évi március hó 24, 25, 26, 27, 28 és 31 napján megtartott nyilvános tárgyalás alapján meghozta és 1959. április hó 1 napján kihirdette a következő

I t é l e t e t :

Az előzetes letartóztatásban lévő

M é r e i Ferenc I.r. vádlott aki Budapestén 1909. november 24-én született, anyja Klein Valéria, apja Mérei Géza, nő, Molnár Veronikával, három kiskorú gyermeke van, egyetemi végzettségű, tanár, ~~felkészítéskor~~ elött magán-nyelvtanár, havi jövedelme 2100 Ft. beszél: francia, német, angol, orosz, olasz, portugál nyelven, büntetlen, vagyontalan, magyar anyanyelvű és állampolgársága, Budapest II. Pasaréti ut 36 szám alatti lakos

B ü n ö s

a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésével elkövetett büntettségben és ezért őt a Népbíróági Tanács

10 /tíz/ évi börtönre a büntetőtörvényben felsorolt egyes jogok gyakorlásától 10 évi eltiltásra és teljes vagyonek kobzára ítéli, a vagyonek kobzás hatálya alól a 3000 /háromezer/ forintot meghaladó részt az eltartásra szoruló kiskorú gyermekek javára mentesíti;

F e k e t e Sándor II.r.vádlott aki Hejőcsabán 1927. febr.11-én született, anyja Barla Lujza, apja Fekete Mihály, nő, Hari Mártával, 1 gyermeke van, érettségizett, 4 évig egyetemi tanulmányokat folytatott, újságíró foglalkozású, letartóztatásakor az Irodalomtörténeti Intézet munkatársa. Havi jövedelme 2000-2200 Ft. Vagyontalan, büntetlen, németül és olaszul beszél, magyar anyanyelvű és állampolgársága Budapest V. Széchenyi rakpart 7 szám alatti lakos

b ü n ö s

örizték őket, hanem a Belügyminisztériumban, és a vizsgálati dossziék végéhez csapták oda, ugyanannak az irattári számnak (V-145288) alszámaikat jegyezve rájuk.¹²⁸ A Zsámboki és társai-per története még megírásra vár.

A Mérei Ferenc és társai-, más néven *Hungaricus*-ügy az ötvenhatos forradalom utáni megtorlás úgynevezett revizionista „bűn-ügyei” közül az egyik legkésőbbi volt. (Utána már csak néhány egyszemélyes „revizionista” perre került sor: Erdős Péter, Földes Péter perére.) Ez ugyanúgy egy bizonyos koncepció szerint megkonstruált ügy volt, mint az 1956 utáni többi politikai per. Nem olyan értelemben volt koncepció, mint a sztálinista rendszer virágkorában a Szovjetunióban és a csatlós országokban, többek közt Magyarországon lezajlott koncepciók perек, amelyek egytől egyig hazug, kitalált vádakon alapultak, és amelyekben a legcsekélyebb bizonyítási kísérlet nélkül ítélték halálra, végezték ki, küldték börtönökbe, lágerokba emberek száz- és százazezeit. A Kádár-rezsimben Magyarországon történt letartóztatások, perek és ítéletek háttérében valós tények is szerepeltek, hiszen 1956-ban valóban volt forradalom, és a forradalom leverése után tényleg volt ellenállás a Kádár-kormánnyal szemben. Csakhogy ezek a politikai perek és ítéletek általában olyan nézeteket és cselekedeteket kriminalizáltak, amelyek jogállami rendszerben nem lehettek volna bűncselekménynek minősíthetők, vagy mindenesetre sokkal enyhébb megítélés alá estek volna, mint az 1956-ot követő megtorlás során. A Mérei és társai-ügy vádlottjainak egy része 1956 végén és 1957 elején valóban írt, sokszorosított és terjesztett kormányellenes szövegeket, de ezt a tevékenységét kilátástalansága miatt 1957 februárjában-márciusában abbahagyta.

¹²⁸ ÁBTL V-145288/14 b, c, d. Zsámboki Zoltán és társai.

Ezután már csak néhány kéziratos példányban fennmaradt rendszerellenes írás elkészítését, illetve elolvasását róhatták fel vádként. A koncepciók jelleg itt abban érhető tetten, hogy a politikai rendőrség úgy tüntette fel a dolgot, mintha az illegális tevékenység mindvégig, egészen a főszereplők letartóztatásáig folyamatos lett volna. Ezért kellett a szereplők közötti minden családi, baráti kapcsolatot illegális szervezkedésnek feltüntetni. A koncepcióhoz tartozott az is, hogy az egymással szorosabb vagy lazább baráti, ismeretségi kapcsolatban álló emberekből – mint láttuk – különböző szervezett, ellenforradalmár csoportokat kreáltak (Mérei csoportja, Litván csoportja, Fekete csoportja – eleinte az ügyből később kihagyott Félix Pál csoportja is), amelyek mindegyikét állítólag Mérei irányította.

Pénzgyűjtés valóban folyt még 1958-ban is a letartóztatottak hozzátartozóinak anyagi segélyezése céljából, de az általánosan érvényesülő megfélemlítés következtében egyre szűkebb keretek között. Normális körülmények közt a segélyezést nem is lehetett volna bűncselekménynek minősíteni. Ugyanígy jogállamban nem lehetett volna hazaárulásnak tekinteni a külföldre történt üzenetküldést, a külföldre távozott barátokkal való kapcsolatot.

A *Hungaricus*-ügy azért is ad lehetőséget számos tanulság leszűrésére, mert az 1956 utáni megtorlás során lefolytatott sok más büntetőeljárástól eltérően itt szinte teljesen fennmaradtak az operatív (nyomozási), a vizsgálati és a bírósági iratok, legalábbis nem mutatható ki bennük nagyobb arányú iratmegsemmisítés (a Legfőbb Ügyészség vonatkozó iratainak töredékessége valószínűleg a korabeli ügyviteli hanyagság következménye). Ezekből a dokumentumokból – kiegészítve a belőlük nyerhető adatokat egykorú és későbbi irodalomból, visszaemlékezésekből merített információkkal – szemléletesen kirajzolódnak a Kádár-kori politikai rendőrség és igazságszolgáltatási szervek általánosan alkalmazott módszerei, céljai, működési mechanizmusa. Különösen

tanulságosak a megfélemlítésre, a zsarolásra, a lejáratásra és a bomlasztásra vonatkozó adatok. Mennyire jellemző a politikai rendőrségre, hogy ők maguk is lejáratásnak nevezték, ha valakiről azt terjesztették, hogy beszervezett ügynökük! Ezeket a módszereket az államvédelmisek nem is tartották szükségesnek leplezni, sőt kérkedtek velük, és nagy sikerként könyvelték el alkalmazásukat. Mint Harangozó Szilveszter alosztályvezető 1960-ban írta, a *Hungaricus*-ügy a II/5-e alosztály egyik legfontosabb ügye volt.¹²⁹ A Belügyminisztérium egy kiképzési célra, belső használatra később kiadott kötetében ugyancsak jelentősnek ítélte a Mérei-ügyet: „A »Hungaricus« első részét nagy érdeklődéssel tanulmányozták az értelmiségi körökben, és jelentős szerepe volt abban, hogy ezekben a körökben a revizionista, ellenforradalmi eszmék hosszú ideig felszínen maradtak”.¹³⁰

Az államvédelem mindenestre úgy értékelte, hogy a „szervezkedés” felszomolásával elérte célját: a még mindig erősnek ítélt értelmiségi ellenállás letörését. Az ügyben igen aktív szerepet játszó Sándor György százados szerint „Mérei köre, mint a Nagy Imre csoport maradványa, a teljes dezorganizálódás folyamatába került. Az ügy bonyolításának vonala, a kihallgatottak és őrizeteseik vallomásai és annak a köztudatba kivitele erkölcsileg összezúzta őket, egymás iránti bizalmatlanságuk az ügyben szereplőkre fokozódik.”¹³¹ Egy másik dokumentumban viszont az a beismerés olvasható, hogy ezekben a körökben mégsem megy olyan könnyen a bomlasztás, és a legbelső körökbe nem tudnak bejutni. Az ötvenhatosok szolidaritása – a börtönökben és „szabadlábon” is – még sokáig élt.

¹²⁹ Idézi: Tabajdi–Ungváry (2008) 139.

¹³⁰ Államellenes bűncselekmények. Szigorúan titkos. Sorszám 203. Iktatószám: 13-24/59/67. Kiadja: BM Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnökség. 173. oldal (az adatot dr. Révész Bélának köszönhetem).

¹³¹ ÁBTL M-20130, 99–100. A „Mosolygó” fedőnevű ügynök (Bohó Róbertné) jelentése, 1959. április 10. A tartótsízt értékelése.

A *Hungaricus*-ügy története teljes mértékben alátámasztja azt a megállapítást, hogy „a Kádár-korszakban az állambiztonsági szervek – enyhe belső változások közepette – mindvégig közvetlen pártirányítással működtek”.¹³² Az MSZMP irányító szerepét is feltáró hézagpótló könyvünkben a szerzők, Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián egyebek közt a következőket írták erről a kérdésről: „A pártszervek és az állambiztonság kapcsolatának mindennapjairól csekély mennyiségű forrással rendelkezünk.”¹³³ Nos, a fentiekben ismertetett ügy az MSZMP és a BM közti – nem egyenrangú – kapcsolathoz is számos konkrét adalékot szolgáltat.

A fennmaradt iratok kétséget kizáróan dokumentálják, hogy a politikai rendőrség, bár a Mérei és társai-ügyben kezdeményező szerepet játszott, nem vihette véghez a dolgot saját tetszése és belátása szerint, hanem ki kellett kérnie az MSZMP vezető szerveinek beleegyezését. Mint láttuk, a letartóztatást addig nem foganatosíthatták, amíg a Politikai Bizottság meg nem adta „a szükséges politikai felhatalmazást”. De a pártvezetés menet közben is figyelemmel kísérte az ügyeket. Amikor például az MSZMP KB adminisztratív (a belügyi szervekkel foglalkozó) osztálya megtárgyalta a belügy 1958. október 13-i jelentését az állambiztonsági munkáról, a „Folyamatban lévő hálózati feldolgozás alatt lévő jelentősebb ügyek” közt a „Földi, Lengyel [azaz Fekete, Litván] és társai” fedőnevű üggyel is foglalkozott.¹³⁴

A PB az ilyen – hivatalosan büntetőpolitikainak nevezett – kérdéseket persze szigorúan zárt üléseken tárgyalta, s olyan súlyos titokként kezelte, hogy sokszor még a maga számára egyetlen példányban készített jegyzőkönyvben is került a konkrét meg-

¹³² Tabajdi – Ungváry (2008) 19.

¹³³ Uo. 20.

¹³⁴ MOL M-KS-288. f. 30/2. ő. e. (1958) 43. Az MSZMP KB Adminisztratív Osztálya, Jelentés az MSZMP PB büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről szóló határozatának végrehajtásáról az 1958. február 1. és augusztus 1. közti időben.

nevezést. Az 1958. július elsején tartott zárt ülésen került például napirendre „Münnich elvtárs bejelentése néhány büntetőpolitikai intézkedésről”. A határozat szerint „a PB megbízza Münnich elvtársat, hogy az általa előterjesztett ügyben a peranyagot még egyszer vizsgálja át és a cselekmények természetétől függően konzultáljon az igazságügyi szervekkel. Az ellenforradalmi cselekményekkel kapcsolatos, most lezáruló ügyekben hozandó ítéleteket publikálni nem kell”. Az MSZMP legfelső vezető szerve tehát annyira diszkréten kezelte saját döntő beavatkozását az igazságszolgáltatásba, hogy a neveket még itt sem írta le. Az egyes számban szereplő „ügy” nyilvánvalóan a „Bibó István és társai” ügy volt, a többi pedig a Nagy Imre-per után gyorsan sorra kerülő többi revizionista per (Haraszti Sándor, Kardos László, Ádám György, mindegyiküknél: „és társai” pere). Hogy Kádárék milyen ítéleteket nem akartak publikálni, arról felvilágosít a jegyzőkönyvet vezető Ságvári Ágnes kézírásos beszúrása az „ítéleteket” szó mellé: „halálos”.¹³⁵ (Máshonnan is tudjuk, hogy Bibót és Gönczöt halálra akarták ítélni, s ezt csak az erőteljes nemzetközi tiltakozás akadályozta meg.)

A Politikai Bizottság azonban már a BM-ben zajló vizsgálati szakaszban is konkrétan foglalkozott ezekkel az ügyekkel. A Mérei és társai-ügyben például több iraton is olvasható olyan rájegyzés, hogy a szóban forgó jelentést „csak a Politikai Bizottság tagjai kapják” vagy hogy „ezekkel a javításokkal ment a PB elé”.¹³⁶

Sok esetben (talán az esetek nagyobb részében) nem maradt írásos nyoma annak, hogy a Politikai Bizottság miképpen foglalt állást a Mérei-ügyben eléje terjesztett jelentések dologában (valószínűleg egyetértően, hiszen a per előkészítése tovább haladt

a BM által megszabott mederben). A PB 1959. március 17-i zárt ülésén, amelynek napirendjén ismét szerepeltek „büntetőpolitikánk egyes kérdései”, megint konkrét intézkedést írtak elő a Mérei-ügyben. A 2. napirendi ponttal kapcsolatos, szokás szerint rendkívül szűkszavú, Nemes Dezső által lejegyzett határozat így szólt: „A március 23-án kezdődő ügyről annak befejezése után a sajtóban közlemény jelenjen meg. Készíti Nezvál elvtárs, jóváhagyja Münnich, Biszku és Nemes elvtárs.” Az ügyet tehát most is csak ilyen titokzatos formában jelölték meg, a nevet még ebben az egyetlen példányban gépelt iratban sem írták le. Hogy itt kikről esett szó, az csak onnan tudható, hogy a szöveg melletti üres helyre maga Kádár János szúrta be, saját kezűleg: „(Mérei-ügy)”.¹³⁷

A Mérei és társai által folytatott „ellenforradalmi szervezkedés” felszámolását a pártvezetés annyira fontos mozzanatnak tartotta, hogy az MSZMP 1959. november 30. és december 5. között lezajlott VII. kongresszusán Biszku Béla belügyminiszter december 3-i hozzászólásában csaknem egy teljes nyomtatott oldalnyi terjedelemben foglalkozott a „Mérei-Fekete-üggyel”.

„Ez az értelmiségi csoport az ellenforradalom után aktív elleneséges tevékenységet fejtett ki egy olyan illegális szervezet létrehozása érdekében, amely soraiban egyesített volna minden revizionistát – az úgynevezett nemzeti kommunistákat – és a volt burzsoá pártok képviselőit.” „Ezek [...] a »független, semleges Magyarország« jelszava alatt új mozgalom indítását tervezték és külföldi segítséggel a népi demokratikus rendszer megdöntésére törekedtek. Két évvel az ellenforradalmi felkelés után mindössze néhány tucat valóban ellenséges személyt, vagy még mindig megtevesztett embert sikerült szervezetükbe bevonniuk.”¹³⁸

¹³⁵ MOL M-KS-288. f. 5/85. ő. e. 7. Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1958. július 1. Kiemelés – G. É. Lásd. a 21. oldalon közölt dokumentumot.

¹³⁶ ÁBTI. V-145288, 188. Jelentés Mérei Ferenc és társai ügyében, 1959. január 26.; V-145288/13, 169. Tájékoztató jelentés, 1958. november 20.

¹³⁷ MOL M-KS 288. f. 5/122. ő. e. 1, 7. Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1959. március 17.

¹³⁸ *A Magyar Szocialista ...* (1960) 350–351.

Ha ez így volt, vajon miért látta a vezetés olyannyira veszélyesnek ezt a szervezkedést, hogy „meg kellett tenni a szükséges intézkedéseket... ezen személyek aknamunkájának” megszüntetésére?!

Az államvédelem buzgalma és figyelme a „veszélyes személyek” ellenőrzés alatt tartására a bebörtönzés alatt és után sem lankadt. Az ítélet után is nyomoztak különböző ügyekben (például a jugoszláv kapcsolatok ügyében), zárkahálózati személyek útján gyűjtöttek információt a rabokról, és például próbálták felderíteni a revizionisták által a börtönben állítólag megalakított „Október Huszonharmadika Párt” ügyét.

A szabadulás után a *Hungaricus*-ügy szereplőiről is – mint a más ötvenhatos ügyekben elítélt, majd kiszabadult, de továbbra is veszélyesnek minősített személyekről – úgynevezett figyelő („F”) dossziékat vezettek, adatokat gyűjtöttek arról, hogy kikkel járnak össze, lehallgatták telefonjukat, lakásukat, ellenőrizték postájukat. A nyilvántartások időről időre történő felülvizsgálata során később is változatlanul azt javasolták, hogy legalább az alapnyilvántartásban tartsák meg dossziéjukat.¹³⁹

¹³⁹ Az operatív dossziék folytatásaként kezelt figyelő dossziék ebben az ügyben Méreiről, Széllről, Zsámbokiról, Liptákról maradtak fenn. De például Litván György kiszabadulás utáni dossziéi (egy kivételével) eddig nem kerültek elő, csak a „büntársak” F-dossziéiban fordul elő a neve különböző besúgói jelentésekben. Szerepelt a neve az „Összejárók” fedőnevű ügyben is, de egyelőre ez a dosszié sincs meg.

Szigorúan titkos!

Tárgy: Hegedűs András
lejárataására

Javaslat

Budapest, 1959. május 8.

Hegedűs András /Budapest, 1930. Dócsei Julianna/, a „Hungaricus” ügyben 2 évre jogerősen elítélt személy, jelenleg a Budapesti Országos Börtönben – a kisfogházban – tölti büntetését.

Felesége, Hegedűs Andrásné, sz. Ember Mária /Abádszalók 1931. Grózinger Erzsébet/ XIII. Újpesti rakpart 7.sz. alatti lakos baré körben elmondta, hogy férje szabadulása után nehéz helyzetbe került, mivel ő szabadul elsőnek. Köztudomású, minden ügyben elsőnek a rendőrség által be szervezett egyént engedik ki.

Meg kell teremteni annak a feltételeit, hogy Hegedűs Andrást a felesége által elmondott irányban lejárassuk. Ennek érdekében a következő intézkedések megtételét javaslom:

1./ A gyűjtőfogházban Hegedűs András - Széll Jenővel van egy zárkában. A cél az, hogy Széll előtt gyanússá váljon Hegedűs. Ezért a gyűjtőben az egyik operatív tiszt elvtárs két hetenként hívass fel magához Hegedűst és közömbös kérdésekről beszélgessen vele, olyanokról, amelyeknek semmi köze nincs az ügghöz, amelyben elítélték. A harmadik beszélgetés után Széllt és Hegedűst egyformán fel kell hívni úgy, hogy Széll induljon el hamarabb. Ugyanakkor Hegedűs hamarabb menjen vissza. Majd 2-3 beszélgetés után ismét mindkettőt fel kell hívni, de most úgy, hogy Széll menjen hamarabb fel, de Hegedűs jöjjön 5 perccel később vissza. Széll Jenőt saját ügyeiről kérdezzék. Széll gyanút fog. Esetleg felveti, hogy miért hívogatják ilyen sokat Hegedűst.

2./ A 2 évnél, vagy annál rövidebb büntetést kapott személyek 2 havonként kapnak beszélőt hozzátartozóikkal, írhatnak levelet és kaphatnak levelet és csomagot. Hegedűsnek lehetővé kell tenni, hogy az első időközben rövid – egyoldalas levelet írhasson külön és kaphasson is. A második kéthónapos időközben egy rövid beszélőt kell neki engedélyezni külön és csomagot kaphasson ekkor is. A levélírások terjedelmét fokozni kell, hosszabbra engedni a beszélők idejét a második és harmadik alkalommal. Hegedűsnét a lakásán kell telefonon értesíteni hivatalosan a beszélőkről, a levélírásról és a csomagokról. Azért a lakásán, mert a politikai rendőrség a kapcsolatait fedi, s lehetőleg nem ad alkalmat a lelleződésre. Ezek az intézkedések Hegedűsében és Széll Jenőben egyformán fokozni fogják a gyanút. Hegedűsné előbb-utóbb tanácskni fog kapcsolataival, a férjével együtt elítélt személyek feleségeivel /főleg Litvánéval./ a rendkívüli engedményekről. Széll

10/938

V-145288/15

2

138/15

Hivatkozások

Fekete (1989a) = Fekete Sándor: *Hungaricus: A 1956-os felkelés okairól és tanulságairól. Fekete Sándor hajdan illegálisan terjesztett írásának első hiteles magyar nyelvű kiadása mai magyarázatokkal.* Budapest, Kossuth.

Fekete (1989b) = Fekete Sándor: *A Hungaricus-história. Tekintet, 1989. 3. sz.* 85–108.

Fekete (1995) = Fekete Sándor: *Egy bűnös szatíra.* Elkövette: Fekete 1957–58-ban. Elítélte a Legfelsőbb Bíróság 1959-ben. Kiadta: a Szerző 1995-ben.

Fekete (1996) = Fekete Sándor: *Vácott voltam Afrikában. Emlékeim az 1956 utáni terrorkorszakból.* Budapest, a szerző kiadásában.

Gál (2008) = Gál Éva: *Az államvédelem és Nemes Livia pszichológus. Élet és Irodalom, 2008. november 28.*

Hanák-Szabó (2008) = Hanák Gábor-Szabó Csaba (szerk.): *Megrendült a világ. A Nagy Imre és társai elleni per hangfelvétele és szó szerinti leírata.* DVD-ROM. Magyar Országos Levéltár, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, OSZK Történeti Interjúk Társasága, Kossuth Kiadó Zrt.

Huszár (2003) = Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza.* 2. kötet. Budapest, Szabad Tér-Kossuth.

Huszár (2009) = Huszár Tibor: *A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai 1946–1955.* Budapest, Corvina.

Kenedi (1996) = Kenedi János (összeáll., bev.): *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról.* Budapest, 1956-os Intézet.

Litván (1999) = Litván György: Mérei és a krampusz. *Beszélő*, III. folyam, IV. évfolyam, 2. sz. 1999. február.

Litván (2008) = Litván György: Magas, szelíd férfi, rabruhában. In *Sorstársak és kortársak.* Budapest, Noran, 147–152.

A Magyar Szocialista ... (1960) A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusának jegyzőkönyve, 1959. november 30 – december 5. Budapest, 1960, Kossuth.

Rainer (2008) = Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989.* Budapest, 1956-os Intézet.

Széll (2012) = SZÉLL JENŐ életéről beszél... 1912–1994. Szerkesztette és kiadta Széll Péter 2012-ben.

Tabajdi–Ungváry (2008) = Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* Budapest, Corvina – 1956-os Intézet.

- Megjelent: Tischler János (szerk.): *Évkönyv XVI. 2009. Kádárizmus – mélyfúrások.* Budapest, 2009. 1956-os Intézet, 9–74.

EGY MEGHIÚSULT BESZERVEZÉS

A Mérei-ügy mellékszálai:
Nemes Livia

Az 1956-os forradalom utáni megtorlás egyik utolsó politikai perébe, a Mérei Ferenc és társai ellenforradalmi szervezkedése ügybe¹⁴⁰ vádlottként bevonták Nemes Livia pszichológust is (1919–2006), aki később jelentős szerepet játszott a pszichoanalízis hazai feltámasztásában, és nyolc évig, 1980-tól 1988-ig a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület elnöki tisztét töltötte be.

A szóban forgó ügyben (más néven *Hungaricus*-ügyben) vád alá helyezett személyek első csoportját – Mérei Ferencet, Fekete Sándort, Litván Györgyöt, Hegedűs Andrást és Széll Jenőt – 1959. április elsején ítélte a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának Vida Ferenc elnökölte Népbírószági Tanácsa különböző időtartamú börtönbüntetésre. Ugyanez az összetételű bíróság 1959. június 2-án hozott ítéletet a második csoportba sorolt többi kilenc, szintén Mérei bűntársának minősített vádlott ellen.¹⁴¹ A Zsámboki Zoltán és társai néven futó per ötödrendű vádlottja, Nemes Livia „a népi demokratikus rend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel” címén ötévi börtönt „kapott”. A kilenc vádlottból, akik közül négyet Nemes korábban még csak nem is látott, az ő ítélete volt a második leg súlyosabb. Az elsőrendű vádlottat, Zsámboki Zoltán fordítót hét évre, a másodrendű Kántás László tanárt négy és fél évre, a harmadrendű dr. Hoffmann Tiborné tanárt szintén négy és fél évre, a negyedrendű Kelemen Imre fordítót két évre, az akkor tanárként dolgozó ötödrendű Nemes Líviát öt évre, a hatodrendű Kiss Károly költőt három és fél évre, a hetedrendű Németh László

¹⁴⁰ Lásd ebben a kötetben: 17–127. old.

¹⁴¹ ÁBTL V-145288/14-f, T. Nb. 33/1959/7. Ítélet a Zsámboki Zoltán és társai elleni bűnügyben, 1959. június 2.

tanárt szintén három és fél évre, a nyolcadrendű Varga János tanárt egy és fél évre, a kilencedrendű Lipták Tamás matematikust két és fél évre ítélték.¹⁴²

A hazai pszichológus körökben szakmailag megbecsült, a politikától távol állónak ismert, akkor negyvenéves pszichológus 1959. január végén történt letartóztatása, majd az ellene hozott ítélet súlyossága mindenkit meglepett, még a tárgyaláson jelenlévő védőügyvédek is, hiszen egyetlen tényleges „cselekvőse” Méreiék Párizsba szóló üzenetének közvetítése volt.

A Zsámboki Zoltán és társai ellen dr. Rákos Ferenc, a Legfőbb Ügyészség politika főosztályának vezetője által benyújtott (bár természetesen nem az ügyészségen, hanem szokás szerint a BM vizsgálati osztályán készült) vádirat a fenti üzenet külföldre juttatásának részletes leírásán kívül csak azt a vádat tudta felhozni Nemes Livia ellen, hogy „ismerte a Mérei-féle csoportosulás több tagját és 1957 elején tudomására jutott, hogy a csoport tagjai illegális tevékenységet folytatnak.” Erre egyébként még a vádirat szerint is csak abból következtethetett, hogy egy összefogva rejtélyes célzásokat hallott általa nem ismert ügyekről. További vádpont volt még, hogy „tudott az illegális csoport által szervezett segélyezési akcióról, a gyűjtéshez anyagiakban hozzájárult”¹⁴³ (ámbar rossz anyagi helyzete miatt csak egyszer, csekély összeggel).

¹⁴² Nemhiába nevezte a pert vádbeszéd-tervezetében az ügyész „pedagógusok perének” (MOL, XX-10-k, Legfőbb Ügyészség, 60/1958, 246. Zsámboki és társai bűnügye).

¹⁴³ ÁBTL V – 145288/13, 219/6. Vádirat, 1959. április 24. A fő vádpont így hangzott: „1957 novemberében hivatalos meghívás alapján Bécsbe utazott. Ez alkalommal megbízást kapott Mérei Ferencről egy üzenet külföldre juttatására. Az üzenetet Mérei Ferenc és az illegális szervezet tagjai állították össze... Bécsbe érkezése után a megbízás alapján pontokba foglalt, géppel írt levelet küldött Kende Péter párizsi címére, amelyben pontos információt adott Kendének a szervezet egyes tagjainak letartóztatásáról, egyes személyek elítéléséről és tanácsot kért, hogy milyen módon folytassák az ellenforradalmi szervezkedést. Bécsben kapta meg a választ, amit hazatérése után továbbított Mérei Ferenc részére.”

Ilyen sovány vádpontok alapján vajon miért őreá rótták ki a második leghosszabb börtönbüntetést, holott a többiek-nél ellenforradalmi szövegek illegális sokszorosítása és terjesztése, sokszorosító gépek, sőt fegyverek rejtegetése is szerepelt a vádak között? Miért haragudtak ennyire a valójában politikailag inkább passzív, a vádlottak többségéhez képest már idősnek számító pszichológusra? Még hozzá azok után, hogy eredetileg nem is akarták őt büntetőeljárás alá vonni, és csak a vizsgálat utolsó fázisában tartóztatták le?

Mint a *Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedése”* című írásból kiviláglik, a *Hungaricus*-ügy nyomozása során már több héttel Méreiék 1958 októberi letartóztatása előtt felmerült Nemes Livia személye, mint aki kapcsolatba hozható a vizsgált szervezkedéssel. Az az információ ugyanis, hogy a pszichológus 1957 novemberi bécsi utazása alkalmával szóbeli üzenetet vitt Méreiktől a Párizsban élő disszidens barátoknak, az 1958 júniusától a Fő utcán (bár akkor még más ügy miatt) fogva tartott Zsámboki Zoltán fogdavamzerének jelentéseiből legkésőbb szeptemberben már eljutott a BM nyomozóihoz. Ők azonban a szóban forgó üzenettel csak akkor kezdtek foglalkozni, amikor rájöttek, hogy ez – hazaárulásnak minősítve – felhasználható a főbűnössé nyilvánított Mérei elleni vádak súlyosbítására. Méreit és Feketét, az első *Hungaricus*-per majdani első- és másodrendű vádlottját csak 1958 november végén kezdték faggatni az üzenetről, majd decemberben merült fel, hogy Nemes Lilit is letartóztassák. A vizsgálati osztály jelentése a további feladatok közé sorolta, hogy a II/5 osztály (a BM Politikai Nyomozó Főosztályának „belső reakciót elhárító”, Hollós Ervin alezredes vezette osztálya) készítsen tervezetet „Kiss Károly és Nemes Livia őrizetbe vételére.”¹⁴⁴

¹⁴⁴ ÁBTL V – 145288, 142. Jelentés Mérei Ferenc és társai ügyében, 1958. december 9.

Ez utóbbira Sándor György százados december 22-i dátummal írta meg a javaslatot.¹⁴⁵ Az indokolásban hosszan ecsetelte, hogy a pszichológus már 1948 óta kapcsolatban állt Mérei Ferenc pártellenes csoportjával, amelynek „ellenséges tevékenységét” (Sándor szavai szerint „a nyugati pedagógiai irányzatok előtérbe helyezését”) a párt 1950-ben megbélyegezte; ekkor a pártellenes elemek közt Nemes Líviát is elbocsátották állásából. Mérei és barátai azonban pártellenes romboló ténykedésüket tovább folytatták, és tevékenyen részt vettek az 1956-os ellenforradalom előkészítésében. Utána is összejártak, és „különös erővel tevékenykedtek pedagógus vonalon”. 1956 után „Mérei Ferenc részese volt egy illegális ellenforradalmi szervezkedésnek, amely szervezet programot dolgozott ki, azt csoportjukban megtárgyalták, a politikai okból letartóztatott személyek hozzátartozói részére megszervezték a fehér segílyt. Mindezekről Nemes Líviának is, mint a Mérei-Csoport tagjának tudomása volt”.¹⁴⁶ Ez után egy egészen nevetséges vád következett – az, hogy 1958 áprilisában Kardos Lajos egyetemi tanár és Mérei azért akarták Nemest pszichológiai aspirantúrára a Szovjetunióba küldeni, hogy majd hazatérése után saját emberükként helyezték el vezető állásba; tervüket azonban „az Oktatásügyi Minisztérium megghiúsította” (valójában Nemes maga utasította el a lehetőséget, életkora és családi körülményei miatt). A százados végül összefoglalásában azért javasolta Nemes Lívia őrizetbe vételét, mert „tudott a Mérei által vezetett ellenséges szervezkedésről, annak részese volt, továbbá elkövette a hűtlenség büntettét azzal, hogy az imperialista szolgálatban álló Kende Péter részére szervezkedésük megbízásából üzenetet közvetített, illegális úton”.¹⁴⁷ (Mellesleg: még Sándor százados is nehezen tudta volna megindokolni, miért „illegális út”

¹⁴⁵ ÁBTL V – 145288/5, 97–98. Javaslát, 1958. december 22.

¹⁴⁶ Uo. 97.

¹⁴⁷ Uo. 98.

az, hogy nem Magyarországról, hanem Bécsből írt levelet Kende Péternek – hacsak azzal a titkosszolgálati észjárással nem, hogy így kivonta magát az egyébként akkor is alkotmányellenes postai ellenőrzés, levélfelbontás alól.)

A belügyes tiszt másnap már papírra vetette Nemes Lívia kihallgatási tervét is,¹⁴⁸ majd január elejére elkészítette a pszichológus előzetes letartóztatását elrendelő határozat szövegét. Legfőbb indokként újra azt jelölte meg, hogy Nemes Lívia a „Mérei Ferenc által a népi demokratikus rend megdöntésére szervezett csoport tagja volt [...] és bécsi útja alkalmával a párizsi emigráció részére szervezkedésükkel kapcsolatos üzenetet vitt ki és arra választ hozott”.¹⁴⁹ E javaslat alapján Galambos József ezredes, a BM Politikai Nyomozó Főosztályának vezetője és dr. Béres Miklós legfőbb ügyész engedélyezte az 1959. január 5-re keltezett határozatot „előzetes letartóztatás és házkutatás elrendeléséről”. Megjegyzendő, hogy a határozatot végül csak február 16-án – majdnem három héttel lefogása után – hirdették ki Nemes Lívia előtt.

Az őrizetbe vételi határozat végrehajtásával már eleve késlekedtek, mivel az ügygel foglalkozó belügyeseknek időközben új ötletük támadt, mégpedig az, hogy a terhelő adatok alapján beszervezzék Nemes Líviát. Az államvédelem köztudottan mindig elsőrendű feladatnak tekintette, hogy minél több új besúgóra tegyen szert. Szinte valamennyi „kompromittált” személy esetében felmerült, hogy megvizsgálják, rávehető-e az illető a besúgásra. A hatóság újabb és újabb ügynököket akart ráállítani a még „kint lévő”, veszélyes, illegális szervezkedéssel gyanúsított ellenforradalmárookra. Pedig már akkor is jó néhány besúgó „dolgozott” nekik az általuk ellenségesnek ítélt társadalmi körök, csoportok – többek közt a „Mérei-csoport” – nézeteinek, kapcsolatainak

¹⁴⁸ Uo. 102–103. Kihallgatási terv, 1958. december 23.

¹⁴⁹ ÁBTL V – 145288/13, 194. Határozat előzetes letartóztatásról és házkutatás elrendeléséről, 1959. január 5.

és tevékenységének felderítése végett. Általános gyakorlat volt (más ügyekben is), hogy a tanúkihallgatásra behívott emberek megkísérelték beszervezni. De rendszeresen próbálkoztak az őrizetességekkel s ugyanígy a már elítélt személyekkel is – sok esetben sajnos sikerrel.

Nemes Livia ügynöki beszervezésére a már említett Sándor százados, „főoperatív beosztott” tett javaslatot január 6-án.¹⁵⁰ Írásművében mindenekelőtt ismertette, melyek azok a terhelő adatok, amelyek alapján be kellene szervezni.

„A Mérei–Fekete ügy kapcsán többoldalú vallomás lett felvéve, mely szerint Nemes Livia az ügyben jelentős szerepet vitt, valamint arról, hogy tagja volt, ezáltal szoros kapcsolatban állt Mérei közvetlen párt- és népidemokráciaellenes „baráti” csoportjával, melybe többek közt beletartozott Justus Pál, Varga Tamás, Kelemen Imre, Zsámboki Zoltán, Bencze György, Lux László és feleségeik, valamint dr. Hoffmann Tiborné is [a nevezettek közül hárman – Kelemen, Zsámboki és Hoffmanné – akkor már vizsgálati fogságban voltak]. Szoros kapcsolatban áll jelenleg is azokkal a pedagógusokkal, akik Mérei befolyása alatt az ellenforradalom idején a MÉFT [Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa] pedagógiai albizottságában és különböző pedagógiai szervek ellenforradalmi bizottságaiban jelentős revizionista és ellenforradalmi nézeteket hangoztattak, annak szellemében cselekedtek, majd az ellenforradalom leverése után Mérei köré tömörülve rendszeresen összejártak konspirált módon /Ravasz János, Kiss Árpád, Zibolen Endre, Faragó László stb/...” Nemes Livia „rokoni kapcsolata Kende Péter disszidált ellenforradalmi újságíró, akivel 1957 végén érintkezésbe lépett a Mérei-csoport megbízásából...”

A javaslat ezután azt részletezte, hogy milyen feladatokat kell majd teljesítenie az új ügynöknek: „Nemes Livia beszer-

zése a Mérei–Fekete-ügy kapcsán ismeretségi köréből őrizetbe nem kerülő kompromittált személyek ellenőrzésére célszerű, így többek között Justus Pál, Varga Tamásné, Szalai Sándor, Mérei Ferencné, Horváth Zoltán, akikkel ma is politikai jellegű kapcsolatot tart... Fel kell használni sikeres beszervezése esetén az ügyben nem érintett, de pedagógus körökben sok helyen felbukkanó revizionista nézeteket valló személyek jelentős számának figyelemmel kísérésére, ezt széleskörű ismeretsége, jelenlegi politikai arculata lehetővé teszi.” „Ezen túlmenően esetenként külföldi kapcsolatainak keresztül (Kende, Förster) külföldre menő és jövő üzenetek tartalmának felderítésére, valamint más külföldi szálak megismerésére is lehetőség teremthető.”

Ezután került sor a javaslatban a kiszemelt ügynök életkörülményeinek és életrajzának ismertetésére, s arra a (megismételt) következtetésre, hogy Nemes Livia széles körű ismeretsége, nagy műveltsége és ellenséges beállítottsága lehetővé teszi – amennyiben az együttműködést vállalja – „a széleskörű, mély felderítő munkát.” Ebben a megfogalmazásban figyelemre méltó, hogy a belüleges százados milyen tulajdonságokat tart hasznosnak a jó ügynöki tevékenységhez. Azt is fontosnak nevezte, hogy Nemes „teljes beismerő és felderítő jellegű” vallomást tegyen, „amellyel jelentősen kompromittálja magát”. „Elkövetett bűncselekményei lehetővé teszik, hogy árulása esetén a vádat feléje is kiterjesszék, ami családja létét veszélyezteti.”

A BM előírásai szerint a beszervezés előtt „tanulmányozni” kellett a kiszemelt embert. Sándor százados tehát a javaslat leírása előtt még gyorsan beszerezte egy „társadalmi kapcsolatnak” (Nemes Livia korábbi hivatali főnökének, a Pedagógiai Tudományos Kutatóintézet igazgatóhelyettesének) véleményét a beszerzendő személyről.¹⁵¹

¹⁵⁰ ÁBTL V – 145288/5, 94–96. Javaslát, 1959. január 6.

¹⁵¹ Uo. 101–102. Jelentés, 1959. január 8. Az irat jobb felső sarkában, a kötelezően megadandó adatok (Adta, Vette, Idő, Tárgy) szerint ő a jelentést 1959. január 6-án vette át.

Az igazgatóhelyettes szerint Nemes Livia „viszonylag haladó polgári családból származik /polgári nem vagyoni értelemben, hanem a család nézetei szempontjából/ [...] Ahogyan rekonstruálni képes vagyok, azt hiszem, az a helyzet a családban, hogy a szülők becsületességre nevelték a gyerekeket. Így Nemes Livia is polgári értelemben becsületes ember.[...] Intézeti működése alatt hosszú ideig soha nem tért ki a nyílt viták elől, mindenről elég szabadon elmondta a véleményét /pld. nagyon helytelenítette a kitelepítési rendeletet, illetőleg annak módosított formáját, mondván, hogy őt minden megrázza, ami az ember ellen irányul/. Ez egyben Nemes Livia humanizmusának osztálytartalját is tükrözi.” Az igazgatóhelyettes a „polgári” becsületesség mellett egyetlen negatívumként azt rója fel neki, hogy „fanatikus Mérei-hívő”.

Sándor György a szervezési javaslatban kitért még arra a mozzanatra is, amelyről szintén társadalmi kapcsolatától szerzett tudomást: hogy Nagy Imréék kivégzése után Nemes „semmilyen politikai kérdésben nem nyilvánult meg a nyilvánosság előtt. Ez azzal függött össze, hogy állását féltette, a belénevelt nyílt, őszinte szókimondást alárendelte családjá eltartása biztosításának.”

A százados feltehetően az ide nem csatolt, de ilyen esetekben kötelezően elvégzett környezettanulmányból merítette azt a – számára igen fontos – információt, hogy Nemes Livia szinte egyedül tartja el öttagú családját. Ebből és a „polgári” humanizmusból vonta le azt a következtetést, hogy a pszichológus szervezhető lesz, mert nem fogja vállalni, hogy családjá éhen haljon. De a jellemzésben szereplő becsületesség és egyenesség, úgy látszik, szöveget ütött a fejébe; nyilván ezért gondolta úgy, hogy „egyszerű tanúkihallgatási idézéssel nem oldható meg” a szervezés, hanem legalább 36 órára lesz szükség. Emiatt javasolta a „konspiratív őrizetbevételt”, vagyis azt, hogy egy napig rajtuk (és az áldozaton) kívül senki se tudjon a letartóztatásról.

Dossziéból wikipedia lapot másoltam

II/5-e. alosztály

Szigorúan titkos

Tárgy: Nemes Livia
újságírói szervezésére

J a v a s l a t
Budapest, 1959. január

Perhelő adatok alapján újságírói minőségben Nemes Livia tanácsot javaslom beszervezni.

A Mérei-Pekete ügy kapcsán többoldalu vallomás lett felvéve, mely szerint Nemes Livia az ügyben jelentős szerepet vitt, valamint arról, hogy tagja volt, ezáltal a Soros kapcsolatban állt Mérei közvelel párt és népi demokráciaellenes "baráti" csoportjával, melybe többek között beletartozott Jusztus Pál, Varga Tamás, Kelemen Imre, Zsámboki Zoltán, Benecz György, Imx László és feleségeik, valamint dr. Hoffmann Tamorné és. Szoros kapcsolatban áll jelenleg is azokkal a pedagógusokkal, akik Mérei befolyása alatt az ellenforradalom idején a MEFK pedagógiai állapottságában és különböző pedagógiai szervezetek ellenforradalmi bizottságaiban jelentős revizionista és ellenforradalmi tevékenységet folytattak, annak szellemében cselekedtek, majd az ellenforradalom leverése után Mérei köré tömörülve továbbra is rendszeresen rendezesen összejártak konspirált módon, /: Varga János, Kiss László, Zibóczy Endre, Paragó László, stb./ részben egyben az ellenforradalom leverése után részt, de Mérei revizionista tevékenységének befolyása alatt állottak és ennek megfelelő körben mozgottak. /: Mérei László, Pelkai László, stb./ Nemes Livia a baráti kapcsolatban volt és van a Bécsbe diássidált Förster Vera tanárnővel, és a baráti kapcsolata Kende Péter diássidált ellenforradalmi tagjával, akikkel 1957 végén érintkezésbe lépett a Mérei csoport megbeszélésén. Nemes Livia bécsi útját tudatosan előkészítették, meghívását a bécsi intézethez Förster Vera intézte el. Ez azt a célt szolgálta, hogy külföldi útjának indoka és fedése legyen.

Nemes Livia beszervezése a Mérei-Pekete ügy kapcsán ismeretségi köréből őrizetbe nem kerülő kompromittált személyek szervezésére célszerű, így többek között Jusztus Pál, Varga Tamás, Kelemen Imre, Mérei Ferencné, Horváth Zoltán, akikkel ma is politikai jellegű kapcsolatot tart /: ez egyes technikai anyagokból kiderül/. Így például Förster Verától tudható, aki dr. Baklóné osztály állampolgár személyében 1958. december 31-én érkezett meg két napra, s akivel azonnal felkereste Mérei Ferencné, Juhászné, stb. személyeket. Levelezésben áll Londonban egy Vera nevű ismerőssel, aki Mérei-nével is levelez, s azt közösen megtagyalyják. Pelkai László sikeres beszervezése során az ügyben nem érintett, de pedagógus körökben sok helyen felbukkanó revizionista tevékenységet valló személyek jelentős számának figyelemmel kísérésére, ezt széleskörű ismerettség, vizsgálati politikai arculata lehetővé teszi. Jelenek

Eleve úgy tervezték tehát, hogy Nemes Líviát konspirált őrizetbevétellel állítják elő kihallgatásra. A dátumot még kipontozva hagyták: 1959. január ...-án.

Hamarosan elkészült a részletes javaslat e terv végrehajtására.¹⁵² Sándor százados újra megírta, hogy Nemes „külföldi és belöldi kapcsolatai lehetőséget adnának arra, hogy ügynöki beszerzése esetén mindkét területen mély felderítő tevékenységre, valamint dezinformálásra felhasználjuk.”

Az akció lebonyolítására ravasz „kombinációt” dolgoztak ki. Nemes Lívia szívesen vállalt előadásokat a TTIT (Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat) keretében, hogy szűkös jövedelmét kiegészítse. Erre alapozva a belügyes tiszt azt eszelte ki, hogy a pedagógiai és pszichológiai szakosztály titkára útján vidéki előadásra hívhatja meg Nemest, s így előre biztosít két nap „igazolt” távollétet a családtól és a munkahelytől. Az államvédelmisek ez idő alatt vennék őrizetbe és szerveznék be, így erről rajtuk és a szervezendő emberen kívül senki sem tudna. Sándor György a javaslatban az alábbiak szerint részletezte a lebonyolítást:

„Molnár elvtárs [a szakosztály titkára] egy iskolába tanít Nemes Líviával [a Budapesti Tanítóképző Főiskolán]... Felajánlja, hogy vele menjen le Miskolcra gépkocsin. Találkozót beszélnek meg a TTIT központjánál a reggeli órákra. Felveti, hogy másnap reggel jönnének vissza. Molnár elvtárs [...] megnézi iskolájukban, hogy Nemes Líviának erre a két napra van-e órája, ha van, akkor az igazgatótól elkéri. Nemest lakása és a TTIT közötti útvonalon vesszük őrizetbe és a Fő utcába szállítjuk. Amennyiben az együttműködést vállalja és szabadlábra kerül, úgy Molnár elvtárs néhány nap múlva megkeresi és megkérdi, miért nem jött el a megbeszélrt találkozóra, mire Nemesnek az általunk megadott mentséget kell adnia.”

¹⁵² Uo. 99–100. Javaslat, 1959. január 12.

A százados biztosította fölötteseit, hogy „indiszkreciától nem kell tartani, nevezett [azaz Molnár István] hasonló jellegű feladatokat már végzett, mai találkozásunkon Mérei Ferencre súlyosan kompromittáló anyagot adott.”

Magára a „konspiratív őrizetbevételre” 1959. január 23-án került sor. Nemes egy későbbi életút-interjújában elmondta, hogyan történt: „Úgy, hogy én lementem az utcára, egy ÁVÓ-s mellém lépett, és azt mondta, hogy nem néz sehova, beszáll ebbe az autóba, előreteszi a kezét. És akkor elvittek engem a Fő utcába.” Abból, hogy másnap, január 24-én Nemest hivatalosan is őrizetbe vették, arra következtethetünk, hogy meghiúsult a beszerzés – a gondosan kitervelt „kombináció” tehát nem járt eredménnyel. És talán ez lehetett az egyik oka annak, hogy az államvédelem „megharagudott” a pszichológusra.

Nemes Lili vizsgálati iratai (kihallgatási jegyzőkönyvek stb.) között nincs nyoma annak, hogy január 23-án miről beszéltek vele. Ha készítették is jegyzőkönyvet a szervezési kísérletről – ami nem biztos –, nem csatolták a dossziéjához. Lehet, hogy már az első alkalommal – megismerve álláspontját – lemondtak arról, hogy rávegyék az „együttműködésre”, és hasznosabbnak ítélték, ha vádlottként szerepel majd a Mérei elleni hazaárulási vádak alátámasztására? Mindenesetre Nemes később senki-nek sem beszélt arról, hogy őt be akarták szervezni (egyébként a szervezést visszaautasító személyeket is kötelezték a szigorú titoktartásra, amelynek be nem tartása esetére államtitok megsértése miatti súlyos szankciókat helyeztek kilátásba).

Hivatalos letartóztatása után, 24-én tartották meg lakásán a házkutatást, amelynek során mintegy 50 magánlevelet, gépelt és kézírásos jegyzeteket, meg néhány könyvet foglaltak le. Mindezekről egy hónappal később megállapították, hogy „nem képeznek” bűnjelet, s ezért a házkutatás során lefoglalt valamennyi tárgyat nevezett „személyi letétjéhez” csatolták.¹⁵³

¹⁵³ Uo. 85–86. Házkutatási jegyzőkönyv, 1959. január 24.

Az iratok közt fennmaradt „vizsgálati napló” szerint Nemes Livia kihallgatását január 27-én kezdték meg, és összesen öt alkalommal hallgatták ki.¹⁵⁴ A kézírásából és stílusából megállapíthatóan nem éppen magas szellemi színvonalú vizsgálója, Benedek Endre főhadnagy, a napló „Intézkedések eredményei” fejlécű rovatába az első kihallgatásról ezt írta: „érdektelen”. A második, január 28-án tartott kihallgatás a főhadnagy szerint „eredménytelen” volt. A naplóban az olvasható erről, hogy ekkor mutatták be Nemesnek Hoffmann Tiborné önvallomását (ebben azonban az üzenetvitelről szó sem esett – miként az a Hoffmanné vizsgálati irataiban található önvallomásból kiderül). De éppen a január 28-i kihallgatás jegyzőkönyve hiányzik a dossziéból.

Az első, „érdektelen” kihallgatás alkalmával Nemes Livia Méreivel való kapcsolata történetét mondta el, és arról beszélt, hogy a baráti kör tagjait a hasonló egzisztenciális helyzeten kívül a közös politikai felfogás (Nagy Imre politikájának helyeslése) és „az irodalom területén való jártasság” tartotta össze 1956. november 4-e után is. A Benedek főhadnagy által vezetett vizsgálati naplóból nem tudjuk meg, miért minősült eredménytelennek a kihallgatás.

A következő napon, január 29-én „részletes vallomást tesz” (azután, hogy – 2001-es visszaemlékezése szerint – szembesítették a későbbi negyedrendű vádlottal, Kelemen Imrével, aki megmondta neki, nincs értelme tagadni, már mindent tudnak; erről a szembesítésről azonban a napló nem tesz említést). Ezután már csak két kihallgatásról szól a dokumentum: január 30-án (ezt a vizsgáló nem értékelte) és február 15-én. Ez volt az utolsó, összefoglaló jegyzőkönyv. (A jegyzőkönyvek olvasásakor soha nem feledkezhetünk meg arról, hogy a szöveg nem a kihallgatott személy, hanem a vizsgáló megfogalmazásában került papírra.)

Az iratok közt fellelhető január 30-i kihallgatási tervben a vizsgáló a saját magatartását így tervezte: „Miután a jan. 29-i kihallgatáson őszintének mutatkozott, folytatni a jónak látszó hangnemet. A kihallgatás légkörének feszültnek, de messzemenőnkig udvariasnak kell lenni. A provokatív jellegű politikai kérdéseire csak a szükséges visszavágást alkalmazni.”¹⁵⁵

A Nemes Líviával folytatott későbbi életútinterjúkban, amelyekben egyébként igen röviden beszélt életének ennek a súlyos megpróbáltatásáról (végül is mintegy két és negyed évet töltött börtönben), a vizsgálatról azt mondta, hogy ő nagyon szemtelen volt kihallgatójával.

Január 30-i kihallgatásán még két, súlyosnak minősített vádpontból is hosszan faggatta a vizsgáló az őrizetést. Az egyik a letartóztatottak családjának anyagi támogatására folytatott pénzgyűjtésben való részvétel volt. Ezt a valójában jelentéktelen összegeket eredményező gyűjtést az ügyben szereplő csaknem valamennyi vádlottnál (és az esetenként 20, 50, maximum 100 forintot adományozó, tanúként beidéztetett sok tucat embernél) nagy hangsúllyal tárgyalták, „fehér segélynek” nevezték, és a szolidaritást fenntartó veszedelmes ellenforradalmi büntettnék bélyegezték.

Nemes Líviát ugyanekkor egy másik, újonnan elővett „bűncselekményről” is kérdezni kezdte a vizsgálótiszt: arról, hogy 1958. december 31-én elkísért Mérei Ferencnéhez egy osztrák nő. Az illető, dr. Hackel Erika, akit Nemes Bécsben ismert meg, azért töltött két napot Budapesten, hogy a letartóztatottak családjának anyagi helyzetéről érdeklődjék (segítségnyújtás végett). Erre az „eseményre”, amely azután a további, az ügy lezárásaként tartott február 11-i és 15-i kihallgatásokon és Nemes Livia február 11-én írt saját kezű önvallomásában¹⁵⁶ már szóba sem került, sőt a vádiratban sem szerepelt, a bírósági tárgyaláson Vida Ferenc elnök

¹⁵⁴ Uo. 107. Viszont egy 1959. január 26-án kelt jelentés szerint „Nemes Livia tagad” (V-145288, 176.) Eszerint már 27-e előtt is kihallgatták, de akkor feltehetőleg még nem Benedek főhadnagy.

¹⁵⁵ Uo. 106.

¹⁵⁶ ÁBTL V-145288/5, 122-125, 126-128, 132-136.

lecsapott. Nyilván ő is látta, hogy a vádiratban felsorolt bűntettek nem elég nyomósak az eltervezett súlyos ítélet megindokolására. Márpedig Nemes Livia „bűncselekményeinek” súlyos minősítése, és ennek alapján a hosszú börtönbüntetés kiszabása igen fontos volt a per rendezői számára – nem önmagában, nem Nemes Livia miatt, hanem az ügy főszereplőjének, Méreinek hazaárulással való megvádolhatósága végett. A fő perben, mint láttuk, Méreinél csak az üzenetre hivatkozhattak, mint államtitoksértésre, a kémkedés és a hazaárulás „határát súroló” bűntettre. Márpedig ehhez a minősítéshez a Mérei utasítását végrehajtó Nemes Líviát is ilyen váddal kellett illetni. De azt még Vida is kénytelen volt belátni, hogy a „hazaárulás” minősítés nehezen alkalmazható pusztán az üzenet közvetítésére. Ezért a Nemes Livia elleni ítélet indoklásában ugyanazt a nyakatekert érvelést adta elő, mint a fő per ítéleteinek indoklásában: hogy igazából ez hazaárulás lenne, de mégsem egészen az.

A Népbírószági Tanács elnökének ezenkívül azért is kapóra jött ez a másik hazaárulás, vagyis az osztrák vendég elkísérése Mérei Ferencnéhez, mert erre hivatkozhatott, amikor nem volt hajlandó enyhítő körülményként figyelembe venni Nemes Livia ötvenes évekbeli meghurcolását. Vida szerint ugyanis Nemes államtitoksértést követett el, amikor „hozzásegítette dr. Hackel Erika osztrák állampolgárt, hogy a folyamatban lévő bűnügyről tájékozódást nyerjen”,¹⁵⁷ s az ítélet mértékénél súllyal kellett, hogy latba essen „az a konokság, ami dr. Hackel Erika küldetésének előmozdításában jelentkezett”.¹⁵⁸

Egyébként Vida Ferenc is tudta, hogy a Nemes Líviára kiszabott ötéves börtönbüntetés még az akkori kontextusban is rendkívül aránytalan volt. Amikor 1961 elején a per még börtönben lévő vádlottjai kérelmet nyújtottak be hátralévő büntetésük

¹⁵⁷ ÁBTL V – 145288-a, 490.

¹⁵⁸ Uo. 497.

elengedése iránt (erre valahonnan biztatást kaphattak, hiszen maguktól aligha juthattak volna egyszerre ilyen elhatározásra), a kegyelmi kérelmeket elbíráló Vida mindegyiket elutasította, de Nemes büntetését 1961. március 24-én öt évről három évre szálíltotta le.¹⁵⁹ Így azután a pszichológus harmadkedvezményel hamarosan kiszabadult.

Még egy (utólag) talán mulatságosnak is felfogható mozzanatra érdemes kitérni. Nemes Lili mellé is tettek fogdaügynököt, akinek két jelentése maradt fenn, 1959. február 19-éről és március 3-áról. Az első jelentés arról számol be, mit mondott el ügyéről a zárkatárs (nem sokat), mi a viszonya a rendszerhez (nem jó), mi a véleménye a nyomozójáról (elég rossz), mit mond a saját tevékenységéről (csak az üzenetvitelt említette, név nélkül, és hogy tudott a barátok ténykedéseiről, de amikor a zárkatárs erről tovább kérdezősködött, azt mondta neki: ne nyomozz!). Ezekután az ügynök a vizsgálónak arról panaszkodott, hogy „sajnos, van olvasási engedélyünk, rengeteget olvas, ’tanul’, nem nagyon akar beszélgetni”. Hangulatáról azt jelentette: „Néha aljasnak érzi magát, hogy egyáltalán vallott a ’haverokra’, néha pedig mindent meg akar tenni a kiszabadulás érdekében.” A jelentés végül visszatért az olvasásra: „Nagyon gátol a könyv olvasás és a francia könyvből való kijegyeztetés. Betölti vele az egész napot!”¹⁶⁰

A második jelentésben megírta, hogy Nemes elmondta az üzenetvitel történetét, megint nevek nélkül, megjegyezte a feljelentési kötelezettség elmulasztása lehetséges vádponttól (amelyet a zárkatárs dobott be), mert vannak olyan kívül lévő barátok (nevet megint nem mondott), akik nem csináltak ugyan semmit, de tudtak arról, hogy ők mit csináltak. Arra a kérésre, hogy jellemezze

¹⁵⁹ V–145288/3, 287/1. Formailag az Elnöki Tanács gyakorolta a kegyelmet.

¹⁶⁰ ÁBTL 3. 1. 9. V–145288/5, 108–109.

egy szóval a rendszert, Nemes azt válaszolta, hogy „rohadt”, mert hazugságra épül. A finom lelkű vamzer végül így összegezte véleményét: „Meggyőződéses ellenség, csak nem tudom, mi az istennek húzza be a farkát?”¹⁶¹ A lényeg, ami e jelentésekből kiderül, hogy Nemes Livia nem dőlt be a hálózati embernek.

A tárgyaláson ő is beismerte bűnösségét, akárcsak az összes többi vádlott, hiszen mindegyiküket megfenyegették, hogy ellenkező esetben sokkal súlyosabb büntetésre számíthatnak.

A reá kirótt büntetést Nemes Lili különböző női börtönökben (Kalocsa, Pécs stb.) töltötte le. Négy évtizeddel későbbi visszaemlékezésében nem szenvedéstörténetként írta le ezeket az éveket, hanem érdekes tapasztalatszerzési alkalomnak. Elmondta, hogy néha áldozatnak érezte magát, néha hősnek, de most már egyáltalán nem tekinti a dolgot hősiességgnek.

Kiszabadulása után egy idő múltán visszatérhetett a szakmába, s mint a gyermeklélektan és gyakorlati terápia kiváló művelője komoly hazai és nemzetközi tekintélyre és elismertségre tett szert a Fővárosi Gyermekpszichológiai Rendelőintézet vezető pszichológusaként, gyakorló pszichoanalitikusként és oktatóként.

- Megjelent: *Élet és Irodalom* 52 (2008) november 28. 10–11.
(Az államvédelem és Nemes Livia pszichológus címmel.)

VOLT-E ÁRTALMATLAN ÜGYNÖKJELENTÉS?

A Mérei-ügy mellékszálai:
a „Tóth Gabriella” fedőnevű
ügynök jelentései (1958–1964)

¹⁶¹ Uo. 110–111.

A Kádár-kori politikai rendőrség ismertté vált egykori besúgói sokszor azzal védekeznek – már amennyiben egyáltalán szükségesnek tartják a védekezést –, hogy ők ugyan aláírták a beszerzési nyilatkozatot, de mindig teljesen ártalmatlan jelentéseket adtak. Lehetséges, hogy valóban léteztek ártalmatlan jelentések. Mindamellett az ötvenhatos forradalmat követő megtorlás dokumentumai között végzett levéltári kutatásaim során kevés ilyen-nel találkoztam.

Nem arról van szó, hogy a besúgó valóban ártó szándékkal írta-e jelentéseit a titkosrendőrségnek. Hiszen a legtöbben nem önként jelentettek (bár olyanok is akadtak). 1956 után szinte mindenkit zsarolással szerveztek be, s a belügyeseknek általában nem volt nehéz dolguk: a forradalom alatt rengetegen szereztek „rossz pontokat”, s így sokakat lehetett büntetéssel fenyegetni.

Az 1956. november elejétől újjászervezett állambiztonsági szervezet a megtorlást tekintette a legfontosabb feladatának, márpedig a megtorlandó cselekmények felderítésének elsőrendű eszköze a hálózat volt. Minthogy a forradalom előtti hálózat szét hullott (állítólag a nyilvántartások sem álltak rendelkezésre),¹⁶² újjá kellett szervezni az ügynöki, titkos munkatársi gárdát. Az ügynökök beszerzése csak az első lépés volt, a továbbiakban fenn kellett tartani és felmutatható eredményekkel működtetni is kellett a hálózatot. A besúgókat állandó nyomás alatt tartották, hogy minél gyakrabban írjanak minél részletesebb, „értékesebb” jelentéseket – szinte minden területről.

¹⁶² Az államvédelem 1956 végi állapotáról lásd Szokolczai Attila: A fegyveres erőszak-szervezetek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In: Az 1956-os Intézet Évkönyve 1999, 18–60.; Baráth Magdolna: „Mi igen is büszkék vagyunk az Államvédelmi Hatóság harcos munkájára”, Betekintő, 2007/4.

Az általában kézzel íratott ügynökjelentéseket a BM illetékes osztályán több példányban legépezték, s a másolatokat szétosztották a jelentés tartalmának megfelelő dossziékba (figyelő, operatív, objektum, vizsgálati stb. dossziékba), egy-egy példányt esetleg illetékességből egy másik osztálynak is megküldtek, az eredeti kéziratot és egy gépezt másolatot pedig az illető besúgó „munkadossziéjába” fűzték be. Már csak ezért is nagyon nehéz lenne „minden nyomot eltüntetni”, hát még az iratokat meghamisítani! Az ÁBTL-ben ma őrzött dokumentumok valódiságában, levéltári hitelességében (nem az adattartalomban!) – talán néhány kivételes esettől eltekintve – nincs okunk kételkedni. Ez messze nem jelenti azt, hogy minden igaz, ami bennük foglaltatik. Sőt, ezeknek az iratoknak a tartalmát a legalaposabb forráskritikával kell kezelni, mint ahogy a kutatók ezt meg is teszik. Azt is fontos tudnunk, hogy ezek a (még az egykori BM irattárban) bekötött dossziék nagyon is hiányosak – bár nem mindig állapítható meg, hogy mi az, ami hiányzik.

Az alábbiakban a BM II/5. („a belső reakciót elhárító”, később, 1962-től új számozást kapó: III/III.) Osztálya által „Tóth Gabriella” fedőnéven foglalkoztatott ügynök mintegy ötéves működése során keletkezett dokumentumokból próbálok néhány következtetést levonni. Ennek a besúgónak a jelentéseire egy (engem személy szerint is közről érintő) „nagyimrés” szervezkedés, a *Hungaricus* fedőnevű ügy¹⁶³ belüleges és bírósági iratainak kutatása közben bukkantam, és feltűnt, hogy akikről jelentett, szinte valamennyien a mi baráti és ismeretségi körünkől kerültek ki. Értethető tehát, hogy meg akartam tudni, ki volt ez a „kedves barát” vagy ismerős. Mivel akkori kérdésemre a levéltár nem tudta megmondani, kit takart a fedőnév,¹⁶⁴ kikértem „Tóth Gabriella”

¹⁶³ Lásd Gál Éva: Mérei és társai „ellenforradalmi szervezkedése”, 1957–1959.

Lásd ebben a kötetben: 17–127. old.

¹⁶⁴ Azóta már hivatalosan is azonosította az ÁBTL az ügynököket.

munkadossziéit. Mondanom sem kell, hogy – mivel ismertem a közeget – a harmadik-negyedik jelentés elolvasása után pontosan tudtam, ki a besúgó (egy fiatalabb kutató számára az azonosítás talán nehezebb feladat lett volna). „Tóth Gabi”, ahogy tartótisztjei néha nevezték, a viszonylag kevés női ügynökök egyike volt. Nem tudom, folytak-e kutatások arra vonatkozólag, hogy a népességben elfoglalt arányszámukhoz képest miért találkozunk a forrásokban a beszervezett ügynökök közt jóval kevesebb nővel. Lehetséges, hogy voltak erre irányelvek, de az is elképzelhető, hogy a gyakorlat hozta így: a nők kevésbé voltak függetlenek, sokkal inkább leterhelték őket a kereső foglalkozás mellett a családi teendők, mint a férfiakat. Mindenesetre, ha már beszervezték őket, az államvédelmisek igyekeztek felhasználni női vonzerejüket is. Erre más női ügynökök tevékenységében is találtam példát.

„Tóth Gabriella” 1958 nyarától 1963 őszéig tartó ügynöki munkálkodásának írásos termékeit három munkadossziében gyűjtötték össze,¹⁶⁵ a másolatokat pedig tartalmuk szerint különféle más (O-, V-, F- stb. betűjelű) dossziékba osztották be (ezeknek útját nem tudtam követni).

Az ügynököt zsarolással szervezték be. Amikor az 1949-ben megszüntetett Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) néhány egykori vezetőjét, illetve aktivistáját 1957 májusában letartóztatták, a valaha népi kollégista Varga Évát is bevitték a Fő utcára, mert a forradalom napjaiban Kardos László, a NÉKOSZ volt főtitkára mellett tevékenykedett, főként a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságában. Csaknem egy évi vizsgálati fogság után azonban nem állították bíróság elé, hanem 1958 tavaszán kiengedték.¹⁶⁶ Ennek ára – mint a rendőrségi iratokból

¹⁶⁵ ÁBTL M-20974, M-20974/1, M-20974/2.

¹⁶⁶ Végül hat embert ítél el a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsa Vida Ferenc elnökelésével: 1958. július 5-én Kardos Lászlót életfogytiglani, Márkus Istvánt 10 évi, Herpai Sándort 12 évi, Józsa Pétert 5 évi, Kemény Istvánt 4 évi és Újhegyi Gyulát 3 évi börtönre. Lásd: 1956 kézikönyve. Főszerk. Hegedűs B. András, III. Megtorlás és emlékezés. Szerk. Kende Péter, Budapest, 1996. 1956-os Intézet, 201.

utóbb kiderült – a besúgói tevékenység vállalása volt. Több mint öt éven át írt jelentései közül az első 1958 júniusában kelt.

Varga Éva pedagógiából és pszichológiából szerzett egyetemi diplomát, így aztán az akkor még le nem csukott „nékoszosokon” kívül a pedagógia és a pszichológia terén ügyködő „veszélyes elemek” ellen, majd hamarosan a BM által nacionalistáknak, nemzeti kommunistáknak nevezett „revizionisták” ellen is bevetették. Ezek a körök egyébként számos ponton érintkeztek, egymásba folytak, sőt sok esetben személyileg is azonosak voltak.

„Gabriella” tevékenységét ekkor már nem a börtönben ülő és hamarosan el is ítélt NÉKOSZ-vezetők dolgában igyekeztek hasznosítani, hiszen azok a BM szerint már „jó helyen” voltak. Különbösen is, a későbbi ügynök a vizsgálati fogság alatt valószínűleg már mindent elmondott róluk, amit tudott. Ehelyett elsősorban kint maradt barátaikról, ismerőseikről, hozzátartozóikról kellett információkat gyűjtenie. Tartótisztje az a Sándor György százados lett, aki 1958 nyarán már fontos szerepet játszott a *Hungaricus*-ügy nyomozásában és vizsgálati szakaszában.

Az 1919-ben született Sándor György illegális kommunista volt, majd különféle pártmegbízatások után 1957 őszén került a BM II/5-ös osztályára, „a nacionalista elemek elhárításával foglalkozó” csoportba. Felettese 1960-ban azt írta róla, hogy „az ellenforradalom után jött elvtársak közül egyike volt azoknak, aki a leggyorsabban sajátította el az operatív munka ismereteit [...] jó munkát végzett az alosztály egyik legfontosabb ügyének – »Hungaricus« – feldolgozásában és realizálásában”.¹⁶⁷

A *Hungaricus*-ügyben, azaz Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedése” ügyében 1957. december közepén kezd-

¹⁶⁷ Idézi: Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990. Bp., 2008. 1956-os Intézet – Corvina, 139. Sándor életrajza: uo. 139–140. Sándor és más államvédelmi tisztek pályafutása megismerhető az ÁBTI honlapján olvasható Archontológiából.

tek nyomozni, és a „feldolgozás” éppen 1958 nyarán lett egyre intenzívebb; a „realizálás”, azaz a letartóztatás 1958 októberében következett be.¹⁶⁸ „Tóth Gabriella” jelentéseiből elsősorban Mérei Ferenc – a pszichológia és pedagógia területén működő tudós, egyszersmind a NÉKOSZ egykori pedagógiai tanácsadója és pártfogója – ellen reméltek anyagot meríteni. Rajta kívül néhány egykori népi kollégista ellen is nyomoztak, akiket ugyan addig (különböző okok miatt) nem tartóztattak le, de tovább gyűjtötték róluk az adatokat, remélve, hogy ezeket később még hasznosíthatják.

„Gabriella” első fennmaradt dolgozata – mondhatnánk „vizsgamunkája” – saját bátyjáról és annak társaságáról szólt. A pápai református kollégium néhány egykori diákja az 1940-es évek első felében a népi írók hatása alá került, németellenes, antifasiszta regőscserkész¹⁶⁹ volt. A háború után meglazult a kapcsolatuk, egyesek beléptek a kommunista pártba, mások a nemzeti paraspártba, a forradalom után azonban mindannyian pártonkívüliek maradtak, és újra elkezdtek összejárni. „Tóth Gabriella” első jelentésében ezeknek az embereknek 1958. május 2-án, bátyja lakásán történt összejöveteléről számolt be, miután felsorolta, ki hol dolgozik: ketten jogtanácsosok voltak, egyikük gimnáziumi tanárként, egy másik fiatalember levéltárosként, a negyedik a Magyar Rádió irodalmi szerkesztőségében, végül az ötödik a Központi Statisztika Hivatalban dolgozott.

A jelentés szerint: „A beszélgetés menetéből az derült ki, hogy politikai kérdésekben nagyjából azonos véleményen vannak, lényegében nacionalista, szovjetellenes állásponton. Tudomásom szerint baráti kapcsolataik eléggé intenzívek, többen közülük

¹⁶⁸ Lásd ebben a kötetben: 17–127. old.

¹⁶⁹ A cserkészlet egyik szakága, az 1930-as években indult azzal a céllal, hogy a városi fiatalokat megismertesse a falu életével, népi kultúrájával.

földet béreltek gyümölcsös telepítésére Szentendre határában, ahol közösen építenek weekend házat.”¹⁷⁰ Ez a szöveg meglehetősen ártalmatlannak látszik, egyetlen olyan konkrétum sincs benne, amely miatt nyomozást kellett volna indítani. Hiszen az országban akkoriban ezerszámra folytattak ilyen beszélgetéseket baráti összejöveteleken, és ezt mindenki – a BM is – jól tudta. Érdemes azonban szemügyre venni, mit szűrtek le a jelentésből a belügyesek. Sándor százados felkiáltójellel és kettős aláhúzással adott nyomatékot a jelentés utolsó – a közös hétvégi házra vonatkozó – mondatának. A jelentésre *megjegyzést, értékelést és utasítást* írt. A *megjegyzés*: az ügynök „mint nacionalista nézeteiket hordozó csoportosulást lát a volt pápai diákok kapcsolatában, ezért hívta fel rá figyelmünket.” (Sándor már itt megcsillagtatja fogalmazási képességeit.) Az *értékelés* hasonló szellemiségű: „M. L. és társai valamennyien pápai cserkészek. Felszabadulás előtt mint értelmiségi személyek a népi írók hatása alá kerültek és nacionalista alapon németellenes csoportot hoztak létre. Felszabadulás után az MKP és NPP-ben, majd valamennyien 1948-ig az MDP-ben helyezkedtek el. Közös pártba lét ellenére a baráti kör felbomlott, ami csak 1953 után verődött újra össze. Az ellenforradalom alatt többüknek tevőleges szerepük volt. Ellenforradalom óta rendszeresen összejárnak, *látszólag* baráti kapcsolatról van szó, *valóságban* összejövetelüknek politikai tartalma van, nézeteik nemzeti kommunista vonalat visznek.” [Kiemelések tőlem – G. É.] Sándor arra utasította az ügynököt, hogy „fogadja el a társaság egyik tagjának közeledését, amit az korábban megkísérelt. Ismerje meg nézeteiket, céljaikat, járjon el a csoport összejöveteleire.”¹⁷¹ A jelentést láttamozta (a később altábornaggyá és belügyminiszter-helyettesé avanzsáló) Harangozó Szilveszter százados, akkori alosztályvezető. A bal alsó sarokban egy kéziratos

¹⁷⁰ ÁBTL M-20974, 12–13. Jelentés, 1958. június 28. (gépirat: július 2.)

¹⁷¹ Uo. 13.

megjegyzés olvasható: „Harangozó e! M. és csoportját feldolgozás alá kell venni erről már több ízben beszéltem Geréb e. sal (nem sok eredménnyel). A Bpesti rk [azaz Rendőr-főkapitányság] egy ügynöke is hozott korábban anyagot róluk. *Igen veszélyes csoport!!*”¹⁷² [Aláhúzva az eredetiben].

A feljebb (és a továbbiakban is) betűhíven idézett belügyes reflexiók nemcsak a tisztok helyesírásáról és stílusáról adnak képet, hanem arról is, hogyan kriminalizálták a begyűjtött, mégoly jelentéktelennek látszó információkat is. Ez egyébként a politikai rendőrség egész tevékenységét jellemezte. Egy másik tanulság: *ebben* a jelentésben nem volt szó a társaság egy tagjának korábbi közeledési kísérleteiről, a tartótiszt erre vonatkozó utalása tehát arra mutat, hogy az ügynök a titkos találkozón élőszóval is megtoldotta jelentését (ez sok más dokumentumból is kiderül, nemcsak ennek az ügynöknek, hanem szinte valamennyinek az iratanyagából), vagy pedig mégsem ez volt a legelső jelentés (mivel a szervezési dosszié nincs meg, erről nem lehet biztosat mondani). Ez is a forráskritika nélkülözhetetlenségére int: a fellelhető írott források korántsem tartalmazznak minden tudnivalót.

A belügyesek feltehetően fokozatosan felismerték, hogy ez a csoport valójában nem veszélyes, és azokkal az egyéb nékoszosokkal sem tudtak mit kezdeni, akikről „Gabriella” mint régi ismerőseiről (Batár Attiláról és másokról) jelentett. Ezek az emberek valóban nem voltak a rendszer hívei, de beszélgetéseik során csak véleményeket és információkat cseréltek, nem „szervezkedtek”. Egy ideig azonban még gyűjtötték róluk a jelentéseket. „Tóth Gabriella” 1958 júliusában arra kapott utasítást, hogy a közel-keleti helyzettel kapcsolatban keresse fel a társaság levéltáros tagját. Ő azonban a jelentés szerint úgy vélte, hogy az nem érdekes: hiába akarja Hruscsov a Közel-Keletet „háborús tűzfészekké nyilvánítani,

¹⁷² Uo. Sem a kézírást, sem az aláírást nem tudtam azonosítani.

Amerika nem veszi ezt komolyan”.¹⁷³ A tartótiszt szerint az illető „a politikai helyzetet Dulles-i szellembe fogja fel”.¹⁷⁴

A titkosrendőrségi gondolkodásmód jellegzetes megnyilvánulása az az alábbiakban szintén betűhíven idézett utasítás, amelyet Sándor százados adott az ügynöknek a megfigyelt levéltárosnak ugyanezen jelentésben ismertetett másik vélekedése kapcsán, vagyis hogy „sok a spicli”, „nagyon óvatosnak kell lenni”. Sándor arra utasította az ügynököt, hogy „Gabriella” a rákérdezésben legyen óvatosabb. „Kérjen tanácsot a viselkedésre, ha kihallgatnák” [tudniillik Kardos László bírósági tárgyalásán, ahová végül is nem idézték be tanúnak]. Az illető „érdeklődésére kihallgatása esetén a történekről, először legyen tartózkodó, hivatkozva a titoktartásra, majd nagyon bizalmasan »csak neki« nehogy spiclihez kerüljön és lebukjon, saját vallomásáról, Kardos állapotáról általános dolgokat mondjon. Játsza meg a megrettentett aki fél a spicliktől, és elvesztette egyensúlyát, hogy félelmébe egyedül marad”, majd kérje a levéltáros segítségét „a kivezető út megmutatásához, kivel lehet mégis beszélni.”¹⁷⁵

Jóllehet a belügyesek a „szentendrei barátok” fedőnéven megfigyelt emberekről kapott jelentésekből láthatólag semmit nem profitálhattak, mégis megpróbáltak – *agent-provocateur* módszerrel – valamilyen csoportot összeeszkábálni. De ez sem sikerült. A kiszemelt emberek (a fent említettekén kívül Batár Attila) a dolog célszerűtlenségére és veszélyességére hivatkozva elutasították az ilyen tervezetéseket. A „Gabriellát” tartó Sándor századost felügyelő Geréb Sándor százados mégis azt jegyezte rá a vonatkozó jelentésre: a megfigyelt levéltáros „jellem – állandó kapcsolat keresés, egyszer még célra vezet minket.”¹⁷⁶

¹⁷³ Uo. 47. Jelentés, 1958. július 30. (gépirat: augusztus 15.)

¹⁷⁴ Uo. 48.

¹⁷⁵ Uo. 48.

¹⁷⁶ Uo. 67. Jelentés, 1958. augusztus 19. (gépirat: augusztus 21.)

Belügyminisztérium
II/5 e. osztály

Szigorúan titkos!

Adta: "Tóth Gabriella"

Vetta: Kovács Tibor r.őrg

1959. április 30.

Tárgy: Sándi Emilné és
Fogány Mária

J e l e n t é s

Budapest, 1959. május 4.

"Tóth Gabriella" jelentés.

1959. április 26.-án a Városligetben Sándi Emilné /sz. Erdész Erzsébet/ a Széchenyi Könyvtárban dolgozik, volt N.KOSZ- tag AVI-s /védőnőképzés/ beszélgetés során elmondotta a következőket:

Levelezik volt szerelmével Jónás Pállal, aki álnéven ír neki, a leveleket leánynevére, szűzét lakására küldi. Kifejezetten megantemészett levelek, politikáról nincs bennük szó. Tudomása szerint Jónás rajta kívül már csak magyénjának ír; régebben levelezett Soós Juliával is.

Elmondotta azt is, hogy többször felkereste őt /a közelmúltban/ Fogány Mária, hogy Kardos László számára könyveket kérjen. Sándi né említette ezt Filippné ?? Szakács Eya volt Györfy-kollégistának, aki intette őt, hogy ne tárgyaljon Fogány Máriaival, mert "beépített ember".

Végül elmondotta Sándiné, Széll Jenővel kapcsolatban, hogy 1958. novemberében egy új ember került a munkahelyükre, akiről lerítt, hogy ÁVH-s. Később mikor Széll szobatársát kihallgatták, ki is tűnt, hogy pontos tudomásuk volt a kihallgatónak az ottani viszonyokról. Sándiné fél az előbb említett kapcsolatok miatt is, de azért is, mert Szélllel is elég jóban volt, többször beszélgettek együtt.

"Tóth Gabriella"

Értékelés: Saját kezdeményezésre hozta a jelentést. Az ügynök Fogány Máriaival -aki jelenleg a Történettudományi Intézetben dolgozik - együtt volt letartóztatva Kardos László ügyében. Kiszabadulásuk óta nem találkoztak egymással. Jónás Pál az MDPF-ben Ádámmal és Gimesszel volt kapcsolatban. 1956 decemberben disszidált. Sándinéval való kapcsolata esetleg hasznosítható.

Utasítás: Tartson továbbra is kapcsolatot Sándinéval. Könyvkülcsonzés címén minden gyanu nélkül felkeresheti.

Felelet: A jelentés példányát Zima elvtársnak kell átadni.

A politikai rendőrség „Tóth Gabriellát” ekkor már elsősorban a nyomozás végső stádiumában lévő *Hungaricus*-ügy pszichológus és pedagógus szereplői, főként Mérei Ferenc, valamint az eljárásból utóbb mégis kihagyott vezető pedagógiai szakemberek, többek közt Zibolen Endre és Kiss Árpád ellen kívánta felhasználni. Az ügynöknek külön jelentésben kellett felsorolnia pedagógus és pszichológus kapcsolatait.¹⁷⁷ A tartótiszt arra utasította, hogy a közös barátokon keresztül férkőzzék egy általa addig csak távolról ismert fiatal, volt népi kollégista pszichológus közelébe, majd 1958 augusztusában és szeptemberében „tudományos szakvéleményeket” íratott vele Kiss Árpád és Zibolen Endre pedagógiai tanulmányairól, azt remélve, hogy mivel az illetők szakmai kapcsolatban álltak Méreivel, a BM őket is hozzá tudja csapni az „ellenforradalmi szervezkedéshez”. Ez azonban végül nem sikerült.

A Mérei Ferenc ellen folytatott nyomozás, a vizsgálat és a bírósági eljárás során is fontos vádpont volt Méreinek a szaktudomány (a pszichológia és a pedagógia) terén működőkre és különösen az ifúságra gyakorolt káros befolyása. „Tóth Gabriellától” nyilvánvalóan megrendeltek erre vonatkozó információkat is: 1958. október 21-i jelentésében például azt írta Méreiről, hogy 1956 őszén fiatal pedagógusok egy csoportjának tanulókört szervezett modern nyugati pedagógiai szerzők tanulmányozására. Tardos Mártonné Péter Anna és négy másik nő jött össze Tardosné lakásán, hogy egy-egy olvasott munkát megvitasson. „Mérei ekkor határozottan kijelentette, hogy ezeken az összejöveteleken politikai kérdések nem jöhetnek szóba; ehhez tartották is magukat.”¹⁷⁸

A jelentés szerzője méltán gondolhatta, hogy ennél ártalmatlanabb információt nem is írhatott volna. De lássuk a tartótiszt

megjegyzését és értékelését: „Jelentés utal arra, hogy Mérei milyen sokoldalúan iparkodott befolyása alá vonni a fiatal értelmiségi kádereket. Bár állítólag Mérei politikamentes tanulókörbe vonta össze a fentieket, az a tény, hogy ott *csak a nyugati pedagógiai nézeteket* terjesztették, *lényegében* politizálás volt.”¹⁷⁹ [kiemelés tőlem – G. É.] Az ügynök utasítást kapott további adatok gyűjtésére.

Egy ezzel kapcsolatos további jelentés már látszatra sem volt ártalmatlan. Az ügynök leírja az egyik résztvevő férjének véleményét, amely szerint „Tardosné Péter Anna 1956-os magatartása »racionális jobboldali« magatartás volt. Agitációjában rendszeresen felhasználta az apjától [Péter György KSH-elnöktől] nyert adatokat annak bizonyítására, hogy Magyarország számára előnytelenek a SZU-val való gazdasági kapcsolatok.”¹⁸⁰ A tartótiszt megjegyzése: „»Tóth G.« elmondása szerint Tardosné baráti körében ellentétek alakultak ki, mivel a többiek a jobbratolódásba Tardosné hajszolta bele, ugyanakkor most ők kerültek ki munkahelyükről, míg Tardosné a »sorozatos« szülés megmenti.”¹⁸¹ No lám, ezt is csak szóban mondta el az ügynök, a leírt jelentésben nem szerepel ez a némi személyes ellenszenvről tanúskodó információ.

Nyilvánvalóan Mérei ellen akartak további adatokat gyűjteni akkor is, amikor az ügynöknek feladatul szabták, hogy vegye fel a kapcsolatot Binét Ágnessel, Mérei legközelebbi munkatársával (akit szintén szerettek volna letartóztatni, de – mint utóbb nyilvánvaló lett – ebben az ügyben csak gyermektelen nőket csuktak le). Sándor százados részletes tanácsokat adott arra, hogy „Gabriella” miként férkőzzék szakmai ürügyekkel a pszichológus bizalmába.¹⁸²

¹⁷⁹ Uo. Sándor György százados rájegyzése.

¹⁸⁰ Uo. 145. Jelentés, 1958. december 9. (gépirat: december 12.)

¹⁸¹ Uo. Sándor György százados rájegyzése.

¹⁸² Uo. 149. Jelentés, 1958. december 15. (gépirat: december 19.)

¹⁷⁷ Uo. 20–21. Jelentés, 1958. június 22. (gépirat: július 3.)

¹⁷⁸ Uo. 107. Jelentés, 1958. október 21. (gépirat: október 23.)

A belügyeseket különösen izgatta, hogy milyen hírek, vélekedések terjednek *kint*, a még szabadlábban lévő „ellenséges elemek” közt a letartóztatásokról, a vizsgálatokról, az ítéletekről. „Tóth Gabriella” jelentéseiben és a neki adott utasításokban 1958 őszétől kezdve fontos helyet foglaltak el a bebörtönzöttek hozzátartozói, barátai és ismerősei közt terjedő hírek, vélemények, s főként a kapcsolatok. Jelentenie kellett, milyen reflexiókat váltott ki Mérei Ferenc és társai október 18-án történt letartóztatása, majd az ugyanebbe a körbe tartozó Nemes Livia pszichológus 1959. január végi letartóztatása; mit mesélnek a hozzátartozók a *bentiek* állapotáról, helyzetéről. Március 26-án – amikor a Fő utcai tárgyalóteremben már megkezdődött a Mérei-per – Kovács Tibor őrnagy, aki az év eleje óta volt „Gabriella” új tartótisztje, arra utasította az ügynököt, hogy pszichológus és pedagógus ismerősein keresztül „intenzívebben gyűjtse össze a Méreivel és társaival kapcsolatos híreket és továbbítsa azokat a hírforrás megnevezésével”.¹⁸³

Az ügynök „saját kezdeményezésre” hozott jelentései is gyarapították a BM „látókörébe” került emberek számát. Már a legelőjén önként jelentett egy orosz nőről, aki feleségként került Magyarországra. A diplomáciai szolgálatban álló férj – egyébként hithű, balos kommunista – „Gabriella” régi debreceni ismerőse volt. A Trude nevű feleség óvatlanul azt mondta, hogy a magyar kommunisták idealizálják a szovjet állapotokat, pedig „ott sokkal kisebb a szabadság”.¹⁸⁴ Magától jelentett 1959 novemberében régi bölcsészkarri ismerőséről, Varga Ivánról, aki a tartótiszt szerint „érdekes filozófiai fronton”, majd még érdekesebb lett, amikor az ügynök azt jelentette róla, hogy útlevelet

¹⁸³ Uo. 175/verso. Jelentés, 1959. március 19. (gépirat: március 26.)

¹⁸⁴ Uo. 16. Jelentés, 1958. június 8. (gépirat: július 2.) Felül Geréb rájegyezte: „A Tadó kéri Trude személyi adatait. Szerezd be...” A „Tadó” a szovjet tanácsadó rövidítése volt. Ez megmagyarázta a lapra cirill betűkkel rájegyezett Данные! („Az adatokat!”) utasítás értelmét.

kért Lengyelországba, ahonnan majd Nyugatra akar távozni, a BM pedig folyton beszélgetésekre hívja.¹⁸⁵ Saját kezdeményezésére jelentett egy véletlen találkozásról Sándi Emilnével, akit a NÉKOSZból ismert.¹⁸⁶ Néhány más ilyen jellegű buzgalomnak a jelentésekben nem volt folytatása. Egy ízben például beszámolt egy valamikori Györffy-kollégista leánnyal történt találkozásáról, akinek férje az ügynök szerint a XII. kerületi nemzetőrség parancsnoka volt (évtizedekkel később egyébként alkotmánybíró lett). Geréb százados viszont azt írta a jelentésre: „Mielőtt egy új tagra ráküldjük, az illetőt priorálni kell.”¹⁸⁷ Ugyancsak „saját kezdeményezésre” jelentett „Gabriella” többször is nagynénjéről, aki befogadta őt Attila úti otthonába, amikor neki még nem volt lakása. Az akkor már 55 éves tisztviselőnő, aki 1929 óta a Nemzeti Múzeum régészeti osztályán dolgozott, teljesen apolitikus, bár persze nem éppen kommunistabarát ember volt, aki a titkosrendőrséget legfeljebb azért érdekelhette (ha egyáltalán), mert rajta keresztül a múzeumban működő emberekről – elsősorban egy nemzetközi hírű, vele jó barátságban lévő antropológusról – remélt némi információhoz jutni. Más ismerősökről vagy akár csak véletlenül megismert emberekről is adott „saját kezdeményezésre” jelentéseket, amelyekről nem tudhatta előre, hogy nem járnak-e súlyos következményekkel az illetőkre nézve.

„Tóth Gabriella” fő feladata továbbra is a *még* be nem börtönzöttek és a *már* lefogott „ellenséges elemek” rokonai, barátai, ismerősei között keringő híresztelések megismerése volt. 1959. március végén újra utasították, hogy továbbra is figyelje a véleményeket, keresse fel az érdekelt személyeket információcserére.¹⁸⁸

¹⁸⁵ M-20974, 227, 256. Jelentés, 1959. november 7. (gépirat: november 13.), 1960. január 18. (gépirat: január 22.) Varga Iván később a szociológia egyetemi tanára lett egy kanadai egyetemen. Hogy a fenti jelentések aktuális következménye mi lett, nem tudom.

¹⁸⁶ Ennek a jelentésnek hosszú folytatása lett, amelyet majd az alábbiakban ismertetek.

¹⁸⁷ M-20974, 64. Jelentés, 1958. augusztus 19. (gépirat: augusztus 21.)

¹⁸⁸ Uo. 169. Jelentés, 1959. március 2. (gépirat: március 25.)

A Mérei és társai elleni 1959. április elsején hozott ítélet visszhangjáról a Pedagógiai Tudományos Kutatóintézetben dolgozó egyik ismerősének információi alapján jelentett; az utóbbi viszont Vásárhelyi Miklósnétól szerezte az értesüléseket. Az ügynöknek itt eszébe juthatott (és ezt nyilván szóban mondta el a tartótisztnak), hogy 1946–1947-ben együtt volt Vásárhelyiné Pór Edittel a Zrínyi Ilona népi kollégiumban. Így aztán utasították, hogy a régi ismeretség alapján vegye fel a kapcsolatot a Nagy Imre-ügynökben elítélt Vásárhelyi feleségével.¹⁸⁹ Kedvező lehetőséget láttak itt arra, hogy „Tóth Gabriellát” most már az összes „revizionista” és nékoszos elítélt ismeretségi, baráti és családi körében végzendő „munkára” használják fel.

A következő néhány évben az ügynök fontos feladataként határozták meg, hogy információkat gyűjtsön a lassanként kiszabaduló politikai elítéltekről, mindenekelőtt a „nagyimrésekről” és ezen belül is különösen Vásárhelyi Miklósról és kapcsolatairól. Vásárhelyihez nem tudott eljutni, de ugyancsak a „zrínyis” kapcsolat révén sikerült beférkőznie az 1961-ben szabadult Radó György orvos – Vásárhelyi legjobb, legrégibb barátja – feleségének bizalmába, s így mégiscsak besorolódott az erről a körről jelentő besúgók közé.¹⁹⁰

Amikor közeledett az 1963 tavaszi úgynevezett nagy amnesztia – amelynek keretében kiengedték az 1956 utáni megtorlás idején elítélt csaknem valamennyi politikai foglyot –, megint fontosabb lett „Tóth Gabriella”: elsősorban őt akarták felhasználni Kardos László egykori NÉKOSZ-főtitkár figyelésére. A BM ugyanis az amnesztiára vonatkozó politikai döntés ellenére ugyanolyan veszélyesnek tartotta az ilyen embereket, mint letartóztatásuk és

elítélésük idején.¹⁹¹ Mint Kardos László egykori kapcsolata, ekkor merült fel a korábban már említett Sándi Emilné személye is.

Mint már említettem, „Tóth Gabriella” egy véletlen találkozás után „saját kezdeményezésére” jelentett Sándinéről. Ezt az ügyet azért ismertetem az alábbiakban részletesebben, mert kíváncsián illusztrálja, hogyan tudott egy-egy csak „ötletszerű”, feladaton kívüli, látszólag jelentéktelen tartalmú ügynöki jelentés olykor új vizsgálati irányt elindítani. Ismeretsége dr. Sándi Emilné Erdész Erzsébettel még a népi kollégiumok idejéből származott. Erdész Erzsébet a háború után, 1945-től a NÉKOSZ-hoz akkor szorosan kapcsolódó, bentlakásos Állami Védőnőképző Intézetben tanult, majd tanított. Akkoriban, 1946–1948-ban a budapesti nékoszosok szinte valamennyien ismerték egymást. Az ügynök 1959 áprilisában véletlenül találkozott régi ismerősével a Városligetben. Beszédtémájuk nyilván bőségesen akadt: az akkor már elítélt, mindannyiuk által tisztelt Kardos László és más közös ismerősök sorsa. Ebben a körben egyébként köztudott volt, hogy Varga Éva a forradalom alatt az Értelmiség Forradalmi Bizottságában Kardos mellett dolgozott, s vele együtt 1957 kora nyarán le is tartóztatták. A jóhiszemű Erdész Erzsébetnek¹⁹² eszébe sem jutott, hogy ne bízzék meg benne. Városligeti beszélgetésük során elmondta, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozik, levelezik közös ismerősükkel, az 1956 decemberében külföldre menekült Jónás Pállal, továbbá hogy az OSZK-ba bejár hozzá Pogány Mária (Kardos későbbi felesége), aki könyveket kér Kardos számára. Az is szóba került, hogy a könyvtárban egy új

¹⁸⁹ Uo. 190. Jelentés, 1959. április 3. (gépirat: április 22.)

¹⁹⁰ Mivel azonban az utóbbiak között nála fontosabb és eredményesebb ügynökök is munkálkodtak, ezzel a tevékenységével itt nem foglalkozom részletesen.

¹⁹¹ Mutatja ezt például a III/III. Csoportfőnökség 1963. február 26-án készült Tájékoztatója (ÁBTL A-1353/1, 31–40) az amnesztia várható hatásáról. Az irat megismeréséért dr. Révész Bélának tartozom köszönettel.

¹⁹² A belügyi iratokban mindvégig csak Sándinénak nevezik; a BM általában ragaszkodott az asszonynévhez, még olyan esetekben is (mint például Ember Mária újságíró esetében), ahol az illető mindig a leánykori nevét használta. Ezért Erdész Erzsébet a továbbiakban itt is Sándiné néven szerepel majd.

munkatársat, akit Széll Jenő szobájába telepítettek,¹⁹³ spiclinek vélnek.

„Gabriella” részletesen beszámolt a beszélgetésről; mint már korábban is többször, „saját kezdeményezésre hozta a jelentést”.¹⁹⁴ Sándiné a BM számára mindaddig nem létezett. Kovács Tibor ör-nagynak a jelentésben ekkor csak Jónás Pál neve tűnt fel. „Jónás Pál az MDFM-ben [Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom] Ádámmal és Gimessel volt kapcsolatban.”¹⁹⁵ 1956 decemberében disszidált. Sándinéval való kapcsolata esetleg hasznosítható.” A tartótiszt további kapcsolattartásra utasította „Gabriellát”.

Sándiné mindamellet hosszú ideig érdektelen maradt a BM számára. Egy 1959. szeptemberi jelentés szól újra egy vele folytatott beszélgetésről, de csak a Pogány Máriáról szállongó híresztelések kapcsán. Másfél évvel a Sándinéről szóló első jelentés után még mindig kizárólag Jónás Pál miatt érdekli őket Sándiné. Amikor az ügynök beszámolt arról, hogy az Éva eszpresszóban történt (előre megbeszélte) találkozásukon Sándiné megmutatott neki egy Jónástól kapott üdvözlőlapot, a tartótiszt a jelentést „operatív szempontból értékesnek” minősítette, mert „igazolja más irányú jelzésünket, amely szerint Sándyné rendszeres levelezési kapcsolatban áll Jónás Pállal.”¹⁹⁶

Mivel a besúgó ugyanekkor azt is jelentette, hogy beszélgetett a férjjel (dr. Sándi Emillel) is, aki angliai utazásáról mesélt, „Gabriellát” nemcsak arra utasították, hogy tudjon meg még többet a Jónással való kapcsolatról, hanem arra is, hogy szedje ki a férjből,

¹⁹³ Széllt nem sokkal korábban, 1959. február második felében tartóztatták le a Mérei-ügyben.

¹⁹⁴ ÁBTLM-20974, 197. Jelentés, 1959. április 30. (gépirat: május 4.). Lásd a 157. oldalon közölt dokumentumot.

¹⁹⁵ Az akkor már életfogytiglanra ítélt Ádám Györgyről és a Nagy Imrével együtt 1958 júniusában kivégzett Gimes Miklósról van szó.

¹⁹⁶ Uo. 292. Jelentés, 1960. október 13. (gépirat: október 20.)

B.M. II/5-es aleosztály.

Szigorúan titkos!

Adta: „Tóth Gabriella”

Vette: Kovács Tibor r. őrgy.
1960. IV. 28.

Tárgy: dr. Karos László

J e l e n t é s
Budapest, 1960. május 23.

„Tóth Gabriella” jelenté:

Április 19-én munkahelyén felkerestem Sándiné Erdén Erzsébetet. Elmondotta, hogy Pogány Mária decemberben volt beszélőn Kardos Lászlónál, s nagyon rossz állapotban találta /koszt, munkaviszonyok/ Erdi Ferénchez fordult, aki minden követ megmozgatott. Így aztán egy B.M. fő funkcionárius utazott le Vádra, hogy beszéljen Kardossal. Most jó kosztot kap, lehetővé tették, hogy tudományos munkát végezzen /1848 utáni földmunkás-mozgalmak/

A vele együtt volt Sándor András v. Józsa Péter elbeszélése szerint egy alkalommal az egyik foglyok előtt azt mondta, jóban akar lenni Kardossal, mert belőle még miniszter lesz.

Kardosnak most az a kívánsága, hogy Mérei legyen a cellatársa, akitől jól megtanulhat egymást.

„Tóth Gabriella”

Javaslat: A jelentés egy példányát küldjük meg Vádra a börtönelhárítónak. Esetleg értékesíteni tudják. Szerintem nem lenne jó, ha Kardost és Méreit összehoznánk. A hír többi része egyébként nagyon valószínűtlenül hangzik.

Kovács Tibor r. őrgy.

K: 5 pld.
G: Bnd.
16/1132

milyen emigráns személyekkel találkozott külföldön.¹⁹⁷ A tartótiszt által adott értékelés szövegében megjegyzésre érdemes a „más irányú jelzésünk” említése. Vajon postai ellenőrzés útján avagy egy másik besúgótól érkezett a másik „jelzés”? Mindenestre a magyar politikai rendőrség ekkor már nem sokat tudott volna kezdeni Jónás Pállal, hiszen ez a „célszemély” az Egyesült Államokban élt, a BM cselekvési hatósugarán kívül.

Több mint fél évvel később, 1961 tavaszán értesült a titkosrendőrség egy olyan tényről, amely miatt komolyabban kezdett el foglalkozni Sándinéval. „Tóth Gabriella” ugyanis megtudta, hogy 1957 májusában történt letartóztatása előtt Kardos László egy iratcsomagot adott át megőrzésre Sándinénak, aki azt jól elrejtette. Az ügynök ezt a most már súlyosan terhelő információt szintén „feladatán kívül” jelentette 1961. március 31-én.¹⁹⁸ A következő, 1961. április 15-i jelentésre a tartótiszt már azt jegyezte rá, hogy „ügynök feladata volt Sándiné felkeresése”, megtudni, mit őriz Kardos megbízásából. De egyelőre „az anyag jellegét és hollétét nem tudta megállapítani.” Az ügynök ezután a következő feladatot kapta: „Sándinét látogassa meg a lakásán, s a könyveiről érdeklődve tudja meg, hogy könyveit, iratait a lakásán vagy a könyvtárban tartja-e.”¹⁹⁹

A titkosrendőrök az eldugott iratokról szóló első jelentés után nagyon ambicionáltak, hogy a rejtkehely nyomára bukkanjának. Fantáziájukat talán az is felcsigázta, hogy (mint ez hamarosan kiderült) ezúttal nem szokványos helyen – lakásban vagy irodában – kellett kutakodniuk, hanem az Országos Széchényi Könyvtár beláthatatlan könyv- és papírtengerében. Még titkosabbá tette számukra a dolgot mindaz, amit az egymást követő jelentések szerint az ügynök kérdéseire Sándiné válaszolt.

¹⁹⁷ Uo. 292/verso.

¹⁹⁸ Uo. 328. Jelentés, 1961. április 3. (gépirat: április 6.)

¹⁹⁹ Uo. 343. Jelentés, 1961. április 12. (gépirat: április 15.)

Az anyag „olyan helyen van, ahol ő is nehezen férhet hozzá, de biztos, hogy 50 év múlva is meglesz ott”, és „csak akkor kerülhet elő, ha a Széchényi Könyvtár leég, s a hamuban kotorászva valaki megtalálja.”²⁰⁰ „Az irat penészes ócskaságok, divatlapok közé van rejtve – írta „Gabriella” –, feltehetően abban a kis raktárban, ahol ő [Sándiné], mint régebben említette, néha dolgozni szokott, francia folyóirat-köteteken ülve.”²⁰¹ Tulajdonképpen érthetetlen, miért volt olyan fontos a BM számára a feltételezett napló megtalálása, hiszen Kardos már amúgy is életfogytiglani büntetését töltötte, hacsak nem újabb „büntársak” felfedezését remélték ettől a szövegtől. Söjtöri Géza százados, aki 1961 januárja óta volt „Gabriella” tartótisztje, újra meg újra azt szabta feladatul, hogy szedje ki Sándinéból a titkot, „azzal az ürüggyel, hogy Kardost megfelelően tájékoztathassa, ha arra kerül a sor.”²⁰² Most is utasította a baráti kapcsolat további „mélyítésére”, az iratok hol-létének és Sándiné kapcsolatainak felderítésére.

Az ügynök igyekezett is végrehajtani ezt a feladatot. Jó néhányszor felkereste Sándinét a könyvtárban, kiállításra ment vele, eszpresszókban találkoztak, a lakására is többször meghívta magát. Itt a könyvespolc tartalma és a házaspár politikai nézetei felől is érdeklődött. Egy jelentésében még azt is leírta, milyen új könyveket kaptak külföldről (képzőművészeti albumokat, Ortega y Gasset, Einstein műveit). Ez utóbbi értesülést a tartótiszt – éles elméjűen – így értékelte: „Jelzés a külföldi könyvek szempontjából figyelemre méltó, amely aktív nyugati kapcsolatokra enged következtetni.”²⁰³ „Gabriella” azt is feladatul kapta, hogy „érdeklődjön a könyvtárban lévő úgynevezett »rendes emberekről«, kivel áll bizalmas baráti kapcsolatban.”²⁰⁴

²⁰⁰ ÁBTL M-20974/1, 48. Jelentés, 1961. június 6. (gépirat: június 20.)

²⁰¹ Uo. 106. Jelentés, 1961. szeptember 8. (gépirat: szeptember 12.)

²⁰² Uo. 19a, az 1961. április 24-ére keltezett kézírásos jelentésre rájegyzett *Feladat* szövegében.

²⁰³ Uo. 127. Jelentés, 1961. október 19. (gépirat: október 21.)

²⁰⁴ Uo. 49. Jelentés, 1961. június 6. (gépirat: június 20.)

A tartótiszt mindvégig nagyon elégedett volt az ügynökkel: „Gabriella” Sándinéről szóló egyik, 1961. szeptemberi jelentésére írt értékelésében így dicsérte: „Ügynök kezdeményező magatartása azt tükrözi, hogy szívesen dolgozik velünk együtt s igyekszik az ellenséges tevékenységet felderíteni. Magatartásában beállt ilyen változása egyéb személyekről hozott jelentésében is tükröződik. (Pl. Radó, Moravec.)”²⁰⁵ Egyébként az ügynök jelentéseit illetékességből több más állambiztonsági tiszt is olvasta, Sándinéval pedig nemcsak „Gabriella” tartótisztje foglalkozott, hanem a Széchényi Könyvtárat mint intézményt – BM-es nyelven „objektumot” – figyelő Benedek Endre százados is. Söjtöri őt különféle intézkedésekre tett javaslataiban „a könyvtárat tartó” operatív tisztnek, egy helyütt éppenséggel „a könyvtárat elhárító” tisztnek nevezte.²⁰⁶

„Tóth Gabriella” rászolgált a dicséretre, azaz magáévá tette megbízói nézőpontját. Ezt a jelenségekben összehordott információkon kívül számomra az a cinikus mondata is illusztrálja, amely a dosszié hollétéről és a régi időről Sándinéval folytatott beszélgetésének ismertetése után olvasható: „A beszélgetés részemről a Kardosért és Sándinéért való gyengéd aggodás jegyében folyt.” Ugyanezen alkalommal az ügynöknek arra a kérdésére, vajon írt-e Kardos László önéletrajzot, Sándiné elmondta, hogy a dossziében nem is az ő kézirata van, hanem Nagy Imre 1953 utáni memoárja.²⁰⁷ Valójában itt nem memoárról volt szó, hanem Nagy Imre különféle forradalom előtti írásairól, beszédeiről. Csakhogy ezeket az iratokat Göncz Árpádnak Regéczy László segítségével már 1956 decemberében sikerült eljuttatnia külföldre, s 1957-ben már meg is jelentek Nyugaton *A magyar nép védelmében* címmel,

²⁰⁵ Uo. 107. Jelentés, 1961. szeptember 8. (gépirat: szeptember 12.)

²⁰⁶ Uo. 116. Jelentés, 1961. szeptember 22. (gépirat: október 4.)

²⁰⁷ Uo. 106. Jelentés, 1961. szeptember 8. (gépirat: szeptember 12.)

a magyaron kívül még sok más nyelven. Erről az 1957 májusában letartóztatott Kardos nyilván nem tudhatott, ezért is igyekezett biztonságba helyezni a nála lévő másolati példányt.

1962 januárjában új tartótiszt vette át „Gabriellát”. Lencsés Miklós százados újra áttekintette – sok más ügy mellett – Sándiné ügyét. Az ügynöktől rövid életrajzot és jellemzést kért Sándinéről,²⁰⁸ majd az utóbbi „bűneiről” is összefoglalást készített.²⁰⁹ Mint a tartótisztí rájegyzésből kiderül, mindezeket „Benedek elvtárs kérésére” íratta le, mert „Sándi Emilné feldolgozásával Benedek elvtárs foglalkozik”. A *feldolgozás* belügyes nyelven több dolgot is jelenthetett: terhelő adatok gyűjtését (letartóztatás céljából) vagy szervezési kísérlet előkészítését (esetleg éppen ebből a célból kellettek a terhelő adatok). Itt valószínűleg az utóbira gondolhattak, hiszen 1962-ben már nemigen lehetett valakit a Sándiné elleni vádpontok – nyomtatásban már megjelent szöveg rejtegetése, disszidenssel való képeslap-váltás – alapján letartóztatni. Egy korábbi értékelésében Söjtöri százados már felvette egy „esetleges kombináció” kidolgozásának lehetőségét.²¹⁰ A *kombináció*, mint tudjuk, a belügyes szóhasználatban többnyire a kompromittálási, szervezési, bomlasztási és más manővereket takarta. Az akkori állambiztonsági elképzelés szerint ugyanis kellő nyomással mindenki vagy szinte mindenki szervezhető volt – ami szerencsére nem bizonyult igaznak.

Időközben, 1962 októberében „Gabriella” jelentette, hogy Sándiné a könyvtár tatarozása miatt kivette az iratokat a rejtékhelyről, – amelyet végül is a belügyesek soha nem ismertek meg –, és áttette a saját íróasztalfiókjába.²¹¹ A tartótisztet azonban ekkor

²⁰⁸ Uo. 146–147. Jelentés, 1962. január 8.

²⁰⁹ Uo. 192. Jelentés, 1962. február 22. (gépirat: február 28.)

²¹⁰ Uo. 49. Jelentés, 1961. június 6. (gépirat: június 20.) Az ügynök ugyanis megírta, hogy Sándinét egy szemináriumon feltett álnaiv, provokatív kérdés miatt behívatta és megintette a párttitkár.

²¹¹ ÁBTL M-20974/2, 21. Jelentés, 1962. október 2. (gépirat: október 3.)

már nem érdekelte az ügy, hiszen az ügynök egy korábbi jelentéséből megtudta, hogy nem Kardos László írásairól, hanem az akkorra külföldön nyomtatásban is megjelent, 1956 októbere előtti Nagy Imre szövegekről van szó. Csaknem öt hónappal később, 1963. február közepén mégis sor került a Söjtöri százados által már régóta javasolt titkos házkutatásra. Ezt azért hajtották végre, hogy Sándiné ellen legálisan felhasználható terhelő adat legyen a kezükben, az ügynökjelentéseket ugyanis nem lehetett a bíróságnál legális bizonyítékként kezelni, meg aztán nem is akarták a hálózati embert lebuktatni. Azt tervezték, hogy Sándinét „terhelő adatok” alapján beszervezik. Ezt – miként feljebb már szó volt róla – a közeledő „nagy amnesztia” tehette aktuális feladattá, hiszen meg kellett erősíteni a szabadulókra, másokon kívül Kardos Lászlóra ráállított ügynökhálózatot.

Magára a titkos házkutatásra Lencsés százados 1963 februárjában tett konkrét javaslatot. A javaslathoz hozzáfűzte: előzőleg „tájékozódni kell a Vizsgálati Osztályon, hogy büntethető-e Sándiné fenti tevékenysége.”²¹² (Valójában ez a rejtegetés akkor már nem volt büntethető.) Amikor „Gabriella” február 23-án beszámolt a könyvtárban tett újabb látogatásáról, a jelentés végére egy sematikus alaprajzot illesztett, amelyen feltüntette, hogy a munkaszobában lévő négy összetolt íróasztal közül melyik Sándinéé.²¹³ Nem tudhatta, hogy ez felesleges fáradozás volt, hiszen a titkos házkutatás már néhány nappal előbb megtörtént, a belügyesek ugyanis máshonnan is könnyen megtudhatták – például az úgynevezett belügyi összekötőtől –, hogy melyik íróasztalban kell kutatniuk. A dossziéről fotókópiát készítettek, de nem vitték el. Sándiné semmit nem vett észre, „nem fogott gyanút”.²¹⁴

Kardos László szabadulása után Sándiné azért lett fontos a BM számára, mert rajta keresztül akarták elérni, hogy „Tóth Gabri-

²¹² Uo. 72. Jelentés, 1963. február 11. (gépirat: február 12.)

²¹³ Uo. 82. Saját kezű jelentés 1963. február 27. (gépirat: március 22.)

²¹⁴ Uo. 81.

ella” újra kapcsolatba kerüljön Kardossal.²¹⁵ Az utóbbi ugyanis haragudott rá Fő utcai vallomásai, a szembesítéskor tanúsított magatartása miatt. A jószívű és jóhiszemű Sándiné közvetített is Varga Éva érdekében, mert elhitte neki, hogy vallomása nem ártott Kardosnak. Az 1963-as amnesztiától kezdve „Tóth Gabriella” fő feladata az volt, hogy a börtönből kijött Kardos Lászlóról és kapcsolatairól jelentsen. 1963. augusztus elején az ügynököt új tartótiszt vette át: Kerényi György százados. Első találkozójukon, amely a „Belvárosi” fedőnevű K-lakáson augusztus 5-én 17-től 19 óráig tartott, „Gabriella” – nyilván előzőleg kapott feladat alapján – egyebek közt azt is tudatta, hogy Sándi Emilék augusztus 6-án utaznak a Balatonhoz nyaralni, s távollétük alatt csak a házvezetőnő lesz a lakásban.²¹⁶ Ilyesmire a belügyesek egyebek közt akkor voltak kíváncsiak, amikor lehallgatóberendezést akartak beépíteni. Mint az ügynök egy későbbi (1963. október 21-i) szóbeli jelentéséből kiderült, a házvezetőnőt valamikor, feltehetően a háziak távolléte idején, tényleg behívták a kerületi rendőrkapitányságra, és ott Sándiné elmondása szerint huligánokról és betörőkről faggatták. Ennek csak az lehetett az értelme, hogy eltávolítsák a lakásból. És valóban: egy későbbi iratból – amelyről alább még lesz szó – kiderül, hogy Sándiné megfigyelésére egy ideig alkalmazták is a 3/a-nak nevezett rendszabályt, a telefon-lehallgatást. Egy másik irategyüttes azt is dokumentálja, hogy mi célból.

„Tóth Gabriella” dossziéjában ezután már csak egyszer került szóba Sándiné: egy 1963. október 21-i találkozón. Ekkor akarták az addigra dekonspirálódott ügynököt – miután Kardos tőle vagy mástól tudomást szerzett besúgó tevékenységéről – kizárni a hálózatból (az ünnepélyes alkalomra az előző tartótiszt is megjelent).²¹⁷ De még mielőtt erre a tárgyra rátérhetek volna,

²¹⁵ Uo. 135. Jelentés, 1963. május 10. (gépirat: június 3.)

²¹⁶ Uo. 185. A tartótiszt jelentése, 1963. augusztus 6.

²¹⁷ Az iratokból nem derül ki, hogyan történt a dekonspirálódás. A dossziéba bekötött utolsó jelentésből hiányzik az első oldal – talán nem véletlenül.

„Gabriella” szóban valami fontos dolgot jelentett. Kerényi százados erről az alábbiak szerint számolt be: „1963. október 11-én kereste [az ügynököt] Dr. Sándi Emilné, hogy nagyon fontos ügyben szeretne vele beszélni. Sándiné »Tóth Gabriellának« elmondotta, hogy 1963. október 7-én a BM részéről két férfi kereste fel a könyvtárban és közölték vele, hogy névtelen bejelentést kaptak, mely szerint ő az íróasztal fiókjában ellenforradalmi irományokat rejteget. A BM részéről nála megjelent két személyről személyleírást adott úgy, hogy »Tóth Gabriella« fn. hálózati személy előtt nem volt vitás, hogy kik keresték fel Sándinét. Sándiné továbbá elmondotta, hogy a két BM-es ember az anyag előkerülése után azt mondta, hogy ők nem akarnak ebből nagy ügyet csinálni, figyelembe veszik korábbi pozitív tevékenységét, valamint családi körülményeit. Sándiné tanácsot kért »Tóth Gabriellától« arra vonatkozóan, hogy Kardosnak elmondja-e, mi történt vele és őt [ti. Kardost] ebből kifolyólag veszély fenyegeti. Ügynökünk helyesen azt válaszolta, hogy nem tartja ésszerűnek, mert ezzel Kardos nyugalma ismételtelen felkavarnák. Az ügynökünkkel történt megállapodás ellenére Sándiné másnap felkereste Kardost és a fenti esetet elmondta neki is.”²¹⁸ A jelentés szerint ugyanekkor számolt be az ügynöknek Sándiné arról is, hogy házvezetőnőjét beidézték a kerületi rendőrségre. (Természetesen semmiféle névtelen bejelentés nem történt: a belügyesek pontosan tudták, mit és hol kell keresniük Sándiné munkahelyén.)

„Tóth Gabriella” harmadik munkadosszióját itt lezárták. Ebből az iratanyagból nem derül ki, mi történt Sándinéval a házkutatás után. De időközben szerencsére előkerült egy Sándi Emilnéről összeállított vizsgálati dosszié,²¹⁹ amely megvilágítja ennek a tör-

²¹⁸ Uo. 190. Jelentés, 1963. október 23.

²¹⁹ Jelzete: ÁBTTL V-149242. Szabóné Sárgai Hajnalka levéltári tudományos munkatársnak ezúton is köszönöm, hogy a BM irattárában történt hibás mutatózás (Sándiné helyett Sárdiné) ellenére felkutatta a dossziét.

ténetnek további alakulását és az eddigi dokumentumokból meg nem ismerhető – bár sejthető – hátterét.

A vékony dosszié alig néhány iratot foglal magában. 1964. május 21-én a Belügyminisztérium nyomozást rendelt el dr. Sándi Emilné ellen,²²⁰ május 25-én terhelte nyilvánította azzal az indoklással, hogy „államtitkot képező adatokat közölt arra illetéktelen személlyel.”²²¹ Ugyanezen a napon a Gyorskocsi utcában, vagyis a vizsgálati osztályon kihallgatták,²²² majd másnap befejezték a nyomozást.²²³ A megszüntetést javasoló iratból kiderül, hogy a nyomozást öt nappal korábban a III/III/5. Osztály adatai alapján azért rendelték el, mert Sándinét 1963. október 7-én a házkutatás után a „megtalált” iratokra hivatkozva beszervezték, de ő a titoktartási kötelezettség ellenére több embernek is felfedte beszerzése tényét. Mivel azonban „cselekménye, ami a beszerzés alapját képezte, büntetőjogilag ma már nem üldözhető”, az illetékes osztály a nyomozás megszüntetését javasolta. Ugyanakkor szükségesnek tartotta, hogy a nevezettet figyelmeztetésben részesítsék.²²⁴

Hogy a beszerzés és a dekonspirálás, azaz az „államtitok megsértése” miképpen zajlott le, azt Sándiné mondta el május 25-i kihallgatásakor. Azt viszont, hogy miért tartotta szükségesnek az állambiztonság Sándiné beszerzését és az ezt előkészítő házkutatási komédia megrendezését, a dossziéhez előzményként csatolt korábbi, 1964. március 28-án kelt irat – a BM III. Főcsoportfőnöksége 1. Osztályának E. Alosztálya által megfogalmazott jogi szakvélemény – árulja el: „Az a körülmény, hogy dr. Sándi Emilné baráti köréhez tartozó személyek közül a III. Csoport-

²²⁰ ÁBTTL V-149242. 3. Határozat nyomozás elrendeléséről, 1964. május 21.

²²¹ Uo. 7–8. Határozat terhelte nyilvánításáról, 1964. május 25.

²²² Uo. 9–17. Kihallgatási jegyzőkönyv, 1964. május 25.

²²³ Uo. 30–31. Javaslat nyomozás befejezésére. 1964. május 26.

²²⁴ Uo. 31.

főnökség többeket feldolgozás, illetve ellenőrzés alatt tart (...), s ebben a körben megfelelő hálózata nem volt, indokoltta tette Sándiné beszervezését. Terhelő adatként a Nagy Imre-féle kézirat szolgált, amit a beszervezést megelőzően tartott kutatás során Sándiné íróasztalában megtaláltak és lefoglaltak.”²²⁵ (Hát persze, hogy megtalálták, hiszen már februárban a kezükben volt, csak akkor még nem tudták, mikor lesz szükségük „terhelő adatként” való felhasználására. Erről persze Sándiné mit sem sejtett.) Most a nyílt házkutatást „névtelen bejelentéssel legalizálták.”²²⁶ A belügyesek 1963. október 7-én azért kerítették sort erre a házkutatásra, mert ekkor már elhatározták „Tóth Gabriella” kizárását a hálózatból, s így sürgősen szükségük lett valakire, akinek révén Kardos Lászlóról és kapcsolatairól továbbra is adatokat gyűjthetnek. Sándiné alkalmasnak látszhatott arra, hogy az eddig még „jegelt” terhelő adatokkal most nyíltan előálljanak, és büntetőeljárással fenyegezzék meg.

A házkutatás után – Sándiné vallomása szerint – a valóságban az történt, hogy a két belügyes tiszt a munkahelyéről egyenesen bevitte a rendőrségre (ő azt hitte, a Budapesti Rendőr-főkapitányságra). Ott hosszan kihallgatták Kardos Lászlóval való kapcsolatáról, az elrejtés körülményeiről. Azt is szemére vetették, hogy lakásán (mint ezt „Gabriella” valamelyik jelentésében már megírta) egy dossziében néhány 1956-os újságszámot rejtget. Ezután közölték vele, hogy ezt a súlyos bűncselekményét jóvá kell tennie, mégpedig úgy, hogy társadalmi munkaként a rendőrségnek segít. A több órás vallatás és fenyegetőzés után Sándiné aláírt egy nyilatkozatot, amelyben vállalta, hogy információkkal segíti majd a politikai rendőrség munkáját. Természetesen szigorú titoktartásra is kötelezték.²²⁷

²²⁵ Uo. 39–40. Jelentés, 1964. március 28.

226 Uo. 39.

²²⁷ Uo. 13–14. Jegyzőkönyv, 1964. május 25.

Tatqay: Saindi Enistneröl

Adla: "Tönn Gabriella" f.n i
 Vette: Sjöbom Geira n. n. d. n.
 Ydö: 1961 IV 24

geschehen

1961. április 14-én a Székely, központján felkeszttem Sándi Emilné + Erdélyi László, nagy tud. - e ként dolgozni? Munkásta, nagy a katalógus - fölővön az első abbahagyte leiten van ismételt + ott tényleg szemely holmiját. Ha azonban megfogadtam azas dolgozni, ként egy eldugott kis ruhájba (ott találhato költel ként egy a Habsburgok elűzése isöl szöve röpiat, nagy ausztrásem 1919-ből) antul, sőt minis ott, isak francia folyóvalho képek a földön; azokon ilve dolgozik.

Aznap azé máluk vacsarástun; a kőnyves-
polcot hűrepek, hűdesten, elfű-e itt
mínden? - Azt mondón, igen, bűt ástun
barrak kőnyves.

aznap ~~készen~~ szépen megint két könyv,
nyugatnémet rep. hűldke, svájci kiadású
2) mindkettő, egyik a hegyről "véretelek történetekből"
foglalkozik, a másik európai hegy album.
Sándi kikötött egy cédulát, sellőndte a
new-yorki címre, nyugtázza az érkezést, s meg-
jelölse, hogy legközelebb mit kell
a könyvich Sándiék lakására elküldeni.

Bf. 1961. apr. 24.

Tóth István

Sándinét azonban, mielőtt kilépett a kapun, súlyos kétségek kezdték gyötörni, hogy nem cselekedett-e nagyon helytelenül. Későbbi elmondása szerint ekkor találkozott az utcán Bohus Mártával, akivel annak idején együtt tanultak és dolgoztak az Állami Védőnőképző Intézetben. A titoktartási kötelezettséggel nem törődve rögtön elmondta neki, mi történt, és tanácsát kérte. Bohus Mártának az volt a véleménye, hogy ilyen helyzetben nem lehetett volna mást tenni. Ez megnyugtatta, majd arra kérte barátnőjét, mondja el Kardos Lászlónak az egész dolgot, figyelmeztesse, hogy legyen óvatos. Sándiné tehát azonnal dekonspirálta magát. Hazaérve férjének is beszámolt a nap történéseiről, és megtanácskozta vele, mi legyen. Sándi Emilnek – a feleség fent említett 1964. májusi vallomása szerint – rossz véleménye volt a dologról, de belátta, hogy ebből a helyzetből csak így lehetett menekülni.²²⁸ A lehallgatás révén a BM azonnal tudomást szerzett a dekonspirációról, amelyet 1963. október 26-án az erre vonatkozó kérdésre Sándiné nyomban el is ismert. A következő napon – nagy megkönnyebbülésére – kizárták a hálózatból,²²⁹ összesen tehát 19 napig volt beszervezve, anélkül, hogy bármiről is jelentett volna.

A levéltárban eddig fellelt dokumentumok nem adnak magyarázatot arra, hogy néhány hónap múltán miért vették mégis elő újra az ügyet. Feltételezésem szerint ez összefügghetett útlevélkérelmével. Dr. Sándi Emilnek ugyanis a magyar állam 1964 elején egy meghívás alapján két évre szóló (később még két évre meghosszabbított) szerződést engedélyezett Ghánába, ahová a kutatóvegyész magával akarta vinni feleségét és két gyermekét. Lehet, hogy a BM ezért tartotta szükségesnek az ügy teljes lezárását, s feltehetően ezért kérték a jogi szakvéleményt. Az illetékes alosz-

²²⁸ Uo. 15–16.

²²⁹ Uo. 40. Jelentés 1964. március 28.

tály véleménye az volt, hogy „mivel a beszervezés alapjául szolgáló adatok büntetőjogilag nem értékelhetők”, célszerű a vizsgálatot lezárni, és csak figyelmeztetést adni.²³⁰ Ezek után a BM útlevélosztály 1964. május 12-én engedélyezte, hogy Sándi Emilné is megkapja (*pro forma* öt évre érvényes) útlevelét.

Úgy látszik azonban, nem akarták, hogy Sándiné teljesen következmények nélkül „ússza meg” a dolgot. Mással nemigen magyarázható, hogy miután korábban már eldöntötték, hogy megadják a kért útlevelet, mégis lefolytatták a teljesen értelmetlennek tűnő, fent ismertetett néhány napos titkosrendőrségi eljárást, a nyomozás elrendelésétől a szóbeli figyelmeztetésig. A dossziét ezek után 45 számozott lapoldallal lezárták, Sándinét az alapnyilvántartásból törölték, de úgynevezett kutató nyilvántartásba vették.²³¹

Sándiné ezután férjével és gyermeivel Ghánába utazott. Az 1968-ig meghosszabbított szerződés lejárta után azonban a család nem tért vissza Magyarországra, hanem Kanadába emigrált. Erdész Erzsébet azt írta szüleinek, hogy nem térnek haza, mert férje nem kapta volna vissza előbbi állását, fiát pedig nem biztos, hogy felvették volna az egyetemre.²³² Ami ez után történt, azt már nem levéltári forrásokból tudtam meg, hanem Sándi Emil sokkal később írt önéletrajzából és Sándi Gábor – az 1950-ben született idősebbik gyermek – felnőttkori visszaemlékezéseiből, amelyeket megtaláltam a világhálón. Önéletrajzában a férj azt írja, hogy felesége soha nem hagyta volna el hazáját és szeretett munkahelyét, a Széchényi Könyvtárat, ha nem érte volna ez a sok zakla-

²³⁰ Uo. 40.

²³¹ Uo. 42. Határozat nyilvántartásba vételről, 1964. augusztus 14.

²³² ÁBTL 3. 1. 5. O-14390, 22. Jelentés, 1969. január 9. Miután ugyanis 1968. december 30-ig nem tért haza, holott erre felszólították, a „Jogellenesen külföldön tartózkodók” között vették nyilvántartásba, s ez alkalommal összefoglalták az előzményeket. Az aktát 1970. június 20-án zárták le.

tás, megfélemlítés. A Sándi-család végül is jól megtalálta helyét a vendégszerető Kanadában: minden családtag sikeres, boldog életet élt, csak Erdész Erzsébet vágyódott vissza egész életében Magyarországra. Kanadában könyvtárosként nem dolgozhatott, de visszatért korábbi elképzeléseihez: a háború előtt mint tehetséges fiatal leány Jaschik Álmos budapesti képzőművészeti iskolájában tanult, utána azonban más irányt vett pályája. Kanadai évtizedeiben viszont gyermekei nevelése és a család ellátása mellett rajzolással, festéssel töltötte idejét. Egy kiújult rákbetegség azonban sajnos igen korán, 1990-ben véget vetett életének.

Fiától, Sándi Gábortól még egy fontos mozzanatot tudtam meg: Erdész Erzsébet élete végéig, a többi családtag pedig mindaddig, amíg a feljebb ismertetett levéltári dokumentumok elő nem kerültek, abban a szilárd hitben élt, hogy a névtelen feljelentés egy bizonyos könyvtári munkatárs műve volt, akinek a neve ilyen minősítésben a világhálóra is felkerült, holott, mint láttuk, semmi köze nem volt ehhez az ügyhöz. Ezt a mozzanatot azért tartom fontosnak itt megemlíteni, mert ez is megerősítette azt a véleményemet, hogy a besúgókat – ha bizonyítható a kilétük – meg kell nevezni, különben ártatlanok keveredhetnek gyanúba.

▪ Megjelent: www.abtl.hu/kiadvanyok/betekinto_2011/2

„LEJÁRATÁS” ÉS „BOMLASZTÁS”

A Kádár-kori államvédelem
esete Szalai Sándorral

1. rész

Ebben az írásban egy fordított ügynökügyről lesz szó. A történet főszereplője nem olyan ember, akiről utólag kiderült, hogy besúgójelentéseket írt ismerőseiről, barátairól, rokonairól a titkosrendőrségnek, hanem olyan, akit hazug módon a rendőrség hozott ügynökhírbe.

Szalai Sándor szociológusprofesszor ügyére Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedésének” kutatása közben bukkantam. Szalait ugyanis, aki ellen az államvédelmisek már 1956 végétől kezdve nyomoztak az ötvenhatos forradalom alatti és utáni „ellenséges tevékenysége” miatt, 1957 novemberében kapcsolatba akarták hozni a Méreiék rovasára írt *Hungaricus*-üggyel.²³³ Ennek állambiztonsági iratai között ütköztem bele azokba a belügyes tervekbe és machinációkba, amelyek Szalai kompromittálására, „lejárátására” irányultak. A „lejárátás” kifejezést maguk az államvédelmisek használták (idézőjel nélkül) – akaratlanul elismerve ezzel, hogy az ép erkölcsi érzékű társadalom számára elítélendő dolog politikai rendőrségi besúgónak lenni. A „lejárátás” és az ennek segítségével elérhető „bomlasztás” azokban az időkben kedvelt módszerük volt.²³⁴ A remélt közvetlen haszon mellett talán az a – feltehetően tudatalatti – vágy is fűtötte őket, hogy így álljanak bosszút ellenfeleiken a lelepleződött hálózati személyeiket sújtó megvetésért.

²³³ A *Hungaricus*-ügyről lásd ebben a kötetben: 17–127. old.

²³⁴ Lásd erről részletesen többek közt Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* Bp. 2008. 168–170.

Szalai Sándor (1912–1983) a háború után a Szociáldemokrata Párt egyik értelmiségi vezető személyisége volt, majd a hazai tudományos életben is fontos szerepet töltött be mint a budapesti bölcsészkar 1946 és 1950 közti szociológiaprofesszora, a Magyar Tudományos Akadémia tagja és általában a modern szociológia hazai úttörője, nemzetközi hírű és hatású művelője. Az alábbiakban azonban sorsfordulókban gazdag életének csak 1956 utáni szakaszát tárgyalom, s ennek is csak azt a vonatkozását, hogy a forradalom utáni megtorlást teljes gőzzel szorgalmazó és végrehajtó politikai rendőrség miképpen „foglalkozott” vele. Tudni kell azonban, hogy már korábban, 1956 előtt is „kiérdemelte” az Államvédelmi Hatóság figyelmét: 1950 júliusában több más, korábban baloldalinak számító szociáldemokratával együtt letartóztatták, majd ugyanazon év november–decemberében az úgynevezett Szakasits-perben koholt vádak alapján, titkos tárgyaláson életfogytiglani börtönrre ítélték. Az első (1953 júniusi) Nagy Imre-kormány által megindított rehabilitálási eljárás folyamán, amelyet azonban Rákosi és bűntársai minden eszközzel szabotáltak, igen későn, az utolsók közt, 1956 tavaszán – csaknem hatévi börtön után – engedték szabadon.

Addigi élettörténete dióhéjban a következő: Budapesten született egy jómódú, művelt, szociáldemokrata érzelmű ügyvéd fiaként. Egyetemi tanulmányait 1930-tól kezdve előbb Németországban, majd 1933-tól Svájcban végezte. 1934-ben Zürichben szerzett doktorátust. 1935-ben visszaköltözött Budapestre. Itt előbb a *Népszava* cikkírójaként, majd a *Pester Lloyd* – akkor még konzervatív liberális – német nyelvű napilap munkatársaként, 1939-től pedig a Dante Könyvkiadó irodalmi és tudományos lektoraként dolgozott. Közben egy ideig a Reuters hírszolgálati irodát és a *Times* című angol napilapot is tudósította. 1945 elejétől, miután a munkaszolgálatot (a hírhedt bori munkatábort) élve megúsza, az újjáalakult Szociáldemokrata Párt központi titkár-

ságán a külpolitikai és nemzetiségügyi osztályt vezette. 1946-ban szociáldemokrata kezdeményezésre kinevezték a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára tanszékvezető egyetemi tanárnak. Ezzel kezdődött Szalai Sándor máig ható tudományos szerepe a modern szociológia hazai egyetemi oktatásának megszervezésében és magyar szociológusok nemzedékeinek kinevelésében.

Az új professzor első ténykedései közé tartozott, hogy megszervezze a Társadalomtudományi (Szociológiai) Intézetet, amely azután az akkori bölcsészkaron az újdonság erejével ható kiváló, sikeres intézménnyé fejlődött. Szalai arra törekedett, hogy a lehetőlegesebb hallgatókat toborozza össze, bármiféle megkülönböztetés nélkül. Így aztán a pezsgő tudományos és oktatómunka színhelyévé vált Szalai-intézetben a legváltozatosabb társadalmi és kulturális háttérű, legkülönbözőbb világnézetű hallgatók és fiatal oktatók kerültek össze. Akadt köztük jobboldali színezetű polgári liberális, meggyőződéses kommunista, vallásos katolikus, erősen nemzeti érzelmű volt ludovikás katonatiszt és paraszti származású, vidékről frissen felkerült tudásszomjas fiatalember. Szalai tudatosan törekedett a teljes tudományos és világnézeti nyitottságra, igen fontosnak tartotta a nyílt, szabad, alkotó vitákat. Hallgatóitól megkövetelte az alapos, intenzív tanulást, a magyar és idegen nyelvű szakirodalom rendszeres olvasását és feldolgozását. Az intézeti napokon az élénk szakmai viták mellett olvasmánybeszámolók is elhangzottak. Havonta teadélutánra hívta meg hallgatóit lakására, ahol kötetlen baráti beszélgetésekre nyílt alkalom.

A magas színvonalú munkát elősegítette, hogy a professzor olyan intézeti könyvtárat hozott létre – beszerezve a Nyugaton megjelent újabb tudományos munkákat is –, amelynek az egész karon csodájára jártak. Az intézet egykori könyvtárosának visszaemlékezése szerint naponta 5-10 új könyv érkezett külföldről,

ami az akkori viszonyok közt teljesen szokatlan volt. Szalai „minden nyelven, minden szakmából nagyon széles látókörrrel tudta kiválasztani a jelentős könyveket”.²³⁵

Szalai Sándor az egykori hallgatók csaknem négy évtizeddel későbbi visszaemlékezései szerint tanítványainak egyéni, emberi problémáival is sokat törődött, némi fizetéssel járó intézeti megbízásokat adott nekik, állásokat szerzett a leginkább rászorulóknak, és amíg tehetett, védelmezte őket a kívülről jövő politikai támadások ellen (például a ludovikás katonatiszti múltja miatt támadott Perjés Gézát, vagy a jobboldali liberális Harsányi Jánost). Az utóbbi azután 1950-ben elmenekült az előretörő sztálinista diktatúra elől, majd 1994-ben berkeley-i professzorként közgazdasági Nobel-díjat kapott.

„A Szalai-órák mindegyike élményt jelentett. Egyrészt óriási távlatnyitogatásával, másrészt Szalai rendkívül szellemes előadásmódja miatt. Minden óráján tömve voltak a tantermek, a szemináriumok.” A tananyagban „először a polgári szociológia alapjait vettük át, ehhez olvastatott, úgyhogy szükségképpen háttérben maradt a marxizmus” – emlékezett ezekre az időkre 1982-ben Perjés Géza.²³⁶

Szalai Sándor egyéniségét és egyetemi működésének jelentőségét egy másik volt tanítvány, Mihályi Gábor így foglalta össze: „Rendkívül tehetséges, nagy tudású, széles látókörrű embernek tartottam, tartom ma is. Remek pedagógus volt, nemcsak azért, mert élvezetes, színes előadásokat tartott”, hanem azért is, mert „az a jófajta pedagógus volt, aki nem a maga tanainak bűvkörébe vonja tanítványait [...], hanem inspiratív hatású. [...] Szalai elévülhetetlen érdeme, hogy azonnal szélesre tárta a kapu-

²³⁵ Hazay Lujzával beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ* 1988. 3. sz. 56.

²³⁶ Perjés Gézával beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ* 1987. 10. sz. 77–87.

kat a modern szociológia előtt, és akik ma vezető szociológusok, Szalaitól indulva [...] igazi, széles látókörrű szociológusokká lehettek.”²³⁷

Szalai Sándor 1948-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett, s tagságát az Akadémia 1949-es, politikai szempontú „átszervezésekor” is megtarthatta.²³⁸ A politikai klíma változása, a nyílt sztálinista diktatúra erősödése azonban hamarosan véget vetett a professzor tudományos és egyetemi oktató tevékenységének. A bölcsészkar Szociológiai Intézetet előbb fokozatosan elsorvasztották, majd megszüntették. A marxista-leninista világmagyarázat hegemoniájába nem fért bele a modern szociológia: ezt a tudományágat – a Szovjetunió példáját e téren is követve – kártékony, burzsoá ideológiának minősítették. Végül magát a szociológia tanárát is hatékonyan kiiktatták a magyar tudományos életből: bebörtönözték.

Ezt megelőzőleg Szalai – egyetemi tevékenységével párhuzamosan – tovább működött az SZDP értelmiségi szekciójában. Horváth Zoltánnal és Vajda Imrével együtt az úgynevezett baloldali szociáldemokraták közé számított, és mint ilyen, szerepet játszott a kommunista párttal 1948-ban történt egyesítés előkészítésében. Valójában azonban itt nem „a két munkáspárt egyesülése”, „a munkásegység helyreállítása” történt, hanem a szociáldemokrata párt teljes beolvasztása, megsemmisítése, amit hamarosan követett nemcsak a „jobboldali”, hanem az összes szociáldemokraták üldözése, börtönbe zárása, esetenként meggyilkolása is. Vajon mi indította Szalait arra, hogy részt vegyen ebben

²³⁷ Mihályi Gáborral beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ* 1987. 11. sz. 111–112. Az idézeteken kívül felhasználtam még Tóth Pál Péter interjút Szita Margittal (*Mozgó Világ* 1986. 10. sz. 20–32.) és Rezső Margittal (*Mozgó Világ* 1987. 9. sz. 67–75.).

²³⁸ Pótó János: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. *Történelmi Szemle* XXXVI (1994) 79–110.; Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949. Bp. 1995. 379 p.

az „egyesülési” komédiában, holott 1945-ös és 1946-os (ma másolatban az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött, az 1950-es koncepció perhez összegyűjtött) SZDP iratokból²³⁹ kiviláglik, hogy nagyon is átlátta a kommunisták uralmi törekvéseit és cselvetéseit. Az általam megismert dokumentumok alapján ezt nem sikerült megtudnom (igaz, nem is tűztem ki célul Szalai teljes élettörténetének felderítését). Pedig annak idején egyetemi berkekben körbejárt Szalainak az a mondása, hogy „a szociáldemokrata párt kupleráj, a kommunista párt kaszárnya; ha a kettő között kell választanom, a kuplerajt választom”. Mivel nem valószínű, hogy Szalai megváltoztatta volna egyébként egész életében következetesen vallott nézeteit, elképzelhető, hogy úgy ítélte meg: az akkori helyzetben nem lehet megakadályozni a szociáldemokrata párt lenyelését a kommunisták által. A realitás valóban ez volt, de az „egyesüléssel” kapcsolatos állásfoglalását az ehhez nem asszisztáló más szociáldemokraták soha nem tudták neki megbocsátani.

Az 1950 november-decemberében lezajlott koncepció Szakasits-per iratait 1959-ben, illetve 1970-ben Kádár János utasítására ugyanúgy megsemmisítették, mint a többi koncepció perét. Ez a megsemmisítés azzal a képmutató indoklással történt, hogy az iratok sok valótlan állítást tartalmaznak vezető elvtársokról. A valódi szándék nyilvánvalóan a sokakat – nem utolsósorban Kádár Jánost is – kompromittáló, a koncepció eljárásokban játszott szerepüket leleplező dokumentumok eltüntetése volt. A perről (amelynek elsőrendű vádlottja Szakasits Árpád, másodrendű vádlottja Marosán György volt, Szalai Sándorra pedig az

²³⁹ A Szalai ellen 1958-ban nyomozó egyik buzgó államvédelmis tiszt még a koncepció periratok 1959. évi megsemmisítése előtt kigyűjtött belőlük olyan 1945–1947. évi iratokat, amelyekkel annak idején Szalai kémtevékenységét akarták bizonyítani. Ezért maradtak meg ezek a dokumentumok. Szalai 1956 márciusi szabadlábra helyezésével kapcsolatos iratok: ÁBTL V-143389.

ötödrendű vádlott szerepét osztották ki), és amelyben az ítéleteket súlyos fenyegetésekkel, brutális verésekkel és bestiális kínzásokkal kicsikart „vallomások” alapján hozták, a korabeli iratok zömének megsemmisítése folytán nagyrészt csak az áldozatok szóbeli és írásbeli visszaemlékezései adnak némi felvilágosítást. Ugyanígy az embertelen börtönviszonyokról is, amelyek közt a raboknak hosszú évekig kellett sínylődniük. De az utókor szerencséjére, a diktatúra balszerencséjére fennmaradtak az 1954–1956. évi perújrafelvétellel kapcsolatos iratok, s ezek valamelyest bevilágítanak a sztálinista rezsim sötét titkaiba.

A Szalai Sándornak a börtönből való kiengedésére és ítélete semmissé nyilvánítására vonatkozó dokumentumok között megtalálhatók például 1954 októberében lefolytatott kihallgatásának iratai. Ekkor nyilván a Nagy Imre-kormány által elrendelt rehabilitációs eljárás keretében vették elő kénytelen-kelletlen az ügyét. De kihallgatója, Farkas Miklós államvédelmis főhadnagy ugyanúgy a kémkedést és a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedést akarta rábizonyítani, mint aminek vádjával 1950-ben elítélték. Bizonyítékul ugyanazokat a hamis vallomásokat jelölte meg, amelyeket kínzásokkal csikartak ki. A kéziratban fennmaradt 1954. október 27-i kihallgatási terv szerint például a kihallgatás célja: „leleplezni Szalai Sándort, mint aki az amerikaiak részére anyagokat adott ki”.²⁴⁰ Amikor pedig további másfél év múlva, 1956. március 28-án Piros László államvédelmi altábornagy, belügyminiszternek mégiscsak alá kellett írnia a Szalai Sándor büntetésének félbeszakítására vonatkozó határozatot, az elítéltnak még két nyilatkozatot kellett adnia. Az egyik szerint: „A Belügyminisztériummal szemben semmilyen követelésem nincs.” A másik szerint „a letartóztatásom és elítéltetésem során tapasztaltokról, hallottokról és látottokról hivatalos szervek

²⁴⁰ ÁBTL V-143389. 15. Kihallgatási terv, 1954. október 27.

felszólítása nélkül nem teszek említést. Tudatában vagyok annak, hogy e nyilatkozatban foglaltak megszegése államtitok megsértését jelenti”,²⁴¹ a megfelelő büntetőjogi következményekkel.

A BM vizsgálati osztálya végül április 9-i jelentésében beismerte, hogy „Szalai Sándor ügyében a kémkedés és szervezkedés büntette nem bizonyítható”, annak idején csak akkor tett beismerő vallomást, amikor „súlyosan tetteleg bántalmazták”. Ezért javasolták a perújrafelvételi tárgyalást.²⁴²

Szalai csak az ítélet 1956. június 15-én történt megsemmisítése után kapta vissza akadémiai levelező tagságát és egyetemi tanári állását. Szociológiai tanszékének újjászervezésére így alig néhány hónapja maradt: az ötvenhatos forradalom után újra kegyvesztett lett.

²⁴¹ Uo. 197. Nyilatkozat, 1958. március 28.

²⁴² Az államvédelem mások esetében is minden lehető eszközzel akadályozta és késleltette a koncepciók perek áldozatainak szabadon bocsátását és rehabilitálását. Lásd erről: Baráth Magdolna: Az ÁVH és az 1950-es évek rehabilitációs eljárásai. In: Gyarmati György (szerk.) Államvédelem a Rákosi-korszakban. Bp. Történeti Hivatal, 2000. 187–202.

Kísérletek Szalai letartóztatására

A forradalom alatt Szalai Sándor lelkesen támogatta az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságot, s igen aktív tagja volt a Magyar Tudományos Akadémia Nemzeti Bizottságának.²⁴³ „Bűnös tevékenységét” a Művelődésügyi Minisztérium 1957. június 19-én kiadott, Szigeti József miniszterhelyettes által aláírt fegyelmi határozata²⁴⁴ így fogalmazta meg:

„Szalai Sándor a Magyar Tudományos Akadémia ún. Nemzeti Bizottságában vezető szerepet játszott. Nagy aktivitással részt vett a Magyar Tudományos Akadémia Nemzeti Bizottsága nevében készített 1956. október 30-i felhívás kibocsátásában, ami az ellenforradalom szovjetellenes szellemét hirdette, és Magyar Tudományos Akadémia november 3-i értekezletén tartott beszámolója az ellenforradalom összes szólamainak megnyilvánulása volt.

Aktív szerepe volt továbbá abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnökségét kiegészítsék. [...] Része volt abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tanácskozó tagjainak, köztük reakciós háborús bűnösöknek pénzösszegeket folyósítsanak.

Az egyetemen is segítette az ellenforradalom szellemének erősödését. Így a kari üléseken – még január 3-án is – tiltakozott az ellenforradalmi bűncselekmények gyanúja miatt eszközölt letartóztatások ellen, és az egyetemi autonómia törvény fő céljának az állami (tehát a népi demokratikus állam részéről jövő) beavatkozásokkal szemben a szükséges védelmet jelölte meg.”

A fegyelmi határozat értelmében azonnali hatállyal elbocsátották egyetemi tanári állásából. Az államvédelmi hatóság azonban

²⁴³ Szalai 1956-os akadémiai tevékenységéről: Pótó János: 1956 az Akadémián. Történelmi Szemle XLVIII (2006) 53–89.

²⁴⁴ ÁBTL T-9738/2, 80/9. Fegyelmi határozat, 1957. június 19.

már ezt megelőzően nyomozást indított ellene, miután az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság első közt letartóztatott tagjai 1956 végi és 1957 eleji kihallgatásaikon sok „terhelő adatot” közöltek róla.

Jambrik István főhadnagy, a BM (Belügyminisztérium) II/5-e (a Politikai Nyomozó Főosztályának a „belső reakciót elhárító” osztályán belül a „revizionistákkal” foglalkozó alosztály) nyomozója már 1957 márciusában javaslatot tett Szalai Sándor megfigyelésére. Az ugyanitt működő Matéka Sándor hadnagy – főként a június 19-ei fegyelmi határozat állításait ismételgetve – július elején azt javasolta, hogy Szalait vegyék őrizetbe, internálják, majd indítsanak ellene bűnvádi eljárást.²⁴⁵ Ezek a javaslatok nem érték el céljukat – hogy mi lehetett ennek magyarázata, arra később visszatérek. Mindenesetre 1957 folyamán már több beszervezett ügynöktől kértek róla jelentéseket. Közülük a Szalairól nyitott figyelő („F”) dossziében 1957-ből „Sipos” (Sós Endre), „Kántor Natasa” (egyelőre azonosítatlan) és „Hamvas Judit” (Erki Edit) fedőnevű ügynökök jelentései találhatók.²⁴⁶

Erki Edit Szalairól szóló első (november 18-án írt) jelentésében²⁴⁷ merült fel először az az információ, hogy a volt egyetemi tanár részt vesz a letartóztatottak hozzátartozóinak segélyezésében, és ugyanitt szerepel először vele kapcsolatban Mérei Ferenc, Horváth Zoltán, Litván György neve, mint akikkel barátságban van.

²⁴⁵ Uo. T-9738/1, 11. Javaslat, 1957. március 2.; uo. 15. Javaslat, 1957. július 8.

²⁴⁶ Uo. 12–13, 14., 16–17. 18–19; ÁBTL O-10986, 99–100., 109. „Sipos” = Sós Endre (1905–1969) újságíró, 1957-től 1964-ig Kádárék bizalmából a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának és a budapesti izraelita hitközségnek az elnöke; „Kántor Natasa” eddig azonosítatlan, 1957-ben a Műegyetem könyvtárában dolgozott. „Hamvas Judit” = Erki Edit (1933–2004) tanár, irodalmár, a tárgyalt időszakban Korányi Tamás felesége (jelentéseiben Korányinéként írt önmagáról), 1961-től az *Élet és Irodalom* munkatársa.

²⁴⁷ ÁBTL O-10986, 99–100. Jelentés, 1957. november 20. A jelentés kelte és az írógéppel történt leírás dátuma között több nap különbség is lehet. Mivel a dossziéba a gépiratos másolatokat kötötték be, az irat címe alatt az utóbbinak a dátumát tüntettem fel.

Az ügynök szerint Szalai nézetei „szélsőségesen jobboldaliak”, „izzóan gyűlöli a proletárdiktatúrát”. E jelentés alapján Geréb Sándor főhadnagy már november 25-én utasította Jambrikot, hogy derítse fel Szalai 1956. októberi–novemberi tevékenységén kívül jelenlegi kapcsolatait is, különös figyelemmel Horváth Zoltánra, Méreire és Litvánra, továbbá tegyen javaslatot technikai beépülésre (lakása és telefonja lehallgatására) és „sokoldalú ellenőrzésre” (külső figyelésre és postája felbontására).²⁴⁸ A BM december 9-én megfogalmazott, aláírás nélküli másolatban fennmaradt összefoglaló jelentése, amelynek tárgya „Litván György, Szalai Sándor és a körülöttük jelzett csoportosulás”, azt állítja, hogy „Szalai jelenleg nagyon aktív, széleskörű kapcsolatot tart fenn. [...] Valószínű, hogy a »Fehér Segély« szervezője.”²⁴⁹

1957 novemberéig Szalai ellen főképpen a forradalom alatti egyetemi és akadémiai tevékenysége, valamint a Kádár-kormány elleni megnyilatkozásai miatt vizsgáldták, „Hamvas Judit” fent idézett jelentése nyomán azonban ettől kezdve összekapcsolták őt a később *Hungaricus* néven futó üggyel. Ez utóbbiban eleinte az illegális kiadványt író, illetve sokszorosító és terjesztő Fekete Sándor és Litván György, majd később Mérei Ferenc és több más személy ellen folytattak nyomozást. A *Hungaricus*-ügyben kezdeményező szerepet játszó Hollós Ervin alezredesnek (a BM II/5 osztály akkori vezetőjének) rögeszméje volt, hogy Szalai fontos szerepet tölt be ebben a „szervezkedésben”, amelynek részvevői ellen az illegális kiadványokon kívül a letartóztatottak hozzátartozóinak segélyezése is vádként merült fel. Pedig a *Hungaricus* előállításához és terjesztéséhez Szalainak valójában semmi köze nem volt. A kiadványról csak utólag szerzett tudomást, amikor

²⁴⁸ ÁBTL O-10986, 100/verso. Jelentés, 1957. november 20.

²⁴⁹ Uo. 117. Összefoglaló jelentés, 1957. december 9. A letartóztatottak családjának anyagi megsegítését nevezte a BM „fehér segélynek”.

valaki (valószínűleg Mérei) eljuttatta hozzá – és akkor is rossznak tartotta. A segélyezésben valóban részt vett, de nem szervezte. A belügyes feltételezéseknek csak annyi alapjuk volt, hogy Szalai közeli barátai között tartotta számon Mérei Ferencet, és jó kapcsolatban állt sok más emberen kívül Litván Györggyel is.

1957 végétől kezdve tehát a BM II/5-e alosztály (vezetője: Harangozó Szilveszter, akkor még csak százados, később a III/III-as Csoportfőnökség feje, 1989-ben, nyugállományba helyezésekor már altábornagy és belügyminiszter-helyettes) nagy buzgalommal kezdett nyomozni Szalai ellen. „Kántor Natasa” ügynök december 20-ai jelentéséből²⁵⁰ megtudták, hogy új lakásában (I. Attila út 125. II. emelet 1.) beépített könyvszekrényt akar csinaltatni. „Natasa” tartótisztje, Geréb Sándor főhadnagy utasította az ügynököt, hogy ajánljon ehhez „egy igen rendes, olcsó és jó asztalost”, aki persze a BM embere lesz, mert Geréb szerint „ez megfelelő alkalom lenne” a „IX/8” (később 3/e-nek nevezett) rendszabály, azaz a lakáslehallgatás beépítésére.

Ez utóbbira már 1958. január elején javaslat²⁵¹ készült. A rendszabály szükségességét többek közt így indokolták: „Kétoldali ellenőrzött ügynöki jelentés bizonyítja, hogy Szalai az ellenforradalom után sem hagyta abba ellenséges tevékenységét. Ismert jobboldali politikusok 5-6 főből álló csoportja tömörül köréje, akiket rendszeresen fogad lakásán és ott megbeszélést tartanak.”

A beépítést a fölötté lévő lakásból tervezték végrehajtani. Itt Bárdos Endre, a Budapesti Rendőr Főkapitányság (BRFK) politikai nyomozó osztályának tisztje lakott, aki erre a célra rendelkezésre bocsátotta lakását. A műszaki teendők a BM II/10 (technikai) osztályának munkatársaira hárultak; nekik kellett beszerezniük a ház tervrajzát is. Szalai Sándor akkor tíz napig

²⁵⁰ ÁBTL T-9738/1, 18–19. Jelentés, 1957. december 20.

²⁵¹ Uo. 23–24. Javaslat, 1958. január 3.

az MTA mátraházi üdülőjében tartózkodott, a lakásból eltávozó háztartási alkalmazott megfigyelését pedig két belügyes főhadnagyra bízták. A tervezet szerint a padló, illetve a mennyezet átfúrása idején egy harmadik főhadnagy ügyeletet tart, a lakásban tartózkodva „belülről biztosítja a zavartalan munkát”. A beépítést két szobában javasolták végrehajtani. Végül még egy óvintézkedés: „Szalai lakásában való bejutást annak megállapítására, hogy a mennyezeten nem történt-e vakolat leválás, úgy biztosítjuk, hogy a II/10 osztály használhatatlanná tette Szalai telefonját és telefonjavítás címén bemennek a lakásba a II/10 osztály beosztottjai és »elvégzik a telefon javítását« és ezzel egy időben mikrofonpróbát is tartanak.”

Jambrik főhadnagyon kívül (aki a II/5-e alosztályon ez idáig Szalaival „foglalkozott”) Hollós Ervin, Harangozó Szilveszter, továbbá Galambos József főosztályvezető-helyettes is aláírta a javaslatot. A lehallgatóberendezést be is építették, és hosszú ideig működtették. Egy 1958 augusztusában kelt feljegyzésben például egy július 17-i lehallgatás anyagára hivatkoztak.²⁵²

A Szalai elleni nyomozást azzal folytatták, hogy áttanulmányozták a reá vonatkozó korábbi dokumentumokat is, amelyek 1950-es koncepciók perével kapcsolatban keletkeztek: Zima Péter főhadnagy (1958 elején ő lett Szalai „előadója”) már január közepén jelentette, hogy áttanulmányozta Szalainak a II/11 (nyilván tartási) osztályon elfekvő zárt anyagát, s ebből kijegyezte a professzor kapcsolataira vonatkozó adatokat, részben 1949–1950. évi ügynöki jelentésekből.²⁵³ (Ez is jól mutatja, mennyire vette komolyan az 1956 végén változott néven újjáalakuló államvédelem a Rákosi-idők koncepciók ügyeinek, pereinek revideálását.) Három nappal később Zima már beszámolt „Szalai egyik

²⁵² Uo. 68. Feljegyzés, 1958. augusztus 13.

²⁵³ Uo. 26–27. Jelentés, 1958. január 15.

legjobb kapcsolata”, Dr. Jós Kázménné Hajós Klárára vonatkozó nyomozásának eredményeiről.²⁵⁴ Felsorolta Hajós Klára szinte összes személyi adatát és számos kapcsolatát, egyebek közt azt, hogy előző férje dr. Beér János egyetemi tanár volt, s hogy rokonságban van Krassó Györggyel meg annak „disszidált” bátyjával, Miklóssal, továbbá hogy „igen széles kiterjedt társadalmi életet él”, sokan járnak hozzá. Értesüléseinek nagy részét a főhadnagy a Bimbó út 22. számú ház házfelügyelőnőjétől szerezte, aki az ELTE személyzeti osztályán, férje pedig a rendőrségen dolgozott.

Zima szorgalma továbbra sem lankadt. Február elején beszámolt arról, hogy milyen adatokat talált (főként Szalai nyugati kapcsolatairól) „a »Szabó Sándor«-ra 1946-ban keletkezett feljegyzések” iratanyagában.²⁵⁵ (Az államvédelmisek paranoid szokásai közé tartozott, hogy a megfigyeltnek is fedőnevet adtak. Szalai esetében ezt a „Szabó Sándorozást” hamar abbahagyták, az 1960-as évek közepén esetenként „Akadémikus” fedőnéven figyelték. Figyeljünk a ragra is: magyarul valakiről készítenek feljegyzéseket. Csak állambiztonsági nyelven használják a valakire készített feljegyzéseket.)

1958 márciusában a főhadnagy nyolcoldalas „összefoglaló jelentést” írt „Dr. Szabó Sándor”-ról.²⁵⁶ Ebben röviden ismerteti élettörténetét, beleértve házasságait is, részletesen ecseteli 1956 előtti és utáni bűnös vagy legalábbis gyanús tevékenységét, bőszégesen idézve főképp „Sipos” ügynöki jelentéseiből, továbbá a lakás- és telefonlehallgatás, valamint a postaellenőrzés által és „nyomozati úton” szerzett adatokból. Ezek alapján állapítja meg, hogy Szalai „jelenleg is igen aktívan figyelemmel kíséri a politikai eseményeket és azokat nacionalista értékelésben megtárgyalja

²⁵⁴ Uo. 28–29. Jelentés, 1958. január 18.

²⁵⁵ Uo. 31. Feljegyzés, 1958. február 8.

²⁵⁶ U. 37–44. Összefoglaló jelentés, 1958. március 8.

barátaival. Rendszeresen támadja és gúnyolja a párt és kormány politikáját, valamint intézkedéseit. Élénken érdeklődik disszidált barátai tevékenysége, hogyléte iránt.” E szörnyű bűnök felsorolása után Zima mégis kénytelen leszögezni: „Eddigi többoldalú ellenőrzése ellenére nem jutott tudomásunkra olyan adat vagy jelzés, mely szerint aktív illegális ellenforradalmi tevékenységet folytatna.” A főhadnagy azonban nem akart ebbe belenyugodni, hanem Szalai „tevékenységének mélyrehatóbb felderítése és dokumentálása érdekében” további intézkedéseket javasolt, többek közt: „Folyamatosan feldolgozni Szalai szűkebb baráti körét és alkalmas személyt kiválasztani beszerzés céljából.”

A „technika” és az ügynöki jelentések segítségével igyekeztek feltérképezni Szalai bel- és külföldi kapcsolatait, ami – tekintve ezek kiterjedtségét – elég nehéz lehetett. Már említett márciusi összefoglaló jelentésében Zima tizenegy külföldi és huszonegy belföldi „kapcsolatot” sorolt fel; köztük szerepelt a „disszidált” Ignó Pál, Faludy György, Pálóczi-Horváth György, Krassó Miklós, Kende Péter, Lakatos Imre és a nem illegálisan emigrált Szász Béla meg dr. Bálint Mihály, a belföldiek között Hajós Klára, Lukács György, Horváth Zoltán, Beér János, Mérei Ferenc, Litván György és jó néhány más, politikai vagy egyáltalán nem politikai kapcsolat (például Braun Pál orvos, Vidor Ferenc építész, Örkény István író). Mindezzel nem sokra mentek, bár bűnügyet próbáltak kreálni abból, hogy a „Kincses” fedőnevű ügynök (Balázs Tibor) segítségével Szalai Londonba juttatta Lakatos Imre – a később londoni egyetemi tanárként világhírűvé lett tudományfilozófus – szakmai könyveit²⁵⁷ (tudniillik 1956 decemberében abba az Érmelléki úti lakásba költözött, ahonnan Lakatos 1956. november 23-án apósával, Pap Endre hírneves kukoricanevesítővel és családjával együtt külföldre távozott). A már korábban

²⁵⁷ ÁBTL V-145288/9, 106–109. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1959. február 4.

is foglalkoztatott „Sipos” és „Hamvas Judit” mellett 1958 folyamán a szűkebb baráti körből nem sikerült újabb embereket beszerezni. Ismerősei közül „Vermes”, „Ács László”, „Futó”, „Kincses”, „Kiss Kázmér” jelentéseit fűzték be a dossziéba.²⁵⁸

Egy újabb, 1958 nyarán készült jelentésben Hollós alezredes Szalainak a forradalom alatti és november 4-e utáni, már rosszabb ideje ismert tevékenységén kívül csak azóta is folyamatosan hangoztatott „ellenséges véleményeit” tudta terhelő körülményként előadni. Javaslatot is tett: „Szalai Sándor ellen újból fegyelmi vizsgálatot indítani és annak alapján cselekményeihez mérten újabb fegyelmi döntést hozni. Jelenlegi büntetése anyagiilag előnyösebb helyzetbe hozta, mint annak előtt. Mivel nagy jövedelméhez teljesen munka nélkül jut, sok felesleges idejét a rendszerünk mocskolására használja fel. Javasoljuk a tudományos életből való eltávolítását.”²⁵⁹

Június végén Zima főhadnagy azt javasolta, hogy Szalait idézzék be a BM vizsgálati osztályára (vagyis a Fő utcára), és részesítsék rendőrségi figyelmeztetésben, a már Hollós jelentésében is részletezett „ellenforradalmi vélemények” miatt.²⁶⁰ Egy szeptember 11-én legépelte ügynökjelentésre Zima azt a megjegyzést írta,

²⁵⁸ Még leginkább az eddig nem azonosított „Kiss Kázmér” jelentéseit tudták felhasználni (az ügynök az MTA valamelyik tudományos intézetében vagy a bölcsészkaron dolgozott, eljárt a nyelvészek Kruzsoknak nevezett asztaltársaságába, 1958-ban angol nyelvkönyvet írt, és szakmai ürüggyel ebben az időben meglehetősen sűrűn beszélt Szalaival. „Ács László” (Fikár László) a rádió német nyelvű adásában elhangzott Szalai-előadásokról jelentett lényegtelen dolgokat, „Futó” (Husztli Dénes) pedig Szalainak Szabó Árpád ökortörténéssel való kapcsolatáról még ennél is kevésbé használható részleteket. Az eddig nem azonosított „Vermes” csak ismerőse volt Szalainak, s nem sokat tudott róla jelenteni.

²⁵⁹ ÁBTL T-9738/1, 158–160. Jelentés, 1958. június 23. A „nagy jövedelmet” egyébként „Sipos” róttá fel számos jelentésében, leplezetlen irigységtől vezettetve.

²⁶⁰ Uo. 64–65. Javaslat, 1958. június 30.

II/5-e. alosztály

Szigoruan titkos!

Adta: „Mosolygó”

Vette: Sándor György r.szds.
1959. február 16.

Tárgy: Hegedüs Andrásné.

AZ ÁLLAMVIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK
TÖRTÉNETI LEVÉLTÁR-ÁBAN ŐRZÖTT
eredeti íratról készült anonimizált másolat.

J e l e n t é s

Budapest, 1959. február 17.

„Mosolygó” jelenti:

Felhívtam Hegedüs né, Ember Máriát telefonon. Közölte, hogy jól van, nincs semmi ujság. Közébbi személyes beszélgetés alkalmával Hegedüs né az alábbi értesüléseit közölte, ami társaságukban széles körben beszédtema. Mérei-Fekete és társai őrizetbevételét egy Dixi nevű nő is okozhatta, aki ebben a társaságban teljesen bejáratos volt.

Szorosan hozzátartozik Mérei baráti köréhez. Valószínűnek tartják, hogy Dixi mindenütt hallott valamit. Ha őt esetleg kihallgatták, vagy elve beépítették, lehetséges, hogy ő leplezte le lényegében az egész ügyet. Hegedüs né a nő valódi nevét is említette, de én arra már nem emlékszem.

Ugya csak elmondta Ember Mária, hogy Szalai Sándor kihallgatása után azonnal felment Méreiékhez, ahol az ÁVO-n tanúsított hősiesség magatartásának esetelése közben részletesen elmondta kihallgatását.

„Mosolygó”

Megjegyzés: „Mosolygó” Hegedüs né körében elterjedt szóbeszédéről ad tájékoztatást, miszerint egy Dixi nevű nőre körükbe, mint ügynökre, és talánosságban gyanakodnak. Jelentés Hollós elvtársnak át kell adni.

Utasítás: Ha Hegedüs nével beszél vesse fel, hogy Lehel Judit darazsat tett a fülébe, már rég csodálkozott, hogy Szalai Sándornak soha semmi baja nincs bármit csinál, ugyanakkor magas állami fizetést kap munka nélkül. Most nagyon rossz érzései vannak, amit Lehel megjegyzése benne tudatosság felé fokozott.

Sándor György r.szds.

K: 4 pld.
G: Fné.
Nyt: 45/ 264.

V-145.88/15

hogy javasolja „Szalai ügyében a rendőri figyelmeztetés végrehajtását”.²⁶¹ Eszerint korábbi javaslatát egyelőre nem fogadták el.

Eközben a Hollós által vezetett osztály igen előrehaladt a (Merei és társai) *Hungaricus*-ügy feldolgozásában. Mint már említettem, Szalai „ügyét” is ehhez szerették volna kapcsolni. Merei Ferenc, Fekete Sándor, Litván György, Hegedűs András²⁶² ellen 1958. szeptember 13-án adtak ki őrizetbe vételi parancsot,²⁶³ de végül csak október 18-án tartóztatták le őket. Szeptember 25-én a BM II/5-f (ifjúságvédelmi) alosztálya javaslatot tett arra, hogy Szalai Sándort is tartóztassák le, bár formailag nem a *Hungaricus*-üggyel kapcsolatban.²⁶⁴ A javaslat ezúttal sem valósult meg. Nyilván ennek a tervezett akciónak előkészítésére szolgált, hogy 1958 szeptemberétől intenzívebben foglalkoztatták a Szalaira állított ügynököket: „Hamvas” és „Sipos” jelentései megsűrűsödtek, vagy legalábbis több ilyen fűztek be a T-9738/1-es dossziéba. Ezeknek az ügynököknek a tevékenységére az alábbiakban külön is kitérek majd. Jelentéseiket ugyanis érdemes bővebben ismertetni, mivel érzékeltetik az akkori közhangulatot, és bőségesen idéznek Szalai „ellenséges” – számukra kárhoztatandó, számunkra azonban érdekes információkat tartalmazó – nézeteiből, kijelentéseiből, ezenkívül sokat írnak „veszedelmes” kapcsolatairól.

Hollós alezredes ebben az ügyben annyira fontosnak tartotta Erki Edit ügynöki működését, hogy maga volt a tartótisztje, és leginkább az ő jelentéseire támaszkodott, amikor a szociológus letartóztatásán szorgoskodott. De a legtöbb, amit Hollós elért,

²⁶¹ Uo. 76. Jelentés, 1958. szeptember 11. A „Dávid Mátyás” fedőnevű ügynök (Antal Gábor), akinek egyébként nem volt feladata Szalairól jelenteni, egy véletlen találkozásról számolt be.

²⁶² Hegedűs később a volt miniszterelnöktől megkülönböztetésül B. rövidítést szúrt be a keresztnéve elé.

²⁶³ ÁBTL O-10986/1, 87–101. Javaslat őrizetbe vételre, 1958. szeptember 13.

²⁶⁴ ÁBTL T-9738/1, 8/57 (a dosszién belül külön borítékban). Javaslat Szalai Sándor őrizetbe vételére,

hogy Szalait a Mérei-ügyben többször beidézték tanúkihallgatásra (ezekről a dossziében nem található jegyzőkönyv), 1959. február 4-i kihallgatásán pedig „a feljelentési kötelezettség elmulasztása” címén megkapta a régóta szorgalmazott rendőrségi figyelmeztetést.²⁶⁵

²⁶⁵ ÁBTL V-145288/9, 107–109. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1959. február 4.

Lejáratás és kompromittálás

Erre az időre a belügy s ezen belül Hollós számára nyilvánvaló lett, hogy Szalai Sándort nem sikerül letartóztatnia. Ennek oka abban keresendő, hogy ő is azon személyek között volt, akiket csak a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának hozzájárulásával lehetett őrizetbe venni. A feltételezések szerint a „védett” személyek nagyrészt az ötvenes évekbeli törvénysértések áldozatai közé tartoztak. Hogy listába foglalták-e a neveket, nem tudható. Mindenesetre egyelőre nem került elő ilyen irat. Elképzelhető, hogy nem is volt leírt névsor, de az is lehetséges, hogy megsemmisült vagy elkallódott (a PB legbizalmasabb határozatait sokszor csak egy példányban írták le). Egy jóval későbbi magánbeszélgetésben az akkori belügyminiszter azt mondta, hogy ő is hallott egy ilyen listáról, de soha nem látta.

Maga a megfigyelt beszélt a besúgóinak erről a listáról, amelyen az ő neve is szerepelt. Ezzel magyarázta, hogy nem fél a letartóztatástól. „Sipos” jelentése szerint Szalai 112, „Hamvas” szerint 134 személyes listát emlegetett. Szalai egy – általa soha meg nem nevezett – bennfentestől kapta azt az információt, hogy ő mindenesetre ezek közt van, mivel Rákosi idején koncepciók per áldozata volt. Csakhogy – mint akkorra már kiderült – ez a tény önmagában nem volt életbiztosítás. Ha a Politikai Bizottság (azaz Kádár) szükségesnek látta, eltekintett ettől a körülménytől, mint például a Nagy Imrével együtt elhurcolt Losonczy Géza, Donáth Ferenc, Haraszi Sándor vagy az itthon maradt Ádám György esetében. Szalai végül is más ok miatt került el az újbóli börtönt: az egykori szociáldemokrata vezető személyiségek letartóztatását 1956 után az MSZMP Politikai Bizottsága mindvégig megakadályozta, bármennyi vádat sorakoztatott is fel az államvédelem töb-

bek közt Justus Pál, Horváth Zoltán, Szalai Sándor, Révész András és mások ellen.

Visszatérve 1959 februárjára: amikor Hollós kénytelen volt beletörődni, hogy nem tudja letartóztatni a *Hungaricus*-ügyben szerinte erősen érintett szociáldemokratákat, taktikát változtatott: azt tűzte ki céljául, hogy „lejárassa és kompromittálja”, azaz besúgóknak tüntesse fel őket. A BM II/5-e alosztály által február 12-én a „Mérei–Fekete ügy befejezésével kapcsolatos intézkedésekre” előterjesztett javaslat 8. pontja így szólt: „Tervet dolgozunk ki Szalai Sándor és Justus Pál politikai lejáratására és kompromittálására. Szalai lejáratásánál Horváth Zoltánt kihallgatjuk a »Hungaricus«-ra vonatkozóan, ebből a tényből kell Horváthnak következtetni Szalai árulására. Szoc. dem. vonalon ügynöki úton Révésznek keresztül visszük be a tudatukba.”²⁶⁶

„Sipos” 1959. március 14-én írt ügynökjelentése bizonyítja, hogy a terv személyesen Hollóstól származott. A jelentés így kezdődik: „Azt az utasítást kaptam, hogy próbáljam egy-két személy előtt »gyanússá« tenni a magát hangos ellenforradalmárnak megjátszó dr. Szalai Sándort. Az utasításnak az utóbbi hat napban eleget tettem, és az a véleményem, hogy az egyik ilyen irányú beszélgetésem már tudomására is jutott dr. Szalai Sándornak.” A jelentés végére a tartótiszt ezt írta: „Dr. Szalaira vonatkozó hírek terjesztésére ügynökünk Hollós alezredes elvtárstól kapott utasítást.”²⁶⁷

Az ügynökjelentést Hollós a következőképpen véleményezte: „Harangozó elvtársnak! »Sipos« szerintem helyesen csinálta Szalai kompromittálását, meg kell vele beszélni, hogy csinálja tovább, másokkal is, szoc. dem.-ekkel, újságírókkal is beszélje meg, hogy

²⁶⁶ ÁBTL V-145288, 193. Javaslát, 1959. február 12.

²⁶⁷ ÁBTL T-9738/1, 51–52. Jelentés, 1959. március 14.

most már aktívabban terjedjen.”²⁶⁸ Ha már letartóztatni nem lehetett, a tönkretételére irányuló tevékenység intenzíven megindult, és évekig folytatódott. (Hollós, majd 1962-ben a BM-ből történt eltávolítása után utódai hosszú ideig nem hagyták abba a lejárati manővereket, ugyanakkor jelentéseket írogattak az MSZMP Politikai Bizottságához Szalai ellen). A „Vermes” fedőnevű ügynök 1959. május elején Szalaival folytatott beszélgetéséről adott jelentésének végére például a tartótiszt ezt írta: „Intézkedés: Szalai Sándor ügyében az e. alosztállyal történt közös megbeszélés alapján dolgozunk. Irányt vettünk Szalai lejárására.”²⁶⁹

Néhány nappal később, május 11-én a II/5-e alosztályon működő Zima Péter főhadnagy „Dr. Szalai Sándor lejárására, baráti körétől való elszigetelésére” ötoldalas „Intézkedési terv”-et terjesztett feljebbvalói elé.²⁷⁰ Előbb felsorolta, mi minden történt eddig Szalai lejárására (Horváth Zoltán kihallgatása, „Sipos” ilyen célú beszélgetései Hajós Klárával és Száva Istvánnal, a szociáldemokrata Révész András kijelentései „Vermes” ügynök előtt), ezután következtek furfangos javaslatok a további lejárati machinációkra.

A belügyes azt is igyekezett felmérni, hogy milyen körben terjednek majd a Szalaira vonatkozó rágalmak, sőt arra is gondja volt, hogy miképpen ellenőrizték a lejárati „intézkedések” hatását: a bevont személyek telefonjának két-két hetes lehallgatásával, továbbá a Szalainál már bevezetett 3/e rendszabállyal.

1959 második feléből nincsenek a dossziében ügynökjelentések. Október végén viszont a BM II/5-e alosztály, Virág György százados aláírásával terjedelmes – több mint húszoldalas – „Operatív terv”-et terjesztett felettesei elé (címezés nincs az iraton).²⁷¹

²⁶⁸ Uo. 50.

²⁶⁹ Uo. 112. Jelentés, 1959. május 5.

²⁷⁰ Uo. 114–118. Intézkedési terv, 1959. május 11.

²⁷¹ Uo. 131–152. Operatív terv, 1959. október 28.

Az, hogy a Szalai elleni nyomozást Virágnak adták át – aki a Mérei és társai-ügyben „dolgozó” kihallgatók közül is kitűnt durvaságával, és akiről belügyi minősítésében azt írták, hogy nagy jártasságot és érdemeket szerzett a Nagy Imre és társai, valamint a *Hungaricus*-ügyben – arra mutat, hogy komolyabban „rá akartak menni” a szociológusra. Az írásmű először csaknem 18 sűrűn gépelt oldalon felsorolta az összes olyan terhelő adatot és vádat, amelyeket az ügybuzgó százados különböző korábbi nyomozati iratokból már össze is szedett. A bűnösség bizonyítékai közül a százados mindenekelőtt az 1956-os forradalom alatti és utáni, meg az 1957-es „ellenforradalmi tevékenységre” vonatkozó korábbi tanúvallomásokból, továbbá az MTA elnökségének 1956. november 3-i jegyzőkönyvéből, valamint ügynökjelentésekből idézett. A további időszakot illetően „Sipos” jelentésein kívül elsősorban a Szalai lakásán és telefonján lehallgatott beszélgetések összesen 15 leiratát másolta be az „Operatív terv”-be. Így legalább megmaradtak ezek a dokumentumok – tudniillik ezt az iratfajtát, a helyiség-lehallgatások leirataival és a postaellenőrzés keretében készített fotókkal együtt a BM-ben rendszeres időközökben megsemmisítették (a Szalai-ügyben például 1970-ben összesen hat dossziében nyilvánvalóan több száz oldalt),²⁷² márpedig ezek érdekeseek lehettek volna az utókor számára is.

A szükséges intézkedéseket felsoroló befejező szakaszban azt olvassuk, hogy „Szalai Sándor környezetében jelenleg megbízható és megfelelő hírszerzési lehetőséggel rendelkező ügynökökkel nem rendelkezünk”.²⁷³ „Hamvas” és „Sipos” ügynököt valószínűleg azért nem használhatták, mert ezek addigra lebukhattak Szalai előtt (Sós Endre Szalai elleni utolsó jelentése 1959 márciusában, Erki Edité 1959 júniusában kelt, akkor is csak egy véletlen

²⁷² ÁBTL T-9738/2, tartalomjegyzék 42–45. sorszám.

²⁷³ ÁBTL T-9738/1, 150. Operatív terv, 1959. október 28.

találkozás folyamánként). Ezért az operatív terv az utolsó két oldalon feladatként újabb ügynökök beszervezését, továbbá a korábban működő „Sipos” és „Kántor Natasa” újbóli „felszedését” jelöli meg. Újonnan a Szalai baráti köréhez tartozó dr. Liebermann Lucy ismert pszichológust és Száva Istvánt, a *Népszava* egykori szerkesztőjét akarták beszervezni. Ezek az elképzelések valószínűleg nem váltak valóra, legalábbis nincs jele sem a megnevezett régiék, sem a beszervezni kívánt újak működésének. Viszont az 1960-as években számos más, részben már 1959 előtt is jelentő ügynökkel próbálkoztak, de ezekkel sem mentek sokra (ami igazából nem az igyekezetükön múlt). A dossziékban előforduló jelentések szerzői egy részének – „Borisz”, „Kiss Tibor”, „Kerekes”, „Kenderesi”, „Futó”, „Ács László”, „Jávor” fedőnevű ügynököknek – a kiléte megállapítható volt,²⁷⁴ más részüket még nem sikerült azonosítani (ilyen „Kovács Júlia”, „Kiss Kázmér” – akit már korábban is foglalkoztattak –, „Fenyő”, „Százados”, „Márta” és „Erős”).

E tervezetből kiviláglik, hogy a BM II/5-e alosztálya (és a Virág századosnak megbízást adó Hollós alezredes) Szalai ellen továbbra is az 1959. április 1-jén már elítélt Méreinek és társainak felrótt „bűnügyben” szerették volna folytatni a nyomozást. Mivel azonban az ezzel kapcsolatban Szalai ellen felsorakoztatott vádak már 1959 elején sem voltak elegendők letartóztatásához (mint láttuk, csak a „feljelentési kötelezettség elmulasztása” miatt adhattak neki rendőrségi figyelmeztetést), 1960 folyamán és a következő években tovább gyűjtögették róla az adatokat.

1960 végén rugaszkodtak újra neki Szalai „elintézésének”. Egy december 1-jén kelt, aláírás nélküli feljegyzésből megtudhatjuk (a rajta olvasható kézírásos rájegyzések révén), kik és hogyan

²⁷⁴ A még nem említettek közül sorrendben: Nagy Péter, Kelemen Imre, Kántás László, Kádár Iván, Juhász Péter.

ügyködtek e cél elérése érdekében. Az első oldal tetejére Galambos József ezredes, a Politikai Nyomozó Főosztály akkori vezetője ezt írta helyettesének, Németi Józsefnek: „A feljegyzést így nem lehet a Párt felé továbbítani. Keveredik a tény a feltevessel és végső soron a mostani beállítottságáról, politikai állásfoglalásáról semmi konkrét anyag nincs.”²⁷⁵ Németi rájegyzése: „Vissza Hollós e-nak.” Hollós viszont Harangozó Szilveszternek adta tovább a feladatot: „Harangozó elt. Ki kell javítani, és úgy, hogy feltétlen el kell küldeni, mert nem helyes, hogy ilyen lassan legyen ...ani [olvashatatlan szó]”.

A feljegyzés a már sokszor ismertetett párt- és rendszerellenes magatartást, kijelentéseket, Szalainak „az 1958-ban felszámolt Mérei-Fekete-féle illegális szervezkedés tagjaival” fenntartott kapcsolatait taglalja, újra felhossa a forradalom alatt az egyetemen és a Magyar Tudományos Akadémián játszott szerepét: a professzor „a rendszerellenes erők egyik vezéralakja volt. Az általa hirdetett politikai célkitűzés: a polgári demokráciához való visszatérés. Az oktatásban: az eszmei liberalizmus, a pártmentes egyetemi élet megteremtése.”²⁷⁶ E súlyos vádak mellett új elem a külföldi kapcsolatok között, hogy Szalai 1960. július 17-én egy „Miklós nevű férfi személye után érdeklődött” dr. Varannai Aurélnál. A BM megállapította, hogy az illető Káldor Miklós, az 1927 óta Angliában élő (az angol királynő által később lorddá ütött) világhírű közgazdász (egyébként Varannai sógora), aki 1960. július 24–31-ig Magyarországon tartózkodott. A szorgalmas belügyesek a II/3-as osztály nyilvántartásából (ahol Káldor Miklós mint „hírszerzőgyanús” személy szerepelt) kiírták a Káldorra vonatkozó adatokat.²⁷⁷ Azt azonban nem tudták megállapítani, hogy magyarországi látogatásakor találkozott-e Szalaival.

²⁷⁵ ÁBTL T-9738/1, 181. Feljegyzés, 1960. december 1.

²⁷⁶ Uo. 182.

²⁷⁷ Uo. 172.

A feljegyzésben azt javasolták, hogy Szalai ne kapja meg a *Tudományszervezési Tájékoztató* címmel indítandó akadémiai folyóirat főszerkesztői megbízatását. Az 1961. január 24-én kelt, javított „Feljegyzés”, amelyből kihagyták a Káldorra vonatkozó részt, az ügynökjelentések és lehallgatások alapján újabb párt- és rendszerellenes kijelentéseket is idézett. Eszerint Szalai a párt és állami vezetőket a legdrasztikusabb formában becsmérli, „a Szovjetunió és Magyarország kapcsolatát mint a szovjet imperializmus gyarmati politikájának konkrét megnyilvánulását értékeli”, lebecsüli a Szovjetunió eredményeit. Kijelentette, hogy „a békemozgalmat nem szabad támogatni, mert az nem egyéb, mint szovjet propaganda Amerika ellen, a békemozgalom a legaljasabb mozgalom a világ megfélemlítésére”, és így tovább.²⁷⁸

A dokumentumokban nincs nyoma annak, hogy ez a felterjesztés akkor elérte volna célját. Akad viszont ebből az időből olyan irat, amely mutatja, hogy a lejáratási mesterkedésekkel sem hagytak fel. „Borisz” 1961. február 24-i jelentésében²⁷⁹ az olvasható, hogy dr. Nagy Péter (azaz maga az ügynök) február 20-án beszélgetést folytatott Palotai Boris íróval, aki elmondta, hogy „Horváth Zoltán nagyon haragszik Szalai Sándorra és bizalmas környezetében azt terjeszti Szalairól, hogy nagyon kell vele vigyázni, mert a B.M. embere, s az, hogy Szalai ilyen nyíltan és útszélin uszít a népi demokrácia ellen, szintén B.M. kapcsolatával magyarázható”. „Borisz” viszont jelentésében annak a véleményének adott hangot, hogy „Horváth inkább a B.M. embere”, mint Szalai. „Horváth mozgása, ügybuzgalma nagyon hálózati jelleget mutat”. A tartótiszt, Gál Ferenc főhadnagy megjegyzése: „Szalaival és Horváthtal kapcsolatos gyanúkat fel lehetne használni lejáratásukra” (úgy látszik, a Szalai-ügyben Gál akkor még új fiú

volt). A főhadnagy „Boriszt” arra utasította, hogy „Szalai esetében hajtsa végre a korábbi utasítást”. Felettese, Sándor György százados pedig megerősítette: „Szalai lejáratására feltétlen lépéseket kell tenni, ez most már ismételt jelzés. Ha Borisszal konzultáljuk, hogy hol lehet erről véleményt kérni, de alaposan ki kell dolgozni. Ennek következménye lehet az is, hogy Szalai is és Horváth is gyanúba keveredik, ami bomlást idézhet elő.” Horváth idézett véleménye mutatja, hogy a Szalai kompromittálására tett erőfeszítések akkorra már eredménnyel jártak.

A januári feljegyzést 1961. április elejére sikerült átdolgozni. Az ekkor már nyolc oldalra rúgó fogalmazvány lényegében – helyenként szó szerint – megismétli a korábban írottakat, de sokkal bővebben idéz Szalaitól ügynökjelentésekből és lehallgatásokból kimazsolázott, túlnyomórészt 1958-ban és 1959-ben elhangzott „ellenséges kijelentéseket” (csak egy származott 1960-ból).²⁸⁰ Az utolsó bekezdést – „A fentiek alapján javasoljuk Szalai Sándort akadémiai levelező tagságától megfosztani és a Magyar Tudományos Akadémia és Intézeteinél állás és tisztségviseléstől eltiltani” – a dossziében fennmaradt másolati példányon tintával kihúzták.

Hollós április 20-i kísérőlevelében, amellyel az átdolgozott feljegyzést Rajnai Sándor ezredeshez, a BM Politikai Nyomozó Főosztálya akkori helyettes vezetőjéhez felterjesztette, azt javasolta, hogy az anyagot Szirmai Istvánnak küldjék el, azzal, hogy ő meg Orbán Lászlónak adja át.²⁸¹ (Az iraton egyébként Harangozó április 29-én kelt, a dossziéba bekötéssel nagyrészt olvashatatlanná tett saját kezű rájegyzése és Virág neve is olvasható.)

²⁷⁸ Uo. 184–185. Feljegyzés, 1961. január 24.

²⁷⁹ Uo. 197. Jelentés, 1961. február 24.

²⁸⁰ Uo. 200–207. Feljegyzés, 1961. április. 5.

²⁸¹ Uo. 214. Hollós Ervin levele Rajnai Sándornak, 1961. április 20. Szirmai István (1906–1969) ez időben az MSZMP KB titkára, akire a tudományos és kulturális élet felügyeletét bízta. Orbán László (1912–1978) akkor az MSZMP KB tudományos és kulturális osztályának vezetője.

Május 23-án Hollós ebben az ügyben immár Sándor György századosnak adott utasítást, amelyet érdemesnek látszik teljes terjedelmében idézni, mert szemléletesen világítja meg a belügyi tevékenység pártirányításának mechanizmusát és Hollós szívósságát Szalai üldözésében. A szöveg így szól: „Orbán és Szerényi elvtársakkal történt megállapodás értelmében, Rajnai elvtárs utasítása szerint Szalai Sándorról fél éven belül egy olyan feljegyzést kell készíteni, amit a Belügyminisztérium a Magyar Tudományos Akadémiához eljuttat, s amiben felvetjük Szalai ellenséges magatartását – figyelembe véve a sajtóban vele kapcsolatos ismert vitát.²⁸² Annak a jelentésnek, amit félév múlva az Akadémia számára készítünk el, tartalmaznia kell nemcsak múltbeli magatartását, hanem azt is, amit most csinál és amit az elkövetkezendő hónapokban csinálni fog. Ezért vele a közeljövőben aktívan kell foglalkozni, hogy a jelentés megfelelően tartalmas legyen és alkalmas arra, hogy a Belügyminisztérium az Akadémiának el tudja küldeni. Gondoskodj arról, hogy Szalai feldolgozása megkezdődjön, s 5 hónap múlva készítsék el a jelentést.”²⁸³ (Abból, hogy a II/5 osztály, illetve Hollós Ervin most már nem az MSZMP legfelső vezetéséhez küldözgette Szalai elleni jelentéseit, hanem a párthierarchiában alacsonyabb helyet elfoglaló Szirmai-hoz, Orbán Lászlóhoz, Szerényihez, sőt már csak a Magyar Tudományos Akadémiához, arra lehet következtetni, hogy a Politikai Bizottság nem akart többé a Szalai-üggyel foglalkozni.)

A „feldolgozás” keretében 1961 folyamán további – a BM Szalaival kapcsolatos céljai szempontjából egyébként alig használ-

ható – ügynökjelentéseket gyűjtöttek be. A lakáslehallgatáshoz is nagy reményeket fűztek. Sándor százados egy cédulán arra bízta Virág századost, hogy „hallgassuk rendszeresen a 3/e-t, nagy lendülettel kell az ügynöki feldolgozást csinálni”.²⁸⁴ Július 26-án Hollós megnyugtatta felettesét, Németi Józsefet, hogy tovább folyik az operatív feldolgozás, s megküldi neki a Szalai elleni feljegyzés szövegét, azzal, hogy „ezt küldtük meg korábban a párt illetékes szerveinek tájékoztatásul”.²⁸⁵ Augusztus 1-jei állásfoglalásában Hollós és Sándor ellenzi, hogy Szalai turistaútlevelet kapjon Olaszországba (nem tudom, sikerült-e megakadályozniuk utazását).

Végül a féléves „munka” eredményeképpen Hollós 1961. december 12-én felterjesztette Rajnai ezredeshez a „dr. Szalay Sándorról készült” összefoglalót, amelynek végén a következőket javasolta: „a./ Dr. Szalay Sándort hívjuk be és huzamosabb idő óta kifejtett ellenséges propaganda terjesztéséért részesítsük figyelmeztetésben. b./ A figyelmeztetés után anyagát küldjük át a Központi Bizottság Tudományos Kulturális Osztályára azzal a javaslattal, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelezői tagságától, valamint az Akadémiánál és Intézeteinél állás és tisztség viselésétől tiltsák el.”²⁸⁶

Maga az ötoldalas összefoglaló a már korábban leírt vádak ismételtetése, lényegében változatlan megfogalmazásban, hozzátéve a jelentésekben és a lehallgatási jegyzőkönyvekben előforduló néhány újabb „ellenséges vélemény-nyilvánítást”.²⁸⁷ Valójában ezután sem történt semmi; az említett kísérőlevél tetejére valaki tintával odaírta, hogy „vissza”.

²⁸² Szerényi Sándor (1905–2007) ez időben Orbán László helyettese. A vita: a közismerten dogmatikus Fukász György a *Népszabadság*ban durva támadást intézett Szalai ellen, amire Szalai az *Élet és Irodalom* 1961. évi 15. és 17. számában válaszolt. A vita akkoriban értelmiségi körökben élénk eszmecsere tárgya volt.

²⁸³ ÁBTTL T-9738/1, 274. Aláírás nélküli levél „Sándor [György] elvtársához”. 1961. május 23.

²⁸⁴ Uo. a 262. és 263. oldal közé bekötött számozatlan lap.

²⁸⁵ Uo. 251. Hollós Ervin levele Németi Józsefnek, 1961. július 26.

²⁸⁶ Uo. 290. Hollós Ervin levele Rajnai Sándornak, 1961. december 12.

²⁸⁷ Uo. 291–295. Feljegyzés, 1961. november 2.

Hollóst 1962 nyarán több más belügyes tiszttel együtt eltávolították a BM-ből, az adott időpontban még a pártvezetés számára is túlzott „balossága” miatt (a volt ávósok többségénél a régebbi koncepciós perekben való részvétel volt az indok). Hollós azonban nem maradt fontos pártmegbízatás nélkül: az Oktatásiügyi Minisztérium marxista-leninista oktatási főosztályának élére nevezték ki.

A tudós kicsúszik a III/III. markából

Az osztály új vezetője, Harangozó Szilveszter igyekezett véghezvinni a befejezetlen művet. Szalai ellen 1962. szeptember 18-án újabb – feltehetően még Hollós által megfogalmazott – jelentést terjesztett fel (ennek első, augusztus 27-re keltezett fogalmazványát nyilván nem küldték el, ugyanis első példánya fekszik a dossziében).²⁸⁸ 1963-ban és – ugyan lankadó szorgalommal – még a következő években is gyűjtöttek Szalairól ügynökjelentéseket, lehallgatták lakását, ellenőrizték telefonját és postáját, jóllehet a szociológus akkor már olyan tudományos programban vett részt (nemzetközi összehasonlító időmérleg-kutatás), amelynek révén többször kiutazhatott nyugat-európai országokba, kapott külföldre más tudományos meghívásokat is, sőt 1964 szeptemberétől Ford-ösztöndíjjal több mint fél évet az Egyesült Államokban töltött. Egyébként már 1963 végén – volt egyetemi tanítványa és tanársegédje, Harsányi János meghívására – járt az USA-ban, ahol a Yale egyetemen egy nemzetközi szociológiai konferencián tartott előadást (erről ügynökjelentés is beszámolt).²⁸⁹

1964 októberében a BM ekkor már III/III/4-re átnevezett osztályán úgy döntöttek, hogy Szalait továbbra is meghagyják az „antidemokratikus elemek” alapnyilvántartásában.²⁹⁰

A gyanús magyar állampolgár, mihelyt kitette a lábát az országból, a III. Főcsoportfőnökség más részlegeinek, a III/II. (kémelhárítás) vagy a III/I. (hírszerzés) fennhatósága alá tartozott. Ezért a III/III. Csoportfőnökség, amelynek illetékes osztálya,

²⁸⁸ Uo. 296–301. Jelentés, 1962. szeptember 18.

²⁸⁹ Uo. 319. „Kenderesi” jelentése, 1964. jan. 17.

²⁹⁰ ÁBTL T-9738/2, 17–18. Jelentés, 1964. október 14. A III/III-4 osztály vezetője ekkor már Harangozó Szilveszter őrnagy volt.

illetve alosztálya továbbra sem akart leszállni Szalairól, kénytelen volt a „testvér” csoportfőnökségektől segítséget kérni. A Ford-ösztöndíj idején a III/III/4 osztálynak be kellett érnie egy tájékoztató jelentéssel, amelyet kérésére a III/I Csoportfőnökség küldött át a szociológus amerikai előadásairól.²⁹¹ A különböző csoportfőnökségek együttműködését mutatja egy másik irat is, amelyben 1965. június 7-én a III/II-2-a alosztály kéri a III/III/1 osztály vezetőjét, hogy küldje át Szalai Sándornak az USA-ból írott leveleit, amelyeket a nevezett osztály korábban a III/II/6-b alosztálytól kapott meg.²⁹² Ugyanez a 2-a alosztály küldött tájékoztatást 1965. június 15-én általuk „feldolgozás alatt tartott amerikai hírszerzők” és Szalai Sándor kapcsolatairól.²⁹³

A postaellenőrzés alapján felsorolták, kiknek írt levelet Ford-ösztöndíja idején Szalai az USA-ból. Köztük volt Szabolcsi Bence zenetudós, Rényi Alfréd akadémikus (matematikus), Schmörgéza Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (titkárságvezető), dr. Beér János egyetemi tanár (jogász), Ferge Sándorné Központi Statisztikai Hivatal (KSH), Cseh-Szombathy László (KSH), dr. Szabadi Egon KSH elnökhelyettes, Boldizsár Iván író. „Szabolcsi Bencéhez írott leveléből kitűnik, hogy Kodály Zoltán amerikai meghívását Szalai intézte el Stanley Gordonnál (a Ford Alapítvány) egyik vezető tisztviselőjénél.”²⁹⁴

Miután a Ford-ösztöndíj leteltével Szalai hazaérkezett, a III/III. újra foglalkozni kezdett vele. Augusztusban a III/III-4-a alosztályon működő Csanády Endre százados (ebben az időben ő volt a „referens”) ellenőrzési tervet készített „Dr. Szalay Sándor »F« dossziés személyre” vonatkozólag. Ez magában foglalta az összes postai küldemények ellenőrzését, a telefonlehallgatást

²⁹¹ Uo. 25. Szolgálati jegy, 1965. január 18.; uo. 26. Tájékoztató jelentés, 1965. január 18.

²⁹² Uo. 28. Szolgálati jegy, 1965. június 7.

²⁹³ Uo. 29–30. BM III/III-4 Osztály Vezetőjének! 1965. június 15.

²⁹⁴ Uo. 75. [Kézírtas összefoglaló jelentés Szalai viselt dolgairól], d. n. [1966.május 20.?

Belügyminisztérium
I/5-C. alosztálya

AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK
TÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRÁBAN ŐRZÖTT
eredeti iratról készült anonimizált másolat.

„Szigorúan titkos!”

adja: Sipos

Kette: Szankó András

Idő: 1959. március 14.

Címzett: Dr. Szalai Sándorral

Jelentés
Budapest, 1959. március 20.

„Sipos” jelentés:

„Azt az utasítást kaptam, hogy próbáljam egy-két személy élettegyenés”-sá tenni a magát hangos ellenforradalmárnak megjószo Dr. Szalai Sándort. Az utasításnak az utóbbi hat nappal elegendő tettem és az a véleményem, hogy az egyik ilyen irányú beszélgetésem már tudomására is jutott Dr. Szalai Sándornak.

Néhány nap előtt véletlenül találkoztam Jós Kázmér nevelővel, akivel együtt elmentem a „Rózsadomb” csempézésére.

Megkérdeztem a nőtől, hogy nem találja-e „gyanús”-nak Szalai életkörülményeit? Mit gondol: miért nem indult Szalai ellen bünvádi eljárás az 1956-os dolgok miatt? Miért maradt meg – az egyetemi elbocsátása után is – a régi, nagy tanári fizetésre? Miért maradhatott akadémikus? Miért kapott rádió-előadásokat? Miért merészel utat-utálen ellenforradalmi kijelentéseket tenni?

Hajós Klári – aki egyébként elég értelmes, de nem különösebben jószívű nő – nyomban megjegyezte: „Ertem, mire gondolt én is gondoltam már erre. Nekem is furcsának tűnt fel sokszor Sanyi élete... Mivel azonban Sanyi valóban utálja a mai rendszert és rendkívül nagy álmokat hoz a „Fehér Segély”-nek, amelynek érdekében sokszor minden holmiját zálogba teszi, csak arról lehet szó, hogy Sanyi két-félre dolgozik, szíve szerint az ellenforradalmárokat támogatja, de kényszerből az Államvédelmi Hatóságnak is végez munkát, hogy le ne csekkják”.

ABTL 3.2.2. T-9738/1

10/288

és a 3/e rendszabály bevezetésének előkészítését, Szalai ellenőrzésének beépítését a „Kenderesi” fedőnevű ügynök feladattervébe, továbbá a III/II-2-a alosztállyal való kooperálást.²⁹⁵ A lakáslehallgatás bevezetésére 1966. január elején kért engedélyt a III/III-4-a alosztály.²⁹⁶ Az indoklás szerint Szalait 1960-ban „emelték ki” a „veszélyes kategóriába”, azóta ellenőrzés alatt áll, amelynek során megállapították róla, hogy kapcsolatot tart fenn hírszerzőgyanús külföldiekkel, továbbá „az alosztályunkon feldolgozás alatt álló „Olasz” [Vásárhelyi Miklós], „Gazda” [?], „Tanár” [Litván György], „Pszichológus” [Mérei Ferenc] és „Színes” [Horváth Zoltán?] fn. célszemélyekkel”, lakásán mindenféle összejövetelt tart, de „jelenlegi hálózati lehetőségünk nem ad alkalmat ezen találkozók ellenőrzésére”.

Az akciót két lépcsőben tervezték végrehajtani. Az elsőben „a célszemély telefonját elrontjuk és a hiba bejelentése után postás fedéssel a szükséges vezeték beépítjük”. A második lépést január közepén tervezték megvalósítani, erre január 10-i kelettel külön részletes ütemtervet terjesztettek elő,²⁹⁷ amelyben nagy helyet foglalt el az emelet többi lakójának eltávolítása (szaknyelven: „kivonása”). Végül különböző bonyodalmak miatt csak harmadszori nekirugaszkodásra, március 17-én sikerült – több mint egy tucat belüleges közreműködésével – beépíteni a lehallgatóberendezést.²⁹⁸ 1966 februárjában és márciusában két újabb javaslat, illetve feljegyzés is készült Szalai ellen, amelyet kül-

²⁹⁵ Uo. 27. Ellenőrzési terv, 1965. augusztus 22.

²⁹⁶ Uo. 31–33. Javaslat, 1966. január 7. Nyilvánvalóan a közbeeső időben is volt lakáslehallgatás, hiszen az államvédelmisek idéztek is ilyen úton szerzett értesüléseket. De időnként kiszertelték, majd újra beépítették a berendezést, csak hogy az erre vonatkozó iratok hiányosan maradtak fenn.

²⁹⁷ Uo. 37. Az emelet vázlatos alaprajza; 47–49. Akcióterv, 1966. január 10.

²⁹⁸ Uo. 80. sz. borítékban, 80/17–18. Jelentés, 1966. március 18. Lásd erről: Litván Györgyné: Szalai Sándor lehallgatása. *Interpress Magazin* IPM VIII. évf. 8. sz. (2009. augusztus), 80.

dőként csak „Belügyminisztérium” megjelöléssel a pártközpont-hoz vagy közvetlenül a MTA-hoz juttattak el, a hangsúly mindenestre akadémiai tevékenységén volt, s a javaslat ismét az, hogy szorítsák őt ki „a Magyar Tudományos Akadémia területéről”.²⁹⁹

Csak hogy nem sokkal ez után a III/III. Csoportfőnökséghez rossz hír érkezett: a BM hírszerzés (III/I.) csoportfőnöke, Komornik Vilmos ezredes március végén saját kezű feljegyzésben arról tájékoztatta kollégáit, hogy Szalai Sándort hazai szervek az ENSZ-nél betöltendő állásra jelölték, holott rendkívül sok van a rovásán (a Ford-ösztöndíj idején, 1965-ben egy amerikai egyetemen tartott előadásában becsmérelte a Szovjetunióban uralkodó állapotokat, kifejtette, hogy Magyarországon nincsenek biztosítva a tudományos kutatás feltételei és így tovább).³⁰⁰

Áprilisban Csanády százados ezért újabb összeállítást gyártott Szalai igen gyanús külföldi kapcsolatairól, és javasolta, hogy ezek alapján készítsenek kivonatot, „melyet javaslok a párt felé tájékoztatás céljából megküldeni”. Ez meg is történt április végén, majd májusban újabb „összefoglalás” készült a professzor bűneiről.³⁰¹ Ennek ellenére május vége felé a III/II. Csoportfőnökség egy beosztottja arról értesítette a Szalaival foglalkozó III/III-4-a alosztályt, hogy bár a pártközpont tudományos osztálya elutasította a szociológus kiküldetését, a Tudományos Akadémia főtítkárára „az adott körülmények között egyetért” a kiküldetéssel, és a Művelődésügyi Minisztérium is nélkülözni tudja Szalait.³⁰² Ennek a hírnak hatására a „belső reakciót elhárító” államvédelmisek a Politikai Bizottság informálása érdekében újabb feljegyzést írtak, amelyben újra leszögezték: a már többször jelzett ellenséges

²⁹⁹ ÁBTL T-9738/2, 42–43. Javaslat, 1966. február 25.; 44–45. Feljegyzés, 1966. március 14.

³⁰⁰ Uo. 62. Tájékoztató jelentés, 1966. március 22.

³⁰¹ Uo. 55–60. Feljegyzés, 1966. április 7. és április 25.; uo. 66–70. Összefoglaló, 1966. május 24.

³⁰² Uo. 76. Feljegyzés, 1966. május 26.

magatartás miatt „Szalai kinevezésével továbbra sem értenek egyet. „Javasoljuk, hogy Szalai Sándor tevékenységéről a Politikai Bizottság tájékoztatójában jelentessünk meg egy összefoglaló értékelést.”³⁰³ Nyilván ennek részlete lehetett az a két gépelt oldalnyi szöveg „Dr. Szalai Sándor egyetemi tanárról” (egy itt csak töredékesen megtalálható irat 6. és 7. oldala), amely ebben a dossziében Benkei András belügyminiszter (gépelt) aláírásával olvasható, és amelynek jobb felső sarkára azt is rágépelték: „Kádár, Biszku, Komócsin és Korom elvtársak részére!” Az iraton a következő rájegyzések találhatók (általam nem azonosított kézírással): „Eperjesi elvtárs. 66 júl. 16” (Eperjesi László volt akkor a III/III-as csoportfőnök); legfelül (valószínűleg Benkei kézírásával): „Vissza Rácz elvtársnak.” „Márkus [?] elvt! Ezt kivenni! Külön kérem nekem hozza be. Benkei” A bal oldali margón: „Gál e. Eperjesi VII. 18.”³⁰⁴ Ezek szerint ezt az összeállítást akkor mégsem vitték a PB elé. A már sokszor megismételt vádak mellett itt egyébként egy újabb megállapítás is olvasható: „Dr. Szalai Sándor magatartásában és taktikájában – az utóbbi időben – simulékonyság, az árnyaltabb formában jelentkező ellenséges magatartás tapasztalható”.

Az ENSZ-állás ügye úgy került napirendre, hogy Szalai Sándor a nemzetközi időmérleg-kutatásokban való részvétele, eredményes szervező- és kezdeményezőszerepe révén, később pedig a Ford-ösztöndíj idején az Egyesült Államokban tartott előadásai és kutatásai révén olyan szerteágazó nemzetközi tudományos kapcsolatokra és tekintélyre tett szert, hogy 1966 elején felajánlottak neki egy aligazgatói posztot a UNITAR-ban (United Nations Institute for Training and Research, az ENSZ Továbbképzési és Kutatási Intézete). Az állás elfogadásához a megfelelő magyar

³⁰³ Uo. 77. Feljegyzés, 1966. május 26.

³⁰⁴ Uo. 85–86. Az irat címe és dátuma az ide befűzött 6. és 7. oldalból nem állapítható meg.

kormányzervek engedélyére volt szükség. Ekkor indult meg a több hónapig tartó hercehurca, amelynek során szinte mindegyik szereplő – de főként a BM – teljes erővel a kiküldetés megakadályozásán dolgozott. Mindez persze a színpalak mögött, szigorúan titkos iratok szerkesztésével és küldözgetésével folyt, s csak sok évtized múltán, levéltári kutatás révén lett megismerhető. Akkoriban még a politikai rendőrség számára is voltak az ügyben érthetetlen mozzanatok. A végeredményre – Szalai kiutazásának engedélyezésére – egy sokkal későbbi, 1974-es (más kérdéssel kapcsolatban szerkesztett) belügyi dokumentum ad magyarázatot.

A III/II. Csoportfőnökségen készült dokumentum (összefoglaló jelentés) a következőképpen ismerteti a nyolc évvel korábbi eseményeket: a Külügyminisztérium az ENSZ kikérőlevele alapján 1966 januárjában kezdett foglalkozni az ügygel. Ez után áprilisban és májusban minden illetékes fórum (az MSZMP Központi Bizottságának Tudományos és Közoktatási Osztálya, a Művelődésügyi Minisztérium és a Külügyminisztérium) erélyesen *ellenezte* Szalai kiküldetését. (A saját szerepükről, azaz a BM ugyancsak kitartóan nemleges állásfoglalásáról itt nem írtak.)³⁰⁵ És miután az összefoglaló szerint a Külügyminisztérium 1966. július 22-én *nem* javasolta az ENSZ-állás elfogadását, július 26-án a BM miniszterhelyettesi értekezlete „saját kezdeményezésére úgy döntött, hogy engedélyezi Szalai részére az ENSZ állás elfoglalását”.³⁰⁶

Valójában azonban a miniszterhelyettesi értekezlet nem a saját kezdeményezésére döntött így. A fenti összeállítás szerzői vagy nem tudták vagy nem akarták itt leírni, hogy ez ténylegesen a Politikai Bizottság döntése volt. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1966. július 26-i ülésén a napirend 5. pontjában szerepelt a „Külügyi Oszt[ály] javaslata.” Az erről hozott határozat így szól:

³⁰⁵ Lásd feljebb a 69. és 70. lábjegyzetet.

³⁰⁶ ÁBT L-9738/5, 205–206. Az 1974. szeptember 20-i jelentés 2. sz. melléklete.

„A Politikai Bizottság egyetért azzal, hogy Szalai Sándor professzor elfogadja az ENSz New Yorkban működő Továbbképzési és Kutató Központjában részére felajánlott aligazgatói állást.”³⁰⁷ [kiemelés tőlem – G.É.] A vicc csak az, hogy az MSZMP KB Külügyi Osztályának és a Külügyminisztériumnak (168/PJ/1966. számú, az MSZMP KB titkárságához címzett, Gyenes András osztályvezető és Péter János külügyminiszter által aláírt) a jegyzőkönyvhöz csatolt mellékletek között szereplő július 23-i közös javaslata az volt: „javaslom, hogy Szalai professzor adjon *elutasító* választ a nemzetközi szervezetnek.”³⁰⁸ (kiemelés tőlem – G.É.)

Vagyis az összes negatív vélemény ellenére az utolsó pillanatban a legfelső fórum, a Politikai Bizottság döntött az engedélyezés mellett. Márpedig a Politikai Bizottság döntése akkor (és még sokáig) egyenlő volt Kádár János döntésével (ezt számos dokumentum és történeti feldolgozás támasztja alá). Mint erről már szó volt, a letartóztatástól 1958-ban és 1959-ben is minden jel szerint a Politikai Bizottság (azaz szintén Kádár) mentette meg a szociológust.

A BM-nek tehát nem sikerült megakadályoznia Szalai kiküldetését. (Amikor azután 1967-ben az UNITAR az eredetileg egy évre szóló szerződés meghosszabbítását kérte, a magyar illetékesek az államvédelem elutasítási javaslata³⁰⁹ ellenére ehhez is megadták a hozzájárulást.) A politikai rendőrségnek bele kellett törődnie abba, hogy felsőbb utasításra megszüntesse a „figyelőztetést stb. korlátoztatást”,³¹⁰ lezárja a figyelődossziét, és rövid összefoglalással átadja az ügyet a III/I. Csoportfőnökségnek. Csanády Endre százados le is zárta a dossziét, 45-ös sorszámmal

és 88-as oldalszámmal.³¹¹ Az utasítás értelmében a lakáslehallgató-berendezést is ki kellett szerelni. Mint az erre készített akcióterv végén olvasható, „1966. október 28-án reggel 9⁵⁰-től 10³⁷ percig az »Akadémikus« fedőnevű cellakásból a 3/e rendszabály kiszerelése megtörtént”.³¹²

Az eredeti elképzelés ellenére azonban a III/I. Csoportfőnökség nem vette át Szalai figyelődossziéját, arra hivatkozva, hogy ők nyilvántartásukban nem helyezhetnek el ilyen jellegű dossziét; rakják azt le a III/2 osztály irattárába.³¹³

A III/III. Csoportfőnökség az „F” dosszié 1966. október 11-i (első) lezárása ellenére 1967–1969-ben is gyűjtött jelentéseket Szalairól. Csanády nem nyughatott: anyagokat kért az ebben az időben a professzor külföldi tartózkodása folytán illetékesé vált III/I Csoportfőnökségtől. „III/I. Csoportfőnökséggel koordinálunk Szalai magatartásának ellenőrzésében. Az eddig keletkezett anyagairól kaptunk tájékoztató jelentést” – írta 1968 áprilisában a százados.³¹⁴

Azt is meg kellett érniük, hogy 1969 novemberében Friss István akadémikus és Háy László akadémiai levelező tag (mindketten megbízható, vezető pártemberek) az MTA rendes tagjának ajánlják az eddig levelező tag Szalait, akit 1970 elején a közgyűlés meg is választott. A III/III-4 osztály (vezetője ekkor Gál Ferenc őrnagy) még 1970 márciusában is úgy döntött, hogy „jelenlegi ismereteink alapján az F dossziét fenn kell tartani” és „a dosszié megszüntetése ügyére végleges hazatérése után 1 évvel – szoros

³¹¹ Uo. 89. Zárólap, 1966. október 11.

³¹² Uo. 80/19, 22–24. (külön borítékban). Akcióterv, 1966. október 20. Ezeket az utasításokat a belügyes felettes szervek valószínűleg nem saját kezdeményezésükre, hanem felső pártszervek utasítására adták ki.

³¹³ ÁBTL T – 9738/2, 91. a III/I csoportfőnökség átirata, 1966. december 7.

³¹⁴ Uo. 95–96. Feljegyzés, 1967. július 11.; 100–103. 1967. július 27.; 104. Szolgálati jegy, 1968. április. 17.; 112–113. Jelentés, 1968. október 14., október 26.; 114. Jelentés, 1969. december 18.

³⁰⁷ MOL, M – KS – 288f – 5/401. ő. e. 10. A PB 1966. július 26-i ülésének jegyzőkönyve.

³⁰⁸ Uo. 72. Az adatokért Gecsényi Lajosnak tartozom köszönettel.

³⁰⁹ Uo. 100–103. Feljegyzés, 1967. július 27.

³¹⁰ ÁBTL T-9738/1. A 84. és 85. oldal közé befűzött számozatlan cédula, Benkei kézírásával. 1966. szeptember 15.

ellenőrzése megszervezése után – térjünk vissza”.³¹⁵ A T – 9738/2. dossziét 1972. december 11-én a III/III. Csoportfőnökség illetékese másodszor is lezárta (71-es sorszámmal, 141-es oldalszámmal).³¹⁶

Az államvédelem tehát nem tudta megvalósítani Szalaival kapcsolatos fő célját: a szociológus bebörtönzését. Emiatti bosszúja azonban sikerrel járt: elérte, hogy ügynök hírébe kerüljön. Annak idején nagyon sokan – ismerősei és barátai is – elhitték (elhittük), hogy a BM beszervezte, holott egész bizonyosan sem akkor, sem később nem lett rendőrségi ügynök. A lejáratással viszont mégis nagy kárt tudtak okozni: elidegenítették tőle még közeli barátait is, bizalmatlanságot keltettek iránta a szélesebb rendszerellenes értelmiségi körökben, holott Szalai Sándor az ötvenhatos forradalom és a rákövetkező megtorlás idején is kifo-gástalanul, megtörhetetlenül viselkedett, segítőkész volt nemcsak a barátok, hanem ismeretlenek irányában is. Az államvédelem által erősen nehezményezett vélemény-nyilvánításaiban okosan és frappánsan fogalmazta meg és elemezte a gyűlölt és megve-tett diktatúra lényegét, és nézeteit nem félt bátran – sőt sokszor az eszelősségig menő vakmerőséggel – nyilvánosan is hirdetni. Ez utóbbi tulajdonsága bizonyára megkönnyítette a belügyesek dolgát a lejáratás tekintetében, hiszen az emberek csak találgat-hatták, miért is nem lett ebből „semmi baja”.

Közeli barátai bizalmának elvesztéséért bizonyára nem kárpó-tolta az, hogy a későbbi években a „szelídülő” rezsimmel nem állt annyira hadilábon, mint a kezdeti időkben, folytathatta tudomá-nyos és kutatósszervező munkáját, de – mint későbbi forrásokból is kiderül – akkor sem adta fel elvi álláspontját.

Egy kis kitérő: hogyan hasznosította az ügynököket Szalai ellen a III/III.

A belső reakciót elhárító államvédelmi szerv, mint az eddigiek-ből is látható, Szalai Sándor elleni operatív munkájában – aho-gyan mások elleni nyomozásaiban is – a technikai eszközök (pos-taellenőrzés, telefon- és helyiséglehallgatás) mellett elsősorban a hálózat, azaz különféle besorolású és elnevezésű ügynökök szolgálatait vette igénybe. Nem véletlenül nevezték belső körök-ben ezt az osztályt hálózati osztálynak is. Ezt nem árt leszögezni, hiszen számosan érvelnek azzal, hogy az ügynökök jelentéseik-ben sok esetben senkinek sem ártottak, használhatatlan szövege-ket írtak. Ez az állítás olykor igaznak is bizonyulhat, mint ezt az utóbbi időkben nyilvánosságra került ügynökjelentések néme-lyikéből kiderül. De annak idején egyetlen ügynök sem tudhatta, hogy az általa leírtakat hogyan használja fel a „szerv”, nem tud-hatta, mivel árt a megfigyelteknek.

A Szalaira állított ügynökök közt is akadt, akinek jelentéseit – esetleg szándékuktól függetlenül – alig vagy egyáltalán nem tudta hasznosítani az államvédelem, ha viszont „jól” választották ki a hálózati embert, akkor döntő segítséget jelentett számukra. Ilyen ügynök volt Sós Endre és különösen Erki Edit. Ők nemcsak a professzor rendszerellenes kijelentéseiről és kapcsolatairól szál-lítottak bőséges információkat, hanem nélkülözhetetlen szerepet játszottak „lejáratásában”, azaz besúgó hírébe való keverésében is.

Mindamellet e jelentések, jóllehet a maguk idejében óriási károkat okoztak áldozataiknak, most, utólag tekintve – eredeti rendeltetésüktől függetlenül – hasznosak is lehetnek a történet-kutatás számára. Bármily viszolyogtatóak is ezek a dokumentu-mok (a megfigyelendő emberek bizalmával történt álnok visz-

³¹⁵ ÁBTTL T-9738/2, 126–128. Javaslat, 1970. február 25.

³¹⁶ Uo. Tartalomjegyzék, 71.

szaeelés termékei), számos olyan mozzanatot örökítettek meg, amelyekről máshonnan nem szerezhettünk volna tudomást – persze, annak idején nem a történetírás szolgálata volt a céljuk. Az ügynökjelentések sok tekintetben pótolhatatlan forrást jelentenek a „célszemélyek” tevékenységének, nézeteinek, kapcsolatainak megismerése szempontjából. Hasznosak abban a tekintetben is, hogy elemzésükkel mélyebb betekintést nyerhetünk az államvédelmi szervek módszereibe, működésük számos aspektusába. Nem utolsósorban pedig egyéni és társadalomlélektani következtetéseket tesznek lehetővé az ügynökök személyisége, indítékai és „eredményessége” vonatkozásában. Az sem változtat ezen, hogy – mint minden történeti forrást – természetesen ezeket az iratokat is alapos forráskritikával kell kezelni.

A Szalairól jelentő ügynökök tarka társaságából kétségtől „Sipos” és „Hamvas Judit” volt a legfontosabb.

„Sipos”, azaz Sós Endre eredetileg újságíró volt, a *Népszavába* is írt, és feltehetően akkor már hosszabb ideje a Szalaival rendszeresen összejáró tágabb baráti társasághoz tartozott. A Szalai-ról készült belügyi dossziében 1957 áprilisából található tőle az első két jelentés. Ekkor még a II/3-e (akkor: a háború előtti és utáni „más pártokkal” foglalkozó) alosztálynak dolgozott, az iratokból nem derül ki, mettől meddig; mindenesetre itt Szalainak főleg a forradalom alatti ténykedéseiről volt szó. Az első jelentésben³¹⁷ Szalai élettörténetének rövid, rosszindulatú ismertetése után aktuális nézeteiről azt írja, hogy „társaságában változatlanul sötéten reakciós. Kijelentette előttünk, hogy ez »rohadó rendszer« és »Nagy Imréeket igazolja a történelem«. Nézete szerint Magyarországon »tisztá forradalom« volt”. „Sipos” úgy látja, hogy Szalai „bár adta a baloldalt, sohasem volt más, mint a nyugati kultúra megszállottja, aki lenézte, megvetette, alacsonyabb rendűnek tekintette a Szovjetuniót”.

³¹⁷ ÁBTL T-9738/1, 12–13. Jelentés, 1957. április 6.

Ennek az évnek a vége felé, mint már láttuk, az államvédelem a *Hungaricus*-ügysző akarta kapcsolni Szalait. „Sipos”-t ettől kezdve a II/5-e (a revizionisták, más megnevezéssel a nacionalisták, nemzeti kommunisták elleni) alosztály is foglalkoztatta. Tartótisztje itt Harangozó Szilveszter százados, alosztályvezető lett. „Sipos” 1957. december 20-i jelentésében beszámolt Szalai nála tett látogatásáról és élesen rendszerellenes nézeteiről. Szalai Sándor „kifejtette, hogy Kádár nagyobb véreb, mint Rákosi volt. [...] Kádár amnesztiát ígért mindenkinek és azután hazugul megszegte a szavát. [...] Kádárt semmiképpen nem szabad szolgálni [...] Egész este szidta a pártot, Kádár elvtársat, a »bolsikat«. Dühösen reakciós ember. De nem árult el olyasmit, mintha valamilyen konkrét akcióban venne részt.”³¹⁸

Az államvédelemnek „Sipos” ügynöktevékenységéhez fűzött várakozásai azonban végül nem teljesültek, mert Sós Endre valódi énje hamar lelepleződött Szalai előtt. Ez magukból az ügynökjelentésekből is kiderül. „Sipos” például már 1957 decemberében idézte Szalainak azt a kijelentését, hogy „bűnös még az is, aki, mint te, elősegíted külföldön annak hírét, hogy Magyarországon vallásszabadság van. Ez hazugság. Sem Grósznek, sem Ordasnak [helyesen: Ordass] nincs véleménynyilvánítási szabadsága. Még a rabbik sem beszélhetnek szabadon. Terrorral kényszerítik a papokat a rendszer támogatására.”³¹⁹

Valószínűleg ekkor már ritkultak a társasági együttlétek is. 1958. március 6-i jelentésében azonban Sós Endre beszámol egy incidensről, amely néhány nappal azelőtt a lakásán, egy esti összejövetelen történt, ahol több más vendéggel együtt Szalai is jelen volt. Az est folyamán Szalai kihívta a szobából őt és Száva Istvánt: „Gyerünk valahová – mondta –, ahol nem hallgathat ki senki. Száva Pistát azért hívtam ki, mert tanúra lesz szükségem.

³¹⁸ Uo. 21. Jelentés, 1957. december 20.

³¹⁹ Uo.

Ha ebből a beszélgetésből baj lesz, ha Sós Andris ezt bárkinek elmondja, Száva Pista a tanú, hogy mi történt. Meg kell neked mondanom Andris – kiabálta Sós Endre felé fordulva –, hogy amit te a magyar zsidóság élén csinálsz, az gázság. Te a Kádár-rendszer ügynöke vagy a külföldön. És figyelmeztetek, hogy ebből baj lesz. Egyelőre csak az emberek megvetése kísér, de nem szeretném, ha téged később felakasztanának és nekem azt kellene mondanom az akasztásodnál, hogy igazuk van. Te propagandát csinálsz a Kádár-rendszernek, amely börtönbe dobta legjobb diákjaimat és nem egyet felakasztott közülük. Te egy véreskező rendszerről állítod külföldön, hogy vallásszabadságot ad.” A tartótiszt nemcsak ezt a szöveget jelölte aláhúásaival különösen fontosnak, hanem a további kijelentésekből azt is, hogy „amit én mondok neked, az nemcsak a magam figyelmeztetése, hanem legalább tizenöt barátom bízott meg azzal, hogy utoljára figyelmeztesselek.”³²⁰ (Külön gondot okozott az államvédelmiseknek, hogy megtalálják, ki az a tizenöt barát; nem sikerült nekik.)

Szalai ezután hosszú ideig nem érintkezett Sóssal. „Sipos” 1959. január 9-én írt jelentésében³²¹ arról panaszkodott, hogy „nevezettet hónapokon át többször meghívtam, de sohasem ért rá. Most a telefonhívásra még aznap este [január 6-án] eljött hozzám.” Sipos” nyilván a BM utasítására hívta fel őt. Akkoriban fejezték be ugyanis a nyomozást a *Hungaricus*-ügyben, de még szerettek volna néhány újabb részletet megtudni Szalaitól (tanú kihallgatásain nem mentek vele semmire). Szalai ekkor elmondta az ügynöknek, hogy Mérei őrizetbe vétele után ő is félt a letartóztatástól, most azonban már megnyugodott, mert a Politikai Bizottság egyelőre nem adja ki őt az ávónak, amely pedig feni rá a fogát. Méreiért viszont nagyon aggódott, mert összeesküvési

³²⁰ Uo. 48–49. Jelentés, 1958. március 18.

³²¹ Uo. 105–106. Jelentés, 1959. január 12.

vádat akarnak emelni ellene. Miután további szovjetellenes kijelentéseket tett, „Sipos” figyelmeztette, hogy „ne beszéljen ilyen mikről lépten-nyomon és jobban vigyázzon magára”, Szalai azt válaszolta, hogy már csak kabalából is nyíltan el szokta mondani felfogását, hiszen „a nyílt beszéd ellenére maradt szabadlábón”.

Ezután Szalai ügyében már csak egyszer vette igénybe a BM „Sipos”-t, amikor március elején a feljebb már ismertetett utasítást adta neki a célszemély lejáratására³²² – legalábbis Sós Endrétől több jelentés nem fekszik Szalai dossziéjában.

„Sipos”-nak köszönhetően mindenesetre jó néhány életrajzi adalék fennmaradt Szalairól, ezenkívül sok frappánsan megfogalmazott politikai vélemény-nyilvánítását is megörökítette. Még inkább érvényes ez a másik fontos, vagy talán a legfontosabb besúgóra: „Hamvas Judit”-ra.

Erki Editet az állambiztonságiak 1957 novemberében szervezték be, amikor Pozsár István, Bohó Róbert és az egyetemi forradalmi bizottság több más vezetője, továbbá Ádám György ellen folytattak vizsgálatot, főképp az 1956 októberében és novemberében történtek ügyében. Mások mellett Erkit is bevitték a Fő utcára, ahonnan öt nap múltán kiengedték. Ettől kezdve „Hamvas Judit” fedőnéven szorgalmasan jelentett. Az első jelentését november 18-án írta. Ebben az egyetemi forradalmi bizottság és az országos nemzeti bizottság 1956. októberi és novemberi működéséről és az ott megfordult személyek tevékenységéről adott részletes beszámolót. Most azonban csak a Szalaival kapcsolatos közléseiről lesz szó. Feljebb már jeleztem, hogy Hollós alezredes „Hamvas” első jelentése alapján hozta kapcsolatba Szalait a *Hungaricus*-üggyel, és vette fel ez irányú nyomozása célszemélyei közé. Az alezredes oly fontosnak ítélte ezt az ügynököt, hogy maga lett a tartótisztje. Erki ugyanis akkoriban bizalmas kapcsó-

³²² Uo. 50–52. Jelentés, 1959. március 20.

latban volt többek közt Szalai Sándorral, akit – mint november 18-án adott jelentésében leírta – „1956 decemberében ismertem meg, mert régi barátaim, Papék villájába költözött, miután azok disszidáltak. Közelebbi nexusba kerültem vele és sok mindent megtudtam múltjáról és politikai nézeteiről.”³²³ Erki 1957 folyamán rendszeres kapcsolatot tartott Szalaival, és így nagyon alkalmas volt arra, hogy „ráállítsák”.

Csak hogy igen hamar bekövetkezett egy kis üzemzavar. A forradalom után az országból elmenekült Krassó Miklós, aki korábban szintén barátságban volt Erkivel, már 1957 novemberében – tehát igen rövid idővel a beszerzés után – megüzente Londonból, hogy „Dixi” (Erki beceneve) a rendőrségnek dolgozik. Az ügynök – mint december elsején átadott jelentésében megírta³²⁴ – november 29-én véletlenül találkozott az utcán Szalaival, aki először szóba sem akart állni vele, utóbb azonban megmondta, hogy mindent tud, és a jövőben nagy ívben el fogja kerülni, s ne csodálkozzék, ha más is ezt fogja tenni. És valóban: másnap már Litván György is értesült Krassó Miklós üzenetéről, csak hogy ő – Szalaitól eltérően – nem akarta elhinni a hírt.

Érdemes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a Kádár-rezsim ellenfelei közül bizonyos körökhöz – a Nyugatra menekültek és az itthon még szabadlábban lévő egy részéhez – meglepően sok helytálló információ jutott el az államvédelem és a pártvezetés ügyeiről. Szalai esetében sokszor kiderült, hogy értesülései (amelyek egy részéről az ügynökjelentések is beszámoltak) megfelelték a valóságnak. Horváth Zoltán is nagyon jól értesült volt: ő például Mérei Ferencnek 1958. október 16-án este megmondta, hogy másnap éjjel letartóztatják. Ma sem tudjuk, és már valószínűleg soha nem is fogjuk megtudni, hogyan jutottak ki a BM-ből

³²³ ÁBTL O-10986, 99. Jelentés, 1957. november 20. A kézzel írt ügynökjelentéseket a BM-ben általában több példányban legépelték; a címbe a gépelés dátumát szerepeltették, amely ritkán volt azonos a jelentés átadásának dátumával.

³²⁴ Uo. 109. Jelentés, 1957. december 9.

vagy az MSZMP legfelső köreiből ezek az értesülések. Erről maguk a belügyesek 1958. május 8-án a *Hungaricus*-ügyben felterjesztett „Összefoglaló jelentés”-ben így írtak: „E csoport tevékenységének figyelemre méltó mozzanata, hogy elég jól vannak tájékozódva a politikai rendőrségen belül történt néhány fontosabb dologról. E hírek eddig felderített forrása Horváth Zoltán és Szalai Sándor. Rendszeresen ellenőrzik egymást. »Hamvas Judit« fn. informátort Szalai és Litván »megrágalmazta«, hogy a politikai rendőrségnek dolgozik.”³²⁵ (Még szép tőlük, hogy a megrágalmazta szót idézőjelbe tették.)

Szalai 1957 decemberétől egy ideig, úgy látszik, valóban nem érintkezett „Hamvassal”, de a fennmaradt ügynökjelentésekből következtethetően néhány hónappal később visszafogadta – bár gyanakvása nem szűnt meg teljesen. Erkinek szívós erőfeszítéssel és óriási színészi teljesítménnyel sikerült visszaverekednie magát a szociológus bizalmába. Ezt a folyamatot az irodalmias stílusban fogalmazó ügynök maga írja le végtelenül cinikus szövegeiben. Illusztrációul érdemes itt néhány mondatot idézni 1958. szeptember 12-én kelt jelentéséből³²⁶ Szalaival (annak lakásán) szeptember 3-án folytatott beszélgetéséről. „Hamvas” először hosszan idézi saját szavait: „Korányiné [azaz Erki Edit; az ügynök itt az államvédelemben bevett szokás szerint harmadik személyben írt önmagáról, asszonynevén] felháborodottan támadt Szalaira, hogy róla azt terjeszti, miszerint ő ávós besúgó. Ez Szalai régebbi – hiúságán esett – sérelmeiből vezethető le, de hogy ennyi aljassággal képes visszavágni, ezt Korányiné nem képzelte. Egy magántermészetű sérelmet úgy megtorolni, hogy valakit teljesen alaptalanul rágalmazzanak, társadalmilag lehetetlenné tegyenek – s ráadásul a vádaskodás természeténél fogva teljesen kivédhetetlen – ez hihetetlenül aljas.”

³²⁵ Uo. 285. Összefoglaló jelentés, 1958. május 8.

³²⁶ ÁBTL, T-9738/1, 80–82. Jelentés, 1958. szeptember 12.

Ezután ismerteti Szalai választ, amely szerint ő ugyan nem tartja ávós besúgónak, de sok gyanús körülmény miatt (tavaly novemberben öt nap múltán kiengedték, minden következmény nélkül, sőt még lakást is kapott egy belügyes házban, ráadásul Erki sohasem mondta el szavahihetően, mi történt vele bent) kénytelenek gyanakodni rá, de ezt neki a mozgalom törvényei szerint el kell viselnie; majd az idők múltával kiderül az ártatlansága. „Szalai biztosította barátságáról, s egyre azt mondogatta, hogy majd az idő, de Korányiné nagyon mérgesen és zokogva elrohant” – írta az ügynök.

A manőver folytatódott: másnap, szeptember 4-én „Hamvas” elment Hajós Klárhoz, Szalai jó barátnőjéhez, s (szeptember 9-én kelt jelentése szerint) elmondta neki, „hogy Szalai mivel rágalmazta”, s hogy „őt ez rettenetesen bántja, se éjjele, se nappala emiatt”. Ugyanebben a jelentésben az ügynök arról is beszámolt, hogy Hajós másnap, azaz szeptember 5-én szemére hányta Szalainak: „Korányinét hogy kikészítette a kegyetlen vádaskodásaival”.³²⁷ A továbbiakban arról írt, hogy szeptember 7-én Szalai késő este „izgatott hangon felhívta őt, hogy azonnal beszélnie kell vele, rendkívül fontos ügyben”, s nyomban odamegy hozzá taxival. A két nappal később a tartótisztnek átadott ügynökjelentés³²⁸ szerint Szalai arról faggatta Erkit, hogy kinek beszélt a néhány nappal korábbi beszélgetésükről. A besúgó szívós tagadását azonban végül elfogadta, és azt mondta: „Ha ez mind igaz, amit mondtál, akkor lehet, hogy tévedünk veled kapcsolatban, akkor viszont téged nagyon figyelnek. Úgy tudom, a telefonodat is lehallgatják.”

Szalai eszerint valóban értesült arról, hogy az ügynökkel folytatott beszélgetése a politikai rendőrség tudomására jutott, és rögtön arra gondolt, hogy ennek csak Erki lehetett a forrása. Mi viszont a dátumokból láthatjuk, hogy már az ügynök jelenté-

³²⁷ ÁBTL, T-9738/1. 161. Jelentés, 1958. szeptember 12.

³²⁸ Uo. 78–79. Jelentés, 1958. szeptember 12.

Tárgy: „Akadémikus” fn. célszemélyhez 3/e rendszabály beszerezésére

A K C I Ó T E R V
Budapest, 1966. január 10-én.

A jóváhagyott elvi tervnek megfelelően az alábbiak szerint javasoljuk a 3/e rendszabály beépítését:

Központilag a 268-as szobából történik az akció irányítása rádió és távbeszélő készülék igénybevételével. A központi irányítást dr. Vásárhelyi György r. őrgy. csoportvezető elvtárs végzi. Közvetlen kapcsolatban áll rádió és távbeszélőn egyrészt a kiindulási hellyel, másrészt a beépülést biztosító ~~Csanády~~ r. őrnagy. elvtárral. ~~Csanády~~ r. őrnagy. elvtárs a beszerelési munkálatok idején „Stornó” összeköttetésben áll a kiindulási lakáson lévő Kopáncsi István r. fhdgy. elvtárral és a figyelő kocsiban lévő Csanády Endre r. szds. elvtárral, aki a külső biztosítást irányítja.

A kivonásokat biztosító elvtársak telefonon tesznek jelentéseket és kapnak utasításokat.

Kivonások: A cellakásban lakók:

- 1./ Dr. Szalay Sándor az akció időszakában Bécsben fog tartózkodni. /Határon való kilépését ellenőrizzük/
- 2./ Dr. Szalay Sándorné 9 óra 30 percre lesz behívva a Kutvölgyi Állami Központi Kórházba /volt munkahelyére/ egy „bejelentés nyomán vizsgálatot folytató bizottság” elé. Dr. Szalay Sándornét megkérdezzük az általa régebben kezelt, de a vizsgált kérdésben szereplő betegekről.

A biztosításért felelős: Mészáros Béláné r. fhdgy.

- 3./ Pöthe Józsefné háztartási alkalmazott 9 óra 30 percre lesz behívva a Fővárosi Tanács Lakástügyi osztályára. Előzően kialakított helyzetű problémájának megoldásában tanácsos és közvetve megírásával segítünk.

A biztosításért felelős: Vagyócsky Béla r. szds.

ÁBTL 3.1.7.4.9.3.2.1.

sének kelte (szeptember 9.) előtt tudtak a dologról – több mint valószínű, hogy a lakáslehallgatásból (hacsak az írásos jelentés előtt „Hamvas” nem jelentett előszóban Hollósnak, ami nagyon is lehetséges, mert igen jó viszonyban voltak egymással). Különös viszont, hogy a valóban nagyon okos és szinte mindig jól értesült Szalai nem gondolt a lakáslehallgatásra (akkoriban pedig a rezsim minden ellenfele biztosan tudta, hogy a BM lehallgatja telefonját és lakását, még ha a módszerekről nem volt is pontos információja). Elképzelhető vajon, hogy Szalai éppen a hozzá beépített lakáslehallgatásról nem tudott?

Egy hónappal később Szalai újra kérdőre vonta az ügynököt. Erről a – Szalai lakásán október 8-án lefolyt – beszélgetésről október 9-én újabb hosszú jelentés készült.³²⁹ Arra a kérdésre, hogy Korányiné az elmúlt fél évben kikkel érintkezett, az utóbbi megkérdezte, miért érdekli ez Szalait. A válasz szerint „időnként a szél az ő íróasztalára fúj bizonyos feljegyzéseket, ahol róla, illetve az ő embereiről van szó, mert hiába dolgozik az ávó kétezzer főnyi apparátussal, nekünk úgyszólván nincsenek eszközeink, mégis mindent megtudunk”. S amikor azon gondolkodik, hogyan juthattak bizonyos adatok az „illetékes helyre”, akkor „hozzád futnak a szálak”. És itt nagyon nyomós érvként Szalai újra az 1957 novemberében Krassó Miklóstól, Londonból érkezett figyelmeztetésre hivatkozott.

A besúgó természetesen most is a végsőkéig tagadott, „sértetten” ellentámadásba ment át, „agyrémeid és hisztériás rohamaid a legkevesbé sem érdekelnek” – idézte önmagát a jelentésben. „Nem szégyelled magad? Felnőtt férfi létedre egy ilyen csúnya felelőtlen játékot játszol?” – s hasonló hangnemben ecseelt tovább „felháborodását”.

Erki ezúttal ismét kibeszélte Szalaiból a „képtelen gyanút”. Nem sokkal később, 1958. október 19-én este már Mérei és társai

letartóztatása kapcsán jöttek össze, ismét Szalai lakásán (a helynek azért van jelentősége, mert a lakáslehallgatás útján a BM ellenőrizni tudta az ügynök közléseit is – ahogy ezt mindig megtette, ha módja volt rá). „Hamvas” részletesen beszámolt arról, mit mondott az ügy kapcsán Szalai, aki most először valóban komolyan tartott a letartóztatástól, sőt perbefogása esetén a halálbüntetéstől (amit Gimes kivégzése, Mérei letartóztatása után már nem tartott lehetetlennek). Jelentése végén az ügynök még tippeket is adott a nyomozóknak: odahaza gondolkodva eszébe jutott, hogy a Mérei–Fekete–Litván *Hungaricus*-ügyben szereplő – a BM által ez időben még nagyon keresett, jóllehet akkor már a Duna fenekén fekvő – sokszorosítógép azonos lehet azzal, amely a forradalom idején a professzor írásos engedélyével került ki az egyetemről (nem más vitte ki, mint Erki Edit), s amely szóba jött a Szalaival folytatott beszélgetés folyamán.³³⁰

Néhány nappal később az ügynök kezdeményezésére újból találkoztak. Erki azzal az ürüggyel hívta Szalait, hogy nagyon nyugtalanítja őt Hegedűs Andrásnak a Mérei és társai-ügyben történt letartóztatása, mert 1957 nyarán egy sokszorosított tanulmányt kapott tőle elolvasásra, s most fél, hogy Hegedűs bemondja az ő nevét is.³³¹ Az ügynök „szemrehányást tett” Szalainak, hogy másfél éven át, amíg le nem fogták őket, miért nem beszéltek meg, hogy mit vallanak majd odabent. Őt például nagyon izgatja a Krassó-féle sokszorosító is. Erki nyilvánvalóan azt a feladatot kapta, hogy kitudakolja, hol lehet a sokszorosítógép, s hogy a *Hungaricus*-ügyben letartóztatottak kihallgatásának kezdetén megtudja, összebeszéltek-e a vallomásokat illetően. Csakhogy Szalaitól semmit nem tudhatott meg, mert tényleg nem volt ilyen egyeztetés.

A fennmaradt dokumentumokból arra lehet következtetni, hogy az ügynök ékesszóló tagadása ellenére Szalai végül mégis

³²⁹ Uo. 84–86. Jelentés, 1958. október 9.

³³⁰ Uo. 87–90. Jelentés, 1958. október 23.

³³¹ Uo. 91–93. Jelentés, 1958. október 28.

hitelt adott Krassó Miklós üzenetének, és megszakította a kapcsolatot Erkivel. Az 1958. október vége utáni időből már csak két „Hamvas Judit”-jelentés található a dossziében. 1959. február 20-án „Korányiné Szalai határozott hívására ment” az Attila úti lakásra, ahol vendéglátója közölte, hogy Fő utcai kihallgatását akarja vele megbeszélni (a Mérei és társai-ügyben február 4-én történt kihallgatásról volt szó). Erről a kihallgatásról egyébként sokkal többet tudhatunk meg „Hamvas” ügynökjelentéséből³³² és a „Vermeš” fedőnevű ügynök 1959. május 3-ai jelentéséből,³³³ mint a szűkszavú tanúkihallgatási jegyzőkönyvből. Ezenkívül például csak „Hamvas” egyik jelentéséből értesülhettünk arról is, hogy Marosán György kijelentése szerint „jobb lenne, ha Szalai nem lenne az országban”³³⁴ (lehet, hogy ezért engedték külföldre?).

A Szalairól felfektetett dossziékban fellelhető utolsó „Hamvas” jelentés 1959. június 12-én készült.³³⁵ Egy véletlen találkozás után Szalai hívására Korányiné június 9-én felkereste őt a lakásán. A „célszemély” ekkor egyebek közt a Mérei és társai ügyben folytatott nyomozásról és a már meghozott ítéletekről fejtette ki nézeteit. A jelentés szerint ez alkalommal visszavonta azt a véleményét, hogy Korányiné a rendőrségnek dolgozik, azzal indokolva a „visszafogadást”, hogy „az elmúlt másfél évben úgy látszik rendesen viselkedtél”. A „visszafogadás” ellenére a dossziében nincs több jelentés „Hamvas Judit”-tól, de hogy miért nincs, az iratokból nem derül ki. Pedig, mint láttuk, a BM III/III-as csoportfőnöksége a hatvanas években sem hagyta abba Szalai üldözését. Ilyen „jó” ügynököket azonban többé nem talált.

▪ Megjelent: *Történelmi Szemle* LII(2010)2: 237–271.

„A FELLAZÍTÓ POLITIKA VILÁGÍTÓTORNYA”

A Kádár-kori államvédelem
esete Szalai Sándorral

2. rész

³³² Uo. 162–165. Jelentés, 1959. március 3.

³³³ Uo. 111–112. Jelentés, 1959. május 5.

³³⁴ Uo. 86. Jelentés, 1958. október 9.

³³⁵ Uo. 126–128. Jelentés, 1959. június 16.

Szalai Sándorral 1966 végétől kezdve az államvédelem, legalábbis a III/III. Csoportfőnökség csak lanyhán foglalkozott. A professzorról felfektetett dosszié második kötete (T-9738/2) az 1966. október 11-i – első – lezárást követő hat évben (az UNITAR megbízás idején) némileg még vastagodott: 24 további iratot kötöttek bele, összesen 42 oldalnyi terjedelemben – mint ezt már az első részben megírtam. Ezek már csak amolyan utánlövések voltak.

A magyar Belügyminisztérium Szalai iránti érdeklődése akkor éledt újjá, amikor az UNITAR-beli megbízatás több hosszabbítás után 1972 októberében végképp lejárt, és a professzor visszatért Budapestre. Ezúttal a szovjet tanácsadó 1972 december eleji átirata³³⁶ hozta mozgásba a gépezetet. A szovjet társszerv ugyanis, miután értesült „Szalai Alexandr professzor, zsidó nemzetiségű” UNITAR tisztségviselő hazatéréséről, figyelmeztette a magyar belügyet, hogy Szalai, akit annak idején „a CIA nyomására” neveztek ki, „az amerikai hírszerzés megbízható ügynöke. A nemzetközi kérdésekre vonatkozó különböző információk forrásául szolgált, az amerikai életforma propagandistája volt a magyar állampolgárok között”. V. Sumilov magyarra fordított, saját kezűleg aláírt levelében informálta magyar kollégáit, hogy „Szalai elutazása előtt memorandumot készített az amerikaiak számára, amelyben gorombán rágalmazó, szovjetellenes hangnemben írta le Szovjetunió külpolitikáját, több olyan intézkedést javasolt, amelyekkel megakadályozható szovjet állampolgároknak az ENSZ apparátusába történő felvétele.” Ezenkívül azt

³³⁶ ÁBTL, T-9738/3, 28–29. Feljegyzés (küldő szerv, címzett és dátum megjelölése nélkül). A magyar kémelhárítás főnökének a szovjet tanácsadóhoz intézett, február 28-i leveléből kiderül, hogy V. Ty. Sumilov szovjet tanácsadó vezérőrnagyi rangot viselt (uo. 42.).

híresztelte, hogy Magyarországon különféle magas tisztségeket ajánlottak fel neki (MTA nemzetközi kapcsolatok titkárságának vezetése, kormányhivataloknál szaktanácsadás, tanszékvezetés a közgazdaságtudományi egyetemen).

Ettől kezdve már nem a III/III., hanem a III/II. Csoportfőnökség (kémelhárítás) foglalkozott Szalaival mint kémgyanús személlyel. Karasz Lajos vezérőrnagy, csoportfőnök 1972. december 4-én utasította Kukk István ezredes csoportfőnök-helyettest, hogy „sürgősen ellenőriztesd, mit ismerünk erről és engem is tájékoztass, hogy időben beavatkozhatunk, ha szükséges.”³³⁷

Az illetékes III/II-1-A. alosztály azonnal munkához látott. December 11-én már átvették a Szalaival korábban foglalkozó III/III-4. osztálytól az 1966-ban lezárt „F” (figyelő) dossziében addig összegyűjtött két kötetnyi anyagot (T-9738/1 és T-9738/2). Egyúttal újabb információkat kértek a III/III-4. osztálytól, valamint – külföldi viselkedéséről – a hírszerzéstől (a III/I. Csoportfőnökség illetékes 1. osztályától). Mindezek alapján a feladattal megbízott Szabó József alezredes már 1973. február elején tíz oldalon összegezte a Szalairól a fenti forrásokból merített információkat. A fontosabb életrajzi adatok rövid ismertetése után főként az 1960-as években írásba foglalt vádakat ismételte meg, jöllehet az ezeket „alátámasztó” dokumentumokat – az 1966. október végéig folyamatosan végzett „operatív ellenőrzés”, azaz a telefon- és helyiséglehallgatás, valamint a levéllenőrzés (belügyes nyelven: a 3/a, 3/e és „K” rendszabály) eredményeként keletkezett hat kötetnyi anyagot – 1970-ben megsemmisítették. A jelentés készítője szerint még nem tudható, hogy Szalai tudatos kém-e vagy csak „sötét hírszerzésre” használják fel. Kételyei vannak az első variációt illetően, mert ha valóban kémnek szervezték volna be, a CIA nem engedné a nyílt szovjetellenességet. Csak hosszú, bizalmas nyomozással lehetne kideríteni, mi az igazság, ehhez

³³⁷ Uo. 28. Kézzel írt utasítás az irat bal felső sarkán.

azonban szükség van a III/III. és a III/I. Csoportfőnökség, valamint a szovjet állambiztonsági szervek segítségére. Karasz Lajos vezérőrnagy azzal terjesztette fel a jelentést Rácz Pál miniszterhelyettesnek, hogy indokoltnak tartja a személy operatív ellenőrzésének megszervezését. Szalai „fontos beosztására tekintettel” ehhez a miniszterhelyettes elvi hozzájárulását kérte.³³⁸ Természetesen megkapta, s azt is engedélyezték, hogy a professzor figyelő dossziéját „előzetes személyi dossziévá” minősítsék át. A „célszerűséget” ettől kezdve többnyire „Emil” fedőnévvel emlegették.³³⁹

E jelentés alapján azután február végén *Feljegyzés* címmel három sűrűn gépelt oldalon tájékoztatták a szovjet tanácsadót arról, amit a professzorról addig sikerült megállapítaniuk.³⁴⁰ Nem feledkeztek meg arról a mozzanatról sem, hogy miután 1950-ben „jobboldali szociáldemokrataként” elítélték (azt elfelejtették megírni, hogy koncepciók perben), a börtönben „eltöltött 6 év alatt és után sértett emberként, a különböző reakciós nézetek képviselőjeként vált ismeretessé szerveink előtt”.³⁴¹ Revizionista nézetei és 1956-os ellenforradalmi szerepe miatt 1957-ben fegyelmivel eltávolították az egyetemi professzorságból, majd 1959-ben rendőrhatalomra figyelmeztetésben részesítették. Ezek után azonban 1963-ban magánmeghívásra előadó körutat tarthatott az Egyesült Államokban, majd 1964–1965-ben több mint fél évig kiemelt Ford-ösztöndíjjal tartózkodott ugyanott, végül pedig 1966 őszétől hat éven át – hivatalos magyar engedéllyel – New Yorkban az ENSZ UNITAR nevű szervezetének igazgatói állását töltötte be. Némi mentegetőző felhanggal azt írja erről a feljegyzés, hogy ez „egyelőre nem tisztázott külső és belső segítséggel” történhetett.

³³⁸ Uo. 26. Határozat, 1973. márc. 9.; uo. 30–39. Jelentés, 1973. február 2.

³³⁹ A titkosrendőrség tudvalevőleg nemcsak hálózati személyeinek adott fedőnevet, hanem azoknak is, akik ellen nyomozott. Szalai esetében apja keresztnévét használták fedőnévnek.

³⁴⁰ ÁBTI, T-9738/3. 43–45. Feljegyzés, 1973. február 28.

³⁴¹ Uo. 43.

Az USA-ba való kiutazása után is „folytattak szerveink bizonyos ellenőrzést”, de csak kevés jogilag felhasználható operatív adatot tudtak gyűjteni. Hogy miért? A talányos indokolás szerint „folyamatos ellenőrzését jelentősen megzavarta provokatív magatartása”. Azt ugyan már akkor feltételezték, hogy Szalai kapcsolatban van gyanús amerikai személyekkel, akik felhasználják a professzort „sötét hírszerzésre”, de sem erre, sem „az elvtársak által közölt szervezett együttműködésre vonatkozóan a CIA-val, ezideig konkrét bizonyítékokat szerezni nem tudtunk”.³⁴² Most azonban az eddigieknél is behatóbban foglalkoznak majd „Szalai aktív operatív feldolgozásával”, amihez egyébként a szovjet szervek segítségét is kéri. Ezért rögtön meg is küldték nekik a professzor 1973–1974. évi külföldi utazási programját, hogy a szovjet elvtársak külföldön segítsék a szóban forgó személy „kellő operatív ellenőrzését”. A csoportfőnökség végül személyes megbeszélést is javasolt „szerveink megbízottai” között.

Ebben az ügyben (is) folyamatosan fennmaradt az együttműködés a szovjet államvédelemmel,³⁴³ mindaddig, amíg – mint látni fogjuk – 1975-ben végül kénytelenek voltak elejteni a kémkedés vádját. A magyar belügyi szervek egész idő alatt rendszeresen tájékoztatták a KGB-t – a mindenkor szovjet tanácsadók útján – a nyomozás (sovány) eredményeiről, segítséget kértek általában a külföldi kapcsolatok felderítéséhez és konkrétan Szalai Sándor moszkvai utazásai alkalmával ottani megfigyeléséhez, lehallgatásához, szállodai szobájának titkos átkutatásához. L. Burgyin szovjet tanácsadó például 1974 nyarán a III/II. csoportfőnök helyetteséhez, Ambrus Sándor ezredeshez küldött

³⁴² Uo. 45.

³⁴³ A KGB és a magyar államvédelem együttműködéséről: Krahulcsán Zsolt: KGB és III. Főcsoportfőnökség: egy kapcsolat vége... (?) A szovjet-magyar állambiztonsági együttműködés szabályozása 1989-ben. *Betekintő*, 2007/4.; Tóth Eszter: „A harc mindenestre folyik; vigyázni kell mert a világreakció rájött, hogy túljártunk az eszén.” *Betekintő* 2012/2.

hív *Közl. it* *Csak rd:* *Barja es.* *28*
Atyáson ellenőrzést mit
mondtam, en az én szemem is
szerezték, hogy ide beavart
közvetlenül a szovjetek, az ellenőrzés
kedvükön állt volna *Karaván*
4. 4. **F E L J E G Y Z E S**
hatalmát *et.*
Szigorúan titkos!

Az Amerikai Egyesült Államokból kapott értesülések szerint a nyugdíjkorhatár elérése után visszatért Magyarországra Szalai Alexandr professzor, zsidó nemzetiségi, aki a legutóbbi időkig / 6 éven keresztül / az ENSZ new-yorki Tudományos és Tanulmányi Központja / UNITAR / kutatási osztályának volt a helyettes vezetője.

Szalai az USA-ból történt elutazása előtt elmondotta, hogy Magyarországon felajánlották neki a Magyar Tudományos Akadémia Nemzetközi Kapcsolatok Titkársága vezetőjének a posztját, szaktanácsadói tisztséget a kormányhivatalok mellett a nemzetközi szervezetek tevékenységével összefüggő kérdésekben. Egyidejűleg a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen a nemzetközi helyzet és a nemzetközi kapcsolatok tanszékét fogja vezetni.

A CIA nyomására Szalait kinevezték a UNITAR-hoz a nemzetközi kérdések szaktanácsadói beosztásába, ami lehetővé teszi számára az anyagi juttatások megszerzését és korlátlan utazásokat az USA-ba és más országokba.

Szalai az amerikai hírszerzés megbízható ügynöke. A nemzetközi kérdésekre vonatkozó különböző információk forrásul szolgált, az amerikai életforma propagandistája volt a magyar állampolgárok között, összekötő volt az amerikai hírszerzés és a hírszerzést érdeklő személyek között / rajta keresztül bonyolódott le az anyagi segítségnyújtás /.

Szalai az USA-ból történt elutazása előtt memoránimot készített az amerikaiak számára, amelyben gorombán rágál-

átiratában így számolt be a magyar szervezetnek nyújtott szovjet segítségről: „Önök előtt ismert »Emil« f. év június 9–15 között az UNITAR vonalán Moszkvában tartózkodott, ahol a jövő problémáival foglalkozó konferencián vett részt. Kérésüknek megfelelően »Emil« ellenőrzése céljából bevezettük a külső figyelést és a szállodai lehallgatást, melynek során az alábbi adatokat kaptuk meg:”³⁴⁴ a megfigyelt személy általában 9-től 17 óráig a konferencián volt, szabad idejében városi üzletekbe, moziba és színházba járt, idejének nagy részét a konferencia résztvevői között töltötte, a legnagyobb figyelmet egy amerikai állampolgárnak, Oscar Schachternek, az UNITAR adminisztratív igazgatójának szentelte. Ez utóbbival az első napon szállodai szobájában beszélgetett, de előtte kinyitotta az ablakot, és bekapcsolta a rádiót, ezért „beszélgetésük rögzítése nem volt teljes”. Amit rögzítettek, abból sem derült ki semmi (Szalai valamilyen nyilvános KGST-anyagot adott át az amerikaiak). A szállodai szobában történt titkos kutatás fotódokumentumait Burgyin későbbre ígérte.

Ugyanezen év őszén egy másik moszkvai konferencián is megfigyelhette a KGB Szalait. Ezúttal K.P. Tyihvinszkij ezredes, szovjet tanácsadó értesítette Révész Imre alezredes akkori III/II. csoportfőnök-helyettest arról, hogy Szalai Moszkvában provokatív magatartást tanúsított, szovjet nyomásról beszélt, s figyelmeztette Oscar Schachtert, hogy a konferencia résztvevői és a szállodai személyzet közt sok állambiztonsági ember van.³⁴⁵

A továbbiakban a szovjet állambiztonságiak már nemigen érdeklődtek „Emil” iránt, nyilván hamar felismerték, hogy „beszédessége” miatt kémként nem sok hasznát vehetnék az amerikaiak; Szalai amerikai megfigyelésében általában nem is segítettek itteni kollégáiknak.

³⁴⁴ T-9738/4, 281–282. Cím és tárgy nélküli gépirat, Burgyin eredeti aláírásával, 1974. június 24.

³⁴⁵ T-9738/5, 115. Gépirat, eredeti aláírással (címezett és tárgy megjelölése nélkül), 1974. október 1.

Operatív terv

A magyar belügyi szervek nagy bosszúságára Szalai az UNITAR igazgatójához fűződő jó viszonya révén elérte, hogy aligazgatói megbízatásának lejárta után 1973 elejétől főtanácsadóként működhesen az ENSZ-szervezetnél. Ez nemcsak a havi 500 dolláros tiszteletdíj miatt volt előnyös a professzor számára, hanem elsősorban a talán mindennél fontosabb utazási lehetőségek miatt. Az általa kiharcolt, állandó kilépési engedéllyel felszerelt szolgálati útlevél akkoriban felbecsülhetetlen kincset jelentett a szovjet övezet vasfüggönnyel elzárt országaiban, így Magyarországon is. Ez idő tájt ugyanis kormányzati embereken, sportolókön, külkereskedőkön, diplomatakon, továbbá a hírszerzőkön és a kisszámú ösztöndíjason kívül csak kevesen utazhattak Nyugatra (aki ellen nem volt semmiféle kifogás, az elvben meghívólevélre kétévenként kaphatott 30 napra kilépési engedélyt, meghívás hiányában háromévenként turistaútlevelet, s hozzá kiválthatott 70 dollárnyi külföldi fizetőeszközt).

Szalai helyzete a Magyar Tudományos Akadémián belül szilárdnak látszott. Jóllehet nem került olyan magas tisztségekbe, mint amilyenekről hazatérése előtt a KGB átirata szerint beszélt, a Közgazdaságtudományi Egyetemen tanári, az MTA Tudományos-szervezési Csoportjánál főtanácsadói megbízást kapott, s mint akadémikusnak az MTA Szociológiai Bizottságában is nagy befolyása volt.

A szovjet figyelmeztetésen kívül Szalainak ez a kétségkívül szokatlan, privilegizált helyzete is erősítette a kémelhárítás elszántságát a bizalmas nyomozásra. Az alosztály mindenekelőtt operatív tervet készített, amelyet 1973. március elején terjesztett

fel jóváhagyásra.³⁴⁶ Eszerint a március közepén újra bevezetendő postaellenőrzés és telefonlehallgatás mellett tíznapos külső figyelmet rendelnek el, majd beépítik a lakáslehallgató berendezést, és környezettanulmányt végeznek. Az utóbbira április elején került sor. Az erről készült hatoldalas jelentés szerint a környezettanulmányból hasznos információkat nyertek.³⁴⁷ A feladatot végző belügyes tiszt megismerkedett Szalai háztartási alkalmazottjával, Cserkúti Sándorné született Makai Ibolyával, akit azután 1973 júniusában beszerveztek informatornak,³⁴⁸ s aki „Maya” fedőnéven tmb. (titkos megbízott) besorolásban hosszú éveken át óriási segítséget nyújtott Szalai megfigyeléséhez, hihetetlenül megkönnyítve a titkosrendőrök munkáját. Az operatív tervben felsorolt, a III/III. Csoportfőnökség által régóta foglalkoztatott hálózati személyek – „Ács László” (Fikár László), „Kenderesi” (Kádár Iván), „Kiss Kázmér” (?), „Jávor” (Juhász Péter), „Gyémánt” (Köves Tibor) – ebben az ügyben valószínűleg nem sokat értek számukra, mert Szalait „csak perifériásként ismerik”.³⁴⁹

A környezettanulmány során felvették a kapcsolatot a Szalai fölötti lakásban élő Herman Gyulánéval, aki elmondta, hogy már korábban is segített a BM-nek, amikor még Bárdos Endre belügyes tiszt felesége volt: annak idején, 1966 elején tőlük építették be a lehallgatóberendezést Szalai lakásába. Szolgálatát most is igénybe vették: a 3/e rendszabályt júliusban szerelték be.³⁵⁰

A bizalmas nyomozás operatív eszközei – miként ezt sok egymást követő jelentésben felsorolták – a következők voltak:

- telefon- és helyiséglehallgatás (azaz a lakásban állandóan, a munkahelyen csak alkalmilag működtetett 3/a és 3/e rendszabály); ennek engedélyeztetését előbb félévenként, majd évenként meghosszabbították;
- állandó postaellenőrzés, azaz „K” rendszabály;
- a „Maya” fedőnevű tmb. folyamatos foglalkoztatása (a háztartási alkalmazott mindig csak szóban jelentett, de igen gyakran, néha hetenként többször is; feladatai közé tartozott Szalai otthoni tevékenységéről, vendégeiről, beszélgetéseiről, telefonjairól, eltávozásairól, programjairól tudósítani az őt tartó belügyes tisztet; de megbízták például gazdája zsebei kikutatásával, a szekrénykulcsok átadásával, a papírkosár tartalmának megvizsgálásával is.);
- gyakori titkos házkutatások, olykor munkahelyi titkos kutatás; ezek alkalmával esetenként több száz, az évek folyamán összesen mintegy 3000 felvétel készült;
- időközönként egy-egy hétig folytatott „külső figyelés”, amikor is a figyelőbrigádok a célszemélyt a lakáson (és a hivatali helyiségeken) kívül eltöltött idejének szinte minden pillanatában követték és megfigyelték;
- állandóan a BM szolgálatára állt mindezen kívül a Magyar Tudományos Akadémia apparátusában működő SZT-tiszt (szigorúan titkos tiszt), aki ebben az időszakban mindig a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának vezetője volt (a tárgyalt időszak első részében ez az SZT-tiszt az E-15-ös számot viselte);
- felhasználták a saját ügynökeiket, valamint a III/I. és a III/III. Csoportfőnökség, továbbá a katonai hírszerzés (MNVK-2) hálózati személyeit is.

³⁴⁶ ÁBTL, T-9738/3, 50–57. Operatív terv, 1973. március 13.

³⁴⁷ Uo. 65–67. Környezettanulmány, 1973. április 11.

³⁴⁸ Uo. 238. Összefoglaló jelentés, 1973. szeptember 28.

³⁴⁹ Uo. 61. Jelentés, 1973. március 28.; uo. 114. 1973. május 30.

³⁵⁰ Uo. 156–159, 164–165.

A következő hónapokban és években meg is valósították ezt az „operatív tervet”: szorgalmasan fotózták Szalai levelezését, magán-szalagra vették telefonbeszélgetéseit és a lakásában elhangzott beszélgetéseket, s az így nyert anyagokról időről időre hosszú értékelő jelentéseket készítettek. A titkos házkutatáshoz, amely máshol meglehetősen hosszú előkészületeket és nagy konspirációt igényelt, azért tudtak a szokásosnál gyakrabban folyamodni, mert a háztartási alkalmazott segítségével gyerekjáték volt számukra ennek az operatív rendszabálynak a végrehajtása. Pontosan tudták, mikor, mennyi ideig lesz távol Szalai és felesége, tudták, hol kell keresni, amit le akartak fényképezni, és „Maya” azt is biztosította számukra, hogy senki meg ne zavarja a „munkát”. Ha a házból esetleg meglátta valaki a belügyesek érkezését vagy távozását, akkor vidéki rokonoknak mondta őket.

A külső figyelésnek nevezett személyi követésről, amelyet elvben 24 órán át egymást váltó brigádok végeztek (két-három-négy „figyelő”, továbbá autóval még kettő-három), minden alkalommal részletes – olykor 3-4 sűrűn gépelt oldalra rúgó – jelentés készült. A „kapcsolatokat”, vagyis akikkel a megfigyelt személy találkozott (kivéve a már ismerteket), fel kellett deríteni. A kilétüket a legtöbb esetben úgy tudták megállapítani, hogy a Szalaitól történt elválás után követték őket lakásukig, vagy esetleg fényképről próbálták azonosítani (a személyi követők sokszor „operatív fotókat” is készítettek). A külső figyelők az általuk nem ismert személyeknek valamilyen *nickname*-t adtak („Bajuszos”, „Mester”, „Kocsis” stb.), ez azonban nem vált fedőnévvé, csak az azonosításhoz használták.

Az első egyhetes külső figyelést május 14–20 között végezték,³⁵¹ és június 28-án adtak róla értékelő jelentést.³⁵² A jelentések a leg-

részletesebben beszámoltak Szalai minden percéről, attól kezdve, hogy elhagyta lakását, egészen addig, amíg biztosak nem voltak abban, hogy aznap már otthon marad. (Időmérleg készítéséhez jó forrásul szolgálhatnának a figyelői jelentések.) Ruházatát is minden alkalommal pontosan leírták, csakúgy, mint az igénybe vett gépkocsik rendszámát, továbbá azoknak az embereknek a külsejét, akikkel találkozott. Étteremben is meg tudták figyelni, sőt esetenként le is tudták hallgatni a „célszemélyt”. Május 19-én például az Európa étteremben lezajlott családi ebéd után leírták a beszélgetés szövegét.³⁵³ Tervezték – majd meg is valósították – a külső figyelés többszöri megismétlését.

³⁵¹ Uo. 117. (Borítékban hét figyelési jelentés.)

³⁵² Uo. 131–132. Értékelő jelentés, 1973. június 28.

³⁵³ Uo. 117. számú boríték, 1973. május 19-i figyelési jelentés. Ezek a megfigyelések általában semmi hasznot nem hoztak a nyomozás számára, pusztán idő- és pénzpocsékolást jelentettek.

A kapcsolatok

A nyomozás számára a legfőbb feladat Szalai kapcsolatainak felderítése volt, hiszen a feltételezett kémtevékenységet ezeken keresztül bonyolíthatta le. A fent említett operatív eszközök segítségével meglepően hamar hosszú lista készült Szalai szerteágazó bel- és külföldi „kapcsolatairól”. Egyébként mindenki kapcsolatnak számított, akivel akár csak néhány mondatot beszélt telefonon, vagy akitől levelet kapott.

1973 októberében Szekeres Kálmán kémelhárító őrnagy – Szalai akkori „referense” – 33 oldalas jegyzéket állított össze „Emil” hazai és külföldi kapcsolatairól.³⁵⁴ A kémelhárítás megállapította, hogy Szalai rendkívül széles körű kapcsolatokkal rendelkezik, egyebek közt hazai vezető beosztású személyekkel a tudományos élet területén, az egyetemeken, rengeteg intézménynél. A felsorolásban szerepelt egyebek közt a Központi Statisztikai Hivatal (KSH), a Magyar Nemzeti Bank, az Országos Vezetőképző Intézet, a Belkereskedelmi Minisztérium, a Magyar Rádió és Televízió, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB), a Külügyminisztérium, a Kulturális Kapcsolatok Intézete (KKI), számos sajtóorgánus. A magyarországi „kapcsolatok” közül a jelentés 75 személyt nevezett meg, a „nyugati” kapcsolatok közül 369 személyt, s még a szocialista országokból is 20 személyt. Persze nem mindenki volt kémgyanús, de néhány személyre különösen felfigyeltek. Így többek közt Brzezinskiré, aki egy korábbi, de most újra elővett jelentés szerint 1964-ben részt vett egy Szalai által a Columbia Egyetemen tartott zártkörű előadáson, továbbá William E. Griffith egyetemi tanárra, a Szabad

³⁵⁴ ÁBTL, T-9738/3, 252–284. Jelentés, 1973. október 4.

Európa rádió 1950–1958 közötti politikai főtanácsadójára és több más, CIA-kapcsolattal gyanúsított amerikai tudósra.

Nagy feladat hárult a Szalai ellen nyomozó alosztályra, amikor e felettébb gyanús külföldi „kapcsolatok” közül valaki Budapestre látogatott. Ilyenkor sok információt reméltek szerezni „Emil” kémtevékenységéről. A külföldi látogatót itthon alaposan megfigyelték. A nyomozás újbóli megkezdése után Szalai első külföldi látogatója Peter Stern amerikai jogász volt, aki 1973 júniusában feleségével együtt érkezett, amiről a posta- és telefonellenőrzés révén a BM már jó előre értesült. A kémelhárítás gondoskodott arról, hogy a vendéget az Intercontinental Szálloda 736. (3/a és a 3/e rendszabállyal felszerelt) szobájában helyezték el. A szállodai szobában emellett titkos kutatást is terveztek. „Az akció megszervezését a szállodai SZT állomány bevonásával hajtjuk végre.”³⁵⁵ Később jelentették, hogy a titkos kutatás alkalmával 50 fotót készítettek.³⁵⁶ Az akcióról készült értékelő jelentésből azután kiderült, hogy semmilyen operatív értékű adatot nem találtak.³⁵⁷

Szeptemberben a kanadai Robert R. Redfordot ellenőrizték hasonlóképpen, a Margitszigeti Nagyszállóban (a szobaszámot ezúttal nem írták be a javaslatba), operatív értékű adatot azonban itt sem sikerült szerezni.³⁵⁸ E két személy esetében nem szerepel a „külső figyelés”, de az összes többi külföldi látogató ellenőrzése a 3/a és 3/e rendszabály, valamint a titkos kutatás és az iratok, noteszek lefényképezése mellett a külső figyelést is magában foglalta.

Hiába volt azonban a nagy buzgalom, a szorgos operatív ellenőrzés, a nyomozás első félévében a kémelhárításnak nem sikerült

³⁵⁵ Uo. 127. Javaslat, 1973. június 26.

³⁵⁶ Uo. 130. Jelentés, 1973. június 29.

³⁵⁷ Uo. 133–134. Értékelő jelentés, 1973. június 28.

³⁵⁸ Uo. 197. Javaslat, 1973. szeptember 8.; uo. 203–204. Értékelő jelentés, 1973. szeptember 27.

bizonyítékot szereznie arra, hogy Szalai kémtevékenységet folytatna. Ez kiderül az ügyben készített első összefoglaló jelentésből, amelyet 1973. szeptember végén Nagy Imre főhadnagy fogalmazott meg.³⁵⁹ A 35 gépelt oldalnyi dolgozat volt az eddigi leghosszabb, legkimerítőbb jelentés „Emilről”. A jelentést Rácz Pál belügyminiszter-helyetteshez felterjesztő Karasz Lajos vezérőrnagy az irathoz csatolt kézírásos cédulán megállapította. „Számunkra nagyon veszélyes személyt ismertünk meg az elmúlt tíz hónapban.” Éppen ezért erősen helytelenítette, hogy Szalai olyan sokat utazhatott, és javasolta a megszigorítást, ugyanis „Szalai ilyen nagy szabadsága mellett az ellenőrzés szinte lehetetlen.”

Szalai utazási lehetőségeinek problémája a kémelhárítás számára 1973 végén megoldódott, legalábbis átmenetileg. December 14-én ugyanis a professzor az M1-es úton halálos autóbalesetet okozott (egy előzésből visszasorolva a jeges úton beleütközött az előtte haladó autóba, amelynek utasa a karambolban meghalt). Szalai vitatta, hogy az ő hibájából történt volna az ütközés, a vizsgálat ebben végül is nem jutott teljesen egyértelmű megállapításra.³⁶⁰ Mindenesetre útlevelét azonnal bevonták, amit a III/II. Csoportfőnökség nagyon helyeselt, mert „ez az intézkedés operatív érdekünkkel egyezik.”³⁶¹ A terv az volt, hogy legalább egy évig ne kapja vissza útlevelét, mert így a „külföldi kapcsolatokkal” csak a

jól ellenőrizhető levelezés vagy telefon útján érintkezhet, illetve a külföldiek kénytelenek lesznek ideutazni, és akkor aztán igazán ellenőrizhetők lesznek.

Szalai persze harcolt útlevelé visszaszerzéséért, hiszen a külföldi utazások rendkívül fontosak voltak számára a tudományos kutató és szervező tevékenység folyamatos végzése szempontjából, s egyáltalán, a személyes szabadság tudatának (vagy inkább illúziójának) fenntartása végett, az útlevél akkoriban a szocialista tábor lakói számára jelképesen a kalitka kulcsa volt. A belügy azonban ebben a kérdésben hajthatatlan maradt. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Oktatási és Kulturális Osztályának vezetője, Kornidesz Mihály 1974 március elején telefonon kérte a belügytől Szalai útlevelének kiadását egy már korábban betervezett svájci utazásra, de Benkei belügyminiszter ezt kategorikusan elutasította. A vonatkozó Jelentés első oldalának jobb felső sarkára ezt írta: „Kornidesz elvtárssal közöltem, hogy a törvény értelmében nem engedem ki!”³⁶² A bizalmas nyomozáshoz ily módon kedvezőbbé váló körülmények között a kémelhárítás újult lendülettel folytatta a munkát. Miután „az alapgyanú megerősítést nyert”, az előzetes személyi dossziét személyi dossziévé nyilváníthatták.³⁶³

³⁵⁹ Uo. 217–251. Összefoglaló jelentés, 1973. szeptember 28.

³⁶⁰ Az akkori viszonyokra jellemző módon Szalai autóbalesetének ügyével az MSZMP vezető szervei is foglalkoztak. Az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának jelentése alapján az ún. koordinációs bizottság helyeselte a Pestvidéki Járásbíróság által Szalaira „halálos közúti baleset gondatlan okozásának büntette miatt” kirótt 10 ezer forintos pénzbüntetést és egy évre felfüggesztett hat havi szabadságvesztést (MOL, M – KS – 288f – 31.cs. – 1. ő. e. 92–98. Emlékeztető a Koordinációs Bizottság 1974. június 3-i, valamint az 1974. június 17-i üléséről.) Az adatot Geccsényi Lajos szívességének köszönhetem. A koordinációs bizottságról lásd: Révész Béla: Egy volt miniszterelnök könyvének állambiztonsági olvasata 1985-ben. A koordinációs bizottság irataiból. *Élet és Irodalom*, 2008. 39. sz.

³⁶¹ ÁBT L T-9738/4, 89. Jelentés, 1973. dec. 18.

³⁶² Uo. 136. Jelentés, 1974. március 5. Kornidesz Mihály szóbeli közlése szerint ő nem saját kezdeményezésére, hanem Aczél György utasítására telefonált a BM-be. Egyébként Aczél sem saját jószántából pártolta az ügyet, hanem nyilvánvalóan Kádár János álláspontja hatására változtatta meg egyik percről a másikra azt az eredetileg kifejtett véleményét, hogy nem olyan nagy baj, ha Szalai nem utazhat.

³⁶³ ÁBT L T-9738/4, 91–92. Határozat, 1974. január 7.

A külföldiek szállodai ellenőrzése

A kémelhárítóknak nem sokáig kellett várniuk a „nagy bevetésre”: hamarosan megtudták, hogy Szalaihoz újabb külföldi látogató érkezik. Ez a gyanús külföldi beutazó a később Nobel-díjas Harsányi János berkeley-i egyetemi tanár volt. Az illetékesek persze időben értesültek arról, hogy a közgazdászprofesszor feleségével és gyermekével együtt 1974. március 5-től 20-ig Szalai meghívására Budapesten fog tartózkodni.³⁶⁴ Tudták már, hogy Harsányi János a budapesti bölcsészkaron Szalai tanítványa, majd tanársegéde volt, mielőtt 1950-ben illegálisan külföldre távozott. Az is tudomásukra jutott, hogy Szalai 1963-as amerikai útját, majd sikeres előadókörútját az 1964–1965-ös Ford-ösztöndíj idején Harsányi szervezte. Mivel Szalai sok anyagot ismert a KGST tevékenységéről – hiszen nem sokkal korábban hivatalból is részt vett egy ezzel kapcsolatos, 1974 január végén tartott moszkvai tudományos szimpóziumon³⁶⁵ – a III/II-1-A osztály illetékesei szerint „számítani lehet arra, hogy észrevételeit, tapasztalatait elmondja, esetleg anyagokat ad át Harsányinak.” Ezért „ellenséges tevékenységének további bizonyítása, valamint Harsányival való kapcsolatának mélyebb megismerése érdekében javasoljuk Harsányi Jánosék szállodai szobájában [...] titkos kutatás végrehajtását. A BM III/II-8-B. alosztállyal történt előzetes megbeszélés alapján Harsányiék a Palace Szálló 307. számú, 3/a és 3/e rendszabállyal ellátott szobáját kapják.”³⁶⁶

³⁶⁴ Uo. 133–135. Javaslat, 1974. március 1.

³⁶⁵ Ez alkalommal a KGB nem tudta megfigyelni, mert későn értesítették ottlétéről (T-9738/4 121. Tyihvinszkij ezredes átirata Kovács András alezredeshez, 1974. február 9.)

³⁶⁶ ÁBTL T-9738/4, 134.

A javaslatban kitértek arra, hogy a szállodai SZT-tiszt segítségével végrehajtandó titkos kutatáshoz az őrnagyi rangban lévő alosztályvezetőn kívül még három tiszt, a III/V-1. Osztály egy technikai beosztottja (fotó- és zárszakember, zárnyitó és fotófelszereléssel) és két személyautó lesz szükséges. Miként az akcióról készült jelentésből³⁶⁷ kiderül, a március 6-án és 19-én végrehajtott kutatásokon lefotózott anyagok alapján a következő nagy horderejű megállapításokra juthattak: „John Harsányi címjegyzékében 47 magyarországi cím szerepel. Ezek között van »Emil« címe, valamint több olyan személyé, akivel »Emil« is aktív kapcsolatban áll. Ilyenek például: Kornai János, Csehszombati [helyesen Cseh-Szombathy] László, Szelényi Iván, Nemény Vilmos, Mérei Ferenc. A továbbiakban több olyan személy neve és címe szerepel, akik a »Hungaricus« fn. ügyben szerepeltek. Ilyenek: Mérei Ferenc, Hoffmann Tiborné,³⁶⁸ Kornai János. Megtaláltuk még nagy részben Harsányi volt évfolyamtársainak, rokonainak és felesége barátnőinek nevét és címét.”

A lefotózott levelek nagyrészt rokoni kapcsolatokkal összefüggő magánlevelek voltak, de akadt egy gyanús is, mégpedig Tardos Márton január 17-i levele, „melyben Harsányit meghívja a Magyar Közgazdasági Társaság nevében, előadás tartására. A válaszelevél szerint Harsányi a »Nehézségek a klasszikus játékelméletben és a modern játékelmélet« címmel tartott előadást. [Ha tudták volna a derék belügyesek, hogy a megfigyelt gyanús személy éppen ez irányú munkásságáért fog Nobel-díjat kapni!] A levélből kitűnik, hogy Harsányi meghívásához Kornai Jánosnak is valamilyen formában köze volt.” A jelentés azt is közli, hogy „a fenti személyekkel Harsányi itt tartózkodása során személyesen

³⁶⁷ Uo. 165–166. Jelentés, 1974. március 27.

³⁶⁸ Nem csoda: Harsányi felesége, Klauber Anna pszichológus Mérei Ferenc tanítványa volt, Hoffmann Tiborné pedig a legjobb barátnői közé tartozott. A *Hungaricus*-ügynek mindehhez semmi köze nem volt.

is találkozott.” Ezt pedig onnan tudták, hogy a fent említett operatív rendszabályok mellett az úgynevezett külső figyelmet is elrendelték: az itt töltött két hét alatt Harsányi minden lépését követték, a szállodából való kilépésétől kezdve a nap végleges befejezéséig. A külső figyelestről 15 jelentés és számos pótjelentés készült, összesen 48 lapon.³⁶⁹

Hogy az állambiztonság megőrzését célzó, hatalmas erőbedobással, felhajtással végül is mit sikerült megtudniuk, az értékelő jelentés összegezi.³⁷⁰ „J. Harsányi és „Emil” két esetben találkoztak”, először az MTA Tudományszervezési Csoportja helyiségében, majd néhány nappal később a Régi Országház étteremben családilag együtt vacsoráztak, utána Szalai lakásán éjjel háromnegyed egyig voltak együtt. „A 3/e rendszabály útján keletkezett anyag szerint beszélgetésük főleg szakmai és családi jellegű kérdéseket foglalt magában, operatív szempontból érdektelen volt.” Viszont „operatív szempontból figyelemre méltónak kell megítélni, hogy Harsányi itt tartózkodása során szoros kapcsolatban állt olyan személyekkel, akik „Emil” aktív kapcsolatai közé is sorolhatók.” (Itt olyan nevek következnek, amelyeket már a lefényképezett címjegyzékben is megtaláltak, s itt újra közlik, hogy közülük többen „a »Hungaricus« fn., korábban a III/III. Csfőtség [Csoportfőnökség] által realizált ügynek” résztvevői voltak). „Kéthetes itt tartózkodása alatt a figyelés Harsányi 43 kapcsolatát állapította meg.” És mily meglepő: ezek „többsége az MTA, különböző egyetemek, KSH, Konjunktúra és Piac Kutató Intézet, valamint egyéb helyeken dolgozik. Egy részük vezető beosztású személy.” Azt is jelenteni érdemesnek tartotta a hírszerző tisz, hogy a professzor sok egykori osztály- vagy évfolyamtársával is találkozott.

³⁶⁹ T-9738/4, a 186. számú borítékban. A pótjelentések a megfigyeléssel találkozó személyek azonosításáról szólnak.

³⁷⁰ Uo. 283–285. Értékelő jelentés J. Harsányi ellenőrzéséről, 1974. június 24.

Hazalátogató hazánkfia feltehetően nem vette észre, milyen szorosan „ellenőrzik”, vagy ha sejtette is, nem törődött vele. Mindenesetre „külső figyelve során olyan mozgást, illetve tevékenységet nem észleltünk, melyből önellenőrzésre utaló következtetést lehetne levonni. Magatartása, mozgása természetesnek tűnő volt.”

A következő ellenőrzendő külföldi beutazó John P. Robinson amerikai egyetemi tanár, az időmérleg-kutatások egyik ismert tudományos szakértője volt. Robinson a Budapest Szállóban lakott, és természetesen őt is lehallgatták. Kísérgetését Szalai egyik közeli munkatársára, Ferge Zsuzsára bízta.³⁷¹ További jelentések azonban – legalábbis ebben a dossziében – nem találhatók róla.

Sokkal nagyobb fontosságot tulajdonítottak – joggal – az 1974 szeptemberében Budapestre érkező dr. Gotthard Gambkénak, a Nyugat-Németországban működő Volkswagen Alapítvány (Volkswagen Stiftung) főtitkárának. A VW Alapítvány a második világháború után talpra álló Európa egyik legfontosabb magánalapítványa volt. A közhasznú alapítvány 1962-ben kezdett működni. Fő célja a tudományos kutatás támogatása volt, elsősorban a természettudományok terén, de bőkezű támogatása a társadalomtudományokra is kiterjedt. Figyelmet fordított a tudományos utánpótlás biztosítására, azaz az egyetemi oktatásra is, támogatta ezenkívül a tudomány eredményeinek terjesztését. A Szovjetunió gyanakvó, ellenséges magatartása miatt a szovjet blokk országainak tudományos világa hosszú ideig nem részesülhetett a VW Alapítvány (és más nyugat-európai alapítványok) létfontosságú segítségével. E téren ugyanaz történt, ami korábban sokkal nagyobb méretekben az egész szovjet blokkban, ahol a Szovjetunió tudvalevőleg megtiltotta, hogy az ehhez tartozó országok elfogadják a Marshall-segélyt, amely a vasfüggönytől

³⁷¹ T-9738/4, 218–219. Jelentés, 1974. május 17.

nyugatra eső európai országok háború utáni újjáépítésében és gazdasági talpra állásában döntő szerepet játszott. A segély viszszaautasításának következményei máig érezhetők. S ugyanígy súlyos következményei voltak annak, hogy a Szovjetunió eleinte a tudományt is igyekezett elzárni a nyugati pénzeszközöktől, amelyek a szerinte káros nyugati befolyást közvetítették volna. Ez ugyan nem sikerült maradéktalanul: az 1960-as évektől kezdve a nemzetközileg legfontosabb alapítvány, az amerikai Ford Alapítvány segítségét nagylelkűen elfogadták. Ennek sok okát lehetne felsorolni, elsősorban azt, hogy a szovjet rendszernek égetően szüksége volt a nyugati tudomány és technika eredményeire és anyagi eszközeire, de az is szerepet játszhatott, hogy a nyugati tudósok mellett a „keletiek” is szívósan küzdöttek a nemzetközi tudományos kapcsolatok megteremtéséért és fenntartásáért, s így a szellem világának nemzetközi szolidaritása sokszor sikeresen legyőzte a hivatalos akadályokat.

Visszatérve a nyugatnémet vendégre: Gotthard Gambke kutatómérnök, a Volkswagen Alapítvány főtítkára nemzetközi elismerésnek örvendő, nagy tekintélyű férfiú volt, s Szalai Sándor már UNITAR-beli működése idején kapcsolatba került vele. Szalai, aki egyébként a Ford Alapítvánnyal való jó viszonyát sem csak a saját érdekében használta fel, hanem sokat tett azért, hogy minél több tehetséges fiatal magyar kutató, elsősorban szociológus, közgazdász és filozófus jusson Ford-ösztöndíjhoz, 1972-es hazatérése után intenzíven munkálkodott azon, hogy a VW Alapítvány támogatását is biztosítsa a magyar tudomány számára. Hosszú időn át igyekezett meggyőzni a Magyar Tudományos Akadémia vezetőit arról, hogy hasznos lenne felvenni a kapcsolatot ezzel az alapítvánnyal, s végül elérte, hogy az MTA illetékei készen mutatkoztak „nem hivatalosan” fogadni Gambkét. Meghívására azonban nem voltak hajlandók, így a főtítkár Szalai magánmeghívására látogatott Magyarországra. Egyébként ez volt első utazása a vasfüggöny mögé.

A belügyesek is tudták, hogy itt elsősorban tudományos kapcsolatokról volt szó. Csakhogy ők mindezt ellenséges tevékenységnek, „rendszerünket aláásni akaró” nyugati bomlasztásnak tekintették. A kémelhárítás javaslata, amelyet már megérkezése előtt, 1974 augusztusában Gambke „operatív ellenőrzésére” tettek,³⁷² így fogalmazza meg az alapítványok céljait és Szalai szerepét:

„A feldolgozó munka során megállapítottuk, hogy „Emil” az elmúlt években tevékeny részvételt vállalt a különböző nemzetközi szervezetek, USA egyetemek, az amerikai keletkutatók, szovjetológusok munkájában. Javaslataival és konkrét gyakorlati tevékenységével elősegítette és jelenleg is elősegíti a fenti szervek és személyek ellenséges célzatú ténykedését.

Ezen túlmenően az elmúlt évek során, legális lehetőségeiből adódóan szélesebb körű személyes kapcsolatot alakított ki egyes Nyugat-európai Alapítványok vezetőivel, megnyerte azokat az úgynevezett nemzetközi programok anyagi finanszírozására. Ezzel konkrétan hozzájárult annak az amerikai célkitűzésnek gyakorlati kivitelezéséhez, hogy az amerikai keletkutatók és szovjetológusok tevékenységüket Nyugat-európai bázisra helyezhessék át. [...] Ennek megfelelően a Nyugat-európai Alapítványok, de különösen az NSZK-ban működő Volkswagen Alapítvány részéről aktív törekvés látszik annak a célnak elérésére, hogy kapcsolatba kerüljön a Kelet-európai szocialista országokkal, mindenek előtt azok tudományos területeivel foglalkozó személyekkel. E céljuk eléréséhez elsősorban a Magyar Népköztársaság tudományos szakembereit kívánják megnyerni.”

Egyébként ez mind igaz volt – kivéve az ellenséges célzatot.

Gambke ellenőrzését valóban gondosan előkészítették, és hiánytalanul végrehajtották. A Margitszigeti Nagyszálló 314. számú, megfelelően felszerelt szobájában szállásolták el. Itt tartózkodása idején (1974. szeptember 11-14. között) állandó külső

³⁷² ÁBTLT-9738/5, 69–71. Javaslát, 1974. augusztus 23.

figyelés alatt tartották. Szeptember 13-án délelőtt – mialatt Szalai városnézésre vitte a német vendéget – szállodai szobájában a szokott módon (négy kémelhárító tiszt + egy technikai szakértő tiszt + a szállodai SZT-tiszt + egy személyautó) titkos kutatást hajtottak végre, amelynek során Gambke iratairól 300 fényképet készítettek.

Mivel Gambke budapesti útjának fő programpontja az MTA vezetőivel való tárgyalás volt, a tervben azt is előírták, hogy a „tárgyaláson az SZT-t. tiszt is vegyen részt. Ezt követően a tervezett protokoll ebédet a Mátyás pincében rendezzék meg.”³⁷³ A Mátyás pincében sem szünetelt volna az operatív ellenőrzés: „részükre technikai rendszabállyal ellátott asztalt biztosítunk.”³⁷⁴ Végül az ebédre a Gellért Szálló éttermében került sor, de sebj – ott is volt lehallgatható asztal (mint egy másik iratból kiderült, a jobboldali utolsó asztal).³⁷⁵

Az illusztris vendég elutazása után készült jelentésből kiviláglik, hogy valóban szinte minden percét ellenőrizték. Amikor Szalai egy napra levitte őt a Balatonhoz (valószínűleg a balatonalmádi akadémiai üdülőbe), ott is folytatódott a külső figyelés. Jó lenne tudni, hogyan (üdülővendégeknek álcázott figyelőkkel-e?), de a jelentéseket nem sikerült fellelni. Jóllehet a kémelhárítók a Volkswagen Alapítvány működéséről és magyarországi terveiről egyet-mást megtudtak, arra semmilyen adatot nem találtak, hogy Szalai kémkedett volna – és ez nagy elégedetlenséggel töltötte el a Szalaival foglalkozó alosztály vezetőjét.³⁷⁶

³⁷³ Uo. 70.

³⁷⁴ Uo. 71. [És mi még azt hittük, félig-meddig paranoiásak vagyunk, amikor azt gondoltuk, hogy vendéglői asztalnál is lehallgatnak embereket! Egyébként a Gerbeaud cukrászdában (ahol volt szociáldemokrata Horváth Zoltán és barátai rendszeresen találkoztak) is voltak lehallgatott asztalok – mint utóbb kiderült].

³⁷⁵ ÁBTI T-9738/5, 147. sz. borítékban. Jelentés, 1974. szept. 12. (Az egész éttermi beszélgetés szövegét leírták.)

³⁷⁶ Uo. 96–98. Jelentés, 1974. szeptember 20.

Gombke

BELÜGYMINISZTERI HÍRLEVÉL Szigorúan titkos!
III/II Csoportfőnökség 61.0.29 1. sz. példány
2-a. alosztály. Tárgy: Dr. Szalai Sándor

40-486165 f. n. b.

1. Gál
Gombke

HÍRLEVÉL	
11-4383	
VI 22	2

Bm. III/III/4. Osztály Vezetőjének!

B u d a p e s t .

Tájékoztatás céljából közöljük, hogy alosztályunk feldolgozás alatt tartja William Edgar GRIFFITH/USA, Remsen, 1920. a: Sarah G. Michel/USA állampolgárt, aki az amerikai hírszerzőszervek munkatársa.

A III/I csoportfőnökség, valamint a lengyel elvtársak tájékoztatása szerint Griffith jelenleg a "Massachusetts-i Nemzeti Kutató Központ, Institute of Technology"-ban a politikai tudományok tanára, filozófus, a kommunizmussal kapcsolatos kérdések szakértője, s az amerikai hírszerzőszervek munkatársa. 1955-től 1958-ig a SZT politikai osztályát vezette.

Griffith, mint "keleti szakértő" 1959-ben járt először Magyarországon, részt vett Révai elvtárs temetésén.

1964. július 12-től július 19-ig személyét külső figyelés alá vontuk. Kapcsolatai között szerepel dr. Szalai Sándor /Buda-pest, 1912. a: Glasner Piroksa/ Bp. I., Attila u. 125. sz. lakos, MTA munkatárs.

Dr. Szalai Sándor személye alosztályunkon első ízben a Ford Alapítvány megbízottainak magyarországi tartózkodása során került fel. Szalai két alkalommal adott le üzenetet a Royal Szálló portáján STANLEY Gordon és John LOTZ Ford megbízottak részére.

Figyelési jelentések szerint Szalai és Griffith 1964. július 14-én este a Margitszigeten konspirált körülmények között kb. 3 órát beszélgettek, ugyancsak 18-án a Duna Szállóban.

A következő veszélyes külföldi beutazó Erwin K. Scheuch nemzetközi híró szociológus, a kölni Összehasonlító Társadalomkutatási Intézet professzora volt, aki a Budapesten 1974. október 23–27. között megrendezett Nemzetközi Szabadidő és Művelődés Konferenciára érkezett. A kémelhárítás azért tartotta szükségesnek Scheuch szigorú operatív ellenőrzését, mert egy, a „K” rendszabály révén elolvasott levélben a német tudós közölte Szalaival, hogy „a konferencia idején több fontos megbeszélni valójuk van, többek között a Nemzetközi Szociológiai Társaságot érintő kérdések.”³⁷⁷ A kémelhárítás a kölni intézetről sok kompromittáló dolgot tudott: „aktív tevékenységet fejt ki a Kelet–Nyugat összehasonlító kutatásokban, jelentős számú Kelet-Európa és szovjet szakértőt alkalmaz. Kutató munkáját az USA hasonló szervezeteivel való szoros együttműködésben végzi, bekapcsolódott a Volkswagen Alapítvány kutatási tervébe is.”

A szokásos gyakorlatnak megfelelően a kölni professzort a Budapest Szálló egy betechnikázott szobájában (242. szoba) helyezték el, a titkos kutatást pedig arra a napra (szeptember 26-ra) időzítették, amikor a szervezők a konferencia résztvevőit egynapos autóbuzskirándulásra vitték a Dunakanyarba. Az előzetes terv szerint a figyelő brigád az autóbusz indulása előtt egy órával megkezdte a figyelmet a Budapest Szállónál, hogy lássa, felszáll-e a buszra Scheuch. Ha igen, elkíséri a buszt Budapest határáig, és az akció befejezéséig ott is marad. Ezalatt a kutató brigád a szokott módon végrehajtja a kutatást, azaz átvizsgálja a vendég csomagjait, iratait, lefényképezi a lefényképezendőket, majd visszavonul a „célszobából” a „bázisszobába” (az egyik tisztnek mindig a „bázisszobában” kellett tartózkodnia). Ezt a visszavonulást – mint máskor is – a szállodai SZT-tiszt biztosítja.³⁷⁸

³⁷⁷ Uo. 99. Javaslat E. K. Scheuch NSZK állampolgár szállodai titkos kutatására, 1974. szeptember 23.

³⁷⁸ Uo. 100.

Ez a szép terv azonban nem valósulhatott meg. Erwin Scheuch nem ment el a kirándulásra, hanem összecsomagolt, és a tervezettnél hamarabb elutazott.³⁷⁹

A kémelhárítás legnagyobb gondja ezután is az volt, hogy megakadályozza Szalai Nyugatra utazását. Moszkvába – mint láttuk – kiengedték. De voltak más kivételek is. Szalai meghívást kapott (vagy intézett el magának) a Harvardra nyári kurzus tartására, s onnan szándékozott az augusztus végén Kanadában tartandó VIII. szociológiai világkongresszusra utazni. Valamilyen okból ezt felső (legfelső?) szinten engedélyezték. A III/II-1. osztály május végén közölte az útlevélosztály vezetőjével, Szívós Péter ezredessel, hogy „Szalai Sándor útlevél kérelme a Miniszter et. szóbeli utasítása értelmében teljesíthető. A továbbiakban Miniszter et. minden alkalommal külön dönt.”³⁸⁰ Így aztán Szalai június 27-én feleségével együtt elutazhatott az USA-ba, majd Kanadába. Úgy látszik, valamiért ezt nem tartották olyan veszélyesnek. Különben is, az augusztus 19–24-i torontói szociológiai világkongresszuson részt vettek olyan megbízható emberek is, akik beszámolhattak ottani viselkedéséről. Szalai szeptember 7-én érkezett vissza, és 8-án már fogadhatta a fent említett Gotthard Gambkét a pályaudvaron. Ezután azonban a BM megmakacsolta magát, és mindent elkövetett, hogy Szalai szeptemberben már ne kapja újra kézhez útlevelét (a fiatalabbak kedvéért: a szolgálati útlevelet senki sem tarthatta magánál, minden egyes kilépés valójában csak újabb engedéllyel történhetett, a hazaérkezés után azonnal le kellett adni a munkahelyen az amúgy formailag „érvényes” útlevelet). A szeptemberi útlevél-visszatarthatásnak az volt a döntő oka, hogy mindenáron meg akarták akadályozni Szalai Londonba utazását, a nyugat-európai alapítványok

³⁷⁹ Uo. 116. Jelentés, 1974. október 1.

³⁸⁰ ÁBTL T-9738/4, 225. Átirat, 1974. május 21.

szepember végére tervezett zártkörű értekezletére, „melyre»Emil« a szocialista országokból egyedül mint pártatlan tudományos szakértő van meghíva»³⁸¹

A BM különféle javaslatokban és jelentésekben – amelyek az MSZMP vezető szerveinek voltak szánva – újra és újra nyomatékosan javasolta, hogy Szalai ne kapjon Londonba útlevelet.³⁸² Egy erre vonatkozó szeptember 20-i jelentésre Havasi László csoportfőnök-helyettes rájegyezte, hogy „Kiutazását lehetőség szerint akadályozzuk meg.”³⁸³ Szalai persze nem akart ebbe belenyugodni, a pártközponthoz fordult, a KAO-hoz, vagyis az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályához (ez az osztály felügyelte a pártvezetés részéről a BM-et). Itt azonban Rácz Sándor osztályvezető azt mondta, hogy az MSZMP nem foglalkozik útlevélügyekkel (pedig dehogynem!), viszont nyomatékosan azt tanácsolta neki (a III/II. Csoportfőnökséggel egyeztetve), hogy ne is fellebbezzon útlevélügyben.³⁸⁴

Szalaiinak az európai alapítványok londoni konferenciájára való eljutását valóban a mindenkori államvédelmiskre jellemző paranoiás késztetésből igyekeztek a legnagyobb erőbedobással megakadályozni, hiszen rettegtek a nyugati fellazítási politikától, és Szalait mániákusan kémnek képelték. Nem törődtek azzal, hogy a hazai tudományos kutatásnak nagyon is szüksége lett volna a nyugati alapítványok anyagi támogatására. Mellesleg a konferenciát nem is tartották meg 1974-ben, hanem későbbre halasztották.

Éppen a londoni konferencián való részvétel megakadályozása érdekében foglalta össze a III/II. Csoportfőnökség az MSZMP

³⁸¹ ÁBTL 9738/5, Javaslat, 1974. augusztus 23.

³⁸² Uo. 88–89. Javaslat, 1974. szeptember 12.

³⁸³ Uo. 94. Jelentés, 1974. szeptember 20.

³⁸⁴ Uo. 117–119. Jelentés, 1974. október 1., uo. 144. Jelentés, 1974. október 10.

Politikai Bizottsága számára írt jelentésben, illetve ennek egyik mellékletében az 1966. évi ENSZ-kiküldetés történetét.³⁸⁵

Az 1966. évi kiengedés történetének rekapitulálása nyilvánvalóan azt célozta, hogy az állambiztonsági szervek újra elhárítsák magukról a felelősséget a kémgyanús szociológus szabadjára engedéséért. S jóllehet Szalai 1974. szeptemberi londoni kiutazásának megakadályozását sikerüknek könyvelhették el, tudták, hogy ezzel nem elégedhetnek meg. Egy jelentéshez hozzákapsolt, Benkei belügyminiszternek szóló, kézzel írt cetlin Karasz csoportfőnök október 2-án megállapította, hogy bár „Emil” kulcsfontosságú szerepet játszik [az ellenséges tevékenységben], ők még sajnos keveset tudtak produkálni, de a jövőben ez nem így lesz, az 1975. évi munkatervben súlyponti kérdésként szerepel majd az „Emil”-ügy.³⁸⁶

Mindenesetre a III/II-1-A alosztály addig is folytatta a Szalai elleni terhelő adatok gyűjtését, és ezek alapján igyekezett felterjesztéseiben meggyőzni az MSZMP illetékeseit Szalai veszedelmességéről. Korábbi iratokból, lehallgatásokból, ügynöki jelentésekből újabb terhelő tényeket szedtek össze „Emil” ellenséges kijelentéseiről, tudományos szakértői véleményeiről, amelyekkel gyanús ügyeket támogatott stb. Október 14-én igen terjedelmes – 24 oldalas – újabb összefoglaló jelentést készítettek róla,³⁸⁷ amelyet Havasi László csoportfőnök-helyettes sk. rájegyzése szerint Biszkuhoz, Óvári Miklóshoz és Rácz Sándorhoz is felterjesztettek. Egy másik jelentésben³⁸⁸ idézik Szalaiinak azt a külföldön tett kijelentését, hogy számára a fasiszmus és a bolsevizmus egyenlő fajsúlyú veszélyt jelent, s hogy „ezt a rendszert megreformálni

³⁸⁵ Lásd ebben a kötetben: 215–218. old.

³⁸⁶ T-9738/4, 187. oldalra kapcsolt cédula.

³⁸⁷ T-9738/5, 215–216. Összefoglaló jelentés, 1974. október 14.

³⁸⁸ T-9738/5, 121–125. Jelentés, 1974. október 2.

nem lehet, csak megdönteni”. Azt az értelmiségi körökben régóta közismert mondását, hogy „a kommunista párt kaszánya, a szociáldemokrata párt kupleráj; ha a kettő között kell választanom, a kuplerájt választom”, egy lakáslehallgatásból idézik, némi-
leg illedelmesebb formában (kupleráj helyett garnizon, aminek így semmi értelme). Az MSZMP vezető szerveinek szánt jelentés 1. számú melléklete hosszú oldalakon sorolta Szalai ellenséges kijelentéseit, 1957-től kezdve.³⁸⁹ Amikor pedig 1974-ben az MTA Állami Díjra terjesztette fel az akadémiát, a kémelhárítás azt javasolta, hogy ne adjanak neki Állami Díjat, mert az „rendkívül megnehezítené a további feldolgozó munkát és politikailag káros lenne,”³⁹⁰ ha pedig ez ellen nyíltan kellene fellépniük, „időelőtti leleplezése rendkívül káros lehet.” Nem is kapta meg akkor a kitüntetést.

A kémelhárítókat nagyon frusztrálta, hogy mintegy két esztendei szorgos nyomozással sem tudtak jogi erejű dokumentumokat felmutatni Szalai vélt kémtevékenységének bizonyítására. Ebbe azonban sehogy sem akartak belenyugodni. 1974 decemberében a III/II-1-A. alosztály azzal az ígérettel zárta összefoglalóját,³⁹¹ hogy „1975 végén javaslatot teszünk »Emil« ellenséges tevékenységének megszakítását célzó intézkedésekre vagy az ügy realizálására.”³⁹² (Ne felejtjük el: a „realizálás” a BM szóhasználatában a büntetőeljárás alá vonást, azaz a letartóztatást jelentette.) Közben azonban új, sürgetően elvégzendő gyakorlati feladatok is adódtak. Az 1975-ös év első munkanapján a kémelhárítás már megkezdte felkészülését egy gyanús külföldi beutazó „operatív ellenőrzésére”. Jelezték ugyanis, hogy januárban Budapestre érkezik Philip J. Stone (neves szociálpszichológus, a Harvard egyetem profesz-

³⁸⁹ Uo. 198–204. Keltezés nélkül. 1. sz. melléklet.

³⁹⁰ Uo. 125.

³⁹¹ Uo. 285–286. Javaslat, 1974. december 3.

³⁹² Uo. 286.

szora). Stone egyik szerzője volt a Szalai Sándor által szerkesztett *The Use of Time* című, az időmérleg-kutatásokkal foglalkozó, 1972-ben Hágában megjelent kötetnek (magyarul 1978-ban jelent meg a Gondolat Kiadó kiadásában, *Idő a mérlegen* címmel). Különösen gyanús volt, hogy budapesti utazása előtt Stone az Erwin Scheuch által vezetett kölni összehasonlító társadalomtudományi intézetben járt tanulmányúton, hiszen „egyes nyugat-európai intézetek, így a fenti is, aktívan közreműködnek az amerikai alapítványok, egyetemi politológiai-társadalomkutató tanszékek un. »Kelet-Kutató program«-jainak megvalósításában. Mivel »Emil« nem utazhatott a fenti intézetek európai koordinációs csúcstalálkozójára – az »Alapítványi Ülésre« – feltehetően a további teendők, feladatok megbeszélésére utazik Philip J. Stone Budapestre.”³⁹³

Stone „operatív ellenőrzéséről” a III/II-1-A alosztály illetékes tisztje Stone elutazása napján, február 1-jén háromoldalas jelentésben számolt be.³⁹⁴ Stone január 28-án kora délután vonattal érkezett a Keleti pályaudvarra, ahol „Emil”, Manchin Róbert és Tamás Pál szociológusok várták. Innen a társaság a Royal Szállóba tartott, ahol az amerikai vendég természetesen megfelelően felszerelt szobát (387. sz.) kapott. Ezután Stone Szalaival az utóbbinak a lakására ment, majd együtt vacsoráztak a Gellért étteremben. Ezt az alkalmat kihasználva a belügyesek azonnal átkutatták szállodai szobáját, majd Szalai lakását is, mert Stone az aktatáskáját a vacsora időtartamára ott hagyta (mire jó egy beszervezett, éber háztartási alkalmazott!). Ez alkalommal 300 fényképfelvételt készítettek. Három nappal később, miután „Maya”-tól megtudták, hogy Szalai egy légiposta-borítékot adott át Stone-nak, újra átkutatták szállodai szobáját, de a keresett borítékot nem találták.

³⁹³ ÁBT L T-9738/6, 30–31. Javaslat, 1975. január 2.

³⁹⁴ Uo. 126–128. Jelentés, 1975. február 1.

A hírszerzés természetesen a külső figyelés eszközét is bevette. Így aztán regisztrálhatta, hogy a neves amerikai egyetemi tanár – aki egyébként a számítógép szociológiai és társadalomlélektani kutatásokban való felhasználásának egyik úttörője volt – milyen magyar tudományos intézményeket keresett fel, kikkel, hol és mennyi ideig beszélgetett. Stone érkezése másnapján felkereste az MTA Szociológiai Intézetét és az MTA Számítástechnikai Intézetét (Manchin Róbert társaságában), majd este Varga Károly szociológus Bakáts utcai lakásán vett részt egy vacsorán, ahol rajta kívül még Tamás Pál szociológus és egy Horváth nevű személy is vendég volt. Január 30-án Szalai Sándorral ebédelt, s utána még három óra hosszat beszélgettek, majd Ferge Zsuzsánál töltötte a délutánt. Este Manchin Róbert vacsoravendége volt. A vacsorán Hankiss Elemér és felesége, valamint Szelényi Iván is részt vett. (Szelényi személyének ebben az időben a BM különösen nagy figyelmet szentelt, amire az alábbiakban még visszatérek.) A következő napon egy fontosabb feladat miatt meg kellett szakítaniuk Stone figyelését, de miután a háztartási alkalmazott késedelem nélkül jelentett a fent már említett borítékátadásról, „újabb figyelést vezettünk be”, s így megállapíthatták, hogy délután az amerikai professzor az MRT Tömegkommunikációs Intézetében tartott előadást. Itt tértek ki arra is, hogy ezt megelőzően a Szociológiai Intézetben tartott délelőtti előadásán „jelen volt Szelényi Iván, Manchin Róbert, Ferge Sándorné és több más szociológus” (minő meglepetés!).

Szelényi Ivánnal azért foglalkoztak nagyobb súllyal, mert ebben az időben éppen Szalai gyanús kapcsolatait közt szerepelt. Szelényit ugyanis 1974 őszén Konrád Györggyel együtt néhány napra őrizetbe vették, miután egy házkutatás során megtalálták közösen írt munkájukat: „Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz”. Ma már nehéz megérteni, miért tartotta a Belügyminisztérium annyira veszélyesnek ezt a kéziratot, hogy a szerzők

által bérelt csobánkai házat a pincétől a padlásig átkutassák érte (egyébként nem ott találták meg). Mindenesetre a házkutatás meg az azt követő kihallgatások ijedelmet keltettek a közelálló értelmiségi körökben. Szalai ekkor meg is szakította az érintkezést Szelényivel (hogy önmagát féltette-e vagy Szelényit, ma már nehéz lenne megállapítani). 1975 januárjában Szelényi olyannyira veszélyes kapcsolatnak számított, hogy Stone-t megérkezése után Szalai figyelmeztette, ne keresse fel őt a lakásán, vagy ha mégis, érdemi beszélgetést ott ne folytasson vele, és ne vállalja semmilyen írásos anyag kivitelét, vagy ha mégis vállalja, azt memorizálja, és fejben vigye ki.³⁹⁵

Szelényi Iván ügye úgy került Szalai dossziéjába, hogy az utóbbi elleni bizalmas nyomozás során a kémelhárítás a korábbi iratokat tanulmányozva megállapította, hogy a szociológusprofesszor már 1964-től támogatta a tehetséges fiatal kutatót egyebek közt a Ford-ösztöndíj elnyerésében, másodállásokra ajánlotta, próbálta kijuttatni nemzetközi szociológiai kongresszusokra, 1971-ben pedig az UNITAR-hoz akarta 10 hónapra meghívni, hogy azután 1972-ben ő lehessen az utóda az aligazgatói állásban. Ez utóbbit a BM sikeresen megakadályozta, akárcsak korábban Szelényi néhány más kiküldetését is. Szelényi üldözésének vége az lett, hogy 1975-ben nyomatékosan felajánlották neki a kivándorló-útlevelet (mint rajta kívül néhány más nemkívánatos személynek is – többek közt Konrád Györgynek, Bíró Yvette-nek, majd később Heller Ágnesnek, Fehér Ferencnek, Márkus Györgynek, Márkus Máriának). Így aztán sikerült elérniük, hogy Szelényi és a többi kényszeremigráns hazáján kívül váljék nemzetközi hírvű tudóssá.

A feljebb már említett gyanús boríték miatt elrendelték „Stone repülőtéren történő szoros vámellenőrzését”.³⁹⁶ Ennek során min-

³⁹⁵ Uo. 124. Jelentés, 1975. január 30.

³⁹⁶ Uo. 128.

den papírt elkoboztak tőle, többek közt Szelényi és Konrád *Social Conflicts of Under-urbanization* és Ferge Zsuzsa *Social Mobility in Hungary* című tanulmányát, továbbá Cseh-Szombathy Lászlónak, az MTA Szociológiai Intézete tudományos osztályvezetőjének nyelvvizsga-bizonyítványát (feltehetően valamilyen külföldi meghíváshoz lett volna rá szükség).³⁹⁷ Ez az értelmetlen repülőtéri „szoros vámellenőrzés” és elkobzás olyan példátlan bunkóság volt, amely nyilván örökre elvette a kiváló amerikai professzor kedvét Magyarországtól. A jelentést író belüleges tiszt önelégülten állapította meg, hogy „Stone a vele szemben végrehajtott intézkedést – mivel Szelényiék anyagait koboztuk el tőle – az azokkal szemben folytatott és általa ismert intézkedéseknek fogja tulajdonítani”, vagyis az ellenség nem fog rájönni arra a nagy titokra, hogy mindez a Szalai elleni nyomozás miatt történt.

További tervek Szalai ellen

A Philip J. Stone budapesti utazása keltette izgalom és feladatok mellett azonban a kémelhárítás a Szalai elleni nyomozás egyéb teendőit sem hanyagolta el. Első lépésként az alosztály kikérte a központi nyilvántartásból a Szalai Sándor elleni 1950-es koncepció eljárás és per iratait, hátha ebben talál valami jól használható kémügyet. (Mint tudjuk, a koncepció perekben minden vádlottat kémkedéssel is vádoltak, s sokféle kémkapcsolat megnevezését követelték tőlük – voltak olyan foglyok is, akik már rég nem élő történelmi személyeket jelöltek meg felső kapcsolatuknak, de ez akkoriban nem tűnt fel a vizsgálóknak.)

Az eredeti, 1950. évi vizsgálati és peranyag 1975 elején már nem volt megtalálható, mivel az MSZMP Politikai Bizottságának, azaz tulajdonképpen Kádár Jánosnak az utasítására a „működőképes személyek” elleni 1949–1951-es koncepció perek dossziéit 1959-ben megsemmisítették. Mivel azonban az akkori parancs a perújrafelvételi iratokra nem terjedt ki, a koncepció ügyek dokumentumai közül azok, amelyeket annak idején, 1954–1956-ban a perújrafelvételekhez kiemeltek, megmenekültek. Nos, ezekről készítettett fotómásolatokat a Szalai elleni nyomozó alosztály.³⁹⁸ Ambrus Sándor ezredes az ezek alapján 1975. február 19-én készült jelentést³⁹⁹ a következő rájegyzéssel terjesztette fel Havasi László vezérőrnagyhoz, a III/II. akkori csoportfőnökéhez: „Figyelemreméltó adatok vannak az anyagokban.” Havasi azonban elvetette ezt a vonalat. Hiába sorolta fel az irat az összes kémkapcsolatot, amelyet Szalai 1950-ben (a legbrutálisabb kínzások

³⁹⁷ Uo. Egyébként ezek a tanulmányok mind legális kiadványok voltak.

³⁹⁸ A fotómásolatok a T-9738/6 dosszié 36–103. oldalán Zártanyagról másolat címen megtalálhatók.

³⁹⁹ Uo. 159–161. Jelentés, Budapest, 1975. február 19-én.

hatására) „bevallott”,⁴⁰⁰ a csoportfőnöki rájegyzés szerint: „Bármenyre is figyelemre méltó adatok ezek – ma már ezzel az ügyben sokra nem megyünk legfeljebb op[eratív] feltevéseinket erősíti meg. Azt gondolom nem ezen az úton kell őt egyértelművé tenni – szerintem a bankbetét, pénz stb. oldalon előbbre jutunk”.⁴⁰¹

Az eddig semmivel sem bizonyítható kémkedés helyett tehát most gazdasági bűncselekményt – a devizagazdálkodási szabályokba ütköző forintkijárlást – próbáltak a rovasára írni. Szalai az akkori viszonyokhoz képest valóban nagyon sok pénzt keresett külföldi fizetőeszközökben, főleg dollárban, s bár nagy összegeket utalt haza, nyilvánvalóan nem mindent, s az is valószínű, hogy gyakran folyamodott úgynevezett forintkijárláshoz, vagyis amikor külföldön valakinek dollárt vagy más valutát adtak, és az illető itthon forintban fizette vissza a pénzt hozzátartozóknak, barátoknak, ismerősöknek. A fiatalabbak ma már aligha értik meg, miféle bűncselekmény volt ez. (Hogy miért neveztek éppen forintkijárlásnak, nem tudom, nem néztem utána.) Mindenesetre az akkori teljesen irreális forint-deviza árfolyamok miatt ez általános gyakorlat volt: külföldre szakadt hazánkiai így támogatták itthon rekedt rokonaikat, vagy a kiutazók így egészíthették ki a turistaútlevelel hivatalosan kiválható 70 dollárt.

Mivel a szocialista rendszer nem fogadta el a banktitok intézményét – az államvédelem aztán végképp nem –, a kémelhárítók valamennyi szóba jöhető hazai banktól megkapták Szalai bankszámláinak adatait. A titkos házkutatások alkalmával most első sorban a pénzügyekkel kapcsolatos dokumentumokra „mentek rá”. A nem legálisan készített fotómásolatokat azonban nem használhatták fel bizonyítékként a bíróságoknál. Legnagyobb sajnálatukra még a szovjet titkosszolgálat sem tudta teljesíteni azt

a kérésüket, hogy szerezze meg az USA-ban Szalai ottani pénzügyi adatait. Mint Burgyin szovjet tanácsadó közölte, központuknak nincs lehetősége a Chase Manhattan Bankban vezetett számlákon lévő összeget és az átutalásokat megállapítani.⁴⁰²

Ezután az illetékes kémelhárító tiszt kilencoldalas jelentésben foglalta össze, hogy operatív eszközeikkel mi mindent sikerült megtudniuk Szalai bűnös gazdasági üzelmeiről.⁴⁰³ Csakhogy a jogi osztály (III/1) véleménye szerint az itt felsorolt bizonyítékokból egyik sem volt „jogi erejű”. 1975 május elején a dosszié tartalomjegyzékében *Jelentés a Pártközpont felé* megjelöléssel szereplő irat az ötoldalas jelentéshez tíz oldalnyi mellékletet csatolt, amely az akadémikus rendszerellenességét volt hivatva bizonyítani.⁴⁰⁴ Hogy erre milyen válasz érkezett és érkezett-e egyáltalán, az itt található anyagból nem derül ki. A jelentés valószínűleg nem érthette el a kívánt hatást. Erre enged következtetni az, hogy a III/II-1-A. osztály május első felében kénytelen volt „aktív intézkedéseket” tervbe venni, vagyis nem megvárni, amíg valamilyen legális bizonyítékot sikerül beszereznie, hanem ehelyett maga szándékozott bizonyítékokat gyártani. Ehhez azonban segítséget kellett kérnie a társosztályoktól, mindenekelőtt a hírszerzéstől.

Az elhatározásról csak a III/I. Csoportfőnökség 7-es Osztályának vezetője, Zsiga Árpád alezredes által a III/II-1 Osztály vezetőjéhez, Révész Imre alezredeshez intézett leveléből értesülünk. Az átiraton dátum nincs, de az iktatópecsét szerint 1975. május 29-én érkezett az osztályhoz.⁴⁰⁵ E tanulmányos irat részleteit az alábbiakban szöveghűen közlöm, mert a finom árnyalatokat csakis a szó szerinti idézés érzékeltetheti.

⁴⁰² Uo. 188. Burgyin levele (gépelt magyar fordításban), 1975. április 16.

⁴⁰³ Uo. 191–199. Jelentés Szalai Sándor pénzügyeiről, 1975. április 17.

⁴⁰⁴ ÁBTL T-9738/7, 6–22. Jelentés, 1975. május 5. Ezt az iratot már a következő dossziéba fűzték be, bár időrendben még a T-9738/6. dossziéba tartozott volna.

⁴⁰⁵ ÁBTL T-9738/6, 215–217. Átirat (1975. május).

⁴⁰⁰ A kémelhárító tiszt 1975-ben még az 1956. júliusi perújrafelvétel felmentő ítéletének megalapozottságát is kétségbe vonta (uo. 160.)

⁴⁰¹ Uo. 159.

„Osztályvezető Elvtárs szóbeli megkeresése, a betekintésre átadott 1975. április 17-i (14-63/ 9-75. sz.) jelentés és 7 fotómé-léklete alapján közlöm, hogy az alábbi aktív intézkedési lehetőségek vehetők számításba:

1./ Szolnoki r. örgy. elvtárs [az alosztályvezető] szóbeli kérése olyan akcióanyag célbajuttatása illetékes hazai szervek felé, amely „Emil” lakásán törvényes házkutatást tesz lehetővé.

A III/I-7. Osztály technikai eszközparkja biztosítja, hogy való-ságos vagy fiktív személy nevében postai küldeményt juttassunk el illetékes magyar bank vagy pénzügyi hatósághoz.

Amennyiben erre vezetői utasítás van, az akció végrehajtásá-hoz az alábbiakra van szükség:

- a feladó (ha valóságos személy) neve, címe, esetleges aláírás-mintája;
- a szándékolt közlés tartalma;
- a címzettként kiválasztott magyar hatóság megnevezése.

Megjegyzés:

A provokáció elkerülése végett a legmegfelelőbbnek egy olyan *dokumentum*!/ visszajátszása lenne célszerű, amely valóságosan bizonyítja »Emil« pénzügyi visszaélésének egy *konkrét tényét és az ország határain kívül keletkezett*. [Kiemelések az eredetiben]

A meglévő anyagok közül erre a »K«-ellenőrzés által elfogott – és fotózás után továbbengedett – távirányításos, 74905 sz. anyag felel meg a leginkább. Ezt az anyagot »Emil« 1972. augusztus 1-én New York-ban adta fel postán Frankfurtba, s oda meg is érke-zett. Ebben bizonyítékát adja, hogy hajlandó forintkijárlásban segédkezni 2.000.- dollár nagyságrendben is. Utalás van előze-tes virágnyelvű egyeztetésre, stb. Ezen bizonyító anyag másolata Frankfurt-i feladással szimpla anonim feljelentés formájában a magyar devizahatóságokhoz eljuttatható. (Az NSZK »K« ellen-őrzés kikerülhető.)⁴⁰⁶

A irat itt még nem ér véget, de mielőtt áttérnénk a folyta-tásra, érdemes néhány részletet közelebbről is szemügyre venni. Rögtön az első mondatból kiderül, hogy az általános szokástól eltérően a kémelhárítás ez alkalommal szóbelileg, személyesen fordult a hírszerzéshez, hogy segítséget kérjen az „aktív intéz-kedésekhez”; ez nyilván a még szigorúbb konspiráció végett tör-tént így. A továbbiakból kiviláglik: azt tervezték, hogy valóságos vagy akár fiktív személy nevében anonim feljelentésül szolgáló dokumentumot juttatnak el magyar szervekhez, amelyek azután erre alapozva legális házkutatást rendelhetnek el; az így készített másolatok pedig felhasználhatók lennének bírósági eljárásban. A tervezett „névtelen feljelentéshez” a hírszerzés „technikai esz-közparkja” gond nélkül rendelkezésre állt.

A hírszerző főtitst megjegyzéséből azonban kiderült, hogy a legmegfelelőbb nem egy hamis, hanem egy valóságos dokumen-tum lenne – „a provokáció elkerülése végett”! Ez aztán az érde-kes indoklás! Miféle „provokációra” gondolt? Ki provokálhatott? Csak nem az, aki esetleg felfedezhette volna, hogy a dokumen-tum hamis?! Külön szépsége ennek a megfogalmazásnak, hogy maga a jövőbeli hamisító beszél itt egy esetleges „provokációról”.

Első pillantásra rejtélyes, hogyan kerülhetett a magyar kém-elhárításhoz Szalai Sándor 1972 augusztusában New Yorkban feladott, Frankfurtba címzett levele. Ezt a rejtélyt megoldja egy későbbi dokumentum, amelyből kiderül, hogy Szalai a címzés-ben óriási hibát követett el: Bundesrepublik Deutschland helyett Bundesrepublik Hungaryt írt a borítékra. A tanácstalan német posta a magyar követségre továbbította a levelet, ahonnan aztán felbontás és lefotózás után elküldték a frankfurti címzettnek, a másolatot pedig hazaküldték a magyar belügyi szerveknek. Így jutott a kémelhárítás egy Magyarországot meg sem járt valódi Szalai-levélhez. Mindenesetre az is figyelemre méltó, hogy a név-telen feljelentés tényleges frankfurti feladás esetén is (amelyet

⁴⁰⁶ Uo. 215–216.

a hírszerzés oldott volna meg) elkerülhette volna az NSZK postai ellenőrzést.

A hírszerzés tehát a fent leírtak szerint könnyedén meg tudta volna tenni a kémelhárítás által kért szívességet. Csakhogy – mint az irat további szövegéből kiderül – Zsiga Árpád alezredes nem a gazdasági ügyben történő lebuktatást találta a legmegfelelőbb intézkedésnek. Ő ugyanis olyan fontosnak tartotta Szalai tevékenységét az amerikai fellazítási politika számára, hogy úgy vélte, „Emil” „még pénzügyi lebukása esetén is használható személy” maradna „az ellenséges körök” számára. Sőt mi több: „Külföldi kapcsolatai, összeköttetései egy esetleges hazai letartóztatás, akár csak házkutatás, de még szabadlábon hagyása mellett lefolytatott eljárás esetén is széles körű nemzetközi kampányt indítának védelmében. Ugyan ezen kapcsolatai a külföldi bankokban meglévő bizonylatokat eltüntetnék, sőt, még mentő bizonyítékokat is tudnának produkálni.” Hiszen – az alezredes véleménye szerint – Szalai „a fellazítási politika fontos orientációs pontja, úgynevezett *világítótornya* hazánkban”.⁴⁰⁷ (Kiemelés tőlem – G.É.)

Mit javasolt hát a hírszerző alezredes? „Járható útnak mutatkozik olyan aktív intézkedés végrehajtása, amely »Emil«-t amerikai kapcsolatai előtt teszi megbízhatatlanná.” Azaz: olyan látszat keltése, mintha a professzor a magyar belügyi hatóságok beszervezett embere volna.

„Ennek megoldása /vázlatosan/:

»Emil« személyi írógépén 4–5 olyan konkrét dokumentumot készíteni és aláírásával szerelni, amelyet itthoni illetékes hatóságok bizalmas tájékoztatására készített. Ezek tartalmát a konspirált házkutatási anyagokból és „K” anyagokból »Emil« aprólékos stílusa utánzásával lehet összeállítani. Olyan látszatot keltve, hogy »Emil« ezekről másolatokat készített /precíz!/ és a másolatokat valamilyen személyes ellenfele szerezte meg. A másolatok

⁴⁰⁷ Uo. 216–217.

fotóit amerikai szervekhez megnyitott /hazai vagy külföldi/ csatornán keresztül eljuttatni.”⁴⁰⁸

A fenti galád javaslat szerint a nagy gonddal elkészítendő hamisítványokkal az amerikaiaknál lehetne eredményesen kompromittálni a fellazítási politika magyarországi „világítótornya”. Az 1959-ben kitervelt és végrehajtott „lejárátás” után – amellyel hazai baráti, ismerősi és tisztelői körét sikerült tőle elidegeníteniük, most nemzetközi méretekben forraltak ellene hasonlóan aljas, de talán még pusztítóbb tervet. A továbbiakban azonban nem került elő olyan dokumentum, amely ennek a tervnek a megvalósítására utalna. Sőt, az irat bal felső sarkán a dossziéba való bekötés miatt csak félig olvasható rájegyzés szerint egy felettes véleménye az volt, hogy egyelőre várjunk a továbbiakkal. A jelek szerint végül is nem folyamodtak ehhez az „aktív intézkedéshez”. Feltehetőleg túl bonyolultnak és kockázatosnak ítélték.

A III/II-1-A. alosztály Szalaival foglalkozó tisztje egy ideig még folytatta az erőlködést, hogy a kémgyanús akadémikus ellen jogi erejű bizonyítékot szerezzen. Júniusban még tartottak egy titkos házkutatást, még foglalkoztak azzal, hogy Szalai kiket jelöl a Mexico Cityben tartandó szociológiai kongresszusra, még értékelő jelentéseket készítettek a telefon- és lakáslehallgatás, valamint a postaellenőrzés eredményeiről. Még egyszer megpróbálták a polgári és a katonai hírszerzéstől kompromittáló adatokat szerezni Szalairól, s ezek alapján július végén újabb összeállítást készítettek a szociológus gyanús, főleg külföldi „kapcsolatairól”. A felsorolásban többek közt Horváth János, Heltai György, Gömöri György, Fejtő Ferenc, Kende Péter, Kecskeméti Károly, Hanák Péter, Seton-Watson szerepel.⁴⁰⁹

Pedig a fölöttesek ekkor már nyilvánvalóan lemondtak arról, hogy Szalai Sándort mint kémeket kezükbe kaparintsák, hiszen már

⁴⁰⁸ Uo. 217.

⁴⁰⁹ Uo. 264–269. Jelentés, 1975. július 28.

addig is számos értékelő és összefoglaló jelentés végső következtetése az volt, hogy bár az akadémikus igen veszélyes ellenség, kémkedésére nem sikerült jogi erejű bizonyítékot szerezni. A III/II. Csoportfőnökség több mint két és fél éves kitartó munkálkodásának végeredménye abban a *Javaslatban* olvasható, amelyet a kémelhárítás 1-A. alosztálya 1975. augusztusában fogalmazott meg:

„»Emil« fn. célszemélyt 1973. márciusától kémkedés és államtitoksértés gyanúja alapján tartottuk ezideig feldolgozás alatt. Munkánk során csak olyan operatív bizonyítékokkal sikerült gyanúnkat alátámasztani, melyek nyílt bírósági eljáráshoz nem használhatók fel, vagyis nem tehetők jogi erejűvé. Ennek megfelelően a fenti gyanú alapján a realizálásra jelenleg nincs lehetőség.” Mégis azt javasolták, hogy ne ejtsék el egészen az ügyet, hanem adják át a III/III-4. Osztálynak további feldolgozásra. Adataik ugyanis azt bizonyítják, hogy a célszemély „a tudományos élet területén a fellazítás és az ideológiai diverzió megvalósításának elősegítője. Kapcsolatban állt és áll azokkal az értelmiségi csoportosulásokkal, melyek az utóbbi időben tevékenységükkel nemcsak felhívták magukra a figyelmet, de velük szemben adminisztratív intézkedésekre is sor került.”⁴¹⁰

⁴¹⁰ Uo. T-9738/7, 45. Javaslat, 1975. augusztus 21-én. Adminisztratív intézkedéseken nyilván a Konrád György és Szelenyi Iván, továbbá Fehér Ferenc, Heller Ágnes és más filozófusok, illetve szociológusok elleni lépéseket értették.

Újra „belső ellenség”

A III/III-4 osztály (a kulturális elhárítás) valóban visszakapta Szalait „további feldolgozásra”. Itt újabb öt évig foglalkoztak vele, bár már lanyhuló buzgalommal (még két dossziét töltöttek meg, mintegy 500 oldalnyi „anyaggal”), a saját szempontjukból siralmas eredménnyel. Végül is „elkapni” nem tudták.⁴¹¹

Az első dolguk az volt, hogy 1975 decemberében javaslatot tettek a Szalai elleni bizalmas nyomozás fél évre történő meghosszabbítására.⁴¹² 1975 decemberétől már foglalkoztatta a BM III/III-4. osztályát a Magyar Tudományos Akadémia következő évi választásainak előkészítése. Az új akadémiai levelező és rendes, valamint a tiszteletbeli tagokat a három évenként, általában májusban tartott akadémiai közgyűlésen választották meg. A „választás” rendszerint úgy történt, hogy „az illetékes politikai szervek” – azaz a pártközpont megfelelő osztályai, végső soron pedig a Politikai Bizottság – eldöntötték, kik legyenek az új akadémikusok (a már korábban megválasztott levelező tagok egy idő után szinte automatikusan rendes tagok lettek). A jelölések formálisan az MTA megfelelő osztályaihoz tartozó akadémikusok osztályülésein történtek, mégpedig oly módon, hogy a pártközpont illetékesei a párttag akadémikusokkal előzőleg közölték, kiket kell jelölni, illetve mely jelölteket kell megszavazni. Ez a mechanizmus szinte mindig hibátlanul működött, hiszen az

⁴¹¹ Az „elkapni” kifejezéssel Kornai János önéletrajzában (*A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*, Osiris Kiadó, Budapest 2005.) egy epizódjára utalok: amikor Kornai János 1998-ban belenézhetett a reá vonatkozó belügyi aktákba, a Szalai kapcsolatai közt is szereplő Montias amerikai professzorról szóló dosszié átnézésekor a kutatás közben reá felügyelő belügyes tiszt azt mondta: „Hát igen, nem sikerült elkapnunk azt az embert...” Az ügyről bővebben lásd Kornai i.m. 183–187.

⁴¹² ÁBTL T-9738/7, 69–70. Javaslat, 1975. december 30.

akadémikusok többsége párttag volt, s őket kötelezték a helyes szavazásra. Az 1976-os akadémiai választások során azonban egy kis hiba csúszott a számításba. A BM III/III-4-a alosztály már 1975. december 2-án jelentette, hogy operatív úton tudomásukra jutott: Szalai a IX. osztályban (közgazdaság- és jogtudomány) javasolni fogja az akkor már nemzetközi hírű közgazdász, Kornai János jelölését, amit Bognár József akadémikus is támogat.⁴¹³ A jelentésben már akkor javasolták, hogy „a Magyar Tudományos Akadémia választási előkészületeiről, dr. Szalai Sándor taktilkázásáról és Kornai János személyéről adjunk tájékoztatást a hivatalos párt- és állami szervek felé.” Feltehető lenne a naiv (ál-naiv) kérdés: mi köze az államvédelemnek, sőt mi közük a párt- és állami szerveknek a formailag autonóm Magyar Tudományos Akadémia választásaihoz. De hát tudjuk a választ.

Az államvédelem aggodalma nem volt alaptalan. Mint következő jelentésükből kiviláglik, „1975. december 10-én a IX. osztály ülésén a nem kommunista akadémikusok teljes létszámban megjelentek, míg a kommunista akadémikusok egy része nem volt jelen. Szalay [sic!] Sándor és Bognár József aktív kezdeményezésére a közgazdászok köréből a kommunista akadémikusok javaslata ellenére /amely az illetékes párt szerv álláspontja is volt/, megszavazták Kornai János levelező taggá választását.”⁴¹⁴ Valójában a jelölést szavazták meg, de ez egyszersmind a megválasztást jelentette, hiszen a közgyűlés azután automatikusan megszavazta az osztályok jelöltjeit. A belügyesek nem ok nélkül tulajdonították Szalai praktikáinak, hogy a párttag akadémikusok egy része távolmaradt az osztályüléstől, s így a Kornai ellen szavazó párthű tagok kisebbségbe kerültek. Kornai személyéről, akinek MTA levelező taggá választását az előző, 1973. évi közgyűlésen sikere-

sen megakadályozták, az államvédelem az alábbi felvilágosítást adta „a párt- és állami szerveknek”: „Adataink szerint Kornai János pártunkívüli, nős, magyar állampolgár résztvevett az ellenforradalom gazdasági kormányprogramjának előkészítésében. Tudomása volt a »Hungaricus« c. ellenforradalmi kiadvány nyugatra küldéséről. 1957-ben kapcsolatot tartott egy illegális ellenforradalmi csoport nyugatra szökött tagjaival. [ti. Kende Péterrel, egykori osztálytársával és régi barátjával.] Hazai és külföldi kapcsolatainak többsége kompromittált, revizionista, nacionalista személyekből tevődik össze. Politikai magatartását a látszólagos semlegesség, pártatlanság és elfogulatlanság jellemzi. Ez azonban kozmopolita bensőt takar, ami politikai értelemben teljesen elvtelen. Munkahelyén közismerten Amerika-barát.”⁴¹⁵

Az MSZP Politikai Bizottsága (mint „illetékes” párt szerv) 1976 januárjában újra foglalkozott az akadémiai választások előkészítésével. Ezúttal Kádár János kimondta az igent (hogy a kész helyzet elfogadása vagy saját jobb belátása készítette-e erre, nem tudhatom): „Kornai szerintem elfogadható, mert az a politikai meg gondolás nem mérvadó annyira. Nehéz az összehasonlítás, de mégsem pártfunkcióról, párttagságról, hanem a Tudományos Akadémiáról van szó, ahol elképzelhető némi kis politikai problémával rendelkező ember is, ha tudományos munkája egyébként pozitív, termékeny, hasznos akadémiai tag lesz.”⁴¹⁶

Mivel minden kérdésben Kádár János szava döntött, az államvédelem sem tehetett már semmit Kornai megválasztása ellen, sőt február 9-i jelentésében – bár újra felsorolta bűnlistáját –, nem tett észrevételt Svédországba történő kiutazása ellen (ahol

⁴¹³ Uo. 67–68. Jelentés, 1975. december 2.

⁴¹⁴ Uo. 80–81. Jelentés, 1976. január 29.

⁴¹⁵ Uo. 68. Jelentés, 1975. december 2.

⁴¹⁶ Idézi Kornai, i.m. 224. Önéletrajzi művében egyébként Kornai megírja akadémiai taggá választásának történetét (221–225.), könyve írásakor azonban még nem ismerhette a titkos (T jelzésű) Szalai-dossziék anyagát, amelyből kiderül, hogyan járt túl Szalai a pártközpont és az államvédelem eszén.

azután a stockholmi egyetem Nemzetközi Közgazdaságtudományi Kutatóintézete meghívására töltött több mint egy év alatt megírhatta *A hiány* című korszakos jelentőségű könyvét). Szalai ellenséges cselekedeteinek listájára azonban a továbbiakban ez a csínytevése is felkerült. 1976 tavaszán újra javaslatot tettek titkos házkutatásra, miután valamilyen bűnös hanyagság folytán 1975. május 15-e óta nem került sor ilyesmire,⁴¹⁷ de sem ennek eredményeként, sem a levéllenőrzés, a telefon- és lakáslehallgatás útján szerzett adatokból nem nyertek semmiféle használható bizonyítékot Szalai ellenséges szervezkedésére. Mindenesetre újra javasolták, hogy ne adjanak engedélyt az UNITAR-beli szakértői szerződés meghosszabbítására.⁴¹⁸ A bizalmas nyomozást viszont most már további egy évre hosszabbították meg, egészen 1977. június 30-ig.⁴¹⁹ Miután külföldi utazásait nem tudták megakadályozni, igyekeztek a hírszerzés révén információkhoz jutni, de ezekkel a gyér adatokkal sem jutottak semmire. MTA-beli tevékenységét továbbra is figyelemmel kísérték, az Akadémiát mint objektumot „tartó” III/III-4-c alosztály segítségével. Amikor kiderült, hogy Szalai az MTA Szociológiai Bizottságának elnöke akar lenni, s hogy ebben Kulcsár Kálmánnal rivalizál, a 4-c alosztály javasolta, hogy a 4-a alosztály „készítsen szignalizációt [magyarán feljelentést] felső pártszerv részére.”⁴²⁰ Hamarosan ment is újabb jelentés az MSZMP illetékeseihez, valószínűleg a Politikai Bizottsághoz.

Ennek az évnek a második feléből igen kevés irat van a dossziében. Vagy nem dolgoztak a fiúk, vagy hanyagság folytán elkalóldtak dokumentumok. Decemberben kezdtek foglalkozni Szalai 1977-es útitervével, amelyet szokás szerint „szigorúan titkos, különösen fontos hírforrás alapján”, vagyis az MTA-nál foglal-

koztatott SZT-tisztól, azaz a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának (később Főosztályának) vezetőjétől kaptak meg.⁴²¹

1977 februárjában az MSZMP számára újabb jelentést készítettek, amelyet Benkei belügyminiszter tájékoztatás céljából külön felterjesztett Biszku Béla PB-taghoz. Szalai veszélyességének illusztrálására ismertették azt a lehallgatott beszélgetést, amelyben Szalai a paksi atomerőmű biztonságáról érdeklődött Osztrovszki Györgynél, az OMFB akkori elnökhelyettesénél.⁴²²

Márciusban a III/III. Csoportfőnökségnek Szalai „ellenőrzésére” sikerült egy újabb, kiválóan alkalmas személyt szereznie: az MTA Tudományszervezési Csoportjához Pörneki Évát vették fel Szalai titkárnőjéül.⁴²³ A titkárnő ezután P. É. társadalmi kapcsolatként szerepelt, és minden összefoglaló jelentésben felsorolták a felhasznált operatív eszközök között.

Áprilisban a belügyeseknek újabb sürgős ellenőriznivalójuk akadt. Értesültek arról, hogy Adam Schaff lengyel (egyébként marxista) filozófus, aki akkor Bécsben volt vendégprofesszor, és Daniel Lerner szociológus, kommunikáció-szakértő, a bostoni MIT (Massachusetts Institute of Technology) professzora Budapestre készül, többek közt Szalaihoz. Néhány napos budapesti tartózkodásuk idején teljes körű operatív ellenőrzés alatt tartották őket, a Royal Szálló 473. és 452. számú szobájában titkos kutatást hajtottak végre, de hiába készítettek 500 felvételt és jegyezték ki a professzorok irataiból a széles körű nemzetközi kapcsolatok névjegyzékét,⁴²⁴ Szalairól ezúttal sem jutottak használható terhelő adathoz.

⁴²¹ Uo. 136–138. Jelentés, 1976. december 8.

⁴²² Uo. 145–47. Jelentés, 1977. február 7. Osztrovszkival történt beszélgetéseiről később is tudósítottak, pl. egy április 22-i jelentésben, amely szerint Szalai már akkor is aggódott a tervezett dunai erőmű miatt, és kifogásolta, hogy a Duna 26 kilométeres szakaszát át akarják engedni Csehszlovákiának (uo. 165.).

⁴²³ ÁBTL T-9738/7, 150–151. Átirat, 1977. március 17.

⁴²⁴ Uo. 152, 156–157, 159–160, 169–171, 180–186, 187–192, 204, 209. Jelentések, 1977. március 31, április 28, május 6, június 20, július 12, július 13, október 3, 25.

⁴¹⁷ ÁBTI. T-9738/7. 93–95. Javaslat, 1976. április 1.

⁴¹⁸ Uo. 106–107. Átirat, 1976. május 18.

⁴¹⁹ Uo. 121–123. Összefoglaló jelentés, 1976. július 9.

⁴²⁰ Uo. 108–109. Jelentés, 1976. június 15.

Hasztalanul erőlködtek azon is, hogy a hírszerzés, illetve hálózati emberek révén külföldi útjairól szerezzenek be kémkedést bizonyító adatokat. A III/I-1. osztály decemberben sajnálattal értesítette a III/III-4. osztályon dolgozó kollégákat, hogy Szalai amerikai tartózkodásáról „viszonylag igen csekély ismereteket sikerült szerezniük.”⁴²⁵ Mindamellelt 1978 januárjában újra titkos kutatást tartottak Szalai lakásán, amelyen ezúttal sem találtak döntő bizonyítékokat.⁴²⁶

Februárban az akadémikus ellenőrzésével megbízott államvédelmis – akkor éppen Kassai József százados – újabb összefoglaló jelentésében megismételte mindazt, amit a BM illetékei már számtalanszor leírtak, s a következtetés most is az volt, hogy „dr. Szalai Sándor cselekedetei továbbra is elősegítik a fellazítási politika térhódítását. Nemzetközi tudományos tevékenységét az ellenséges hírszerző gyanús szervekkel, személyekkel, valamint az imperialista fellazítási politikát szolgáló intézményekkel, azok munkatársaival meglévő kapcsolatának fenntartására használja. Ezen személyek, szervezetek, intézmények számítanak rá, mindent elkövetnek, hogy tevékenységének legális lehetőségét bővítsék. Az UNITAR-nál szerződéses alkalmazása ugyan lejárt, mégis azonnal gondoskodtak, hogy folytatni tudja munkáját. [...] A nyugati értelemben vett liberalizálódás állandó híve és támogatója.”⁴²⁷ Bár eddig is sokat tettek tevékenysége megakadályozása érdekében („szignalizáltunk az illetékes párt- és állami szervek felé, tájékoztattuk a Csehszlovák Szocialista Köztársaság, a Lengyel Népköztársaság állambiztonsági szerveit”, segítséget kértek a hírszerzéstől külföldi tevékenységének ellenőrzésére, felhasználták a már sokszor említett operatív erőket és eszközöket), még mindig „fokozni kell a feldolgozó munka hatékonyságát”, s indokoltnak tartják a bizalmas nyomozás folytatását.

⁴²⁵ Uo. 214. Átirat, 1977. december 21.

⁴²⁶ Uo. 219–223. Javaslat, 1978. január 10. 228–231. Jelentés, 1978. február 6.

⁴²⁷ Uo. 241–242. Összefoglaló jelentés, 1978. február 21.

Ennek keretében 1978 tavaszán még munkahelyére, az MTA Tudományszervezési Csoportjánál lévő szobájába is bevezették a helyiség-lehallgatást,⁴²⁸ azzal az indokkal, hogy az utóbbi időben egyre gyakrabban fogadja kapcsolatait munkahelyén. Ebben az évben a „kulturális elhárítóknak” az is munkát adott, hogy első sorban Szalai szervező munkája és erőfeszítései eredményeként májusban megalakult a Magyar Szociológiai Társaság, amelynek természetesen ő lett az első elnöke. A III/III. Csoport, amely már februárban foglalkozott a társaság folyamatban lévő megalakulásával, ezt azért nézte rossz szemmel, mert szerinte ez a szervezet majd „lehetőséget ad arra, hogy az egyébként külön kutatóhelyeken dolgozó, sőt szabadúszóként tevékenykedő embereket formálisan, hivatalos keretek között a társaság szakosztályi ülésein tartalmi vitákra összehozza, s így az addigi informális kapcsolatrendszer hivatalos formáját is megadja, egyben a szociológiai életből tudatosan mellőzött embereket ismét aktivizálja.”⁴²⁹

Még jobban foglalkoztatta őket a nyáron a svédországi Uppsalában sorra kerülő IX. Szociológiai Világkongresszus; a magyarországi előkészítő bizottság elnökévé az MTA vezetői már 1977-ben Szalai Sándort nevezték ki. A BM számára természetesen aggasztó volt, hogy Szalai ily módon nagy szerepet játszhatott a kiutazó küldöttség tagjainak kiválasztásában. Az MTA-ban szolgálatot teljesítő SZT tisztjük révén persze folyamatosan megkapták az információkat.⁴³⁰ Mindenesetre Szalai Júlia szociológus (a „célszemély” leánya) kiutazását megakadályozták, büntetésül azért, mert illegálisan kiadott folyóiratban publikált, és a Szabad Európa Rádióban ezzel kapcsolatban nyilatkozott.⁴³¹

Az uppsalai világkongresszust a III/III-4. osztály egy cseles „operatív játszma” kiagyaltására és lebonyolítására használta fel,

⁴²⁸ ÁBTL T-9738/8, 30–33. Javaslat, 1978. március 28.

⁴²⁹ ÁBTL T-9738/7, 235. A III/III-5-b alsosztály átirata a III/III-4-a alsosztály vezetőjének, 1978. február 15.

⁴³⁰ Uo. 34–35. Jelentés, 1978. április.

⁴³¹ Uo. 48–53. Javaslat, 1978. július 7.

amelynek eszközéül Szalai Sándort szemelték ki. Az erre vonatkozó javaslatot a már említett Kassai József százados írta le, de feltehetően nem ő találta ki, hanem a felterjesztést helyeslően aláíró felettesek – az alosztályvezető, az osztályvezető, csoportfőnök-helyettes (dr. Horváth József ezredes), a csoportfőnök (Haran-gozó Szilveszter vezérőrnagy) – valamelyike, vagy talán együttesen. A végrehajtás engedélyezését mindenesetre Benkei András belügyminiszter vezette rá az iratra. Az operatív játszma fő célja „Hellerék lejáratása” volt. Az 1977-ben kivándorlásra kényszerített Heller Ágnes, Fehér Ferenc és társaik addigra a nemzetközi tudományos életben már ismert és elismert tudósok voltak, s a hazai államvédelem joggal feltételezte, hogy részt fognak venni a Szociológiai Világkongresszuson. A belügyesek azt eszeltek ki, hogy Szalaival – aki köztudottan nem volt jó viszonyban sem „Hellerékkal”, sem az őket annak idején az MTA Szociológiai Kutatócsoportjába befogadó és pártfogoló akkori igazgatóval, Hegedűs Andrással⁴³² –, üzenetet küldenek „Helleréknek”. Az üzenetet úgy fogalmazták meg, hogy azt a látszatot keltse: a Nyugatra távozásnak ára volt, mégpedig az államvédelemmel való együttműködés, azaz államvédelmi megbízatások teljesítése.

Szalaival, mint a kiutazó delegáció vezetőjével a BM „védelmi jellegű eligazító beszélgetést” kezdeményezhetett. Feltételezték, hogy Szalai, mint hiú ember, aki szereti, ha munkáját elismerik, „a vele folytatandó beszélgetést várhatóan pozitívan fogadná, mert szerepének jelentőségét látná igazolva. Tekintettel arra, hogy hasonló esetekben a delegációk vezetőit rendszeresen védelmi jellegű eligazításban részesítjük, feltűnő lenne, ha őt mellőznénk. A beszélgetést hangsúlyozottan úgy irányítjuk, mintha azt a delegáció védelmének rendkívüli fontossága indokolná.”

⁴³² Hegedűs András volt miniszterelnök 1963-tól 1968-ig volt az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának igazgatója. Ebből a tisztségéből Csehszlovákia 1968. augusztusi szovjet megszállása elleni tiltakozása miatt váltották le.

Eközben „mintegy mellékesen, saját belátására bízva a végrehajtást, csupán a teljes diszkréciót igényelve megkérnénk, hogy ha lehetősége adódik bizalmasan beszélgetni Heller Ágnessel, hívja fel a figyelmét a következőkre: illetékes »tényezők« aggodva figyelik kinti magatartását, és úgy érzik, egy kicsit túljátszotta a neki szánt szerepet. Közölje, hogy őt csupán ennek közlésére kérték fel, a részleteket és az üzenet tartalmát nem ismeri. Tekintettel itthon tett ígéretére, nem mondhatja meg, hogy az üzenet kitől származik.”⁴³³

Ezzel az akcióival több célt kívántak elérni: Szalaiban erősíteni azt az elképzelést, hogy az „illetékes szervek” „nem támasztanak vele szemben averziókat”; Heller Ágnesben és társaiban erősíteni a Szalaival szembeni ellenérzést. Ha továbbítja az üzenetet, „Heller Ágnes és társai lejáratására tett eddigi erőfeszítéseink újabb eredménnyel járnak. Szalai előtt bizonyossággá válik az a széles körben keringő feltételezés, hogy a Helleréknek adott kedvezmény bizonyos szervekhez fűződő kapcsolatuk eredménye, s nyugati tartózkodásuk célzatos küldetés.” Amennyiben Szalai valóban szoros kapcsolatban áll valamelyik nyugati speciális szervvel, „a tőlünk kapott információt továbbítja. A hitelt érdemlő forrás miatt ezt az adatot Hellerék ellen felhasználhatják.” Ha Szalai nem adja át az üzenetet, az államvédelem akkor is eléri célját, mert Szalai nyilván terjesztetni fogja az információt. Végül: „Kedvező helyzet kialakulása esetén Szalai Sándor felhasználásával a későbbiekben operatív játszma kezdeményezhető az ellenséges speciális szervezetek dezinformálására.”

Az „eligazító” beszélgetést maga dr. Horváth József ezredes, a III/III-4. osztály vezetője, egyúttal csoportfőnök-helyettes foly-

⁴³³ Uo. 51–52. Csak mellékesen jegyzem meg, mennyire komikus az államvédelmi tisztnek egy részének az a gyakran megfigyelhető szokása, hogy az általuk sugallt vagy javasolt mondandókat szinte szó szerint a felhasználni kívánt emberek szájába adják; úgy látszik, rejtett írói ambícióikat élték így ki.

tatta le Szalaival az MTA balatonalmádi üdülőjében.⁴³⁴ Horváth – 1991-ben kiadott visszaemlékezéseinek tanúsága szerint – szeretett „vezető értelmiségiekkel” beszélgetni. Mérei Ferenchez is ő ment el egy „beszélgetésre”, amikor a pszichológust jobb útra akarták téríteni.

Az operatív játszmát a belügyesek sikeresnek ítélték. „Megbízható, ellenőrzött adataink szerint Szalai Sándor az üzenetet, ha nem is szó szerint, de átadta Fehér Ferencnek. Nevezett és társai mélységesen felháborodva fogadták a közlést. Környezetükben másoknak is elmondták megbotránkozásukat, hogy a közismer-ten antikommunista Szalai milyen jogon lépett fel velük szemben. Ezzel elképzelésünknek megfelelően sikerült növelnünk Heller Ágnes és Fehér Ferenc Szalai iránt érzett ellenszenvét.”⁴³⁵ Az 1978-as év második feléről rutinszerűen elkészített összefoglaló jelentés⁴³⁶ szinte szóról szóra megismétli az operatív játszma feljebb már idézett kitervelését és értékelését. Szalai egyéb tevékenységéről szólva nagy vonalakban ismerteti külföldi utazásait: ezúttal is az imperialista fellazítási politika bázisait képező intézetek és személyek meghívásainak tett eleget (útjának legfontosabb állomásai New York, Houston, Boston, Ann Arbor, London, Oslo, Bergen, Koppenhága voltak). Egy gyanús külföldi vendég érkezett hozzá: Harlan Cleveland USA állampolgár, az Aspen Intézet nemzetközi kapcsolatok igazgatója, korábban az USA nagykövete a NATO-nál. Clevelandet, úgy látszik, nem tudták megfigyelni (legalábbis erre vonatkozó irat nincs a dossziében), mert a Hilton Szálló helyett Kaiser amerikai nagykövet rezidenciáján szállt meg. Mindenesetre idézik azt a kijelentését, hogy elsősorban azért jött ide, hogy Szalaival találkozzon, s valóban, Szalai kalauzolta őt egész ittléte alatt.

„Szalai Sándor továbbra is élvezi nyugati kapcsolatainak bizalmát. Japántól Amerikáig valamennyi jelentős kapitalista országban ismerik. Javaslati, tanácsait, véleményét kéri, melyet szinte fenntartás nélkül elfogadnak.”⁴³⁷

Miután 1978 második felében alig tartózkodott Magyarországon, csak azzal tört borsot az „illetékes szervek” orra alá, hogy sikerült elérnie: Kulcsár Kálmánt, aki addig csak levelező tag volt, az osztályülésen ne jelöljék az MTA rendes tagjának. „Nevezett pozicionális lehetőségeit felhasználva, a szavazástól való tartózkodásra inspirálta az osztály tagjainak egy részét.”⁴³⁸ A BM rosszalotta ezt, mert „Kulcsár Kálmán jelöltetését tudománypolitikai megfontolások alapján felsőbb pártszerv kezdeményezte, mely feltételezhetően kiszivárgott, hogy ő lenne az MTA IX. osztály új elnöke. Szalai lépésének várható következménye a szociológiai közélet két táborra szakadása, a marxista kutatók helyzeti gyöngyülése.” A májusi akadémiai közgyűlésen azután a pártközpont intencióinak megfelelően mégis Kulcsárt választották az MTA IX. osztályának elnökévé, ami a III/III-4-a értesülése szerint Szalait nagyon lehangolta. Egy buzgó titkos megbízott mindenestre jelentette, hogy kik voltak Szalai oldalán: Kornai János, Simai Mihály, Szabó Kálmán, Világhy Miklós, Sziklai Katalin, Sipos Aladár, Eörsi Gyula akadémikusok.⁴³⁹

Ezután már végképp ellaposodott a dolog. Még készült néhány értékelő és összefoglaló jelentés, amelyek lényegében, sokszor szó szerint megismételték az előzőket, míg végül 1980 közepén kimondták, nincs értelme a további bizalmas nyomozásnak, annál is kevésbé, mert Szalai aktivitását csökkenni látták. Mindamelllett társadalmi veszélyessége okán a figyelő („F”) dosszié

⁴³⁷ Uo. 90.

⁴³⁸ Uo. 98. A III/III-5-b (az MTA-t „tartó”) alosztály átirata a III/III-4-a (a kultúrát „elhárító”) alosztálynak, 1979. január 2.

⁴³⁹ Uo. 131, 132. Jelentés, 1979. május 17., május 22.

⁴³⁴ ÁBTL T-9738/8, 54–60. Jelentés, 1978. július 18.

⁴³⁵ Uo. 92–94. Jelentés, 1978. december 6.

⁴³⁶ Uo. 86–91. Összefoglaló jelentés, 1978. december 30.

fenntartását javasolták.⁴⁴⁰ A lakáslehallgató-berendezést csak 1982 áprilisában szerelték ki,⁴⁴¹ de a telefonlehallgatást és a posta-ellenőrzést még ezután is folytatták.

Szalai Sándor 1983. május 18-án, életének 71. évében meghalt. Dossziéját csak 1984 júliusában zárták le, és a „Holt anyag” irattárban helyezték el, még ezen belül is titkosítva; ezért kapta a „T” dossziéjelzést.

A magyar államvédelem voltaképpen mintegy harmad évszázadon át „foglalkozott” behatóan Szalai Sándorral, 1950 nyarától csaknem haláláig, de belügyes nézőpontból valószínűleg már 1950. évi letartóztatása előtt is gyanús személynek számított. Azt pedig a fennmaradt 1954–1956-os iratokból is tudjuk, milyen vonakodva engedték ki 1956. március végén a börtönből. 1956 végétől kezdve azonban, mint láttuk, már újra a BM látókörébe került, mivel a forradalom alatt és közvetlenül utána is tevékenyen, kezdeményezően vett részt a különböző elnevezésű forradalmi bizottságok munkájában a Magyar Tudományos Akadémián és a budapesti bölcsészkaron, s 1956 novembere után is széles körben hangoztatta „ellenforradalmi” nézeteit. Szabadlábbon maradását – a fentiekben érvekkel alátámasztott feltevésem szerint – csak annak köszönhetette, hogy Kádár János valamilyen okból nem engedte meg az államvédelmi szerveknek a volt vezető szociáldemokraták letartóztatását. Ezért nem került 1956 után újból börtönbe Justus Pál, Horváth Zoltán, Vajda Imre, Révész András és más egykori szociáldemokrata politikusok sem.

Szalai Sándor sorsa a későbbiekben másképpen alakult, mint az előbb felsoroltaké. Justus, Horváth és Vajda korán, már az 1960-as években meghaltak, tehát nem tudható, mi történt volna

velük később. Révész András visszavonultan élt, mindamellett őt is jó darabig megfigyelték mint „jobboldali szociáldemokratát”, de végül is békén hagyták.⁴⁴² Szalai azonban kifogyhatatlan aktivitásával lényegében mindvégig magára vonta az állambiztonsági cselekvő figyelmét. Az egyetemről fegyelmivel történt eltávolítása (1957) után sem hagyta abba szociológiai tudományos tevékenységét, 1962–1963-tól bekapcsolódott a nemzetközi időmérleg-kutatásba, sőt hamarosan annak egyik motorja és tekintélyes vezető személyisége lett. Így kiharcolta magának azt a lehetőséget – egyébként az államvédelmisek mindvégig határozott ellenzése dacára –, hogy engedélyt kapjon eleinte csak kisebb utazásokra, később – mint láttuk – hosszabb nyugati tartózkodásokra, sőt az ENSZ-állás betöltésére.

Szalaiinak ez a korabeli magyarországi viszonyok közt különleges helyzete – amikor általában csak a politikailag megbízható tudósokat engedték Nyugatra, kiváltképpen nemzetközi állások betöltésére – nyilvánvalóan csak erősíthette vele szemben a hazai értelmiségi körökben a korábbi „lejáratás” által felkeltett gyanút. Pedig hogy nem volt a BM beszervezett embere, cáfolhatatlanul bizonyítják a fentebb ismertetett államvédelmi dokumentumok. Persze ezeket a szigorúan titkos iratokat a rendszerváltás előtt (és sokáig még utána is) igazából csak készítőik és megrendelőik ismerhették.

Ezt a mindvégig kedvezményezett helyzetet Szalai minden valószínűség szerint továbbra is Kádár János már korábban is érvényesült elhatározásának köszönhetette. Hogy valóban személyesen Kádár volt-e az, aki Szalait élete végéig megvédelmezte a belügyesek „realizálási” kísérleteitől, írott dokumentummal nehéz lenne bizonyítani. Közvetett bizonyítékok azonban vannak. Az MSZMP Politikai Bizottságának a fentiekben ismertetett

⁴⁴⁰ Uo. 185–193. Összefoglaló jelentés, 1980. július 4.

⁴⁴¹ Uo. 223–226. Jelentés, 1982. április 29.

⁴⁴² Eleinte Révészrel is az volt a terv, hogy „mesterségesen, operatív úton lekompromitáljuk, a többiek előtt lehetetlenné tesszük.” ÁBTL O-14823/1, 110. Operatív terv, 1959. január 16.

sorozatos állásfoglalásain kívül egy késői dokumentum is mutatja, hogy Kádárnak valóban különleges viszonya volt Szalaihoz.

Az akadémikus egyik utolsó közéleti tevékenysége az volt, hogy a tervezett Gabcsikovo-Nagymarosi Vízlépcsőrendszer (GNV) megvizsgálására az ő elnöklétével alakított akadémiai ad hoc bizottság állást foglalt a vízlépcsőnek a már aláírt magyar-csehszlovák államszerződés szerinti megépítése ellen. Mivel úgy látszott, hogy az MTA által készített nyolcvanoldalas vízlépcső elleni tanulmány sem tudja feltartóztatni a nemzeti érdekeket sértő, a környezetnek súlyos károkat okozó létesítmény építését, Szalai Sándor 1983 áprilisában – súlyos betegen, közeli halála tudatában – Kádárhoz fordult egy vészkiáltásként megfogalmazott levélben, tudva, hogy a végső döntés az ő kezében van. Kádár rövid, baráti hangú válaszlevelet írt, amelyben személyes együttérzését és nagyrabecsülését fejezte ki, sajnálkozott azon, hogy nem húsz évvel korábban ismerték meg a tudomány ezzel kapcsolatos gondjait, és ígéretet tett a munkálatoknak legalább a lefékezésére. Ebben a szövegben az a feltűnő, hogy tegezve íródott (Szalai nem tegezte őt levelében).⁴⁴³ Márpedig tudjuk, hogy Kádár kevés emberrel tegeződött. Hogy mi volt a háttere a pártfőtitkár Szalai iránti nem szokványos magatartásának, valószínűleg örökre rejtély marad, hiszen a főszereplőket már nem tudjuk megkérdezni. Vajon csak a szociáldemokrata múlt és az ötvenes években mindkettőjük által elszenvedett közös sors? Kádár sok más esetben nem riadt vissza attól, hogy a koncepciók perek áldozatait újra lecsukják. Lehetséges, hogy nem jutottak el hozzá Szalai Sándornak a belügyesek által oly sokszor leírt rendszer- és Kádár-ellenes kijelentései? Nem valószínű, de elképzelhető, hogy a főnököknek nem merték tudtára adni, miket beszélnek róla az emberek. A tudóst tisztelte volna Szalaiban? Kádárra nem volt

jellemző az értelmiség megbecsülése. Arról sem tudunk, hogy bármiféle közelebbi, személyi kontaktus lett volna közöttük. Mégis tény, hogy Szalai esetében végső soron Kádár János pártfogó, védelmező álláspontja érvényesült a szociológust ellenségnek tartó, ártalmatlanná tenni kívánó BM-mel szemben. Erre van egy kis – történetírásban bizonyítékként fel nem használható – személyes értesülésem. Egy ismerősöm, aki Szalai New Yorkban tartózkodása idején, az 1970-es években tagja volt a magyar ENSZ-delegációnak, elmondta, hogy amikor a delegáció vezetőjét megkérdezték, miért nem lehet semmit tenni Szalai lehetetlen viselkedése ellen, felfelé mutogatott, mondván, hogy „az öreg” (azaz Kádár) nem engedi.

Volt-e okuk a belügyeseknek Szalait gyanúsítani, megfigyelni, korlátozni? Igenis volt. Ha nem is a kémkedés, amely személyiségét tekintve kezdettől fogva abszurd feltételezésnek tekinthető, de a fellazítás elősegítése, a Nyugattal való kapcsolatok erősítése, a nyugatinak nevezett – polgári demokratikus, liberális – eszmék támogatása és terjesztése valós vád volt. Vád – persze csak azok szemében, akik a szovjet típusú államrendet védelmezték. Márpedig az akkori magyar állambiztonság ezt védte.

Az állambiztonsági szervek által Szalai Sándorról készített jelentések, tervek, összefoglalók azt is mutatják: az államvédelemnek nemcsak a „belső ellenség” elleni harcra szolgáló részlege, a sokat emlegetett III/III. Csoportfőnökség, hanem az állítólag csak a haza védelmét szolgáló III/I. és III/II. Csoportfőnökség is esetenként nem az országot, hanem kizárólag a rendszert (s ezen belül a szovjet érdekeket) védte – ha kellett külföldön élő vagy a határon túlra utazó magyarok ellen is. Álságosnak tűnik tehát az a sokszor hangoztatott érv, hogy a volt állambiztonsági iratok meghatározott részét a haza érdekeinek védelme miatt kell továbbra is titkosítva tartani, elzárni a tudományos kutatás elől.

■ Nem jelent meg korábban.

⁴⁴³ Szalai levelének és Kádár válaszána első publikációja: *Holmi* 1991. 11. sz. 1536–1538. (Szalai Sándor és Kádár János levélváltása.) Másodszori megjelenés: Huszár Tibor: *Kedves, jó Kádár elvtárs!* Bp. 2002. 601–604.

EGY AMERIKAI
BUDAPESTEN

A Szalai-ügy mellékszála

Az 1960-as években még némi feltűnést keltettek Magyarországon az USA-ból érkező nem hivatalos látogatók. Akiről most szó lesz, arra különösen felfigyelt a belügyminisztérium: William Edgar Griffith-t különösen gyanús amerikai beutazónak tekintette. Nem is ok nélkül.

W. E. Griffith (1920–1998) a 20. század második felében az Egyesült Államok egyik legtekintélyesebb kommunizmus-szakértőjének, ezen belül elsősorban a közép- és kelet-európai kommunista rendszerek kutatójának és ismerőjének számított. Griffith a második világháború alatt az USA hadseregében főhadnagyként a francia és német hadszíntéren vett részt a harcokban, majd 1947-ben és 1948-ban a bajorországi amerikai katonai kormányzat náciitlanítási részlegét vezette. Hazatérve 1950-ben a Harvard egyetemen fejezte be a katonai szolgálat előtt megkezdett egyetemi tanulmányait, és történelemből doktorált.

1950-től a Szabad Európa Rádió politikai főtanácsadójaként működött, egészen 1958-ig, amikor is a SZER amerikai vezetőségével felmerült nézetkülönbségek miatt lemondott, és Münchenből visszatért az Egyesült Államokba. A magyar hírszerzés értesülései szerint távozásának oka az volt, hogy nem értett egyet az akkori amerikai politikával a népi demokráciák irányában, mivel ő a Keletre irányuló propagandában az úgynevezett nemzeti kommunista mozgalom felhasználását látta a leghasznosabbnak. 1959-ben a bostoni Massachusetts Institute of Technology (MIT) Center for International Studies (nemzetközi tanulmányok központja) vezető kutatója lett, s ezen belül az International Communist Projectet (a kommunista rendszereket kutató nemzetközi programot) irányította. 1966-ban ugyanitt a politikai tudományok (*political science*) professzora lett, s 1990-ben

innen vonult nyugdíjba. Az 1970-es és 1980-as években közvetlen politikai szerepet is vállalt: régi kollégája és barátja, Zbigniew Brzezinski (Carter elnök nemzetbiztonsági tanácsadója) hivatalos szakértőjeként egy időben hetenként utazott Washingtonba, később, 1985–1986-ban az USA bonni nagykövetének főtanácsadója volt. A nemzetközi kapcsolatok és főként a kommunista rendszerek nagy tekintélyű kutatójaként sok könyv, tanulmány, újság- és folyóiratcikk tette ismertté a nevét nemcsak az Egyesült Államokban, hanem a világ más országaiban is a szélesebb tudományos körök előtt.

Valószínűleg az 1956-os magyar forradalom tapasztalatai alapján Griffith a kommunista rendszerek bukását nem a fegyveres felszabadítás útján remélte elérni, hanem a szabadságért küzdő belső ellenzéki áramlatok fokozatos erősödése, a nyugati szellemi és politikai befolyás növekedése, a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztése, egyszóval a Szovjetunió által fellazításnak nevezett folyamat eredményeként. Érdeklődési köre, miként egy államvédelmi jelentés megfogalmazta, az alábbiakat foglalta magában:

- párton belüli kérdések;
- a szocialista országok pártjai közti viszony, különös tekintettel a véleménykülönbségekre;
- népi demokratikus országok közötti területi és nemzetiségi problémák;
- Románia és Magyarország viszonyának alakulása, az erdélyi kérdés;
- Magyarország gazdasági helyzete;
- a KGST-n belüli együttműködés kérdései;
- eszmei hatások érvényesülése a magyar értelmiségi körökben.”⁴⁴⁴

⁴⁴⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) O-13128 (eredeti jelzete T-26, megnyitva 1965. III. 21-én, a lezárás időpontja hiányzik), 108. Jelentés, 1973. július 4.

Griffith a helyszínen is igyekezett tanulmányozni ezeket a problémákat, rendszeresen járt Lengyelországba, Csehszlovákiába, Magyarországra, olykor Romániába és Kelet-Németországba is (amíg beutazási tilalmat nem rendeltek el rá, Magyarországon például 1965-ben).

A szovjet típusú rendszerek ugyanis a tábor valamennyi országában rettegték a fellazítástól, amely pedig az 1960-as évektől többek közt Magyarországon is megindult. A nyugati befolyás elleni küzdelemben a szovjet és a népi demokratikus titkosszolgálatok szorosan együttműködtek. Ez megmutatkozott a William Griffith elleni államvédelmi tevékenységben is. Érdekes azonban, hogy a magyar Belügyminisztérium III/II. Csoportfőnöksége, azaz a kémelhárítás csak 1965-ben nyitott külön dossziét az amerikaiáról, amelybe azután összegyűjtötték mindazt, ami a belügyi nyilvántartásokban korábbi időkből megtalálható volt róla. A kémelhárítás voltaképpen 1964-ben lett aktív Griffith megfigyelésében. Közvetlenül az készítette erre, hogy a lengyel államvédelmi szolgálat 1964 júliusában táviratilag értesítette magyar kollégáit: a hírszerzőnek tekintett William E. Griffith már felszállt a Varsóból Budapestre tartó repülőgépre. A III/II. Csoportfőnökség 2-a. alosztályán Szabó József őrnagyot bízta meg azzal, hogy sürgősen gyűjtse össze az amerikaira vonatkozó anyagokat, és tegyen javaslatot a szükséges intézkedésekre. Az eredményről Szabó július 16-ai jelentéséből értesülhetünk.⁴⁴⁵ Az őrnagy – mint jelentette – a Csoportfőnökség adattárában az alábbi feljegyzést találta: „Griffith William Edgar a Szabad Európa Rádió politikai tanácsadója, azonban csak formailag, mert a valóságban hírszerző, akin keresztül a Szabad Európa Rádió naponta kap a hírszerzéstől titkos politikai utasításokat.”

Szabó Józsefnek a BM és a KEOKH nyilvántartásaiból sikerült megtudnia, hogy 1958-ig a magyar hírszerzés foglalkozott ugyan

⁴⁴⁵ Uo. 26–29. Jelentés, 1964. július 16.

Griffith-szel, a SZER-től való távozása után azonban tovább már nem gyűjtöttek róla anyagot. Griffith 1964 előtt is többször járt már Magyarországon. 1959 augusztusában egy hetet töltött Budapesten, részt vett Révai József temetésén, és felvette a kapcsolatot néhány ismert íróval.⁴⁴⁶ Hazatérőben megállt Münchenben, és beszámolt a SZER munkatársainak kelet-közép-európai tapasztalatairól. A magyar kémelhárítás ottani „Tamási” és „Gulácsi” fedőnevű ügynökeinek⁴⁴⁷ jelentése szerint elmondta, hogy „beszél Műnnich Ferenc miniszterelnökkel, valamint néhány íróval és más emberrel. Nézete szerint feltétlenül javult a helyzet Magyarországon, s Magyarország szerinte a legnyugatibb ország a szocialista országok között.” Griffith úgy látta, hogy kialakulóban van egy „új típusú hazafiság, amely mélyen ellene van a rezsimnek, de tisztában van a realitásokkal és lehetőségekkel.” 1961-ben újra be akart utazni, de akkor nem kapott vízumot (mert más elfoglaltságaik miatt a belügyesek nem tudtak volna vele foglalkozni). 1963-ban a KEOKH nyilvántartása szerint néhány napig a Gelért Szállóban lakott, erről az útról azonban itt nincs több anyag.

Mindamellet a BM tévesen hitte, hogy a SZER politikai főtanácsadói állása, majd a bostoni egyetemi tanárság csak fedésül szolgál, s Griffith valójában kém. Ez a szovjet tanításokon felnőtt magyar kémelhárítók elképzelése volt – a „ki mint él, úgy ítél” elve alapján. Az amerikai hírszerzés valóban nagymértékben támaszkodott a tudományok eredményeire, a nemzetközi kérdések szakértőire, valóban kapcsolatot tartott fenn a legjobb egyetemek professzoraival és neveltjeivel, de ez a kapcsolat általában nem azt jelentette, hogy a tanácsadók hivatásos hírszerzői állást töltöttek volna be.

Griffith-t a lengyel figyelmeztetés hatására 1964-es budapesti tartózkodása alkalmával szoros operatív ellenőrzés alá vették – igaz, némi késéssel, nem a megérkezése pillanatától. A Margitszigeti Nagyszálló 251-es szobájában telefon- és helyiséglehallgatást működtettek, elrendelték külső figyelését, ami azt jelentette, hogy július 14-től elutazásáig, július 19-ig minden lépését igyekeztek regisztrálni. Hat figyelési jelentés maradt fenn róla.⁴⁴⁸ Mindezeneken felül szállodai szobájában 16-án titkos kutatót tartottak, amelynek során lefényképezték a zárt aktatáskájában talált noteszeit, iratait, még a magánleveleit is (később a lengyel, keletnémet és csehszlovák vonatkozású anyagok fotómásolatait megküldték az illetékes baráti államvédelmi hatóságoknak).

Az említett titkosszolgálati eszközökkel regisztrálni tudták, kikkel találkozott Griffith budapesti tartózkodása alatt, s részben azt is, miről beszélt velük. Az amerikai professzort már a megfigyelés első estéjén felkereste Szalai Sándor szociológus egyetemi tanár, akivel a szálló akkor üres kerthelyiségének egy félreeső asztalánál hosszan, két és fél órán át beszélgettek. „Beszélgetésük tartalmát nem lehetett megállapítani” – írta jelentésében Szabó őrnagy. Mindenesetre operatív fényképek készültek az asztalnál ülő két emberről. A hátralévő öt napban az amerikai még kétszer találkozott a figyelők által „Tudós” fedőnéven leírt Szalaival. Július 15-én az utóbbinak I. kerület Attila út 125. II. emelet 1. sz. alatti lakásában vacsoráztak. Ide kissé késve megérkezett Szalai egyik barátja, a *Népszava*, majd a *Népakarat* egykori főszerkesztője, Horváth Zoltán is, akit „Író” fedőnévvel tiszteltek meg. A figyelők ezúttal azt is konstataálták, hogy a csengetésre Griffithnek egy nő nyitott ajtót, akivel németül köszöntöttek egymást, sőt még akkor is ott voltak valahol, amikor később Horváth Zoltán

⁴⁴⁶ Uo. 26., 95. és 107. A BM III/II-2-a. átirata a III/III-4. Osztály vezetőjének, 1965. június 15. Jelentés, 1973. július 4.

⁴⁴⁷ Kilétükről lásd Kasza László: *Mókuskok az angolkerthben. Ügynökök a Szabad Európa Rádióánál.* Budapest, 2009, Noran Libro Kiadó.

⁴⁴⁸ Uo. 32-44/a. 1-6. sz. Jelentés „Mester” figyeléséről, 1964. július 14-től július 19-ig. A megfigyelt személynek a figyelők ad hoc fedőnevet adtak, ez azonban csak a figyelés időtartamára volt érvényes.

üdvözölte az ajtót nyitó személyt.⁴⁴⁹ A lakásban akkor éppen nem volt helyiséglehallgatás (3/e rendszabály), azt csak később építették be, így a társalgás tartalmáról nem tudtak beszámolni. De egy másik lehallgatásból, amelyről alább lesz szó, mégiscsak megtudták, Griffith milyen benyomásokat szerzett a beszélgetőtársak nézeteiről. Szalaival egyébként még egy találkozója volt: az elutazása előtti napon a Duna Szálló éttermében együtt ebédeltek.

Griffith itt-tartózkodása idején felkereste a Magyar Sajtó Házát (az épületbe a figyelők nem követték), majd az MTA Szociológiai Kutatócsoportját. Itt, az I. kerület Üri utca 49. sz. alatti épületben sikerült megtudniuk, hogy a 25-ös szobába ment, ahol „egy Hegedűs nevű személy” tartózkodott (azaz Hegedűs András korábbi miniszterelnök, a kutatócsoport akkori igazgatója). Ellátogatott még a Közgazdaságtudományi Egyetemre is. Itt a külkereskedelmi tanszék vezetőjével, a szociáldemokrata párt egykori gazdaságpolitikusával, Vajda Imrével beszélgetett. Még két magyar beszélgetőpartnerről jelentettek a figyelők: Varga Ivánról és Szecskő Tamásról (az előbbivel való kapcsolatot különösen gyanúsnak találták a kémelhárítók).

Griffith ezenkívül találkozott két éppen Budapesten tartózkodó amerikai tudóssal: William McCaggel és Philip Stone-nal. Többször beszélt amerikai diplomatákkal is, felkereste az USA budapesti követségét, amely a magyar belügyesek számára az 1-es számú megfigyelt és lehallgatott objektum volt (az objektumokat a nagyobb konspiráció kedvéért a BM sorszámmal jelölte). Griffith az elutazása előtti napon beszámolt budapesti tapasztalatairól Jones amerikai ügyvivőnek annak lakásán, vagyis a Zugligeti úti rezidencián. E beszélgetés lehallgatásával szerzett a belügy információt Lukács György marxista filozófus, valamint a szociáldemokrata Szalai Sándor és Horváth Zoltán aktuális néze-

teiről. Ezt az értesülést a III/II. Csoportfőnökség olyan fontosnak ítélte, hogy belevette a Belügyminisztérium által az MSZMP Politikai Bizottságának rendszeresen küldött tájékoztató jelentésekbe. A július 24-i tájékoztató jelentés (amelynek jobb felső sarkába a szokásos „Szigorúan titkos” megjelölés mellé utólag odagépelték a „/Csak a PB. tagjainak!/” utasítást is) két oldalon számol be arról, mit szűrt le Griffith a beszélgetés alapján az ismert magyar filozófus álláspontjáról. Eszerint „Lukács magára maradt, dolgozik ugyan néhány munkán, de helyzete tükrözi a »Sztálini időszak elhúzódó hatását«. [...] Lukácsot bosszantja az, hogy az egyik oldalon revizionistának, a másik oldalon sztálinistának nevezik. [...] Lukács szerint nincs marxizmus Magyarországon, csak a régi sztálinizmust ismerik, ami nem ér semmit, s ami csak a visszaélésre és korrupcióra ad alkalmat.”⁴⁵⁰

Az amerikai professzor „beszélgetései alapján megállapította, hogy az erdélyi kérdés nagyon foglalkoztatja ezeket az embereket. [...] Furcsának találta, hogy maga Horváth Zoltán, aki szociáldemokrata, gyűlöli a Horthy-rendszert, kétszer volt börtönben, olyan szenvedéllyel, szélsőséges nacionalizmussal beszélt Erdélyről.”⁴⁵¹

Az amerikai diplomatával folytatott beszélgetések lehallgatásával a kémelhárítók arról is bizonyosságot szereztek, hogy Szalai Sándor segített Griffithnek kapcsolatot teremteni jó néhány magyar értelmiségivel (a szociológusprofesszor már korábban is gyanússá vált a BM szemében nyugati tudósokkal fenntartott kapcsolata miatt).⁴⁵² Egy későbbi operatív tervben azt tartották érdemesnek idézni a lehallgatott beszélgetésekből, hogy Griffith még július 17-én elmondta (az 1-es számú objektumban): Szalai és társai újra felveszik a kapcsolatokat a Nyugattal, aktív

⁴⁴⁹ Uo. 58-59. Tájékoztató jelentés, 1964. július 24.

⁴⁵¹ Uo. 60. Tájékoztató jelentés, 1964. július 29.

⁴⁵² Lásd erről ugyanebben a kötetben a „Lejáratás” és „bomlasztás”. A Kádár-kori állambiztonság esete Szalai Sándorral című tanulmányt. 179, 233. o.

⁴⁴⁹ Uo. 35. 2. sz. Jelentés „Mester” figyeléséről, 1964. július 15.

harcosai a tudományos és kulturális cseréknek. „Most éppen azon vagyok, hogy Szalaival megpróbáljam elintézni, hogy beszélhessek és kapcsolatba kerülhessek ezekkel az emberekkel.”⁴⁵³

Ami a diplomáciai épületek lehallgatását illeti, elképzelhetetlen, hogy az amerikaiak ne tudtak volna róla. Feltehető, hogy csak olyasmit beszéltek meg ezekben a helyiségekben, amit ártalmatlannak véltek. Griffith különben a követség – a magyar kémelhárítás által az USA hírszerzése itteni rezidensének tartott – másodtitkárával az épületen kívül, autóban, étteremben is beszélgetett.

A figyelési jelentések egyébként meglehetősen unalmas olvasmányok, olykor azonban akad bennük néhány érdekes, mulatságos mozzanat. Előfordult például, hogy valamilyen (esetleg forgalmi okból) „figyelésre felvenni nem tudtuk”, de később „ellenőrzésünk során” újra „felvettük figyelésre” (egy esetben másfél óra múltán a Gundel étterem nyitott teraszán – nyilván a lehallgatásból tudták, hogy az illető ott lesz). A jelentésekben gyakran kitértek a megfigyelt mozgására, vagyis hogy végzett-e „önellenőrzést”. Griffith, mint tapasztalt kommunizmus-szakértő, többször is igyekezett megállapítani, követik-e. Ha a megfigyelt személy levelet dobott egy postaládába, intézkedtek a „levélkivonásra”. A taxisok rendszámát feljegyezték, és amikor Griffith kétszer utazott ugyanazzal a taxival, a taxis személyét is lenyomozták (kiderült, hogy véletlen volt: a taxis szeretett a Margitszigeti Nagyszállónál várakozni). Egy esetben Griffith a Kisroyal étteremben hiába várt valakire, akivel előzőleg nyilván találkozót beszélt meg. Egy idő után telefonálni próbált, de ez nem sikerült neki (ami egyáltalán nem meglepő azok számára, akik akkoriban Budapesten éltek). Távozás előtt a mellékhelyiséget is felkereste. A figyelők ezután megvizsgálták a telefonfülkét meg a WC-t is, de nem találtak semmit.

⁴⁵³ ÁBTL O-13128. 76. Operatív terv, 1965. május 12.

Mint már jeleztem, az 1964-es budapesti beutazással kapcsolatos iratok egy 1965-ben megnyitott dossziében találhatók, s az erre vonatkozó adatok is nagy részben az 1965 májusában készült, már említett operatív tervben olvashatók. Ebből az O-13128 jelzetű iratkötegből (amely ma az egyetlen, Griffithről található dosszié az ÁBTL-ben) nem derül ki, mi indította a kémelhárítók arra, hogy éppen 1965 márciusában nyissanak dossziét róla. Az oldalak egy részén látható áthúzott lapszámok persze azt mutatják, hogy ezek máshonnan kerültek ide, utólag azonban nem lehet rekonstruálni, hol volt az eredeti helyük. Mindenesetre ebben az évben a dossziényitáson és az operatív terv elkészítésén kívül semmi nem történt. Lehetséges, hogy Griffith újra Magyarországra akart jönni, de ezt már csak azért sem tehetette, mert 1965-ben tilalmi listára vették. Egyetlen érdemi lépésnek van nyoma: 1965 júniusában a III/II. Csoportfőnökség 2-a. alosztálya (osztályvezető: Kovács András őrnagy, alosztályvezető: Rédei Miklós alezredes) átírt a III/III/4. Osztálynak, s tájékoztatta arról, hogy Griffith amerikai professzor általuk történt „feldolgozása” során milyen adatok kerültek elő Szalai Sándorról. „Kérjük az elvtársakat, hogy dr. Szalai Sándor ellenőrzését a fentiek figyelembevételével szervezzék meg. Az operatív munka egybehangolása és koordinálása érdekében javasoljuk a kapcsolatot felvenni a III/II/2-a. alosztállyal.”⁴⁵⁴

Ekkor ugyanis a kémelhárítás élénken szorgalmazta Szalai „feldolgozását”, hiszen Griffith megfigyelésekor úgy ítélték meg, hogy az ismert szociológus a legfontosabb magyar kapcsolat. Az iratokból kiderül, hogy már 1964 nyarán – mihelyt Szalai Sándor a látókörükbe került – megpróbálták információkat szerezni a vele már régóta foglalkozó III/III. Csoportfőnökségtől. Ez azonban akkor nem hozott eredményt, mert az illetékes alosztálynak

⁴⁵⁴ Uo. 95-96. BM III/III-4 Osztály Vezetőjének, 1965. június 15.

éppen nem volt sem hálózati, sem egyéb lehetősége Szalai megfigyelésére. A belső ellenség elhárítását végző csoportfőnökség illetékes osztálya korábban ugyan figyelődossziét nyitott róla, de „megállapításaik szerint Szalai jelenleg [azaz 1964 nyarán] nem fejt ki ellenséges tevékenységet, sőt kapcsolatai ávós besúgónak tartják, ezért kerülik a vele való találkozást.”⁴⁵⁵ Ne felejtjük el, hogy korábban, 1959-ben és 1960-ban éppen a belügyesek terjesztették el róla – a III/III-4. Osztály vezetője, Hollós Ervin alezredes kezdeményezésére – az ügynökvádat, ezzel a rágalommal kívánva lejáratni és elszigetelni Szalait a Kádár-rezsimmel szembenálló baráti és ismeretségi körétől.” A kémelhárítók viszont 1964-ben is veszélyesnek tartották őt. „Baráti köre revizionista közgazdászok, filozófusok, kompromittált és jobboldali politikusokból tevődik össze. Életcéljának a »polgári demokráciáért« folyó harcot tekinti. [...] több tehetséges fiatal közgazdászt és filozófust tömörít maga köré, és fertőzi őket.”⁴⁵⁶ Egy másik bűne, hogy amerikai tartózkodásait (ekkor már többször eltöltött néhány hetet, illetve hónapot az USA-ban) „arra használja fel, hogy tehetséges szociológusok és közgazdászok meghívását elintézzé.” Szalai Sándorral a továbbiakban a III/II. Csoportfőnökség valóban sokat foglalkozott: figyelődossziéja az 1957–1970 közt a III/III. Csoportfőnökség által felfektetett két kötet után csaknem másfél évtized alatt újabb hat kötettel gyarapodott.⁴⁵⁷

A kémelhárításnál 1968-ban készült egy feljegyzés, amely Griffith magyar kapcsolatait sorolta fel, s amelyet nem küldtek el felső szervnek, csupán ebben a dossziében, illetve a „társadalmi kapcsolat” dossziéjában (vajon ki lehetett az?) rakták le. Itt a feljebb már említettekén kívül csak az 1958-ban ötvenhatos tevékenység

géért életfogytiglanra ítélte, 1963-ban kiszabadult Ádám György közgazdászt, továbbá Griffith 1964-es tolmácsát és Urbán László disszidens magyart említik (az utóbbi ekkor Bostonban Griffith munkatársa volt).

Ezek után 1970-ben a tilalom ellenére a washingtoni külképviselet beutazóvízumot adott (hogy tévedésből-e vagy más okból, nem tudható) Griffithnek, aki június 20-tól 24-ig Budapesten tartózkodott, innen pedig Bukarestbe utazott. Ekkor is megfigyelték, de az akkor készült jelentések nincsenek a dossziében. Itt csak annyit írtak erről, hogy programját Boldizsár Iván állította össze, találkozott Réczei László nemzetközi jogászprofesszorral, Bognár Józseffel és persze Boldizsár Ivánnal. Mindez csak egy 1973-ban papírra vetett feljegyzésből derül ki, amelyet a III/II-1-a. alosztály abból az alkalomból készített, hogy Griffith újra Budapestre érkezett. Ezúttal kényszerhelyzetben adták ki neki a vízumot, mert Moszkvából jövet a Ferihegyi repülőtérre kérte a beutazást. Griffith-t itt-tartózkodása alatt, 1973. július 14-én és 15-én a III/I. Csoportfőnökség ellenőrizte. A feljegyzés szerint a következőket állapították meg:

„Griffith felkereste az MTA Művészettörténeti Intézetét / Bp. I. Üri u. 62. sz./, a Magyar Külügyi Intézet igazgatóját, majd az Angol Követséget.

Személyes találkozót bonyolított le Örkény István író lakásán Boldizsár Ivánnal, majd a szállodában Márkus Györgyné [itt a személyi adatok következnek] az MTA Szociológiai Intézet munkatársával, Vajda Miklóssal [személyi adatok], a lapkiadó vállalat olvasószerkesztőjével és újból Boldizsár Ivánnal.

Griffith-tel figyelése során megállapított kapcsolatba került személyek Boldizsár, Vajda esetében azonosság, hogy mindkettő a „Quarterly” c. angol nyelvű lap munkatársai. [A kissé nehézkes megfogalmazás ellenére értjük, hogyan működött az éberség.]

⁴⁵⁵ Uo. 28. Jelentés, 1964. július 16.

⁴⁵⁶ ÁBTL O-13128, 75. Operatív terv, 1965. május 12.

⁴⁵⁷ ÁBTL T-9738/1–8. Figyelődosszié. Dr. Szalai Sándor. Lásd erről ebben a kötetben: 179–289. old.

Griffith Örkény lakására menet 14-én hosszabb útvonalon keresztül kb. másfél órán keresztül két szakaszban gépkocsival, illetve gyalogosan történt önellenőrzést végzett.

A Magyar Külügyi Intézetben történt látogatásról a III/I. Csfség „SzT” állományú beosztottja utólag értesült, melyet jelzett. Griffith tárgyalásáról készült feljegyzést mellékelten csatoljuk.⁴⁵⁸ Ebből kiderül, hogy az amerikai két kérdés érdekelte: a helsinki előzetes konzultáción, továbbá a bécsi fegyverzetcsökkentési megbeszéléseken elfoglalt magyar álláspont.

Ezután még regisztrálták, hogy Griffith milyen rendszámú és kiknek a tulajdonát képező autókban utazott (a Bognár József igazgatása alatti MTA Afroázsiai Kutatóintézet, továbbá Hernádi Miklós, Vajda Miklós és Boldizsár Iván autóján). Az eddig megnevezett személyeken kívül még Radnóti Zsuzsannát és özvegy Radnóti Istvánnét is felsorolták a „kapcsolatok” között.

A következő évben Griffith újra be akart utazni Magyarországra, de erről csak annyit tudunk meg, hogy a III/II. csoportfőnök kérésére a Külügyminisztérium engedélyezte a beutazást, sőt levette az amerikai tiltólistáról, mert már nem a SZER-nél dolgozott. A kémelhárítás „operatív érdekből” javasolta az engedélyezést, mert azt remélték, Griffith találkozik Szalai Sándorral, s így bizonyítékokat szerezhetnek az utóbbinak a kémtevékenységére. Erről az utazásról azonban már semmi sem található a dossziében. Egyszer még szó van arról, hogy 1983-ban Griffith 10 napra szóló beutazási vízumot kapott, ebben az évben azonban már végképp törölték a tilalmi listáról (de azért a beutazásról még értesítették a III/I. Csoportfőnökség illetékesét).⁴⁵⁹

Az államvédelmi iratokból kirajzolódó kép szerint Griffith nem Magyarország, hanem csak a Kádár-rendszer számára jelen-

tett veszélyt. Valójában Magyarország barátja volt, akit igazán érdekeltek a magyarok nézetei, cselekedetei, gondjai. És tett is valamit az érdekünkben, már csak azáltal is, hogy más amerikai tudósokkal és politikusokkal együtt – valószínűleg az elsők közt – az addigi hidegháborús politikával szemben a fellazítás politikáját propagálta és támogatta. S a szovjet típusú diktatúrák által olyannyira rettegett fellazítás eredményei mégiscsak elviselhetőbbé tették a magyar nép számára a „táborban” eltöltött további évtizedeket.

■ Megjelent: www.abtl.hu/kiadvanyok_Betekintő_2012/3.

⁴⁵⁸ ÁBTL O-13128. 112-113. Jelentés, 1973. július 4.

⁴⁵⁹ Uo. 115. Szolgálati jegy, 1983. június 3.

OPERATÍV KOMBINÁCIÓ

A „Kopasz” fedőnevű célszemély,
azaz Eörsi István költő ellen

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában a Szalai Sándor szociológusprofesszor elleni államvédelmi tevékenység iratai között kutatva jó néhány titkosrendőrségi „lejáratási” és „bomlasztási” terv és akció nyomára bukkantam. Az alábbiakban egy véghezvitt, ámde még a BM által sem teljesen sikeresnek ítélt „operatív kombinációt” ismertetek.

Az ötvenhatos „bűncselekményei” miatt 1957-ben öt, majd a fellebbviteli eljárásban nyolc évre elítélt Eörsi István költő ellen az államvédelem 1960 végén (egyéni kegyelemmel) történt szabadulása után is évtizedeken át, egészen a rendszerváltásig nyomozott. Mint az alább teljes terjedelmében, betűhíven közölt irat⁴⁶⁰ mutatja, célszemélyként a „Kopasz” fedőnevet viselte (valóban teljesen kopasz volt, a nyomozóknak nem lehetett nehéz megjegyezni a fedőnevet). Eörsi figyelődossziéja – ki tudja, mennyi jelentést, javaslatot, tervezetet fektettek fel róla az idők folyamán – a levéltárban ma nem található. Ez a „Javaslat” is csak azért maradt fenn (olyan helyen, ahol senkinek sem jutna eszébe Eörsiről keresgélni), mert a lejáratási kombinációba be akarták vonni Szalai Sándort, s ezért egy másolatot az ő dossziéjában is elhelyeztek.

⁴⁶⁰ ÁBTL T-9738/8, 178–181. Javaslat, Budapest, 1980. február 19.

BELÜGYMINISZTERIUM

SZIGORUAN TITKOS

III/III-4-a. alosztály

Engedélyezem:

Harangozó Szilveszter

r. vezérőrnagy

főcsoportfőnök I. helyettese

Tárgy: „Kopasz” fn. ügyben

JAVASLAT

Elhárítási területünkön „Kopasz” fedőnéven bizalmas nyomozást folytatunk Eörsi István (Budapest, 1931. Eörsi Teréz) szabadfoglalkozású író-műfordító ügyében.

Engedélyezett javaslat alapján 1979. augusztusában operatív kombinációt hajtottunk végre a célszemély lejáratása érdekében. Intézkedésünk alapját nevezett néhány verse képezte, amelyek 1953-ban jelentek meg „Fiatal szemmel” című kötetében és nyíltan állást foglaltak szocialista rendszerünk mellett.

Az említett verseket egy bécsi magyar emigráns nevében elküldtük Eörsinek. A kísérő levélben a „feladó” kijelentette, nem tudja elképzelni azt, hogy az az ember, aki ilyen módon kiszolgált Rákosit és az akkori vezetőket, őszinte ellenzéke lehetne a mostani, sokkal liberálisabb rendszernek. Provokátornak, fizetett ellenzékinak bélyegezte Eörsit és közölte, mindent megtesz annak érdekében, hogy mind Nyugaton, mind Magyarországon leleplezze őt. Ugyancsak az emigránsnak a nevében az előzőhöz hasonló tartalommal, a verseket mellékelve levelet írtunk a bécsi Magyar Híradó című folyóirat szerkesztőségének. Mindkét levelet Bécsből adtuk fel, illetve az első esetben a bécsi feladás látogatását keltettük.

Ausztriai „ismerősünk” itthoni „kapcsolatain” keresztül rövid kísérfőszöveggel eljuttattuk a verseket elhárítási területünk prominensebb célszemélyeihez, így Kenedi Jánoshoz, Bence Györgyhez, Dalos Györgyhez, Vezér Erzsébethez, Kertész Mihályhoz, Csoóri Sándorhoz, Mészöly Miklóshoz és Könczöl Csabához, valamint

a Szépirodalmi Könyvkiadóhoz, majd néhány héttel később Orbán Ottóhoz és Palotai Borishoz.

Intézkedésünk komoly zavart okozott célszemélyeink körében. A levelek híre néhány nap alatt elterjedt ellenzéki körökben, nemcsak azok tudtak róla, akik kaptak, hanem egy viszonylag szélesebb kör. Beszélgetéseiknél hosszabb ideig visszatérő téma volt az esemény.

Eörsi tekintélyét nem sikerült alapjaiban megingatnunk, de „leveleink” feltehetően egyesekben benne maradhatnak tüskéként, amit egyszer végső érvként még felhasználhatnak ellene. Hernádi Gyula és Jancsó Miklós például azért nem írta alá a prágai perek kapcsán kezdeményezett tiltakozó nyilatkozatot, mert „a szovjet ügynök” Eörsi aláírta. Másrészt intézkedéseink hatására ellentétek, nézeteltérések támadtak célszemélyeink körében, mert maguk között keresték a tetteket, egymást gyanúsították az elkövetéssel.

Magát Eörsit mélyen megrázta az esemény. Először megpróbálta elhallgatni a dolgot, senkinek sem szólt a levélről. Amikor az itthoni „terjesztés” megindult, nagyon megijedt. Ekkor már beszámolt másoknak is a levél tartalmáról. Izgatottan érdeklődött a versek másokra gyakorolt hatásáról, nagyon félt attól, hogy egyesek számára károsan értékelik írásait. Később, a kedvező visszhang hatására megnyugodott és ő is bekapcsolódott a gyanúsítgatásokba, de Hernádi reagálása ismét megzavarta.

Intézkedésünk és az általa kiváltott hatás megteremtette az alapot akciónk folytatására, ezért az alábbiakat javasoljuk:

- Bécsből – az első akcióhoz hasonlóan – levelet küldünk Eörsi verseivel együtt a jugoszláviai új Symposion című folyóirat szerkesztőségének. A levél tartalma a korábbiakhoz lenne hasonló, kiegészítve azzal, hogy ez a verscsokor „nagyszerű adalék” a Jugoszláviában kiadás előtt álló Eörsi-féle Lukács tanulmányhoz.

Ezen intézkedésünkkel csökkenthetnénk Eörsi István növekvő jugoszláviai népszerűségét, valamint a Lukács tanulmány értékét.

– Budapesti feladással levelet írunk – a verseket mellékelve – az elhárítási területünkön bizalmas nyomozás alatt álló Dr. Szalai Sándor akadémikusnak, a Magyar Szociológiai Társaság elnökének.

Szalai Júlia nevű leánya cikket írt a kéziratos folyóiratba, ezért meghiúsult egy külföldi utazása. Szalai professzor akkor felelősségre vonta leányát, hogy ne dőljön be az olyan provokátoroknak, mint akik a szamizdat irodalmat készítik, mert ezzel mind a saját, mind apja helyzetét nehezíti.

Tervezett levelünkben figyelmeztetjük Szalait, hogy az ilyen Eörsi-félek provokálják a lányát, és vigyázzon, nehogy csapdába kerüljön egyes „áellenzékiek” és leánya meggondolatlansága miatt.

Ismerve Szalai Sándor jellemét, levelünk elolvasása után felháborodottan fogja szapulni Eörsit és társait, igen széles körben.

Ezzel egyrészt csökkenthetjük Eörsi tekintélyét, egy viszonylag szélesebb körben, másrészt ellentéteket szíthatunk ellenzéki körökben, elsősorban Szalai és a szamizdatosok között, végül Szalai Sándor reagálásának módjával várhatóan önmagát is lejáratja. Elképzelhető, hogy a korábban megkezdett „párbeszéd” hatására jelentkezni fog a levéllel nálunk is.

A verseket elküldjük Hernádi Gyulának is. Egy kísérő levélben leírjuk, hogy a mellékelt versek alapján megértjük, miért nem írta alá azt a tiltakozó nyilatkozatot, amit az ilyen Eörsi-féle provokátorok szerveztek.

A levél hatására feltehetően Hernádi igazolni véli azon állítást, hogy Eörsi „szovjet ügynök”, és ezt mások előtt is hangoztatni fogja.

Kérjük a javasolt intézkedések végrehajtását engedélyezni.

Budapest, 1980. február 19.

Dr. Horváth József
csoportfőnök-helyettes

Peredi György r. hadnagy

Esvégh Miklós r. őrnagy
alosztály vezető”

Eddig tart a dokumentum. A verseket, megfelelő szövegű kísérőlevéllel valóban szétküldték. A fenti írásnak az *Élet és Irodalom* 2011. szeptember 2-i számában (LV. évfolyam, 35.szám) való megjelenése után felhívott telefonon Dalos György, aki elmondta, hogy ő is megkapta a küldeményt, valami olyasmi szöveggel, hogy „a kedves kis Eörsi Pistike...”

Milyen jól mulatna Eörsi, ha még élne! De 2005-en bekövetkezett haláláig csak töredékét ismerhette meg az ellene gyártott jelentéseknek, feljelentéseknek, terveknek. A „Kopasz” fedőnevű célszemély elleni bizalmas nyomozás dossziéi, amelyekben bizonyára még rengeteg hasonlóan mulatságos vagy hátborzongató iratot lehetett volna olvasni, mindmáig nem kerültek elő. Könnyen lehet, hogy 1989 végén ezeket is megsemmisítették, sok mással együtt. Elég nagy bajban lehettek Eörsivel, ha csak ilyen szánalmas „operatív kombinációt” tudtak ellene kiagyalni. Miért is tartották fontosnak, hogy lejárássák őt? Mert Pisti – ahogyan őt baráti körben neveztük – hihetetlenül népszerű volt az ellenzéki érzelmű értelmiségiek és főleg a fiatalok között (nem számítva ide az irodalmi körök egy részét, amely különféle okokból neheztelt rá).

A „lejáratás” az államvédelmiseknek amúgy is kedvelt módszerük volt a megpuhult kádárista diktatúra idejében, amikor már nem lehetett olyan könnyen lefogni és börtönbe dugni valakit. A lejáratásról és az ezzel együtt történő bomlasztásról a belügyminisztériumban hivatalos – persze szigorúan titkos – elméleti tanulmányokat is írtak. Mióta pedig az állambiztonsági iratok legalábbis részben kutathatóvá lettek, jó néhány ilyen ténylegesen véghezvitt „operatív kombinációról” szerezhettünk tudomást.

Eörsivel azonban nehéz dolguk volt. Őszintesége és a vakmerőségig, sőt olykor az eszelősségig menő nyíltsága miatt nem tudtak rajta fogást találni. Kínjukban eszelhették ki azt a marhaságot, hogy 1953-ban – huszonekét éves korában – megjelent

sztálinista verseivel álljanak elő 1979-ben. Eörsi azonban soha nem titkolta, hogy annak idején kiizzadta magából ezeket az egyébként is bűnrossz verseket. Ez a „leleplezés” tehát nem volt alkalmas a lejáratásra.

Mint maguk is kénytelenek voltak megállapítani, „Eörsi tekin-télyét nem sikerült alapjaiban megingatnunk”. Amit a célszemély reagálásáról írtak: „nagyon megijedt”, „nagyon félt attól, hogy egyesek számára károsan értékeli írásait”, ez esetben csak rossz emberismeretükről tanúskodik. A költő még akkor sem ijedt meg, amikor minden oka meglett volna rá. Hogy nem szaladt azonnal másokhoz a gyalázkodó levelet lobogtatva, nem a félelem miatt volt: Eörsi István annyi fenyegető és mocskolódo levelet kapott élete folyamán, hogy már unta is közzétenni őket (ellentétben némelyekkel, akik fenyegető levelet íratnak maguknak, aztán rohannak vele a nyilvánosságához). Azzal viszont elszólták magukat az államvédelmisek, amikor azt írták, hogy „a kedvező visszhang” hatására megnyugodott. Ez a jelzős főnév tanúsítja, hogy ravaszul kitervelt akciójuk visszafelé sült el.

Ami még a dokumentum mulatságos oldalához sorolható, az idézőjelek használata a belügyesek részéről. Figyeljük csak meg benne a finom öniróniát. Egy helyütt azonban téves az idézőjel: egyes „áellenzékiek”.

Egészében azonban mégsem mulatságos ez a „belbizton-sági” irat. Gondoljuk csak meg, mennyi munkaórát fordítottak ezek a nem is olyan rosszul fizetett állami alkalmazottak e szép terv kiötlésére, a levél megfogalmazására, a bécsi feladó kitalálá-sára és magára a feladásra, a további számos címzett névsorának összeállítására! Azután még mennyi energiát fektettek a reakciók, a hatás lemerésébe (informátorok, telefon- és helyiséglehallgatá-sok, postaellenőrzés), majd az akció értékelésébe! Kinek a pénzén, milyen más állami feladatok rovására?

És mindenekelőtt: nézzük meg a magasztos célt: nemcsak egy ember lejáratása, hanem zavar okozása, ellentétek szítása ellen-zéki körökben. Ha a legtöbben nem hitték is el, hogy Eörsi „szov-jet ügynök”, az államvédelmisek reményei szerint egyesekben mégis benne maradt a „tüske”. Megindultak a gyanúsítgatások: ki írhatta a gyalázkodó levelet (érdekes módon nem jutott rögtön eszünkbe, hogy a BM, pedig akkoriban már tudni véltük, hogy sok híresztelés onnan indult ki).

Ugyancsak nem mulatságos, miképpen akarták a nem kel-lően sikeresnek talált „operatív kombinációt” tovább bonyolítani. A „bécsi levél” *Uj Symposion*hoz való elküldésével Eörsi „növekvő jugoszláviai népszerűségét” lehetett volna csökkenteni, Magyar-országon pedig a dr. Szalai Sándor szociológushoz való eljutta-tás útján a „szovjet ügynök” rágalmat még szélesebb körökben terjeszteni.

Ez az 1979/80-as lejárató és bomlasztó „kombináció,” úgy lát-szik, nem nagyon sikerült. De vajon hány sikeres rágalmazó és zavart keltő akciójuk volt? Talán sohasem fog kiderülni, hogy az akkori – szélesedő – ellenzéki körökben felmerült ellentétek, vádaskodások, szakítások közül melyik indult ki az államvé-delmi rendőrségtől – hiszen a fenti dokumentum is csak vélet-lenül került elő. Néhány ismertté vált eset alapján azonban azt hiszem, több, mint amennyit akkor feltételeztünk és akár még ma is gondolunk. Ugyanígy: azoknak a rágalmaknak a forrása, ame-lyeket már régóta és manapság is szórnak a demokratikus ellen-zékre, nagyrészt szintén az akkori hatalom köreiben keresendő.

■ Megjelent: *Élet és Irodalom*, LV(2011)35. (szeptember 2. 8.)

LIBAMÁJ, OPERATÍV CÉLBÓL

Szilárd Leó atomtudós esete
a titkosrendőrséggel

Az atombomba atyjának is nevezett, a láncreakciót Fermivel együtt megvalósító Szilárd Leó (1898–1964), aki 1920-ban hagyta el Magyarországot, és Berlinben végezte el az egyetemet, majd Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban élt, valószínűleg nem tudta, hogy a magyar politikai rendőrség (ezen belül a hírszerzés) szigorúan titkos iratai között két vele foglalkozó dosszié fekszik. Az 1956-tól 1962-ig terjedő időre vonatkozó dokumentumokat K-1527/1 és K-1527/2 számon irattározott dossziékba kötötték be, tetejükre a „Törő” fedőnevet írták, amely talán az atommaghasításról, atommagtörésről jutott az államvédelmisek eszébe. Vajon mire kellett a fedőnév, amikor a dossziét kinyitva nyomban kiderül, hogy Szilárd Leóról van szó?

Az ügy úgy kezdődött, hogy 1956 nyarán valamelyik magyar vezetőnek eszébe jutott: haza kellene hívni külföldről néhány korábban emigrált, világszerte ismert magyar származású tudóst. Más „külföldre szakadt hazánkfiak” – Kármán Tódor, Bay Zoltán, Szentgyörgyi Albert – mellett Szilárd Leó hazacsábítására is gondoltak. Érdekes módon ennek a feladatnak a végrehajtását a belügyre bízta (nem tudni, honnan származott ez a kezdeményezés; a titkosrendőrségi dokumentum „a központ” utasítására hivatkozik).

Az akció történetét Rácz Pál, 1962-ben a BMII/3. Osztályához (a hírszerzéshez) tartozó százados jelentése ismerteti (persze nem a mi számunkra, hanem az akkori államvédelmi hatóság számára).⁴⁶¹ Rácz 1956–1957-ben Magyarország washingtoni külképviseletére volt beosztva, diplomatának álcázva, másod-

⁴⁶¹ ÁBTL K-1527/2, 28–29. Jelentés, 1962. március 21.

titkárként; később a külügyminisztériumi államtitkárságig vitte. Pályafutásának nagyobb részében külügyi szolgálatot teljesített, de közben mindvégig megtartotta belügyes tiszti mivoltát is, 1970-től vezérőrnagyi rangban. Csak az 1970-től 1974-ig terjedő időszakban volt nyíltan belügyi szolgálatban, mint a III. Főcsoport főnöke és miniszterhelyettes.⁴⁶² A dossziében található 1962. márciusi jelentésében mintegy utólag foglalja össze – az iratból nem derül ki, kinek az utasítására – mindazt, ami korábban a BM részéről a „Szilárd Leó-ügyben” történt.

A szóban forgó jelentésben leírja, hogy 1956-ban „a központ utasítása értelmében személyes kapcsolatot” kellett létrehozni Szilárd Leó atomfizikussal. Mivel Szilárd a chicagói egyetemen tanított, a kapcsolatfelvételt Rácz csak 1956 szeptemberében tudta megkísérelni, a magyar külképviselet munkatársai ugyanis az USA külügyminisztériumának tilalma miatt mindaddig nem utazhattak Washingtonon vagy New Yorkon kívülre. Különböző előkészületek után október 18-án sikerült találkoznia a professzorral Chicagóban, ahová Rácz „Molnár István elvtárssal, a washingtoni rezidentúra tagjával” utazott, s persze mindketten magyar diplomataként mutatkoztak be. Rácz azzal az ürügyel nyitott be (egyébként bejelentés nélkül) Szilárd Leó „rendkívül szerény” szállodai szobájába, hogy levelet hozott neki Alexits György budapesti műegyetemi professzortól (aki valamikor a háború előtt egy nemzetközi konferencián találkozott egyszer Szilárddal). A százados szerint „közvetlen, barátságos légkörben” beszélgettek körülbelül negyven percig. Ezután megállapodtak abban, hogy október 29-én New Yorkban újra találkozni, és a magyarok átveszik tőle Alexitsnak küldendő válaszelevelét. A megbeszélte találkozó azonban nem jött létre, mert – mint Rácz írja – október 23-a után „olyan erős figyelés alatt álltunk, hogy ezt

Belügyminisztérium
II/3 Osztály

63/F-324/62

Szigorúan titkos!

Tárgy: Szilárd Leóval való
beszélgetés

J e l e n t é s

Budapest, 1962. március 21.

Mintán 1956 szeptemberében az Egyesült Államok külügyminisztériuma megszüntette a magyar követség tagjainak mozgáskorlátozását, lehetővé vált kísérletet tenni azokkal a személyekkel való kapcsolatfelvételtre, akik nem Washington, vagy New York közvetlen szomszédságában tartózkodtak állandó székhellyel.

A fenti kategóriába tartozott Szilárd Leó atomfizikus, akivel a központ utasítása értelmében személyes kapcsolatot kellett létrehoznom.

1956 október 15. körül Molnár István elvtárssal a washingtoni rezidentúra tagjával New York-ból vonattal Chicagóba utaztunk a személyes kapcsolat megteremtése céljából. Elutazásunkkor és az egész utazás ideje alatt figyelmet nem tapasztaltunk.

A chicagói egyetem az felvilágosítást adott, hogy Szilárd a Denver-i egyetemen található meg. Ezért oda utaztunk. Itt viszont kiderült, hogy már elhagyta ezt a várost és sikerült megtudni azt a pontos címet, ahol Chicagóban megtalálható.

1956 október 18, vagy 19-én Chicagóban személyes kapcsolatot létesítettem a professzorral.

Szilárd a chicagói egyetem által fenntartott szállodában lakott, rendkívül szerény keretek között. A szóbanlévő épületben egyetemi tanárok, tanársegédek, az egyetemre előadások tartása céljából meghívott személyek laktak.

⁴⁶² Rácz Pál életútját lásd az ÁBTL honlapján található Archontológiában.

lerázni nem lehetett”. A közben századossá előléptetett magyar „diplomatát” 1957 májusában kiutasították az USA-ból, és addig már nem volt alkalma Szilárddal találkozni.

A belügy a fonalat 1959-ben vette fel újra, amikor egy „Vári” fedőnevű ügynök (akiről csak azt lehet tudni, hogy valamikor Budapesten Szilárd Leó iskolatársa volt) azt jelentette, hogy az atomtudósnak honvágya van, és szeretne visszatérni Magyarországra. Ebből ugyan egy szó sem volt igaz, mindamellett a magyar „szervek” valamennyire reménykedhettek a hazacsábítási akció sikerében, mert Szilárd Leó az egyik legismertebb és legaktívabb ellenzője volt a nukleáris hadviselésnek, tevékenyen részt vett az ez ellen szervezett nemzetközi mozgalomban, egyebek közt az úgynevezett Pugwash-konferenciákon, ahol nyugati és keleti tudósok közösen léptek fel a nukleáris energia háborús célokra való felhasználása ellen. Ezért az Egyesült Államok hivatalos köreiből ekkor már – enyhén szólva – nem kedvelték. Bár mindvégig meggyőződéses antikommunista volt, még Hruscsovval is érintkezésbe lépett a Szovjetunió és az Egyesült Államok közti fegyverkezési verseny megszüntetése, az atomháború veszélyének kiküszöbölése érdekében. Jó viszonyt tartott fenn Cyrus Eaton amerikai multimilliomossal, „Hruscsov kedvenc kapitalistájával”, akit Moszkva (talán tudta nélkül) alaposan kihasznált a szovjet irányítás alatt álló „nemzetközi békemozgalom” népszerűsítésére. (Egyébként éppen Eaton finanszírozta a nyugati és keleti tudósok részvételével rendezett Pugwash-konferenciákat, amelyek arról kapták nevüket, hogy az első ilyen konferenciát 1957 júliusában az amerikai nagytőkés szülőhelyén, a kicsiny újskóciai Pugwash településen tartották.)

A magyar államvédelmisek 1959-ben pénzt és fáradságot nem kímélve felkutatták Szilárd Leó Magyarországon élő ismerőseit és rokonait, hogy rajtuk keresztül jussanak el az atomtudóshoz. Az ismerősökkel nem sokra mentek, de a rokonok sorában talál-

tak néhány unokatestvért, akikkel Szilárd ha nem is intenzív, de szeretetteljes kapcsolatot tartott.⁴⁶³

1959 végén azonban a belügyesek felhagytak a Szilárd Leó iránti érdeklődéssel, mert hírül vették, hogy a tudós gyógyíthatatlan beteg: hólyagrákot állapítottak meg nála. Másfél év múltán viszont kiderült, hogy Szilárd a saját maga által irányított terápiának köszönhetően teljesen kigyógyult betegségéből. Így 1962 tavaszán a magyar politikai rendőrség újra foglalkozni kezdett a korábbi tervvel (nyilván ezért írták le ekkor Rácz Pál századossal az abbamaradt kapcsolatfelvétel történetét). A BM II/3-F alosztályának vezetője, Jármer Ferenc őrnagy 1962 áprilisában részletes javaslatot fogalmazott meg „Szilárd Leó ügyében”.⁴⁶⁴ Előbb leírja Szilárd főbb életrajzi adatait, majd ismerteti az atomenergia háborús felhasználása elleni tevékenységének az utóbbi időkben történt erősödését. Erre alapozva javasolta az őrnagy Szilárd Leó meghívását Magyarországra. A cél ezzel nem az lenne, hogy operatív kapcsolatot építsenek ki vele, „hanem politikai befolyásolása békeharcának erősítése érdekében”.

A javaslat szerint a tudósnak a Magyar Tudományos Akadémiától kellene hivatalos meghívást kapnia. „Éppen ezért javasoljuk, hogy a Pártközpont egyik illetékes munkatársa beszéljen a Magyar Tudományos Akadémia elnökével vagy főtítkárával, és tárgyalja meg vele egy ilyen hivatalos meghívás lehetőségét”. A meghívás átadására jó alkalom lenne az 1962 szeptemberében Londonban megrendezésre kerülő Pugwash-konferencia, amelyre magyar részről Pál Lénárd fizikus és Straub F. Brunó biokémikus akadémikusokat küldték ki. Mint az őrnagy megjegyzi:

⁴⁶³ Az egész K-1527/1 dossziét a Szilárdhoz esetleg bevezethető ügynök és a Magyarországon élő rokonok keresgélése ügyében keletkeztetett iratok töltik meg. A megtalált unokatestvértől, illetve egy másik unokatestvér özvegyétől semmi felhasználható dolgot nem tudtak meg, hacsak azt nem, hogy Leó rossz levélíró, és nincs honvágya.

⁴⁶⁴ ÁBTL K-1527/2, 65–68. Javaslat, 1962. április 26.

„Mindkettőjünkkel operatív kapcsolatban állunk.” A meghívást ők személyesen adták át Szilárdnak. A két tudóst kiutazásuk előtt a BM majd megfelelően „eligazítja”. „Az eligazítás – az általános magatartáson túl – elsősorban a Szilárd Leóval való megismerkedésre, a vele szembeni magatartásra, a vele lefolytatandó beszélgetésre fog irányulni.”

Ha Szilárd elfogadja a meghívást – folytatódik a javaslat –, Magyarországon politikai beszélgetéseket kell majd vele folytatni, amelyek kíváncsatos témáit az őrnagy hosszan részletezi. „Az eredmények és tények segítségével hozzá kell segíteni őt a magyar viszonyok helyes értékeléséhez” – jelöli meg a célt a belügyes. „Fontos tényezőként javasoljuk azt a kérdést is felvetni, hogy Szilárd Leó bármikor számíthat hazájára. Ha az általa vívott atomellenes harc során üldöztetés éri, bármikor hazajöhet, itthon tudásának és nemzetközi tekintélyének megfelelő fogadtatásban és bánásmódban részesül.” Amennyiben Szilárd nem fogadja el a meghívást, e hihetetlenül meggyőző érvelést és kecsegtető ajánlatokat tartalmazó beszélgetéseket a londoni konferencián részt vevő két magyar tudósnek kell lefolytatnia.

A fennmaradt iratokból nem derül ki, mi lett ennek a javaslatnak a sorsa, megtörténtek-e a tervbe vett lépések, találkoztak-e egyáltalán a magyarok Szilárddal, volt-e meghívás. Mindenesetre Szilárd nem jött haza.

Közben azonban Washingtonból jelentette egy bizonyos Fekete elvtárs, hogy sikerült megismerkednie Szilárd Leóval.⁴⁶⁵ Fekete keresztnevét ebben az irategyüttesben sehol nem írták le. Ez minden jel szerint egy a washingtoni külképviseleten diplomáciai fedésben dolgozó belügyes tiszt valódi neve lehetett (hiszen Fekete *elvtársnak* nevezik), egy korábbi dokumentum – Washingtonból a Külügyminisztériumnak küldött távirat

– ugyanerről az eseményről úgy számol be, hogy „Tinta” beszélgetett Szilárddal.⁴⁶⁶ A nagyobb konspiráció kedvéért tehát a diplomátának államvédelmis fedőneve is volt.

A megismerkedés története csak azért érdemel figyelmet, mert illusztrálja, hogyan használja fel a hírszerzés (nemcsak a magyar, hanem nyilvánvalóan minden hírszerzés) állambiztonsági célokra a személyes kapcsolatokat „sötétben”, azaz úgy, hogy az illető nem is tud róla. Ez esetben a szóban forgó magyar „diplomata” egy Coffin nevű amerikai íróval és újságíróval, Cyrus Eaton egy washingtoni barátjával ebédelt együtt a washingtoni Plaza Hotel éttermében, hogy megbeszéljék, miképpen lehetne javítani a magyar–amerikai kapcsolatokat. Coffin azt javasolta, hogy Fekete minél több ismert és befolyásos emberrel lépjen kapcsolatba. Az amerikai felajánlotta, hogy ajánlólevelet ad neki Szilárd Leóhoz, „mert a professzorral jóban van”. Közben azonban – *lupus in fabula* – belépett az étterembe Szilárd, aki éppen abban a szállodában lakott. Coffin bemutatta Szilárdnak a „diplomátát”, azután eltávozott, úgyhogy a magyarok hosszan beszélgethettek négy szemközt (Szilárd kívánságára angolul). Fekete ismertette jelentésében a beszélgetés lefolyását. A tudós előbb kikérdezte Feketét diplomáciai pályafutásáról („nyilván pontosan akarta tudni, hogy kivel beszél” – olvasható a jelentésben, de világos, hogy Fekete „Tinta” mivolta Szilárd előtt sötétben maradt). Szilárd ezután elmondta, hogy a tudományos élettől és a kutatómunkától visszavonult, ha szabadideje engedi, írással foglalkozik. Majd felvázolta a nemzetközi helyzetről kialakított véleményét. Az atomtudós helytelenítette és veszélyes kalandnak minősítette az amerikaiak vietnami beavatkozását. Elmondta, hogy az atomháború megakadályozása érdekében Hruscsov amerikai tartózkodása idején érintkezésbe lépett a szovjet vezetővel, és mellel

⁴⁶⁵ Uo. 71–73. Jelentés, 1962. április 15.

⁴⁶⁶ Uo. 39. Távirat Washingtonból, 1962. április 2.

az ő révén sikerült elintéznie, hogy Teller Ede kivitethesse időse lányát Magyarországról. Az otthoni helyzettel kapcsolatban kifejtette, hogy „addig nem tud elmenni Magyarországra, amíg az 1956-os »forradalom«-ból kifolyólag [az idézőjel a belügyestől származott] emberek börtönben vannak”.

Fekete azután szóba hozta Szilárd 1961-ben megjelent, *The Voice of the Dolphins (A delfinek hangja)* című könyvének esetleges magyarországi kiadását. „A téma a professzort nagyon érdekelte, bár elmondta, hogy Moszkvában könyvét annak egyes részeit miatt nem adták ki.”

A magyar hírszerző a beszélgetésből végül is azt a következtetést vonta le, hogy „a professor elszakadt Magyarországtól, sok köze az otthoni dolgokkal kapcsolatban nincs, az 1956-os ellenforradalommal kapcsolatos propaganda erősen hatott rá.” Fekete úgy látszik, nem nagyon bízott a sikerben, véleménye szerint „a vele való foglalkozásnál csak nagyon óvatosan mehetünk előre és esetleges eredmény csak hosszú kitartó munka után várható.”

A BM azonban még mindig nem adta fel a tervet. Szilárd könyvének magyar nyelvű kiadása ügyében a szovjet társszervezethez fordultak, hogy megtudják, miért nem engedélyezték a Szovjetunióban az orosz nyelvű kiadást.⁴⁶⁷ A „Törő”-dossziében nincs adat arról, hogy kaptak-e választ a Szovjetunióból. Mindenesetre magyarul csak jóval a rendszerváltás után, 2005-ben jelent meg a könyv.

A meghívásról sem mondtak le teljesen, próbálkoztak Szilárd kedvében járni. Amikor Feketének újra sikerült találkoznia Washingtonban Szilárddal, utóbbi felvetette, hogy Budapesten élő unokatestvére, dr. Scheiber Gábor vegyész-mérnök, akivel szeretne találkozni, eddig nem kapott Nyugatra szóló útlevelet. A BM elintézte a dolgot: „Mátrai elvtársat” elküldte Szilárdhoz,

hogy átadja neki „Radványi követ alábbi üzenetét: Szilárd távirati kérésére Radványi et. a KÜM útján interveniált a rokon útlevelé ügyében. Ígéretet kapott, hogy Schreiber [helyesen: Scheiber] Gábor 1-2 napon belül megkapja az útlevelet.”⁴⁶⁸

Egy következő beszélgetés során, amikor megint szóba került a magyarországi meghívás, Szilárd a magyar „diplomatának” újra kifejtette, miért nem utazik ő egyelőre Magyarországra, viszont bemutatta neki az amerikai tudományos akadémia (National Academy of Sciences – nem az MTA-hoz hasonló állami, hanem társadalmi szervezet) titkárát, Harrison Brown geokémikust, aki szívesen utazna oda, hogy élénkítse a magyar–amerikai tudományos kapcsolatokat. Brown, aki fiatal tudósként részt vett az atombomba-programban, majd Szilárddal együtt küzdött az atomenergia háborús felhasználása ellen, valóban kapott meghívást a Magyar Tudományos Akadémiától. Hatnapos magyarországi tartózkodása alatt tejben-vajban fürösztözték, fogadták az Akadémia vezetői – mindezt azért, hogy így Szilárdnak is kedvet csináljanak a hazautazáshoz.⁴⁶⁹ A látogatás legkomikusabb mozzanata az, hogy a politikai rendőrség libamáját süttetett Szilárd részére, ő ugyanis azt kérte Browntól – nem a magyar belügytől –, hogy vigyen neki Magyarországról libamáját. Az igazi magyar libamájnak ugyanis a világon nem volt párja, s különösen az „idegenbe szakadt honfitársaink” éreztek iránta nosztalgiát. Szilárd Leóról egyébként biográfusai megírták, hogy nagyon szeretett jókat enni (meg is látszott rajta), bár egyébként igen szerény körülmények között élt, ruházatával sem igen törődött.

Valószínűleg a világ egyetlen titkosrendőrségének levéltárában sem található ahhoz hasonló irat, mint amilyen a magyar

⁴⁶⁷ Fekete 1962. április 15-i jelentésének bal felső sarkán olvasható egy kézírásos utasítás, amely szerint „Trinarkov et-től [nyilván a szovjet tanácsadó] meg kell kérdezni, nem jött-e még válasz, ill. információ Szilárdról?” Uo. 71.

⁴⁶⁸ Uo. 54. Távirat Washingtonba, 1962. július 25. Nem derül ki ebből, hogy „Mátrai” valódi név-e vagy fedőnév. Egy másik iratban (uo. 74–76. Jelentés, 1962. április 20.) idézőjelben olvasható a név, és azt írják róla, hogy fél éve van az Egyesült Államokban mint konzul és mint tudományos attasé. De az idézőjel itt fedőnévre utal.

⁴⁶⁹ Uo. 120–127. Összefoglaló jelentés Brown látogatásáról, 1962. szeptember 27.

államvédelemnél Szilárd Leóval kapcsolatban keletkezett. Az 1962. augusztus 6-án Komornik Vilmos alezredes, a BM II/3 osztályának vezetője által kiállított „Szolgálati jegy” szó szerint így szól: „Kérem operatív célból 1 db. libamáját lesüttetni és egy üvegben úgy elhelyezni, hogy az szállítható legyen.”⁴⁷⁰ Ehhez tudni kell, hogy a hírszerzés vezetője igen nagyhatalmú ember volt, amit egyébként alezredesi rangja is mutat. Meglehetően komikus helyzetnek látszik, amikor az egyébként egyáltalán nem vicces államvédelmis tisztek valamelyike – nyilván megfelelő szakértő segítségével – operatív célból libamáját vásárol, és azt egy feltehetően megbízható egyénnel lesütteteti. Arról nem ad felvilágosítást a belügyi dosszié, hogy eljutott-e a libamáj a címzett-hez, és annak mennyire ízlett – de az akció valószínűleg eredményes volt, legalábbis a magyar libamáj külföldi sikere tekintetében.

Szilárd Leó azonban ezek után sem jött haza Magyarországra. Bár az 1956-os forradalom miatt börtönbe zárt emberek többsége 1963 tavaszán a „nagy amnesztia” eredményképpen kiszabadult, az októberi forradalom hivatalos magyar értékelése nem változott. A magyar szervek viszont 1962 vége felé úgy lát-szik, felismerték, hogy Szilárd Leóval nem tudnak zöldágra vergődni. Ezért a BM azt javasolta, hogy a washingtoni rezidentúra (azaz kémközpont) ne foglalkozzék többé Szilárddal, csak Fekete érintkezzék vele, mint társadalmi kapcsolattal, kizárólag politikai szempontból. Ezzel, mint írták, Kuznyecov (szovjet) tanácsadó elvtárs is egyetért.

Így fejeződött be Szilárd Leó esete a magyar titkosrendőrséggel. További fordulatokra már csak azért sem kerülhetett sor, mert a tudós 1964-ben szívroham következtében elhunyt.

■ Megjelent: *IPM Interpress Magazin*, VIII(2009)7 (július) 76–77.

⁴⁷⁰ Uo. 118. Szolgálati jegy, 1962. augusztus 6.

Mérei Ferenc
1958. november

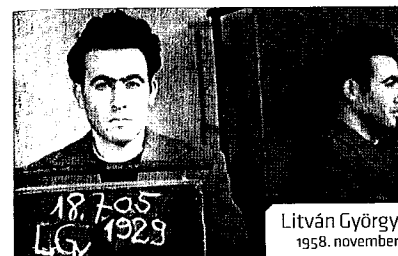
Zsámboki Zoltán
1958. július

Fekete Sándor
1958. november

Kántás László
1958. október

Litván György
1958. november

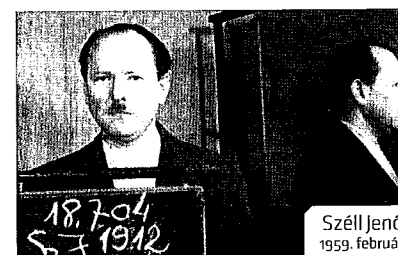
Hoffmann Tiborné
1958. november

Hegedűs B. András
1958. november

Nemes Livia
1959. február

Széll Jenő
1959. február

Lipták Tamás
1959. február

Zibolen Endre 1953-ban

Mérei Ferenc 1952 k.

Mérei Ferenc, Lux László, Kelemen Imre és Zsámboki Zoltán 1953 k.

Göncz Árpád, Regéczy László, Hegedűs B. András, Litván György (1991)

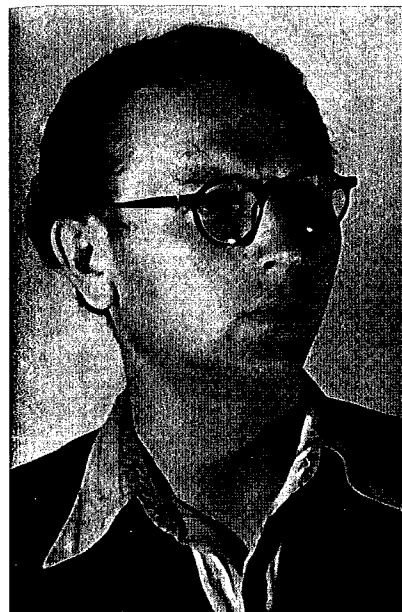
Göncz Árpád átadja a Nagy Imre-emlékérmét Hoffmann Tibornénak (1991)

Ádám György 1948 k.

Litván György 1954-ben

Kardos László 1950 k.

Nemes Livia fényképe egyetemi indexében (1946)

Radó Györgyné 1960 k.

Radó György 1950 k.

Molnár Miklós 1992 k.

Justus Pál 1948 k.

Donáth Ferenc, Pomogáts Béla, Széll Jenő, Mérei Ferenc, Haraszti Sándor (1967)

Szalai Sándor 1980-ban

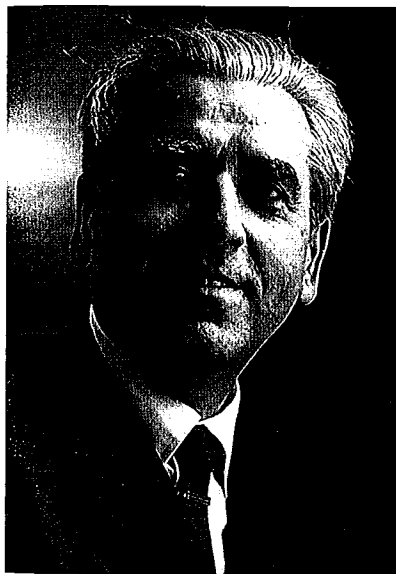
Kéthly Anna 1955-ben

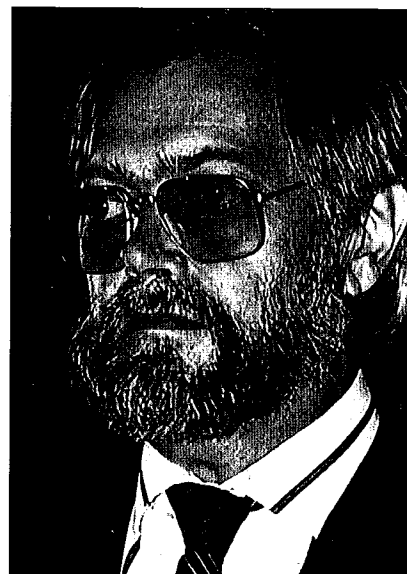
Vásárhelyi Miklós és felesége
az 1990-es évek elején

Sándi Emilné Erdész Erzsébet
és gyermekei 1956 k.

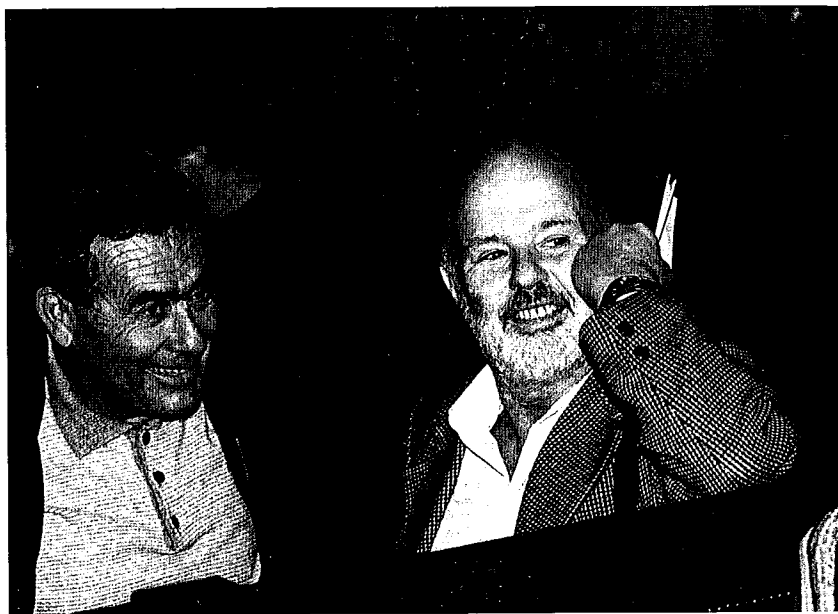
Bognár József az 1960-as években

Szelényi Iván 2000 k.

A Sorbonne rektora 1978-ban díszdoktori oklevelet nyújt át Kornai Jánosnak.
(A BM ellenezte MTA-tagságát.)

Litván György és Eörsi István 1992-ben

FÜGGELÉK

Megjegyzések

A szövegben és a függelékként szereplő dokumentumokban mindenütt elhagytam a keltezésből a *Budapest* helymegjelölést, ugyanis valamennyi – részben vagy teljes egészében közölt – dokumentum Budapesten kelt.

Elhagytam továbbá az államvédelmi tisztek rangjának megnevezése elől az *r.* (azaz *rendőr*) rövidítést. Az 1956. október végéig használt áv. (államvédelmi) megjelölés helyett ugyanis az államvédelem formális feloszlata miatt 1956 novemberétől megtevesztés végett használták az újra megalakított államvédelmi hatóságoknál működő személyek rangjelzése előtt a rendőr megnevezést.

Ugyanígy elhagytam a kivétel nélkül minden állambiztonsági irat jobb felső sarkában olvasható *Szigorúan titkos* utasítást. A kezelésre vonatkozó utasítást csak akkor írtam ki, amikor a jobb felső sarokban a *Szigorúan titkos – Különösen fontos* megjelölést használták.

Az állambiztonsági iratokból idézett (idézőjelek közé foglalt) szövegeket betűhíven közöltem, azaz helyesírási és központoszási hibáikkal együtt, mert ezeket is jellemzőnek tartom a korra és a szereplőkre. Itt kivételt képeznek a *í, ő, ú, ű* betűk, a korabeli írógépeken ugyanis ezek nem szerepeltek, így nem tudható, helyesen írták volna-e az ezeket a magánhangzókat tartalmazó szavakat, ha lett volna ilyen billentyű az írógépükön.

A nem szó szerint idézett szövegekből elhagytam a Dr., dr. felüntetését, kivéve, amikor ennek két azonos nevű személyt megkülönböztető szerepe volt. Az orvosoknál meghagytam.

A rövid életrajzi jegyzetekből ugyancsak mindenütt elhagytam a *doktor* megjelölést, ugyanígy az illető személy által kapott kitüntetések, díjakat (a Nobel-díj kivételével).

Az állambiztonsági oldalon szereplő személyekről nem készültek életrajzi jegyzetek. Akiket közelebbről érdekel pályafutásuk, megtalálhatja az ezzel kapcsolatos adatokat az idézett Tabajdi – Ungváry kötetben, valamint az ÁBTL <http://www.abtl.hu> honlapján elérhető Archontológiában.

Egyes szavak (Hungaricus, a BM különböző osztályainak megjelölése) nem következetes írásmódjának – kurzív, idézőjel, római vagy arab szám stb. – oka az eredeti szövegekben alkalmazott eltérő írásmód.

Az ÁBTL irataira hivatkozó lábjegyzetekből elhagytam a törzsszámot (pl. 3. 1. 9.), ugyanis ezek a dokumentumok a dosz-szié betűjele és száma alapján megtalálhatók a levéltárban.

Felhasznált irodalom

Baráth Magdolna: *Az ÁVH és az 1950-es évek rehabilitációs eljárásai.*

In: Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban*, Történeti Hivatal 187–202, Budapest, 2000.

Baráth Magdolna: A Belügyminisztérium megtisztítása a volt ÁVH-soktól, 1956–1962. In: Rainer M. János, Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 1999. Magyarország a jelenkorban*, 1956-os Intézet, Budapest, 1999.

Barbalics István: *Mérei Ferenc életrajza*, <http://www.fovpi.hu/data/cms81489/Merei-elete>

Cikkgyűjtemény az állam elleni bűntettek nyomozása köréből. Összeállította dr. Deák József rendőr alezredes. Szolgálati használatra. 172–176.: *Revizionisták szervezkedése.* Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnökség, BM, 1968.

Dornbach Alajos, Kende Péter, Rainer M. János, Somlai Katalin (szerk.): *A per – Nagy Imre és társai 1958, 1989, 1956-os Intézet – Nagy Imre Alapítvány*, Budapest, 2008.

Fekete Sándor: *Hungaricus: A 1956-os felkelés okairól és tanulságairól. Fekete Sándor hajdan illegálisan terjesztett írásának első hiteles magyar nyelvű kiadása mai magyarázatokkal.* Kossuth, Budapest, 1989.

Fekete Sándor: A Hungaricus-história. *Tekintet*, 1989/3. sz., 85–108. o.

Fekete Sándor: *Egy bűnös szatíra.* Elkövette: Fekete 1957–58-ban. Elítélte a Legfelsőbb Bíróság 1959-ben. Kiadta: a szerző 1995-ben.

Fekete Sándor: *Vácott voltam Afrikában. Emlékeim az 1956 utáni terrorkorszakból*, a Szerző kiadásában. Budapest, 1996.

Forró János: A Kádár-rendszer korszaka 1956. november 1-jétől 1989-ig. In: *Fejezetek a Belügyminisztérium történetéből 1956–1989.* BM Kiadó, Budapest, 2001.

Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*, 2003. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2004.

Hanák Gábor–Szabó Csaba (szerk.): *Megrendült a világ. A Nagy Imre és társai elleni per hangfelvétele és szó szerinti leírata* (DVD), Magyar Országos Levéltár, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, OSZK Történeti Interjúk Tára, Kossuth Kiadó, Budapest, 2008.

Hegedűs B. András (főszerk.): *1956 Kézikönyve. I. Kronológia, II. Bibliográfia, III. Megtorlás és emlékezés*, 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

Horányi Annabella: Kísérlet a megérthetetlen megértésére (*Gerti életútja*). In: Horányi Annabella, Nyerges Katalin (szerk.) *Gerti – Hoffmann Gertrúd 1928–1999*. Socio-Typo, Budapest, 2001.

Horányi Annabella: Mérei Ferenc emlékkiállítás megnyitó beszéde, <http://archiv.fppti.hu/galeria/merci/ha-megnyito>

Huszár Tibor, Hanák Gábor (válogatta, az interjúkat készítette): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. 1956-os Intézet – Osiris–Századvég, Budapest, 1995.

Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 2. kötet*. Szabad Tér–Kossuth, Budapest, 2003.

Huszár Tibor: *A pokol malmái. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai 1946–1955*. Corvina, Budapest, 2009.

Javorniczky István: „Eljő az a szép, nagy idő...” Héttorony Könyvkiadó, Budapest, [1990].

Kádár Zsuzsanna: *A magyarországi szociáldemokrata perek története*. Múltunk, XLI. évf. (1996), 2. sz., 3–48. o.

Kende Péter (szerk.): *1956 kézikönyve. Megtorlás és emlékezés*. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

Kenedi János (összeáll., bev.): *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv 1–2*. Magvető, Budapest, 1996.

Kenedi János: *K. belügyi iratfelmérő jelentése a kastélyból*. Magvető, Budapest, 2000.

Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Krahulcsán Zsolt: MUK és HUKUK. A politikai rendőrség és az 1957. tavaszi „provokációk”. *Betekintő*, 2007/2.

Krassó György: *A „Magyar Október” előzményei. Az 1956 novemberi ellenállási szabadsajtó történetéhez*. In: Magyar Füzetek 17. sz., 83–98. o., Paris, 1986.

Litván György: Mérei és a krampusz, *Beszélő*, III. folyam, IV. évf. (1999), 2. sz.

Litván György: Mérei Ferenc a börtönvilágban, In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2006.

Litván György: Magas, szelíd férfi, rabruhában. In: Gál Éva, Kende Péter (szerk.): *Sorstársak és kortársak*. Noran, Budapest, 2008.

Litván György: Széll Jenő, korunk antihőse. In: Gál Éva, Kende Péter (szerk.): *Sorstársak és kortársak*. Noran, Budapest, 2008.

Litván György: *Hoffmann Gertrúd 1928–1999*. In: Gál Éva, Kende Péter (szerk.): *Sorstársak és kortársak*. Noran, Budapest, 2008.

A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusának jegyzőkönyve, 1959. november 30.–december 5, Kossuth, Budapest, 1960.

A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján

- I. *Két közgazdasági vita*. Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította, a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, Rainer M. János, Kelenföld Kiadó – ELTE, Budapest, 1989;
- II. *Filozófusvita*, Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította, a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, Rainer M. János, Kelenföld Kiadó – ELTE, Budapest, 1989;
- III. *Történészvita*. Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította, a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, Rainer M. János, Kelenföld Kiadó – ELTE, Budapest, 1990;
- IV. *Partizántalálkozó · Sajtóvita*. Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította, a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, Rainer M. János, Múzsák – 1956-os Intézet, Budapest, 1991;
- V. *Gazdasági vezetés · Műszaki fejlesztés · Kertmagyarország?* Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította, a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, 1956-os Intézet, Budapest, 1994;
- VI. *Pedagógusvita*. Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította, a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, Rainer M. János, Múzsák – 1956-os Intézet, Budapest, 1992;
- VII. *Iparművészvita · Orvosvita*. Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította, a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, Ember Mária (első rész), Bohó Róbert (második rész), 1956-os Intézet, Budapest, 1994.

Pécsi Vera: Baklövés – Az állambiztonságiak esete Krassó Györggyel. In: Rainer M. János et alii (szerk.): *Évkönyv VIII. 2000*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000.

Pintér Tamás: A megszüntetve megőrzött Államvédelmi Hatóság. In: Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Történeti Hivatal, Budapest, 2000.

Pintér Tamás: A Belügyminisztérium újjászervezésének kezdetei az 1956-os forradalom után. *Múltunk*, XLVII. évf. (2002), 1. sz., 172–201. o.

Rainer M. János: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz II*. 1956-os Intézet, Budapest, 1999.

Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989.* 1956-os Intézet, Budapest, 2008.

Révész Béla: *Nagy Imre tamizdat.* www.dieip.hu/2008_4_04.pdf

Révész Sándor: *Egyetlen élet – Gimes Miklós története.* 1956-os Intézet – Sík Kiadó, Budapest, 1999.

Ripp Zoltán (közli): Döntés a Nagy Imre-csoport ügyében. (A Központi Bizottság zárt ülése 1957. december 21-én). *Múltunk*, XXXV. évf. (1990), 4. sz., 159–180. o.

Ripp Zoltán: 1956 emlékezete és az MSZMP. *Múltunk*, XLVII. évf. (2002), 1. sz., 146–171. o.

Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon.* Korona Kiadó, Budapest, 2002.

Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963* (második, javított kiadás). 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

Szakolczay Attila: A fegyveres erőszak szervek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In: *Évkönyv 1999. VII. Magyarország a jelenkorban.* 1956-os Intézet, Budapest, 1999.

Sváby Enikő: Az „imperialisták fellazító taktikája” – Avagy hogyan készült a hatalom az 1956-os forradalom 10. évfordulójára? *ArchivNET*, 6. évf. (2006), 6. sz., <http://www.archivnet.hu/pp>

Széll Jenő életéről beszél... 1912–1994. Szerkesztette és kiadta Széll Péter, 2012-ben.

Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* Corvina – 1956-os Intézet, Budapest, 2008.

Rövid életrajzi jegyzetek

Ádám György (1911–1974). Közgazdász, újságíró. Dél-amerikai emigrációjából 1945-ben tért vissza, ekkor a *Szabad Nép*, majd az MTI munkatársa lett. 1950-ben a Rajk-per egyik mellékperében 10 évre ítélték. 1954-ben szabadult, rehabilitálása után az MKKE tanára, az 1956-os forradalom idején a MÉFB, november 4-e után Gimes Miklóssal együtt az ellenállás szervezését szolgáló MDFM egyik alapítója. 1957 októberében letartóztatták, 1958. július 4-én életfogytiglanra ítélték. Az 1963-as amnesztiával szabadult. 1963-tól a KJK szerkesztője, 1973 után az MTA SZTAKI munkatársa volt.

Alexits György (1899–1978). Matematikus, egyetemi tanár, az MTA tagja. A háború alatt részt vett az ellenállási mozgalomban, 1945 után tanít, majd vezető közoktatási és tudományos tisztségeket tölt be.

Antall József (1931–1993). Történész, az Eötvös, majd a Toldy Gimnázium tanára, a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár és Múzeum igazgatója, 1989-től az MDF elnöke, 1990-től haláláig miniszterelnök.

Bali Sándor (1923–1982). Szerszámkészítő, a Beloianisz Híradástechnikai gyár munkása. Az 1956-os forradalom alatt a gyári munkástanács vezetője, majd Rácz Sándorral együtt a Nagy-budapesti Központi Munkástanács vezetője. 1957 márciusában letartóztatták, majd decemberben a Rácz Sándor és társai elleni perben 12 évre ítélték. Az 1963-as amnesztiával szabadult. Ezután is munkásként dolgozott. Az államvédelem továbbra is zaklatta. Temetésén a BM tilalma miatt nem hangozhattak el beszédek.

Bálint Mihály (1896–1970). Orvos, pszichoanalitikus. Az 1920-as években Budapesten Ferenczi Sándor tanítványaként folytatott pszichoanalitikus praxist. 1938-ban Angliába emigrált. Ott dolgozta ki az orvos és a beteg kapcsolatát előtérbe helyező világhírű Bálint-módszert.

Batár Attila (1925). Történész, építész. 1957 tavaszán röpiratterjesztés miatt letartóztatták. Az államvédelmi szervek a szabadulása után is megfigyelték, zaklatták, ezért 1968-ban illegálisan elhagyta az országot. Franciaországban építész végzettséget szerzett, majd az USA-ban folytatta új hivatását. Nyugdíjba vonulása óta Párizsban él. Több építészeti könyve magyarul is megjelent.

Bay Zoltán (1900–1992). Fizikus, az MTA tagja. Az 1920-as évek végén a berlini, a 30-as évek első felében a szegedi egyetemen, 1936-tól a Budapesti Műszaki Egyetemen és a Tungsram kutatólaboratóriumában dolgozott. 1948-ban emigrált, s az amerikai George Washington Universityn folytatta tevékenységét.

Beck András (1911–1985). Szobrászművész. 1945 után egyik alapítója és vezetője volt a Magyar Művészek Szabadszervezetének. 1957-től Franciaországban élt. Köztéri művei Budapesten, Genfben, Párizsban találhatók.

Beér János (1905–1966). Jogász, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1948-tól az ELTE (1950-ig: PPTE) jogi karán az államjogi tanszék vezetője. Aktív szerepet játszott a szocialista államhatalom szervezetét és jogrendszerét kialakító törvények kidolgozásában. 1955 után a sztálinista rendszer titkos ellenzői közé számított, de nyíltan nem fordult szembe a Kádár-rezsimmel.

Bence György (1941–2006). Filozófus, az 1970-es években a demokratikus ellenzék tagja.

Bencze György (1910–?). Tisztviselő, Mérei Ferenc legszűkebb baráti körének tagja.

Benkei András (1923–1991). Politikus, az MSZMP KB tagja (1959–1985). 1963-tól 1980-ig belügyminiszter.

Berend T. Iván (1930). Történész, az MTA tagja. 1950-től az MKKE gazdaságtörténeti tanszékén tanársegéd, majd docens, 1964-ben egyetemi tanára, 1973–79-ben az MKKE rektora, 1985-től 1989-ig az MTA elnöke. 1988–89-ben az MSZMP KB tagja. 1990-től a University of California tanára.

Bibó István (1911–1979). Jogtudós, a második világháború utáni Magyarország egyik legnagyobb hatású politikai gondolkodója. 1946-tól egyetemi tanár a Szegedi Tudományegyetemen. 1949-től könyvtáros a budapesti Egyetemi Könyvtárban. A forradalom idején Petőfi Párt néven újjáalakuló Nemzeti Parasztpárt részéről az 1956. november 3-án alakult koalíciós Nagy Imre-kormány államminisztere. 1957 májusában letartóztatták, 1958 augusztusában életfogytiglani börtönre ítélték. Az 1963-as amnesztiával szabadult, de a rezsim továbbra is megkülönböztetetten üldözte. Temetése ezrek rendszerellenes demonstrációjává vált.

Binét Ágnes Varga Tamásné (1920–1991). Pszichológus, Mérei Ferenc évtizedeken át legközelebbi munkatársa, szerzőtársa, legszűkebb baráti körének tagja.

Biszkó Béla (1921). Politikus, 1945 előtt szerszámlakatos. Az MKP, az MDP, majd az MSZMP tagjaként magas pártfunkciókat töltött be. 1956-tól 1980-ig az MSZMP PB tagja, 1957-től 1961-ig belügyminiszter, az 1956-os forradalom utáni megtorlás egyik irányítója, 1961-től 1962-ig miniszterelnök-helyettes. 1978-tól nyugdíjas.

Bognár József (1917–1996). Közgazdász, politikus. 1943-tól az FKGP tagja, 1990-ig országgyűlési képviselő. 1946 és 1956 között többször kormánytag, Nagy Imre kormányában miniszterelnök-helyettes. 1947-től 1949-ig Budapest polgármestere, 1954-től az MKKE professzora, 1961-től 1969-ig a KKI elnöke, 1987-ig az MTA Világgazdasági Kutató Intézete igazgatója.

Boldizsár Iván (1912–1988). Író, újságíró, lapszerkesztő. 1947-ben külügyi államtitkár, 1951–1955 között a *Magyar Nemzet*, 1960-tól haláláig a *The New Hungarian Quarterly* szerkesztője. 1970-től egy ideig a Magyar Pen Club, 1984-ben a Nemzetközi Pen Club elnöke.

Brzezinski, Zbigniew Kazimierz (1928). Lengyel születésű USA politikus, államférfi, geostratégia, a szovjet és kelet-európai kommunista rendszerek világ-hírfi kutatója. 1959-től a New York-i Columbia egyetem professzora, 1977-től 1981-ig Jimmy Carter elnök nemzetbiztonsági főtanácsadója. Nevéhez jelentős világpolitikai események fűződnek, egyebek közt a SALT II. egyezmény. A kommunista rendszereken belüli másként-gondolkodók, emberjogi mozgalmak, a helsinki folyamat támogatásának híve, szemben a „fegyveres felszabadítás” korábbi stratégiájával.

Cseh-Szombathy László (1925–2007). Szociológus, demográfus, az MTA tagja. 1946-ban a budapesti bölcsészkaron Szalai Sándor tanítványa, majd a tanszék felszámolása után középiskolai tanár. 1957-től a KSH munkatársa (1970 és 1974 között a társadalomstatisztikai főosztály helyettes vezetője). 1975-től az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa, majd 1983-tól 1988-ig igazgatója.

Cleveland, Harlan (1918–2008). USA diplomata, egyetemi tanár. 1961–1965-ben külügyminiszter-helyettes, 1965–1969-ben az USA nagykövete a NATO-ban. 1969 és 1974 között a Hawaii Egyetem elnöke, az 1990-es években egy ideig a *World Academy of Art and Science* elnöke.

Dalos György (1943). Író, költő, műfordító. 1967-ben a Munkásmozgalmi Múzeumban dolgozott. 1968-ban egy maoista csoport tagjaként államellenes összeesküvésért letartóztatták, de csak felfüggesztett elzárásra ítélték, viszont munkahelyéről elbocsátották, és eltiltották a publikálástól, ettől kezdve fordításból élt. A hetvenes években a demokratikus ellenzékhez tartozott. 1984 és 1986 között ösztöndíjjal Berlinben kutatott és írt, majd 1987 és 1995 között Bécsből tudósított német és magyar lapokat, rádiókat. 1995 óta Berlinben él.

Donáth Ferenc (1913–1986). Agrárközgazdász, politikus, jogász. 1934-től a KMP tagja, a Márciusi Front (1937) egyik szervezője. Részt vett az antifasiszta ellenállásban. 1945 őszétől 1948 elejéig az FM államtitkára, a földreform egyik végrehajtója. 1948-tól az MDP KV titkárságának vezetője. 1951-ben letartóztatták és koholt vádakkal 15 évre ítélték (ugyanabban a perben ítélték el Kádár Jánost, Kállai Gyulát, Haraszi Sándort is). 1954-ben szabadult, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetébe került. Csatlakozott Nagy Imre köréhez, a forradalom alatt Nagy Imre közvetlen munkatársa volt. November 22-én a jugoszláv követségről családjával együtt őt is Romániába hurcolták, 1958-ban a Nagy Imre-per másodrendű vádlottjaként 12 évre ítélték. 1960-ban egyéni kegyelemmel szabadult, majd agrár-

történészként dolgozott. Az 1970–1980-as években szerveződő ellenzék kiemelkedő, integráló személyisége.

Eaton, Cyrus Stephen (1883–1979). Kanadai születésű amerikai üzletember, bankár, filantróp. Élesen bírálta az USA hidegháborús politikáját. Az 1950-es évek-től tevékenyen közreműködött a szovjet-amerikai közeledésben. 1955-ben elindította a világbéke előmozdítását célzó Pugwash-konferenciák sorozatát. 1960-ban a Szovjetunió Lenin-békedíjjal tüntette ki. Ironikusan Hruscsov „kedvenc imperialistájának” nevezték.

Eörsi Gyula (1922–1992). Jogtudós, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1947-től 1957-ig az Igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályán működik, 1956-tól az ELTE jogi karán professzor, 1978-tól 1984-ig az egyetem rektora. 1957-től az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete polgári jogi osztályának vezetője, később az intézet igazgatóhelyettese. Eörsi István bátyja.

Eörsi István (1931–2005). Író, költő, műfordító, publicista. Húszévesen lelkes kommunista volt, de 1953-tól ellenzéki, Nagy Imre híve. A forradalom alatti tevékenysége miatt 1957 elején 8 év börtönrre ítélték, 1960-ban szabadult amnesztiával. A Kádár-korszak értelmiségi ellenzékének egyik fontos személyisége lett.

Erdész Erzsébet (lásd Sándi Emilné)

Faber Viktor (1904–1969). Honvéd orvosezredes, igazságügyi orvosszakértő. 1933–1941 között tanársegéd a pécsi egyetemen. 1947-től a budapesti István, majd László Kórház főorvosa, később igazgatója. 1951–1957-ben a Fővárosi Bíróság igazságügyi orvos szakértője. 1957-től haláláig a Magyar Néphadsereg Központi Kórházában a kóronctani és igazságügyi laboratórium osztályvezető főorvosa.

Faragó László (1911–1966). Pedagógus, 1946-ban egyetemi magántanár. 1947-től 1950-ig az általa megszervezett budapesti Pedagógiai Főiskola igazgatója. 1950-ben leváltották, mivel az akkor eltávolított Mérei Ferenc köréhez tartozott. 1956. október elején a magyar pedagógia megújítását célzó balatonfüredi konferencia aktív résztvevője volt. 1962-től az OPI matematikai tanszékének vezetője.

Fehér Ferenc (1933–1994). Filozófus, esztéta, műkritikus. 1967 és 1970 között Lukács György asszisztense, az ún. budapesti iskola tagja. 1973-ban az MSZMP PB antimarxistának bélyegezte. 1977-ben feleségével, Heller Ágnessel és több más Lukács-tanítvánnyal együtt emigrálásra kényszerítették. A rendszerváltás után hazatelepült, s folytatta tudományos tevékenységét.

Fejtő Ferenc (1909–2008). Történész, író, publicista. 1934-től *Népszava* munkatársa. József Attilával és Ignótus Pállal együtt alapítója és 1935-től 1938-ig társszerkesztője a *Szép Szónak*. 1938-ban Franciaországba emigrált. A háború alatt

részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945 után elvállalta a párizsi magyar követség sajtóattasé-megbízatását, de 1949-ben szakított a hivatalos Magyarországgal. 1950-től az AFP nevű francia sajtóügynökség munkatársaként dolgozott. A kelet-európai kommunista diktatúrák elismert szakértőjeként tartották számon. Már 1956-ban könyvet adott ki a magyar forradalom történetéről francia nyelven. A BM beutazási tilalmi listáján szerepelt.

Fekete Mihály (1906–1986). Eredetileg vasmunkás, majd politikus, a háború alatt fegyveres ellenállás szervezője Észak-Magyarországon. 1945 után Borsod megye főispánja, később Pest megye tanácselnöke. Az 1956-os forradalom leverése után lemondott tisztségéről, kilépett a pártból, és visszament gyári munkásnak. Fekete Sándor újságíró apja.

Fekete Sándor (1927–2001). Újságíró, irodalomtörténész, 1944-ben a miskolci fegyveres ellenállás résztvevője, 1945 után a Győrffy Kollégium tagja. 1953-tól 1956-ig a *Szabad Nép* munkatársa. 1954-től Nagy Imre vonalának híve. A forradalom leverése után az MDFM aktív résztvevője. Hungaricus álnéven írt politikai vita-irata miatt 1958 őszén letartóztatták, a Mérei-per másodrendű vádlottjaként 1959-ben 9 évre ítélték, 1963-ban amnesztiával szabadult. Ettől kezdve az MTA Irodalomtörténeti Intézete kutatója, majd 1976–1989-ig az *Új Tükör* szerkesztője, utóbb főszerkesztője.

Félix Pál (1926–2006). Szerkesztő, műfordító, egy ideig külügyminisztériumi tisztviselő, 1954-től Nagy Imre követője. A BM 1957-től nyomozott ellene, de végül is nem tudta letartóztatni. 1957-től szabadúszó műfordító.

Ferge Zsuzsa (1931). Szociológus, egyetemi tanár, az MTA tagja, 1950-től a KSH munkatársa. Szociológiai irányultsága miatt távoznia kellett a KSH-ból, 1969-ben az MTA Szociológiai Kutatóintézetébe került. A szegénység, a kirekesztés és a társadalmi rétegződés szociológiai aspektusának jelentős kutatója.

Förster Vera (1924–2012). Tanár, pszichológus, Mérei Ferenc tanítványa. 1957 elején Nyugatra távozott, előbb Ausztriában, majd Nagy-Britanniában élt. 2012-ben jelent meg magyarul *Kapaszkodj... Egy pesti lány a XX. századból* c. önéletrajza.

Friss István (1903–1978). Közgazdász, politikus, az MTA tagja. Magas pártfunkciókat töltött be. 1956–61 között az MSZMP KB gazdaságpolitikai osztályának vezetője. 1956-tól az MSZMP KB tagja, 1954-től 1974-ig az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója.

Gál Éva Litván Györgyné (1928). Tanár, történész, 1950-től egyetemi tanársegéd, majd levéltáros, általános iskolai tanár. 1962-től nyugdíjazásáig a BTM Kiscelli Múzeum tudományos munkatársa.

Gambke, Gotthard (1908–1988). Mérnök, kutató, 1962-től 1975-ig a Volkswagen Alapítvány – a második világháború utáni legfontosabb európai magánalapítvány – főtítkára. Ebben a minőségében nagy szerepet játszott az európai tudományos élet, elsősorban a természettudományi kutatások, az egyetemi oktatás és a tudományos ismeretterjesztés háború utáni támogatásában.

Gimes Miklós (1917–1958). Újságíró, politikus, 1945-től a *Szabad Nép* rovatvezetője. 1954-től Nagy Imre híveinek legszűkebb köréhez tartozott. 1955-ben kizárták az MDP-ből. A forradalom idején Lőcsei Pállal együtt megalapította a rövid életű *Magyar Szabadság* című lapot, november 4-e után december 5-ei letartóztatásáig az ellenállást szervezte (MDFM megalakítása, *Október Huszonharmadika* címmel illegális lap kiadása). 1958 júniusában a Nagy Imre-per harmadrendű vádlottjaként halálra ítélték és kivégezték.

Gömöri György (1934). Költő, műfordító, irodalomtörténész. 1956-ban a Petőfi Kör tagja, 1956 októberétől novemberig az *Egyetemi Ifjúság* szerkesztője. A forradalom leverése után elmenekült, azóta külföldön él. Angliában 1956 végén egyik alapítója volt az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság Külföldi Komitéjának. Számos neves amerikai és nagy-britanniai egyetemen kutatott és tanított, elsősorban magyar és lengyel irodalmat.

Göncz Árpád (1922). Író, politikus, részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945-től az FKGP parlamenti csoportjának titkára, Kovács Béla személyi titkára, majd fizikai munkás, utóbb agronómus. A forradalom alatt a Magyar Parasztszövetségben dolgozott. November 4-e után részt vett az ellenállásban, egyebek közt Nagy Imre írásainak külföldre csempészésében. 1957 májusában letartóztatták, a Bibó István és társai elleni perben életfogytiglanra ítélték. 1963-ban szabadult, 1965-től szabadfoglalkozású író, műfordító. A demokratikus ellenzék tagja. 1988-ban a TIB egyik alapítója, később alelnöke. 1990 augusztusától 2000-ig a Magyar Köztársaság elnöke.

Griffith, William Edgar (1920–1998). Tudós, egyetemi tanár, nemzetközi híró kommunizmus- és Kelet-Európa-szakértő.

Grósz József (1887–1961). Katolikus főpap, 1943-tól kalocsai érsek. 1951-ben koholt vádakkal 15 évi börtönre ítélték. 1955-ben házifogságba került, 1956-ban szabadult. 1957-től a „békepap” szerepébe kényszerítették.

Hanák Péter (1921–1997). Történész, 1953–1956 között az ELTE Történettudományi Karán docens. 1957-ben eltávolították az egyetemről. Ettől kezdve az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa. Fő kutatási területe a dualizmus kora.

Haraszi Sándor (1897–1982). Újságíró, politikus, 1945 és 1948 között a *Szabadság* című napilap szerkesztője. 1951-ben koncepció perben halálra ítélték, ezt utóbb kegyelemből életfogytiglanra változtatták. 1954-ben rehabilitálták. A Nagy Imre köré csoportosuló reformerek egyik vezető személyisége. 1956. november 22-én a jugoszláv követségről Romániába hurcolták. A Nagy Imre-csoport második perében (Haraszi Sándor és társai) 1958 augusztusában 6 évre ítélték. 1960-ban szabadult, ezután 1980-ig az Akadémiai Kiadónál dolgozott.

Harsányi János (1920–2000). Nobel-díjas közgazdász. A fásori evangélikus Gimnáziumban érettségizett, utána gyógyszerészség szakképzettséget szerzett. 1947-ben a PPTÉ bölcsészkarán filozófiából doktorált, majd Szalai Sándor szociológiai intézetében lett tanársegéd. 1950-ben emigrált, előbb Ausztriában, majd 1950-től Ausztráliában élt, kezdetben fizikai munkásként. 1954-től ausztráliai, majd USA-beli egyetemeken tanított. 1964-től a kaliforniai Berkeley egyetemének professzora. 1994-ben úttörő játékelméleti tudományos munkásságért közgazdasági Nobel-díjat kapott.

Hatvany Lajos (1880–1961). Író, irodalomtörténész, kritikus. 1908-ban a *Nyugat* egyik megalapítója, Ady mecénása. 1918-ban részt vett az őszirózsás forradalomban. 1919 nyarán Bécsbe emigrált, majd Berlinben és Párizsban élt. 1927-ben hazatért, ekkor nyomban letartóztatták, és hazaárulás, nemzetgyalázás, kormányzósértés vádjával előbb 7 évre, majd felfüggetlenül másfél évre ítélték, amiből 9 hónapot ült le. József Attila mellett más tehetséges embereket is támogatott. 1938-ban újra emigrált; Angliából 1947-ben tért újra haza. Ismét irodalomtörténettel foglalkozott, egyetemen is taníthatott. 1960-ban az MTA levelező tagja lett.

Háy László (1891–1975). Közgazdász, politikus, az MTA tagja. A tanácsköztársaság alatti szerepe miatt 1919-ben emigrált, 1934-től a Szovjetunióban élt. 1945-ös hazatérésétől kezdve vezető államigazgatási posztokat töltött be, főként külgazdasági és pénzügyi területen. 1956-tól az MKKE-en a politikai gazdaságtan tanára, 1957-től 1963-ig az egyetem rektora.

Hegedűs András (1922–1999). Politikus, közgazdász, szociológus, a háború alatt az antifasiszta ellenállás résztvevője. 1945-től kezdve vezető párt- és állami tisztségeket töltött be. 1955 áprilisától 1956. október 24-ig miniszterelnök. 1956. október 24-i dátummal (antedatálva) ő írta alá a szovjet csapatok behívását kérő iratot. Október 28-án a rákosista vezetés többi tagjával együtt a Szovjetunióba menekítették. 1958-ban engedélyezett hazatérése után szociológiával kezdett foglalkozni. Fokozatosan átértékelte korábbi meggyőződését és cselekedeteit, szembefordult a sztálinista rendszerrel, 1968-ban elítélte a szovjet csapatok csehszlovákiai beavatkozását, ezért leváltották az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának éléről. 1973-ban, miután az MSZMP KB által megbízott Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalást készített „néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről”,

az MSZMP PB kizárta a pártból, állásából elbocsátották, utazási és publikációs tilalommal sújtották. Hegedűs András ezután két évig gazdasági tanácsadó volt, 1975-ben rokkantnyugdíjas lett, és a magánlakásokban megrendezett ún. repülő egyetemi előadásokat szervezte. 1986 decemberében részt vett az illegális 56-os konferencián.

Hegedűs B. András (1930–2001). Közgazdász. 1953–1957 között tanársegéd az ELTE-n. 1956-ban a Petőfi Kör egyik titkára, Nagy Imre híve. A forradalom alatt tevékenyen részt vett a MÉFB munkájában. 1957-ben fegyelmivel távolították el az egyetemről, a KSH munkatársa lett. 1958 októberében letartóztatták, a Mérei Ferenc és társai perben 2 évre ítélték, 1960-as szabadulása után fordító, majd különböző, főként ipari kutatóintézetek munkatársa. 1985-ben Kozák Gyulával elkezdte a későbbi Oral History Archívum alapját képező életrajzi interjúk készítését. 1988-ban a TIB egyik alapítója, majd titkára, később ügyvezető alelnöke. 1990-től az 1956-os Intézet ügyvezető igazgatója.

Heller Ágnes (1929). Filozófus, esztéta, Lukács-tanítvány, a Budapesti Iskola egyik kiemelkedő alakja. 1958-tól 1963-ig középiskolában tanított. 1963-ban Hegedűs András igazgató felvette az MTA Szociológiai Kutatócsoportjába, politikai állásfoglalása miatt azonban 1973-ban megfosztották állásától, 1977-ben férjével, Fehér Ferencsel együtt emigrálásra kényszerítették. Neves külföldi egyetemeken tanított, és fontos nemzetközi tudományos szervezetekben tevékenykedett. A kilencvenes években végleg hazatelepült.

Hernádi Gyula (1926–2005). Író, forgatókönyvíró, több színháznál dolgozott dramaturgként, illetve művészeti vezetőként. Közel húsz regényt, jó néhány drámát írt, emellett több elbeszéléskötete jelent meg. Mintegy negyven filmhez írt forgatókönyvet, közülük a legismertebbek a Jancsó Miklóssal közösen alkotott filmek.

Hernádi Miklós (1944). Író, szociológus, rendszerkritikus szellemű tudományos, főként művészetszociológiai és családszociológiai írások szerzője. Széles körben ismertté tette nevét *Közhelyszótár* c. 1976-ban megjelent könyve. 1980-tól a Gondolat Kiadó társadalomtudományi szerkesztője volt.

Herpai Sándor (1915–1998). Tanár. A háború alatt részt vett az ellenállási mozgalomban, 1946-tól rendőrtiszt. 1950-ben a Rajk-perrel kapcsolatban Kistarcsára internálták, ahonnan 1953-ban szabadult. 1956-ban rendőrezredes, a forradalom alatt a BM forradalmi bizottságának egyik vezetője, a MÉFB tagja. 1957-ben letartóztatták, 1958. július elején a Kardos László és társai elleni per harmadrendű vádlottjaként 12 évre ítélték. 1962-ben szabadult.

Hoffmann Tiborné dr., Ádám Gertrud (1928–1999). Tanár, pszichológus, Mérei Ferenc tanítványa. 1958 októberében a Hungaricus-ügyben letartóztatták, a Zsámboki Zoltán és társai per harmadrendű vádlottjaként 1959. június 2-án 4 és fél évre ítélték. Szabadulása után ismét tanított, majd 1969-től haláláig a II. kerületi Nevelési Tanácsadót vezette.

Horváth Márton (1906–1987). Politikus, lapszerkesztő, az 1945 utáni korszak egyik vezető kultúrpolitikus. 1945-től 1950-ig a *Szabad Nép* felelős szerkesztője, 1945–1956 között az MKP, majd MDP vezető szerveinek (KV, PB) tagja. 1951-től 1954-ig az MDP KV osztályvezetője, 1954-től 1956 októberéig ismét a *Szabad Nép* szerkesztője. 1956 novemberében szakított pártkarrierjével, de nyugdíjazásáig különböző kulturális intézményekben vezető tisztségeket töltött be.

Horváth Zoltán (1900–1967). Újságíró, történész. Az 1920–1930-as években újságírással és műfordítással foglalkozott. 1938-tól 1942-ig Párizsban élt, hazatérése után a *Népszava* külső munkatársa. 1945-től az SZDP egyik vezető politikusa. A balszárny tagjaként előmozdította a két munkáspárt egyesülését. 1949-ben letartóztatták, és a Szakasits-perben 1950-ben életfogytiglanra ítélték. 1956 március végén szabadult, majd a *Népszava* főszerkesztője lett. 1957-től kezdve történetírói tevékenységet folytatott.

Ignotus Pál (1901–1978). Író, szerkesztő, publicista, József Attila barátjaként 1936-ban részt vett a *Szép Szó* megalapításában. 1938 végén Angliába emigrált, Károlyi Mihály köréhez csatlakozott. 1945-ben a londoni magyar követség sajtóattaséja. 1949-ben hazahívták és letartóztatták. 1956 tavaszi rehabilitálásától az MTA Irodalomtörténeti Intézetének kutatója. A forradalom leverése után ismét emigrált, 1957-től Londonban élt.

Jancsó Miklós (1921). Filmrendező, forgatókönyvíró, új filmrendezői iskolát teremtett Magyarországon. Több mint 30 nagyjátékfilmje társadalmi problémákat dolgozott fel, többnyire rendszerkritikus szemlélettel. Alkotásaival nemzetközi hírnevet és elismertséget szerzett.

Jóború Magda (1918–1982). Tanár, művelődéspolitikus, 1946–1948-ban a Zrínyi Ilona Népi Kollégium igazgatója, majd az MNDSZ főtitkára. 1950 és 1958 között oktatásiügyi miniszterhelyettes, 1974-től a Magyar UNESCO Bizottság elnöke, 1958-tól haláláig az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) főigazgatója. Bár 1957-től továbbra is párttag maradt, személyes ügyekben sokszor segítséget nyújtott a rendszer ellenzékének.

Jónás Pál (1922–1998). Közgazdász, a háború alatt részt vett az antifasiszta ellenállásban. 1945-től a MEFESZ elnöke. 1948-ban koholt vádakkal letartóztatták, Kistarcsára, majd Recskre internálták, 1953-ban szabadult. A forradalom alatt a MÉFB tagja. November 3-án az újjászervezett Petőfi Kör elnökévé választották.

1956 végén Nyugatra menekült. Strasbourgban részt vett a Magyar Forradalmi Tanács munkájában. 1957 tavaszán New Yorkban aktív szerepet játszott a Magyar Bizottság és a Rab Nemzetek Szövetségének tevékenységében. Az *Október 23.* című emigránslapot szerkesztette. A New York Universityn, később Új-Mexikó állam egyetemén tanított.

Jörgosz lásd Vasziú Jörgosz

Józsa Péter (1929–1979). Szerkesztő, szociológus, 1947-től bölcsészhallgató, népi kollégista. 1954-től Nagy Imre hívei közé tartozott. A forradalom alatt a MÉFB tagja, november 4-e után részt vett az ellenállás szervezésében. 1957. május 6-án letartóztatták, 1958. augusztus 5-én a Kardos László és társai elleni perben 5 évi börtönrre ítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult. Kiszabadulása után fordításból élt, majd 1969-ben a Népművelési Intézet munkatársa lett. 1970-től az ELTE újrainduló szociológia szakán művészetszociológiát tanított.

Justus Pál (1905–1965). Író, költő, műfordító, szociáldemokrata ideológus. A bori munkatábor túlélése után, 1945-től kezdve az SZDP központi vezetőségének tagja, a *Szocializmus* (az SZDP elméleti folyóirata) szerkesztője. 1949-ben letartóztatták, koncepció perben életfogytiglanra ítélték. 1955 végén szabadult. A Corvina Könyvkiadó felelős szerkesztője lett, de a BM haláláig figyelte.

Kaiser, Philip. 1977 és 1980 között az USA magyarországi nagykövete.

Káldor Miklós (1908–1986). Közgazdász. Nagy-Britanniában végezte egyetemi tanulmányait, s ugyanott folytatott egyetemi tanári tevékenységet. A háború után fontos nemzetközi vezető tisztségeket töltött be Európában és a világ más részein. 1974-ben bárói rangot kapott az angol királynőtől. 1975-ben vonult nyugalomba.

Kállai Gyula (1910–1996). Újságíró, politikus, 1945 után a Budapesti Nemzeti Bizottság főtitkára, az MKP, majd MDP KV tagja, a KV Propaganda Osztályának vezetője, 1949-ben külügyminiszter. 1951-ben letartóztatták, és koncepció perben életfogytiglanra ítélték. 1954 júliusában szabadult. Ezután népművelési miniszterhelyettes, majd 1957 elejétől az MSZMP felső vezetésének tagja, különböző magas állami tisztségek betöltője, s ebben a minőségében a forradalom utáni megtorlás résztvevője.

Kántás László (1933–1998). Tanár, pszichológus, 1958 őszéig az épületgépészeti technikum kollégiumának tanára volt. A forradalom napjaiban Kéthly Anna mellett tevékenykedett. Mérei Ferenc tanítványaként 1958 őszén letartóztatták, és a Mérei-csoport második perében, 1959. június 2-án másodrendű vádlottként 4 és fél évre ítélték. 1961-ben szabadult, utána díszletmunkásként, fordítóként, dramaturgként, majd 1977-től 1988-as nyugdíjazásáig pszichológusként dolgozott.

Kardos Lajos (1899–1985). Pszichológus, egyetemi tanár. 1945-től 1971-es nyugdíjba vonulásáig a PPTÉ, illetve az ELTE bölcsészkarán tanított, a Lélektani Intézet, majd a pszichológiai tanszék vezetőként. 1970 és 1975 között a Magyar Pszichológiai Társaság elnöke.

Kardos László (1918–1980). Etnográfus, ifjúság- és kultúrpolitikus. 1942-ben a Györfy István Kollégium igazgatója, 1946-tól 1948-ig a NÉKOSZ főtitkára. 1948–1951 között a VKM osztályvezetője, 1951-től 1957 elejéig a Néprajzi Múzeum osztályvezetője, majd főigazgatója. 1954-től kezdve az 1948-ban feloszlott népi kollégiumi mozgalom újraélesztésén dolgozott. A forradalom alatt aktívan részt vett az EFDB és a MÉFB tevékenységében. 1957 márciusában Göncz Árpád és Regéczy László útján kijuttatta az országból Nagy Imre forradalom előtti írásait. 1957 májusában letartóztatták, 1958. július elején életfogytiglanra ítélték. Az 1963-as amnesztiával szabadult. 1963-tól a Néprajzi Múzeum tudományos munkatársa.

Kármán Tódor (1881–1963). Gépészmérnök, fizikus, alkalmazott matematikus, 1906-tól Németországban, 1930-tól az Egyesült Államokban működött. A szuperszonikus légi közlekedés atyja, a rakétatechnológia és hiperszonikus űrhajózás egyik úttörője. 1949-ben visszaköltözött Európába.

Kassák Lajos (1887–1967). Költő, író, festő, fiatal korában vasmunkásként részt vett a szakszervezetek politikai harcaiban, majd az MSZDP tagja lett. Jelentős műve az *Egy ember élete* című többkötetes önéletrajza (1927–1935). 1945-től a szociáldemokrata szellemiségű, 1949-ben betiltott *Kortárs* c. folyóiratot szerkesztette. 1949-től avantgárd művészete és szociáldemokrata kapcsolatai miatt művei már nem jelenhettek meg. 1957 után íróként a túrt, képzőművészként gyakorlatilag a tiltott kategóriába tartozott.

Katona Katalin (1912–?). Műfordító, eredeti vezetékneve *Villányi*, első férje után vette fel a Katona nevet. 1956 végén költözött Nagy-Britanniába második férjével, Szász Bélával, akitől később elvált. Magyar, német, francia, spanyol nyelvből fordított angolra.

Kelemen Imre (1909–1975). Műfordító, 1932-től Franciaországban élt, részt vett a francia ellenállási mozgalomban, 1949-ben tért vissza Budapestre. 1951-ig az MTI munkatársa, attól kezdve szabadúszó fordító. Mérei Ferenc szűk baráti köréhez tartozott. 1958 októberében a Hungaricus sokszorosításában való részvétele miatt letartóztatták, 1959-ben a Zsámboki Zoltán és társai elleni per negyedrendű vádlotjként 2 évi börtönbüntetésre ítélték.

Kende Péter (1927). Újságíró, szociológus, történész, az MTA külső tagja. 1947 márciusától a *Szabad Nép* újságírója, később külpolitikai szerkesztője. 1953-tól támogatta Nagy Imre politikáját. 1955 elején eltávolították a pártlaptól. Az 1956. október 30-án alapított *Magyar Szabadság* című lap egyik szerkesztője.

Novemberben és decemberben Gimes Miklóssal együtt az MDFM egyik megalakítója, az *Október Huszonharmadika* című illegális lap szerkesztője. A megtorlás elől 1957. január végén menekült el, Párizsban szociológiai doktorátust szerzett. 1959 és 1964 között a brüsszeli Nagy Imre Intézet munkatársa. 1961–93 között a CNRS munkatársa, 1974-től kutatási igazgatója volt. 1978-tól a *Magyar Füzetek* sorozat szerkesztője és kiadója. 1962 és 1989 között a párizsi *Irodalmi Újság* politikai cikkírója. A BM beutazási tilalom alá helyezte. 1989-ben részt vett az 1956-os Intézet alapításában, 1994-től kuratóriumának elnöke.

Kenedi János (1947). Író, szerkesztő, 1966–1968 között a *Budapecster Rundschau* gyakornoka, szerkesztője és filmkritikusa, 1969–1970 között a Magvető Könyvkiadónál szerkesztő, később politikai okoknál fogva állástalan. A Kádár-rendszer idején a demokratikus ellenzék tagja, 1988 óta a Nyilvánosság Klub ügyvivője. 1989-ben az 1956-os (eredetileg Nagy Imre) Intézet egyik alapítója, majd nyugdíjazásáig az Intézet munkatársa.

Kiss Árpád (1907–1979). Tanár, neveléstudós, 1945–1948-ban az Országos Köznevelési Tanács ügyvezető igazgatója, az ONI osztályvezetője. 1951-ben koholt vádak alapján Kistarcsára internálták. 1953-ban szabadult. 1956-ban tanítóképző főiskolai tanár. Az 1956 októberi balatonfüredi országos pedagógiai konferencián játszott szerepe és Méreivel való barátsága miatt a BM egy ideig nyomozott ellene. 1962-től az Országos Pedagógiai Intézet tanszékvezetője, 1974-től 1979-ig a Magyar Pedagógiai Társaság elnöke.

Kiss Károly (1930–1998). Költő, műfordító, publicista, 1956 októberében aktívan részt vett az írószövetségi tagok forradalmat segítő tevékenységében. 1959 februárjában a Fekete Sándor által írt *Hungaricus* Nyugatra csempészésében való közreműködése miatt letartóztatták, és a Zsámboki és társai elleni per hatodrendű vádlottjaként 3 és fél évre ítélték. Szabadulása után tovább folytatta irodalmi tevékenységét.

Komócsin Zoltán (1923–1974). Politikus, újságíró, 1945-től a kommunista pártban különféle, egyre magasabb tisztségeket töltött be. 1957–1961-ben a KISZ KB első titkára, 1957 közepétől az MSZMP PB póttagja, majd 1963-tól haláláig tagja, 1961-ől 1965-ig a *Népszabadság* főszerkesztője.

Kornai János (1928). Közgazdász, egyetemi tanár, az MTA tagja, 1947-től a *Szabad Nép* újságírója, majd gazdasági rovatvezetője. Az 1954. októberi „újságírlázadásban” való részvétele miatt 1955 elején másokkal együtt eltávolították a lap-tól. 1955-ben az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének segédmunkatársa lett, 1956 szeptemberében *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című disszertációjával tudományos fokozatot szerzett. 1956. október 23-án Donáth Ferenc megbízta Nagy Imre gazdasági programjának kidolgozásával. A megtorlás első éveiben

ben a BM folyamatosan nyomozott ellene, de végül is nem tudta letartóztatni. 1958-ban eltávolították az intézetből, ahová csak 1967-ben került vissza, amikor már nemzetközi hírnévre tett szert. 1964-től számos neves nyugati egyetem (köztük a Stanford, a Yale, a Princeton) vendégprofesszora, 1986-tól 2002-es önkéntes nyugdíjba vonulásáig a Harvard Egyetem közgazdászprofesszora. 1992-ben a Collegium Budapest egyik megalapítója, az MKKE tanára.

Kornidesz Mihály (1930). Tanár, politikus, 1961-től a pártapparátusban dolgozott. 1975-től az MSZMP KB mellett működő Művelődéspolitikai Munkaközösség, 1973 és 1980 között az Agitációs és Propaganda Bizottság tagja, 1980 és 1988 között KB-tag. 1983-tól 1987-ig a Magyar Televízió elnöke.

Kosáry Domokos (1913–2007). Történész, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1945-től 1949-es leváltásáig a Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének igazgatója, egyetemi tanár. A Petőfi Kör 1956. májusi történezművitáján a fiatal történészek követelték rehabilitálását. A forradalomban tevékenyen részt vett. 1957 őszén letartóztatták, majd 1958-ban 4 évre ítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult. 1960–1968 között a Pest Megyei Levéltár, majd 1989-ig az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, 1990–1996 között az MTA elnöke.

Krassó György (1932–1991). Közgazdász, újságíró. Diákkorában meggyőződéses kommunista, majd kiábrándulása után aktív résztvevője a rendszer elleni küzdelemnek. A forradalomban fegyveresen is harcolt, november 4-e után lakásán rendszerellenes röpcédulákat írt és sokszorosított. 1956. november 15-én letartóztatták, 1957-ben 10 évre ítélték. Az 1963-as amnesztiával szabadult. 1982-ben Magyar Október névvel saját szamizdat kiadót hozott létre. 1985-től Londonban élt, a SZER-t és a BBC-t tudósította a magyar ellenzéki mozgalmakról. Hazatérése után, 1989-ben megalapította a Magyar Október Pártot.

Krassó Miklós (1930–1986). Filozófus, politológus, A budapesti bölcsészkaron filozófiát tanult, Lukács György köréhez tartozott. Az 1956-os forradalom alatt szerepe volt a Nagy-budapesti Munkástanács megszervezésében. Novemberben Nyugatra menekült, Angliában élt, az oxfordi egyetemen ösztöndíjjal tanult. Az *Irodalmi Újság*ba tanulmányt írt Bibó Istvánról. Munkatársa volt a *New Left Review* c. folyóiratnak, részt vett az angol „újbaloldali gondolkodás” népszerűsítésében. Krassó György bátyja.

Kulcsár Kálmán (1928–2010). Jogász, szociológus, az MTA tagja, pályája kezdetén katonai ügyész, minisztériumi tisztviselő, majd bíró. 1957-től tudományos kutató, egyetemi tanár. 1969-től az MTA Szociológiai Kutatóintézetének igazgatója. 1988–1989-ben igazságügy-miniszter.

Kun Miklós dr. (1908–2005). Orvos, a háború után részt vett az egészségügy újjászervezésében. 1957-től nyugdíjazásáig, 1980-ig az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet osztályvezető főorvosa. Mérei Ferencet börtönből való szabadulása után 1964-ben ő vette fel az intézetbe, s így része volt a magyar klinikai pszichológia megalapításában.

Lakatos Imre (1922–1974). Matematikus, tudományfilozófus. Egy nagyváradi illegális kommunista sejt vezetőjeként egy fiatal nőt öngyilkosságra kényszerített, emiatt 1945 után a román és a magyar KP fegyelmi eljárást indított ellene. Budapesten Lukács György tanítványa lett, majd ideológiai támadást indított ellene. 1950-től 1953-ig a recski internálótábor foglya, ahol a BM besorozta. 1954-től az MTA Matematikai Kutatóintézetének munkatársa. 1956 végén második feleségének családjával Nagy-Britanniába emigrált, 1967-től a London School of Economics (LSE) tanított.

Lerner, Daniel (1917–1980). Szociológus, az MIT Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének professzora. Előzőleg a Stanford és a Columbia egyetem tanára, a párizsi Sorbonne vendégtanára, egy ideig Párizsban az európai kutatások központjának tudományos igazgatója.

Liebermann Lucy (1899–1967). Klinikai pszichológus, pszichoanalitikus. 1945 után a budapesti I. sz. gyermekklinikán működött.

Lipták Tamás (1930–1998). Matematikus, az MTA Matematikai Kutatóintézetének munkatársa. Tevékenyen részt vett a forradalomban, november 4-e után Krassó György körével az ellenállásban, emiatt 1956 végén rövid ideig letartóztatásban volt. 1959 februárjában újra letartóztatták (a Mérei-ügyben), majd 2 és fél évre ítélték. 1957-től, majd szabadulása után 1960 végétől Kornai Jánossal dolgozott közgazdaság-matematikai tudományos problémák megoldásán. 1980-ban Nagy-Britanniába emigrált, s a cambridge-i egyetemen kutató.

Litván György (1929–2006). Tanár, történész, 1952-től 1957-ig középiskolai tanár, 1953-tól Nagy Imre politikájának támogatója. 1956 márciusában egy angalföldi aktívulésen Rákosi jelenlétében szólította fel lemondásra a pártfőtitkárt. Tevékeny szerepet játszott a Petőfi Körben, majd az 1956-os forradalomban és utóvégharcában. 1956 decemberében és 1957 januárjában illegális írásokat szerkesztett, sokszorosított és terjesztett. 1958 őszén letartóztatták, 1959 áprilisában a Mérei-per harmadrendű vádlottjaként 6 évre ítélték. 1962-ben harmadolással szabadult. Ezután általános iskolai napközis tanárként, majd iskolai könyvtárosként dolgozhatott, 1971-ben lett az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa. 1988-ban a TIB, 1989-ben az 1956-os Intézet egyik alapítója, az utóbbinak 1999-ig igazgatója. 1995–1999 között az ELTE Szociológiai Intézetének tanára. A BM a rendszerváltásig folyamatosan megfigyelte.

Litván Györgyné lásd Gál Éva

Losonczy Géza (1917–1957). Újságíró, politikus, a háború előtt és alatt az illegális KMP tagja, az antifasiszta ellenállás egyik vezetője. 1945-ben a *Szabad Nép* főmunkatársa, 1948 végétől miniszterelnökségi államtitkár, majd 1949-től a Népművelési Minisztérium államtitkára. 1951-ben koncepció perben 15 évre ítélték. 1954-ben szabadult. Nagy Imre körének legtekintélyesebb tagja, a Rákosi-rendszer elleni küzdelem vezető alakja. A forradalom alatt Nagy Imre október 30-án alakult kormányában államminiszter. November 22-én a Nagy Imre csoport többi tagjával együtt őt is Romániába hurcolták. Az 1957 áprilisától már előkészített Nagy Imre–Losonczy perben halálos ítéletet szántak neki, de a vizsgálati fogságban éhségsztrájk következtében 1957 decemberében meghalt.

Lőcsei Pál (1922–2007). Újságíró, szociológus, 1947-től a *Szabad Nép* munkatársa, az 1954. októberi „újságíró-lázadás” miatt 1955-ben eltávolították a laptól. A forradalomban tevékenyen részt vett, *Magyar Szabadság* címmel 1956. október 29-én független napilapot szerkesztett. 1957 elején letartóztatták, 15 havi vizsgálati fogság után 1958 májusában egyszemélyes perben 8 évre ítélték. 1962-ben harmadolással szabadult. 1965-től nyugdíjazásáig az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának, majd Kutatóintézetének munkatársa. A BM a rendszerváltásig megfigyelte.

Lukács György (1885–1971). Filozófus, esztéta, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1918-ban belépett a KMP-be, a Tanácsköztársaság alatt közoktatási népbiztos volt. A bukás után emigrált, előbb Bécsben, majd a Szovjetunióban élt. 1945 nyarától a budapesti egyetemen tanított. A marxista filozófia nemzetközileg ismert alakja, de a hivatalos ideológiával nem mindig egyező nézetei miatt a pártvezetés 1949-től jobboldali elhajlónak minősítette. Nagy Imre 1956. október 25-én alakult kormányában népművelési miniszter volt. A kormány más tagjaival együtt november 4-én a jugoszláv követségre menekült, onnan Romániába vitték. 1957 áprilisában hazaengedték. 1957-től 1967-ig nem szerepelt a közéletben, Nyugaton jelent meg néhány írása és interjúja. 1967-ben visszavették (akkori szólás szerint: „visszazárták”) a pártba.

Maléter Pál (1917–1958). Katonatiszt, 1940-től 1942-ig a Ludovika Akadémia növendéke. 1944-ben mint hadnagy a Vörös Hadsereg fogságába került. A partizániskolát elvégezve osztagparancsnok lett. 1945 után a magyar hadseregben vezérkari tiszt volt. 1956-ban a forradalom oldalára állt. 1956. november 2-án Nagy Imre honvédelmi miniszterre nevezte ki. November 3-án este a szovjet hadsereg magyarországi főhadiszállásán, Tökölön a magyar tárgyaló küldöttség tagjaként a KGB fogságába került. 1958 júniusában a Nagy Imre-perben halálra ítélték és kivégezték.

Manchin Róbert (1946). Szociológus. Friss közgazdasági diplomásként az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának munkatársa lett. Az 1970-es évek elején a kanadai McMaster Universityn szerzett szociológiai diplomát. Az 1980-as években vendégtanár az USA-beli University of Wisconsin-Madisonon. A rendszerváltás után a Gallup Intézet európai szervezetének munkatársa, majd egyik vezetője. Jelenleg Brüsszelben él.

Markos György (1902–1976). Geográfus, a földrajztudományok doktora. A háború alatt részt vett az antifasiszta ellenállásban. 1945 után a *Szabad Nép*, majd az Országos Tervhivatal vezető munkatársa. 1956-ban az MKKE gazdaságföldrajzi tanszékének professzora. A forradalom alatt a MÉFB tagja. A forradalom leverése után kapcsolatot keresett az ellenállókkal, emiatt a BM nyomozott ellene, de végül nem sikerült letartóztatnia.

Márkus György (1934). Filozófus, Lukács György tanítványa, 1957–1965-ig az ELTE tanára, 1958-tól 1973-ig az MTA Filozófiai Kutatóintézetének munkatársa. 1968-ban aláírta a Csehszlovákia szovjet megszállása elleni tiltakozást, amiért kizárták az MSZMP-ből, majd 1973-ban-ban elbocsátották állásából, 1977-ben pedig emigrálásra szólították fel. Azóta Ausztráliában él, nyugdíjazásáig Sidney egyetemén a filozófia tanszék professzora.

Márkus Mária (1936). Lengyel születésű szociológus. Márkus György filozófus felesége. Az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában, majd Kutatóintézetében dolgozott, Hegedűs András legközelebbi munkatársaként. Számos fontos szociológiai írás szerzője, illetve társszerzője. A Lukács-tanítványok csoportjával együtt távolították el a tudományos munkaterületről, majd 1977-ben emigrált. Ausztráliában folytatta szociológusi munkásságát.

Marosán György (1908–1992). Politikus, eredetileg munkás, a háború alatt szociáldemokrata vezető, majd 1947-től az SZDP főtitkárhelyettese. A szociáldemokrata balszárny tagjaként elősegítette a párt 1948-as beolvasztását a kommunista pártba. 1948-tól az MDP-ben vezető párt- és állami funkciókat töltött be. 1950-ben letartóztatták, a koncepció Szakasits-per másodrendű vádlottjaként halálra, majd kegyelemből életfogytiglanra ítélték. 1956 tavaszán szabadult, 1956 nyarától újra párt- és állami vezető, Rákosi támogatója. A forradalom alatt és után a megtorlás egyik leghangosabb szószólója, 1962-ig a legfelső vezetés tagja, akkor végleg félreállították. 1965-ben kilépett a pártból, 1972-ben azonban visszalépett.

McCagg, William (1931–1993). Történész, Közép- és Kelet-Európa modern kori történetének kiváló szakértője. Harminc éven át a Michigani Állami Egyetem professzora, az Oroszországra és Kelet-Európára vonatkozó kutatások programigazgatója. Jól megtanult magyarul, több magyar vonatkozású műve van.

Mérei Ferenc (1909–1986). Pszichológus, pedagógus, 1928–1934 között a párizsi Sorbonne-on tanult gyermeklélektant. 1945-től 1948-ig a Fővárosi Lélektani Intézet vezetője, a Pedagógiai Főiskola tanára, a NÉKOSZ központi szemináriumának vezetője. 1949–50-ig az ONI főigazgatója. 1950-ben az antimarxistának minősített pedológia miatt az intézetet feloszlatták, a munkatársakat azonnali hatállyal elbocsátották. Ettől kezdve 1956-ig úgynevezett néger (más neve alatt végzett) fordításokból élt, 1956-ban rehabilitálták, az MTA Lélektani Intézetének munkatársa lett. 1956. október elején vezető szerepet játszott a sztálinista szovjet pedagógia befolyása elleni balatonfüredi pedagógiai konferencián. A forradalom idején az ELTE bölcsészkarán megalakult EFDB egyik vezetője. 1958 őszén letartóztatták, majd 10 év börtönre ítélték. Az 1963-as amnesztiával szabadult. 1964-től 1976-ig az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet vezető pszichológusa. Létrehozta a klinikai pszichológiai laboratóriumot, ahol pszichológusok egész nemzedékét nevelte ki. A BM haláláig megfigyelte.

Mérei Ferencné Molnár Veronika (1916–2007). Logopédus, gyógypedagógus, főiskolai tanár, 1985-ig a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola logopédiai tanszékén tanított.

Mihály András (1917–1993). Zeneszerző, karmester, gordonkaművész, 1949-től a Zeneakadémia kamarazene tanára, később tanszékvezetője, 1962-től 1978-ig a Magyar Rádió zenei lektora, 1978–1987 között az Operaház igazgatója.

Molnár Miklós (1918–2003). Újságíró, színikritikus, történész, 1945-től 1947-ig a *Szabad Szó*, majd 1950-ig a *Szabad Nép* munkatársa, később, 1955-ig az *Irodalmi Újság* szerkesztője. Nagy Imre politikájának támogatója, a forradalom tevékeny résztvevője, majd egyik szervezője az ellenállást meghirdető MDFM-nek. 1957. elején a megtorlás elől Nyugatra menekült. 1957-től Svájcban élt. 1963-ban Genfben doktorált történelemből, majd az 1960-as évek végétől 1988-ig Genfben, illetve Lausanne-ban egyetemi tanár. Az 56-os forradalomról francia nyelven írt könyvei csak a rendszerváltás után jelentek meg magyarul.

Montias, Michael John (1928–2005). Történész, a szovjet tömbhöz tartozó országok gazdaságának szakértője, a Yale Egyetem professzora. Az 1970-es évektől – Magyarországról történt kiutasítása után – a politikai tudománytól elfordulva művészettörténeti munkákat írt, elsősorban a 16. századi németalföldi festészet témakörében.

Münnich Ferenc (1886–1967). Politikus. Az első világháborúban orosz fogságba esett, ott lett a kommunista párt tagja. 1918. novemberi hazatérése után a KMP alapító tagja. A tanácsköztársaság leverése után emigrált. 1922-től 1945-ig a Szovjetunióban élt, itt különböző pártmegbízásokat teljesített, 1945-ben tért vissza Magyarországra. Mindvégig a szovjet vezetés bizalmi embere. Előbb pécsi főispán,

majd 1946-tól 1949-ig Budapest rendőrfőkapitánya, 1949-től diplomata (1954-ben moszkvai, 1956-ban belgrádi magyar követ). 1956. október 27-én a Nagy Imre-kormány belügyminisztere. November 1-jén ő vitte magával Kádár Jánost a szovjet követségre, majd együtt érkeztek Moszkvába. Az 1956. november 4-én megalakult Kádár-kormányban a fegyveres erők és a közbiztonsági ügyek minisztere. 1956. november 11-től az MSZMP legfelső vezetésének tagja és magas kormányzati pozíciók betöltője.

Nagy Balázs (1927). Történész, népi kollégista, a MEFESZ, majd a DISZ funkcionáriusa. 1951-ben állásából eltávolították, attól kezdve gépkocsivezető. 1956-ban a Petőfi Kör egyik vezetője, a forradalom tevékeny résztvevője. A megtorlás elől Franciaországba menekült, azóta is ott él. 1959–1962-ig a brüsszeli Nagy Imre Intézet munkatársa volt.

Nemes Dezső (1908–1985). Politikus, történész, az illegális MKP tagja. 1935-től a Szovjetunióban élt, ott végezte el a történelem szakot. 1945-ös hazatérése után magas pártfunkciókat töltött be. 1977 és 1980 között a *Népszabadság* főszerkesztője. 1957-től haláláig az MSZMP KB, 1959-től 1980-ig a PB tagja.

Nemes Livia (1919–2006). Tanár, pszichológus, Mérei Ferenc tanítványa és munkatársa az 1948-ban létesített Országos Neveléstudományi Intézetben, ennek feloszlása után textilgyári munkásként. 1956-os rehabilitálása után az MTA Pedagógiai Kutatóintézete munkatársa, majd 1957-től 1959. januári letartóztatásáig a Tanítóképző Főiskola tanára. 1962-ben történt szabadulása után a Faludi utcai fővárosi központi nevelési tanácsadó vezető pszichológusa, gyakorló pszichopszichológus, 1980-tól 1988-ig a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület elnöke.

Németh László (1927–?) tanár, az épületgépészeti technikum kollégiumának igazgatója. A Zsámboki és társai-per hetedrendű vádlottjaként 3 és fél évi börtönrre ítélték.

Nezvál Ferenc (1909–1987). Politikus, 1945-től az MKP, majd az MDP tisztségviselője. 1955-ben jogi doktorátust szerzett. 1957–66 között igazságügy-miniszter.

Oltványi Ambrus (1932–1983). Irodalomtörténész, 1954-től az MTA Irodalomtörténeti Intézete tudományos munkatársa. 1956. november 15-én ellenforradalmi röpiratok terjesztésének vádjával letartóztatták; néhány nap múlva kiengedték, de továbbra is megfigyelték. 1957-től szabadúszó volt, fő kutatási területe a 19. századi magyar irodalom és művelődéstörténet.

Orbán László (1912–1978). Politikus. 1938-tól az illegális kommunista mozgalom résztvevője. 1945–1948-ban az MKP, 1948–1950-ben az MDP KV agitációs és propaganda osztályának vezetője. 1955–1956-ban oktatásügyi miniszterhelyettes. 1957 és 1967 között az MSZMP KB agitációs és propagandaosztálya, majd a tudományos és kulturális osztály vezetője. 1967-től 1974-ig a művelődésügyi miniszter első helyettese, majd 1976-os nyugdíjazásáig kulturális miniszter.

Ordass Lajos (1901–1978). Evangélikus püspök. 1948-ban szembeszállt az egyházi iskolák államosításával, emiatt előbb házi őrizet alá helyezték, majd letartóztatták, és koholt vádak alapján 2 évre, továbbá 5 évi hivatalvesztésre ítélték. 1950 májusában szabadult. A magyarországi evangélikus egyház fegyelmi bírósága 1950-ben elmozdította püspöki hivatalából. 1956. október 5-én a Legfelsőbb Bíróság „bűncselekmény hiányában” semmisnek nyilvánította az 1948. évi ítéletet, ezután az egyházi bíróság is rehabilitálta. A déli evangélikus egyházkerület püspöki hivatalának élére nevezték ki, 1958. júniusában. 24-én azonban innen is eltávolították. Ettől kezdve haláláig visszavonultan élt Budapesten.

Osztrovski György (1914–1988). Vegyészmérnök, 1940–1948 között a Tatabányai Szénbányák mérnökeként, majd miniszteri biztosként dolgozott. 1949-ben az állami szénbányák vezérigazgatója és a Nehézipari Minisztérium ipari csoportfőnöke lett. 1950–1953, majd 1960–1963 között az Országos Tervhivatal elnökhelyettese. 1964-ben nevezték ki az OMF elnökhelyettesévé, majd 1967–1970 között helyettes titkárként működött a KGST moszkvai titkárságán. 1980-ig az Országos Atomenergia Bizottság elnökhelyettese.

Örkény István (1912–1979). Író, 1937-ben, a *Szép Szóban* jelent meg *Tengertánc* című elbeszélése, ettől kezdve tekintette magát írónak. 1942-ben munkaszolgálatosként a szovjet frontra került, majd hadifogoly lett. A szovjet rendszerről itt szerzett ismertetit később jól használta irodalmi munkásságában. A hadifogságból 1946 végén engedték haza. A Rákosi-korszakban több műve is botrányt kavart. Az 50-es évek végén teljes hallgatásra ítélték, ekkor gyógyszerészként dolgozott. Az 1960-as évektől újra írhatott. Az abszurd iránti érzéke, humora és összetéveszthetetlen irodalmi nyelve az ország egyik legnépszerűbb írójává tették. Számos írását idegen nyelvekre is lefordították.

Pál Lénárd (1925). Fizikus, matematikus, politikus, az MTA tagja. 1950 és 1953 között a moszkvai Lomonoszov egyetemen aspiráns, majd a fizikai tudományok doktora. 1957-től az ELTE egyetemi tanára, 1970 és 1978 között a KFKI vezetője. Az 1970–1980-as években a magyarországi tudománypolitika befolyásos alakja. 1975-től az MSZMP KB tagja, majd 1985 és 1988 között KB-titkár. 1978-tól 1989-ig a Minisztertanács tudománypolitikai bizottságának tagja.

Pálóczy-Horváth György (1908–1973). Író, publicista, lapszerkesztő, az 1930-as években a *Pesti Napló* munkatársa, majd külügyi rovatvezetője. Amerikai lapokat is tudósított. 1939-től a *Független Magyarország* című hetilap külpolitikai szerkesztője, 1940–41-ben Teleki Pál felkérésére a *Magyarország* c. kormánylap külpolitikai rovatát is szerkesztette. Teleki öngyilkossága után Jugoszlávián át külföldre menekült, és Kairóban a Special Operations Executive (a tengelyhatalmak megszállta országokban az ellenállást segítő brit kormánysszervezet) szolgálatába lépett. 1943 tavaszán Isztanbulban vett részt a Kállay-féle kiugrási kísérlettel kapcsolatos tárgyalásokon. 1945-től 1947-ig Londonban az angol rádió magyar

osztályán dolgozott. 1947-es hazatérése után az MKP tagja lett. A Magyar Rádió idegen nyelvű osztályát vezette (1948–49). 1949-ben koholt vádak alapján börtönbe vetették, 1954-ben rehabilitálták. 1956 végén újra Nagy-Britanniába emigrált.

Palotai Boris (1904–1983). Író, népszerű ifjúsági regények, novellák, regények szociáldemokrata érzelmű szerzője. Regényeiből, elbeszéléseiből hat filmet forgattak. 1947 és 1953 között a *Népszava* kulturális rovatvezetője.

Pamlényi Ervin (1919–1984). Történész, 1949-től az Országos Levéltár, majd 1956-tól az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. 1957–1975 között a *Századok* felelős szerkesztője. 1975–1979-ben a bécsi Collégium Hungaricum igazgatója, 1979-től 1984-es nyugdíjazásáig a Gondolat Könyvkiadó irodalmi vezetője.

Pap Endre (1896–1992). Agrármérnök, növénynemesítő, az MTA tagja. 1951-ben Kistarcsára internálták, de mint ismert kukoricanevesztőt hamarosan kiengedték, és rábízta a martonvásári mezőgazdasági kutatóintézet vezetését. 1956-ban Angliába emigrált, ahol tovább folytatódott szakmai karrierje.

Pataki Ferenc (1928). Pedagógus, szociálpszichológus, egyetemi tanár, a NÉKOSZ Györfy István Kollégiumának tagja, 1948-tól a Petőfi Történetkollégium igazgatója volt. 1953-ban a moszkvai Lenin Pedagógiai Főiskolán pedagógia-pszichológia szakon szerzett diplomát. 1956-ban részt vett a Petőfi Kör tevékenységében. A forradalom leverése után a BM nyomozott ellene. 1957-től általános iskolai tanár, 1961-től különböző pedagógiai továbbképző, illetve kutatóintézetek munkatársa. 1965-től az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének munkatársa, majd 1975-től igazgatója.

Péter György (1903–1969). Matematikus, közgazdász, statisztikus. Illegális kommunista tevékenysége miatt 1936-ban letartóztatták, a háború befejeződéséig börtönben és koncentrációs táborban volt. 1945-től kezdve különböző fontos állami és párttisztviseléseket töltött be, 1948-tól 1968-ig a KSH elnöke, 1950–1964 között az MKKE statisztika tanszékének vezetője, 1964-től címzetes egyetemi tanára. Részt vett a gazdaságirányítási rendszer 1968-as reformjának előkészítésében. 1969-ben gazdasági bűncselekménnyel gyanúsították (alaptalanul). Ekkor kórházba került, s ott máig sem tisztázott körülmények között öngyilkos lett.

Pethő Tibor (1918–1996). Újságíró. Édesapja, Pethő Sándor – a *Magyar Nemzet* alapító főszerkesztője – halála (1942) után a lap szerkesztője lett. 1948-tól a *Szabad Szó*, 1950-től a Magyar Távirati Iroda, 1952-től a *Magyar Nemzet*, 1957-től a *Hétfői Hírek* külpolitikai rovatának vezetőjeként dolgozott. 1953 után Nagy Imre politikáját támogatta. 1960-tól ismét a *Magyar Nemzet* munkatársa, később főszerkesztője. 1976-tól 1989-ig a Hazafias Népfront Országos Tanácsának alelnöke.

Piros László (1917–2006). Politikus, eredetileg hentessegéd. A háború alatt, 1943 elején fogságba esett, a hadifogolytáborban kiképzésen vett részt. 1945-ös hazatérése után az MKP tagja. 1950-ben vezérőrnagyi rangban az ÁVH Határőrség parancsnokává nevezték ki. Az MKP KV tagja 1956. október 23-ig. 1954. június 6-tól belügyminiszter. Belügyminiszteri minőségében hátráltatta a koncepciók perek felülvizsgálatát. Október 28-án Rákosiékkal együtt a Szovjetunióba menekítették, 1958 augusztusában térhetett haza. 1958 szeptemberétől a Szegedi Szalámigyárban főmérnök, majd 1969-től igazgató.

Pogány Mária (1930–2009) történész, író. 1963-tól Kardos László néprajzkutató-szociológus felesége, több írásának kiadója.

Radnóti Zsuzsa (1938). Jászai Mari-díjas dramaturg, a Vígszínház dramaturgiai vezetője, a Magyar Színházművészeti Szövetség dramaturg tagozatának és dramaturg kamarájának elnöke, 1965-től Örkény István író felesége.

Radó György (1918–1998). Orvos. A debreceni egyetemen szerzett diplomát. 1949-ban hivatásos katonaoorvos lett, tiszti rendfokozatban. Különböző minisztériumi beosztások után 1953 júniusában a Központi Honvédkórház parancsnokává nevezték ki, ezredesi rangban. 1956 október 23-a után a kórház forradalmi bizottságának elnökévé választották. A fegyveres harcok idején a sebesültek ellátását szervezte, a forradalom leverése után igyekezett minél több üldözött felkelőnek menedéket nyújtani. 1957-ben letartóztatták, s 12 évre ítélték. 1961-ben egyéni kegyelemmel szabadult.

Radó Györgyné Veress Anna (1924–1990). Tanár. Francia és magyar nyelvet és irodalmat tanított a József Attila Gimnáziumban.

Rajk Lászlóné Földi Júlia (1914–1981). Nőmozgalmi funkcionárius, később könyvtáros. 1948-tól 1949 tavaszáig az MND SZ elnöke. Férje letartóztatása után őt is elvitték csecsemő fia mellől, és 5 év börtönbüntetésre ítélték. 1954-ben szabadult. Nagy Imre hívei közé tartozott. 1956. november 22-én a Nagy Imre csoport többi tagjával együtt Romániába hurcolták. 1958 őszén engedték hazatérni, ezután a MOL munkatársa volt.

Ravasz János (1915–2004). Pedagógus, neveléstörténész, 1938–1948 között a budapesti Református Gimnáziumban tanított. 1945–1946-ban a MADISZ alelnöke. 1948–1950-ben az ONI munkatársa, az intézet feloszlata után újra középiskolai tanár, 1952-től 1959-ig a Budapesti Pedagógus Továbbképző Intézet, majd a Pedagógiai Tudományos Intézet munkatársa. Mérei Ferencel való kapcsolata miatt 1959-től újra középiskolai tanár, 1968–1975 között főiskolai docens, 1976-tól az OPI munkatársa.

Regéczy László (1925). Katonatiszt, 1948-tól Nagy-Britannia budapesti követségén főőr. November közepén Bibó István memorandumát átadta az angol követnek, november végén Göncz Árpád kérésére Nagy Imre forradalom előtti írásait a követség útján Nyugatra juttatta. 1957 júniusában letartóztatták, 1958 augusztusában a Bibó-per harmadrendű vádlottjaként 15 évre ítélték. 1963-ban szabadult, ezután segéd munkásként, majd fordítóként dolgozott. 1988-ban részt vett a TIB megalakításában.

Révai József (1898–1959). Politikus, író, 1918 őszén részt vett a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításában. Tagja volt a Budapesti Központi Munkástanácsnak. A bukás után bécsi emigrációba ment. 1930-ban hazatért, ekkor letartóztatták, és 3 évre ítélték. 1934-től újra emigrációban élt (Csehszlovákiában, illetve a Szovjetunióban). 1944 novemberében tért haza a „moszkoviták” egyikeként. Magas párttisztviselő volt 1956-ig. Az MKP, majd az MDP fő ideológusa, a kultúra teljhatalmú irányítója. A forradalom után, már súlyos betegen is az MSZMP KB és az Elnöki Tanács tagja.

Révész András (1909–1996). Jogász, szociálpolitikus, 1927-től MSZDP-tag, város-házi tisztviselő. 1945 után az SZDP budapesti szervezetének vezetője. Ellenezte a munkáspártok egyesülését, ezért kizárták az SZDP-ből, és elbocsátották állásából. A Kálmán József ún. jobboldali szociáldemokrata perben életfogytiglanra ítélték. 1955-ös szabadulása után jogtanácsos. 1956-ban az SZDP főtitkárhelyettese. Kéthelyen együtt Bécsbe utazott a Szocialista Internacionálé ülésére, de onnan hazatért. November 5-én megsebesült. 1957 májusától vállalati jogtanácsos. A BM sokáig nyomozott utána, megfigyelte. 1988-ban visszatért a politikába, 1989-ben rövid ideig az újjáalakult szociáldemokrata párt elnöke volt.

Robinson, P. John. Szociológus, a Marylandi Egyetem professzora, az amerikai időmérleg-kutató project igazgatója, az Internet Scholars Program [az internet tudományos hasznosítása] igazgatója.

Ságvári Ágnes (1928–2000). Történész, 1948-tól 1956-ig az MDP káderosztályán és a KEB-nél dolgozott. 1956 végétől 1958-ig az MSZMP KB irodavezetője, majd 1964-ig a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese, utána 1970-ig az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa. 1970 és 1985 között Budapest Főváros Levéltára főigazgatója.

Sándi Emil (1919–2011). Vegyész, tudományos kutató, a bolognai egyetemen szerzett diplomát 1942-ben. 1945-től az Országos Közegészségügyi Intézetben dolgozott. Több külföldi meghívás után, 1964-ben ghánai munkavégzésre kapott engedélyt, onnan azonban nem tért vissza, hanem családjával együtt 1968-ban Kanadában telepedett le, és nyugdíjazásáig az ottani élelmiszerügyi hatóságnál dolgozott.

Sándi Emilné Erdész Erzsébet (1923–1990) védőnő, könyvtáros, 1945 után az Állami Védőnőképző Intézet tagja. 1956-ban az OSZK könyvtárosa. Férjével 1968-tól Kanadában élt.

Sárközi Márta (Sárközi Györgyné Molnár Márta) (1907–1966). Szerkesztő, író, műfordító, Molnár Ferenc író és Vészi Margit hírlapíró leánya; első férje Horváth Zoltán publicista, második férje Sárközi György író volt. 1946-tól 1949-ig a *Válasz* újrarendítője, egyik szerkesztője, mecénása, tehetséges fiatal írók és költők támogatója volt. Anyagi tönkremenetele után fordításokból és fizikai munkából élt.

Schachter, Oscar (1915–2003). Jogtudós, nemzetközi jogot és diplomáciát tanított 1955–1971-ig a Yale Egyetem, majd 1975-től haláláig a Columbia Egyetem jogi karán. A második világháború alatt és után az USA külügyminisztériumának tanácsadója volt, részt vett az UNRRA kelet-európai segélyezési tevékenységében, 1946-tól pedig az ENSZ különböző szerveinél töltött be vezető tisztségeket. Tagja volt az Amerikai Tudományos Akadémiának.

Schaff, Adam (1913–2006). Lengyel marxista filozófus, 1955-től 1969-ig a lengyel kommunista párt (LEMP) központi bizottságának tagja. Később egyre kritikusabb lett a hivatalos irányvonallal szemben. Mint másként gondolkodót, 1981-ben kizárták a pártból. 1963-tól kezdve Bécsben egy európai társadalomtudományi intézetet vezetett, 1972-től vendégprofesszorként társadalomfilozófiát tanított a bécsi egyetemen. 1989-ben visszatért Lengyelországba.

Scheuch, Erwin (1928–2003). Szociológus, szociálpszichológus, a kölni egyetem professzora. Egyik alapítója a bonni társadalomtudományi információs központnak (1969). A Német Szociológiai Társaság elnöke (1970).

Seton-Watson, Hugh George (1916–1984). Brit történész, Oroszország- és Kelet-Európa-szakértő. A második világháború kezdetén Belgrádban és Bukarestben teljesített brit külügyi szolgálatot, majd a Special Operations Executive (a tengelyhatalmak megszállta országokban az ellenállást segítő szervezet) tagja. 1944-ben Istanbulban a balkáni menekültek közti felderítő tevékenységet irányította. 1951-től 1983-ig a Londoni Egyetem Oroszország-történeti tanszékét vezette.

Somogyi Miklós (1896–1980). Politikus, eredetileg ács, 1940-től 1950-ig a MÉMOSZ elnöke, 1950 és 1956 között vállalatvezető, az építők szakszervezete elnöke (1956 okt.), 1958-tól 1965-ig a SZOT elnöke. 1957-től haláláig az MSZMP KB, közben 1957-től 1966-ig a PB tagja, 1957 és 1959 között a KEB elnöke.

Sötér István (1913–1988). Író, irodalomtörténész, esszéista, 1946-tól 1948-ig a VKM-ben főosztályvezető. 1948–1952 között a szegedi egyetem tanára, 1952-től az 1960-as évek végéig az ELTE Bölcsészkarán tanszékvezető egyetemi tanár, 1953 és 1956, majd 1963 és 1966 között rektor. 1956-ban oktatásügyi miniszterhelyettes. 1957-től 1983-ig az MTA Irodalomtörténeti Intézetének igazgatója, 1960–1969 között a Magyar PEN Club elnöke.

Stone J. Philip (1937–2006). Szociálpszichológus, a Harvard Egyetem professzora. Az elsők közt ismerte fel a számítógép felhasználásának jelentőségét a társadalomtudományokban.

Straub F(erenc) Brunó (1914–1996). Biokémikus, az MTA tagja, 1933-tól 1937-ig Szent-Györgyi Albert tanítványa volt, 1945–1970 között a Szegedi Tudományegyetem, majd a Budapesti Orvostudományi Egyetem professzora. 1960-tól az MTA Biokémiai Intézetének vezetője, 1967-től 1973-ig az MTA alelnöke, 1988–1989-ben az Elnöki Tanács elnöke.

Surányi Gábor (1927–1970). Pedagógus, pszichológus. 1958–1959-ben a Pedagógiai Tudományos Intézet igazgatóhelyettese. 1961-től a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem docense, a fejlődéslélektan és pedagógiai pszichológia előadója.

Szakasits Árpád (1888–1965). 1938-tól 1948-ig az SZDP főtitkára, 1945-től 1947-ig államminiszter, majd 1948-ig miniszterelnök-helyettes. A két munkaspárt egyesülése után az MDP elnöke, 1948-tól a köztársaság, 1949-től az Elnöki Tanács elnöke. 1950 tavaszán letartóztatták, 1950 decemberében a „jobboldali szociáldemokraták” elleni koncepció perben (röviden: Szakasits-per) életfogytiglanra ítélték. Csak 1956 márciusában szabadult, 1958-tól haláláig a MUOSZ, majd az Országos Béketanács, végül a Magyarok Világszövetsége elnöke volt.

Szalai Sándor (1912–1983). Életrajzi adatait lásd a róla szóló tanulmányokban (181, 235. old.)

Szász Béla (1910–1999). Író, újságíró. A budapesti bölcsészkaron magyar-francia szakon végzett, az 1930–1940-es években Franciaországban, majd Dél-Amerikában élt. 1946-ban tért vissza Magyarországra, 1948-tól a Külügyminisztériumban dolgozott. 1949-ben, majd 1950 novemberében a Rajk-ügy egyik mellékperében 10 évre ítélték. 1954-ben szabadult. A forradalom után Nagy-Britanniába emigrált. A brüsszeli Nagy Imre Intézet *Szemle* c. folyóiratát, majd az *Irodalmi Újságot* szerkesztette, később a BBC magyar adásának munkatársa volt. *Minden kényszer nélkül* című könyvében elsőnek írta le szemléletesen az 1940–1950-es évek koncepciói ügyeiben alkalmazott államvédelmis, ügyészégi és bírósági gyakorlatot.

Száva István (1907–1970). Politikus, újságíró, 1927-től az MSZDP tagja, 1933-tól a *Népszava* állandó munkatársa. 1944-ben részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945-től a *Népszava* felelős szerkesztője; az SZDP vezetőségének tagja. 1948–1950-ben a MUOSZ ügyvezető elnöke. 1950-ben letartóztatták, a Szakasits-perben élet-

fogytiglanra ítélték. 1955-ben szabadult, 1956-ban rehabilitálták, s a *Hétfői Hírek* felelős szerkesztője lett.

Széll Jenő (1912–1994). Politikus, publicista, a budapesti bölcsészkaron francia szakos tanárnak készült, de 1933-ban a kommunista diákszervezkedésben való részvétele miatt másfél éves börtönre ítélték és kizárták az egyetemről. Ezután párizsi és bécsi emigrációjában textilvegyész képzettséget szerzett. Hazatérése után 1944-ig textilgyárban dolgozott, miközben részt vett az illegális kommunista mozgalomban. 1945-ben az MKP-ben pártalkalmazott lett. 1948-tól 1950-ig bukaresti követ volt. 1951-ben a Népművészeti Intézet első igazgatója lett. 1954-től Nagy Imre politikáját támogatta. A forradalom alatt egy napig (november 3-án) a Szabad Magyar Rádió kormánybiztosa volt. 1957 tavaszán politikai állásfoglalása miatt leváltották az intézeti igazgatóságról, az OSZK-ba helyezték könyvtárosnak. 1959 februárjában letartóztatták, majd a Mérei-perben 5 évre ítélték. Harmadolással szabadult 1962-ben, ettől kezdve fordítóként, majd különböző munkahelyeken szerkesztőként dolgozott. 1988-ban a TIB egyik alapító tagja. A BM élete végéig figyelte.

Szigeti József (1921–2012). Marxista filozófus, az MTA tagja, 1946-tól 1991-ig az ELTE Bölcsészkarán a filozófia tanszék oktatója, egy ideig Lukács György mellett, majd Lukács eltávolítása után tanszékvezető professzorként. Közben 1957-től 1959-ig a Művelődésügyi Minisztérium miniszterhelyetteseként aktívan részt vett a forradalomban „kompromittálódott” személyek üldözésében. 1959–1969 között az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója.

Szilágyi József (1917–1958). Politikus, Debrecenben jogászhallgatóként részt vett a Márciusi Frontban, 1938-tól az illegális kommunista mozgalomban, amiért börtönbüntetést szenvedett. 1945 után rendőrezredes lett, majd az ÁVO-val való rossz viszonya miatt a külkereskedelmi minisztériumba helyezték át. 1949-ben a párt politikájával szembeni bírálata miatt innen is elbocsátották. A Terményforgalmi Vállalat osztályvezetője lett, s a Műegyetemen esti tagozaton mérnöknek tanult. 1953-tól Nagy Imre legközelebbi hívei közé tartozott. A forradalom alatt néhány napig a miniszterelnök titkárságát vezette. November 22-én a Nagy Imre-csoport többi tagjával együtt Romániába hurcolták, majd 1957 áprilisától vizsgálati fogásban volt a Fő utcán. A Nagy Imre és társai ellen 1958. február elején megkezdett (de akkor külpolitikai okokból felfüggesztett) perben elhangzott, Kádárt és az MSZMP-t élesen bíráló szavai miatt ügyét elkülönítették. Egyszemélyes perében halálra ítélték, és április 24-én a legnagyobb titokban kivégezték.

Szirmai István (1906–1969). Újságíró, politikus, 1944 előtt Erdélyben az illegális KP tagja, 1945-től Magyarországon különböző pártfunkciókat töltött be. 1953 januárjában a szovjet orvosper hazai folyamányaként mint egykori cionistát letartóztatták. 1955-ben szabadult. 1957-től az MSZMP agitprop osztályának vezetője, 1959–1966 közt a KB titkára, PB-tag.

Tamás Pál (1948). Szociológus. 1974-től az MTA Szociológiai Kutatóintézetének tudományos munkatársa, majd 1998-tól az intézet igazgatója.

Tardos Anna, Tardos Mártonné Péter (Pikler) Anna (1931). Pedagógus, pszichológus. 1953-ban végzett, 1956-ban az ELTE neveléstudományi intézetében tanársegéd, 1957-ben politikai okok miatt elbocsátották, néhány évig középiskolában tanított, majd az 1960-as évektől az édesanyja, dr. Pikler Emmi által alapított Lóczy utcai csecsemőnevelő intézet, később Lóczy Alapítvány munkatársa, majd vezetője. Péter György leánya.

Tardos Márton (1928–2006). Közgazdász, 1952-től az Országos Tervhivatalban dolgozott. 1956 után elbocsátották, revizionista körökkel való kapcsolatai miatt a BM nyomozott ellene, de végül nem vonták büntetőeljárás alá. 1964-ig a Kereskedelmi Kamarában, majd 1980-ig a Konjunktúra és Piackutató Intézetben dolgozott. 1980-tól az MTA Közgazdaság-tudományi Intézetének osztályvezetője. Az 1960-as évek második felétől részt vett a gazdasági reformokkal kapcsolatos tudományos munkában.

Vajda Imre (1900–1969). Közgazdász, politikus, az MTA tagja, 1917-ben belépett az MSZDP-be. A Tanácsköztársaság bukása után Ausztriába emigrált. 1938-as hazatérése után az MSZDP baloldalának egyik vezetője lett. 1945-től különböző vezető posztokat töltött be az SZDP-ben és az államigazgatásban (1945–1947-ben államtitkár, 1948–1950-ben az Országos Tervhivatal elnöke). A szociáldemokrata balszárny tagjaként támogatta a két munkaspárt egyesülését. 1948-ban az MDP PB tagja. 1950 nyarán letartóztatták, decemberben a Szakasits-perben életfogytiglanra ítélték. 1956-ban szabadult. Az aktív politikai szerepléstől ezután távol maradt, inkább közgazdászként tevékenykedett. Rehabilitálása után 1965-os nyugdíjazásáig az MKKE professzora, 1967-ben az MTA tagja lett. Az MTA közgazdaságtudományi bizottságában, a gazdasági reformbizottságban és az újjászervezett Magyar Közgazdaságtudományi Társaságban tevékenykedett.

Vajda Miklós (1931). Szerkesztő, esszéista, író, műfordító. Elsősorban angol, amerikai és német irodalmi alkotásokat fordított. Antológiákat szerkesztett az angol irodalomból, angol nyelven pedig a magyar irodalomból. Nyugdíjba vonulásáig a *The Hungarian Quarterly* főszerkesztője.

Varannai Aurél (1900–1989). Író, fordító, újságíró, fő szakterülete az angol irodalom. 1935-től egy ideig a londoni *Economist*, 1946–1948 közt a Reuters tudósítója. 1951-ben kitélepítették, majd izgatás vádjával 15 évi börtönrre ítélték. 1956-ban kiszabadult. Az 1960-as évektől tanulmánykötetei jelentek meg.

Varga Iván (1931–2012) szociológus, 1954-től Nagy Imre híve. A forradalomban tevékenyen részt vett, 1957 elején Lengyelországba távozott. 1958-as hazatérése után egy ideig állástalan, majd a 60-as évek elején a *Világosság* című folyóirat

szerkesztője. 1963-tól az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa. 1968-ban egy fejlesztési program keretében meghívták a Dar es Salaam-i egyetemre, ahonnan 4 év múltán családjával együtt előbb Németországba, majd Kanadába költözött. Nyugdíjba menetelég a szociológia professzora a kingstoni Queen's Universityn. Az 1970–1980-as években a Párizsban kiadott *Magyar Füzetek* szerkesztőbizottságának tagja.

Varga János (1927–2008). Történész, az MTA tagja. 1956-ban docens az ELTE bölcsészkarán, a forradalom alatt az EFDB elnöke, a MÉFB tagja. 1957-től az MTA Történettudományi Intézetének tudományos kutatója, 1968-tól a Levéltárak Országos Központjának vezetője, 1978–1990 között a MOL főigazgatója.

Varga Tamásné lásd Binét Ágnes

Vásárhelyi Miklós (1917–2001). Újságíró, politikus. 1945 előtt részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945-től a *Szabad Nép* vezető munkatársa, 1950-ben a Magyar Rádió igazgatója, majd különböző folyóiratok szerkesztője. 1953-tól Nagy Imre legszűkebb köréhez tartozott. 1954-től 1955 elejéig a Tájékoztatói Hivatal elnökhelyettese. A forradalom alatt Nagy Imre sajtófőnökké nevezte ki. November 22-én a Nagy Imre-csoport többi tagjával Romániába hurcolták. 1957 áprilisától vizsgálati fogságban volt a Fő utcán. A Nagy Imre per tizedrendű vádlottjaként 5 évi börtönrre ítélték. 1960 áprilisában amnesztiával szabadult, egy ideig nem engedték vissza a kultúra területére, 1972-től azonban az MTA Irodalomtörténeti Intézete keretében sajtótörténettel foglalkozhatott. 1973-tól filmgyári dramaturg, 1984-től az MTA–Soros Alapítvány bizottságában Soros György személyes képviselője. 1988-ban a TIB alapító tagja. A BM a rendszerváltásig megfigyelte, 1965-ben rendőrségi figyelmeztetésben részesítette.

Vásárhelyi Miklósné (1928–2008). Történelemtanár, történész. 1957 novemberétől 1958 októberéig őt és három kiskorú gyermekét is fogságban tartották a romániai Snagovban a Nagy Imre-csoport tagjainak más hozzátartozóival együtt. 1958 őszén történt hazatérése után előbb könyvtárban, majd gimnáziumi tanárként dolgozhatott.

Vasziliú Jorgosz magyar barátainak: Jorgosz (1931). Közgazdász. Ciprusi születésű görög, a polgárháború menekültjei között 1948-ban érkezett családjával Magyarországra. Itt szerzett az MKKE-n közgazdász diplomát. Miután a Mérei-ügyben kihallgatták és letartóztatással fenyegették, végleg eltávozott az országból. 1962-ben tért vissza Ciprusra. 1988–1993 közt köztársasági elnök volt. Ma is jól beszél magyarul.

Vidor Ferenc (1924). Építészmérnök, egyetemi tanár, urbanisztikai szakértő. 1984-től az MTA Jövőkutató Bizottság tagja, 1990 és 1994 között az MTA Településtudományi és Környezetvédelmi Bizottságának Elnöke.

Zibolen Endre (1914–1999). Tanár, neveléstörténész, pedagógus-kutató, 1945-től a testnevelési főiskolán tanított. 1954-től a Pedagógiai Tudományos Intézet munkatársa, majd osztályvezetője. 1956-ban fontos szerepet játszott a szovjet pedagógia befolyásának megszüntetését célzó balatonfüredi konferencián, emiatt a BM nyomozott ellene, állásából leváltották és az Országos Pedagógiai Könyvtárba helyezték. 1963-tól a Felsőoktatási Kutatócsoport (később Kutatóközpont) munkatársa, majd 1968-tól 1978-ig igazgatója. Utóbb az MTA Pedagógiai Bizottságának tagja, titkára, majd elnöke.

Zsámboki Zoltán (1923–1989). Író, műfordító, Mérei Ferenc legszűkebb baráti köréhez tartozott. 1945–1948 között az SZDP oktatási titkárságán dolgozott, majd a Szociáldemokrata Párt megszűnése után a KSH-ban, ahol 1956. október 23-a után a forradalmi bizottság tagja lett. 1958 kora nyarán a KSH-ban törtétek miatt letartóztatták, majd ügyét a Mérei és társai-ügyhöz kapcsolták. Ennek második perében, 1959. június 2-án elsőrendű vádlottként 7 évre ítélték. 1963-as szabadulása után irodalmi szerkesztőként és műfordítóként működött.

Hálózati személyek kiléte a fedőnevek betűrendjében

„Ács László” = Fikár László	„Kerekes” = Kántás László
„Borisz” = Nagy Péter	„Kincses” = Balázs Tibor
„Erős” = azonosítatlan	„Kiss Kázmér” = azonosítatlan
„Fenyő” = azonosítatlan	„Kiss Tibor” = Kelemen Imre
„Futó” = Huszti Dénes	„Kovács Júlia” = azonosítatlan
„Hamvas Judit” = Erki Edit	„Márta” = azonosítatlan
„Jávör” = Juhász Péter	„Mosolygó” = Bohó Róbert első felesége
„Kántor Natasa” = azonosítatlan	„Sipos” = Sós Endre
„Kenderesi” = Kádár Iván	„Vermes” = azonosítatlan

A dokumentumok jegyzéke

21. o. Az MSZMP PB 1958. július 1-jei ülésének jegyzőkönyve (részlet). Az előterjesztett ügy a Bibó-per volt. MOL 288. f. 5. 85. ő. e.
29. o. Az MSZMP PB 1958. október 14-i ülésének jegyzőkönyve (részlet). MOL 288. f. 99. ő. e.
37. o. Javaslat külső figyelésre, 1958. február 25-én. ÁBTL O-10986. 171.
45. o. Jelentés „Firkász” (Litván György) külső figyeléséről, 1958. március 12-én. ÁBTL O-10986.182.
53. o. Lehallgatott telefonbeszélgetés leirata, 1958. március 26-án. ÁBTL O-10986/1. 234.
61. o. Jelentés „Firkász” (Litván György) külső figyeléséről, 1958. május 4-én. ÁBTL O-10986. 202.
69. o. Jelentés Hoffmann Tiborné őrizetbe vételéről, 1958. október 18-án. ÁBTL V-145288/3. 296.
77. o. Mérei Ferenc kihallgatási terve, 1958. december 17-én. ÁBTL V-145288. 246.
85. o. A Mérei-ügyben a PB-hez küldött jelentés fogalmazványa, 1959. január 26-án. ÁBTL 145288. 188.
93. o. „Nagy Lajos” fn. ügynök jelentése Tanczos Gáborné Bácskai Veráról, 1958. november 15-én. ÁBTL M-13417. 97.
101. o. Javaslat: hogyan használják fel a Mérei-ügyet az ellenzéki értelmiség bomlasztására, 1959. február 12-én. ÁBTL V-145288. 192.
109. o. Részlet a Mérei-ügy bírósági tárgyalásának jegyzőkönyvéből, Fekete Sándor kihallgatása a második tárgyalási napon. MOL XX-5-h. T. Nb. 2/1959/7.
117. o. A Mérei Ferenc és társai elleni per ítélete, 1959. április 1. MOL XX-5-h. 22/1959/8.
125. o. Javaslat Hegedűs András lejáratására, 1959. május 8-án. ÁBTL V-145288. 198. boríték, 15.
139. o. Javaslat Nemes Livia beszervezésére, 1959. január 6-án. ÁBTL V-145288/6. 9.
157. o. „Tóth Gabriella” fn. ügynök jelentése Sándi Emilnéről, 1959. május 4-én. ÁBTL M-20974. 197.
165. o. „Tóth Gabriella” fn. ügynök jelentése Sándi Emilnéről, 1960. május 23-án. ÁBTL M-20974. 270.

175. o. „Tóth Gabriella” fn. ügynök jelentése feladatainak elvégzéséről, 1961. április 24-én. ÁBTL M-20974. 19.
197. o. „Mosolygó” fn. ügynök jelentése, 1959. február 17-én. ÁBTI. V-145288/15. 28.
213. o. „Sipos” fn. ügynök jelentése Szalai lejáratajáról, 1959. március 20-án. ÁBTL T-9738/1. 51.
229. o. Akcióterv lakáslehallgatás beépítésére Szalai Sándorhoz, 1966. január 10-én. ÁBTL T-9738/2. 47.
239. o. A szovjet tanácsadó átirata a BM-hez, 1972. december 3-án. T-9738/3. 28.
257. o. Jelentés W. E. Griffith és Szalai kapcsolatáról, 1965. június 15-én. ÁBTL T-9738/2. 29.
321. o. Rácz Pál diplomatának álcázott hírszerző jelentése Szilárd Leóról, 1962. március 21-én. ÁBTL K-1527/2. 28.

Rövidítések jegyzéke

ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ÁVH	Államvédelmi Hatóság
ÁVO	Államvédelmi Osztály
BM	Belügyminisztérium
BRFK	Budapesti Rendőr-főkapitányság
CNRS	Centre National de la Recherche Scientifique (a Tudományos Kutatások Országos Központja, Párizs)
DISZ	Demokratikus Ifjúsági Szövetség
EFDB	Egyetemi Forradalmi Diákbizottság
ELTE	Eötvös Lóránd (1950-ig Pázmány Péter) Tudományegyetem
ENSZ	Egyesült Nemzetek Szervezete
F-dosszié	Figyelődosszié
FKgP	Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt
IIB	Ideiglenes Intéző Bizottság
KAO	Közigazgatási és Adminisztratív Osztály
KB	Központi Bizottság
KEB	Központi Ellenőrző Bizottság
KFKI	Központi Fizikai Kutató Intézet
KGB	Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasztnosztyi (a szovjet állam- biztonsági bizottság)
KGST	Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
KJK	Közgazdasági és Jogi Kiadó
KKI	Kulturális Kapcsolatok Intézete
KSH	Központi Statisztikai Hivatal
KÜM	Külügyminisztérium
KV	Központi Vezetőség
MADISZ	Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség
MDF	Magyar Demokrata Fórum
MDFM	Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MÉFB	Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága

MEFESZ	Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége
MIT	Massachusetts Institute of Technology
MKKE	Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem
MKP	Magyar Kommunista Párt
MN VKF-2	Magyar Néphadsereg Vezérkari Főnökség 2. osztálya
MNDSZ	Magyar Nők Demokratikus Szövetsége
MOL	Magyar Országos Levéltár
MSZDP	Magyarországi Szociáldemokrata Párt (1939-től: SZDP)
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTI	Magyar Távirati Iroda
MUOSZ	Magyar Újságírók Országos Szövetsége
NATO	North Atlantic Treaty Organization (az Észak-atlanti Szerződés Szervezete)
NÉKOSZ	Népi Kollégiumok Országos Szövetsége
OMFB	Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság
ONI	Országos Neveléstudományi Intézet
OPI	Országos Pedagógiai Intézet
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
OT	Országos Tervhivatal
ő. e.	őrzési egység
PB	Politikai Bizottság
PPTE	Pázmány Péter Tudományegyetem (1950-től: ELTE)
SZDP	Szociáldemokrata Párt (1939-től; addig MSZDP)
SZER	Szabad Európa Rádió
SZT	szigorúan titkos (tiszt)
TIB	Történelmi Igazságtétel Bizottsága
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

Köszönetnyilvánítás

Mindenekelőtt hálás köszönetemet fejezem ki a Nagy Imre Alapítványnak és Jánosi Katalinnak a kötet megjelenéséhez nyújtott támogatásért.

A kutatáshoz nyújtott segítségért köszönetet mondok az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára munkatársainak, különösen a kutatószolgálatnak, ezen belül is Sárgai Hajnalka, Sarnyai Éva, Stomp Tünde tudományos munkatársaknak, az intézmény főigazgatójának, továbbá Baráth Magdolna és Palasik Mária osztályvezetőknek.

Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány, azaz az 56-os Intézet (férjem, Litván György haláláig volt munkahelye) vezetőjét és munkatársait is a legnagyobb köszönet illeti sokrétű segítségükért. Ugyancsak rendkívül kedvező körülményeket teremtettek a kutatáshoz az akkor még Magyar Országos Levéltár (2012 óta Magyar Nemzeti Levéltár) Legújabbkori Osztálya munkatársai, mindenekelőtt Puskás-Paulik Ágnes levéltáros és a kutatóterembe beosztott munkatársak.

A tudományos feldolgozáshoz adott ösztönzésükért és értékes tanácsaikért különleges hálával tartozom azoknak a barátoknak és kollégáknak, akik az évek során megjegyzéseikkel és bírálatukkal segítettek munkámat, elsősorban Gecsényi Lajosnak, Farkas Jánosnak, Hajdu Tibornak, Kende Évának, Kende Péternek, Komoróczy Gézának, Kornai Jánosnak, Krahulcsán Zsoltnak, Pajkossy Gábornak, Pótv Jánosnak, Rainer M. Jánosnak, Révész Bélának, Ripp Zoltánnak, Szalai Júliának, Ungváry Krisztiánnak.

Leányom, Litván Katalin és fiam, Litván Károly a szerkesztésben és a rövid életrajzi jegyzetek elkészítésében nyújtottak pótolhatatlan segítséget.

Külön köszönettel tartozom a Corvina Kiadó munkatársainak, elsősorban Gspann Veronika szerkesztőnek és Illyés Éva műszaki vezetőnek, valamint Csöllei Balázs tervezőnek gondos munkájukért és mindenkor tapasztalt segítőkészségükért.

Névmutató

A dr. címet csak az orvosok esetén jelöltem. Azonos nevűek esetén zárójelben jelöltem, hogy kiről van szó. A keresztnevék, ahol ismertek vagy megtalálhatók, akkor is fel vannak tüntetve a névmutatóban, ha a szövegben nem szerepelnek. Férjezett nők akkor találhatóak a mutatóban leánynevükön, ha inkább így fordulnak elő a szövegben. Ilyen esetben utalás van a férjezett névre.

A *dőlt* számok a jegyzetekre, a félkövér számok az életrajzi jegyzetekre vonatkoznak.

Aczél György 249

Ádám György 9, 19, 38, 40, 52, 59, 72, 80, 98, 100, 104, 110, 122, 164, 200, 225, 303, 337

Agócs István 39

Alexits György 320, 337

Ambrus Sándor 238, 267

Antal Gábor („Dávid Mátyás”) 198

Antall József 39, 126, 336, 337

Bakonyi Pálné 96

Balázs Tibor („Kincses”) 39, 81, 195, 364

Bálint Mihály 195, 337

Bali Sándor 67, 337

Baráth Magdolna 149, 188, 333

Bárdos Endre 192, 242

Barna Éva 62

Batár Attila 34, 156, 337

Bay Zoltán 319, 337

Beck András 98, 338

Beér János 35, 52, 81, 82, 194, 195, 212, 338

Bence György 310, 338

Bencze György 44, 81, 136, 338

Bencze László dr. 103

Benedek Endre 142, 168, 169

Benkei András 216, 218, 249, 261, 279, 282, 338

Berend T. Iván 338

Béres Miklós 88, 90, 100, 105, 135

Bibó István 9, 19, 67, 71, 76, 81, 92, 105, 112, 122, 126, 334, 338, 342, 349, 358

Binét Ágnes (Varga Tamásné) 81, 137, 159, 338, 363

Bíró Yvette 265

Biszku Béla 22, 52, 123, 216, 261, 279, 338

Bognár József 276, 303, 304, 338

Bognár Károly 102

Bohó Róbert 28, 34, 59, 120, 225, 335, 364

Bohó Róbertné („Mosolygó”) 120

Bohus Márta 176

Boldizsár Iván 83, 212, 303, 304, 339

Borbély János 67

Braun Pál dr. 195

Brown, Harrison 327

Brzezinski, Zbigniew K. 246, 294, 339

Burgyin, L. 238, 240, 269

Carter, Jimmy 294, 339

Cleveland, Harlan 284, 339

Coffin, Richard(?) (újságíró, USA) 325

Czine Mihály 78
 Csáki Ernő 102
 Csanádi Györgyné 112
 Csanády Endre 212, 215, 218, 219
 Cseh-Szombathy László 212, 251, 266, 339
 Cser János 78
 Cserkúti Sándorné Makai Ibolya („Maya”) 242
 Csoma Ferenc 66
 Csoóri Sándor 310
 Dalos György 310, 313, 339
 Deli István Pál 28
 Déry Tibor 100
 Donáth Ferenc 40, 200, 339, 348
 Dornbach Alajos 96, 333
 Eaton, Cyrus Stephen 322, 325, 340
 Einstein, Albert (könyv szerzőjeként) 167
 Ember Mária (Hegedűs B. Andrásné) 163, 335
 Eörsi Gyula 285, 340
 Eörsi István 14, 285, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 340
 Eörsi Teréz 310
 Eperjesi László 216
 Erdélyi Jenő 66
 Erdész Erzsébet lásd Sándi Emilné
 Erdős Péter 118
 Erki Edit („Hamvas Judit”) 25, 26, 27, 32, 47, 110, 190, 198, 203, 221, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 364
 Esvégh Miklós 312
 Faber Viktor dr. 103, 104, 340
 Fábri Ervin 112
 Faludy György 195
 Faragó László 51, 136, 340
 Farkas Miklós 187

Fehér Ferenc 265, 274, 282, 284, 340, 344
 Fehér Kálmán 100
 Fejtő Ferenc 35, 70, 76, 114, 273, 340
 Fekete Károly 102
 Fekete (KüM – fedőnév) 324, 325, 326, 328
 Fekete Mihály 75, 341
 Fekete Sándor 10, 19, 22, 23, 25, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 44, 46, 47, 48, 50, 52, 54, 55, 57, 59, 60, 62, 63, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 83, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 104, 105, 106, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 119, 121, 123, 126, 131, 191, 198, 205, 231, 333, 341, 348
 Félix Pál 33, 34, 35, 36, 52, 119, 341
 Ferge Sándorné lásd Ferge Zsuzsa
 Ferge Zsuzsa 212, 264, 266, 341
 Fermi, Enrico 319
 Fikár László („Ács László”) 196, 242, 364
 Földes Péter 118
 Förster Vera 71, 76, 78, 137, 341
 Friss István 219, 341
 Fukász György 208
 Galambos József 41, 42, 80, 87, 89, 135, 193, 205
 Gál Éva (Litván Györgyné) 36, 81, 82, 126, 150, 153, 181, 214, 334, 335, 341, 351
 Gál Ferenc 206, 216, 219
 Gambke, Gotthard 254, 255, 256, 342
 Geccsényi Lajos 218, 248
 Geréb Sándor 27, 155, 156, 160, 161, 191, 192
 Gerő Tamás 44, 55, 58, 59, 63, 76, 80, 82, 83, 88, 99
 Gimes Miklós 34, 52, 63, 80, 98, 108, 164, 231, 336, 337, 342, 348
 Gordon, Stanley T. 212
 Gömöri György 273, 342

Göncz Árpád 19, 67, 71, 76, 92, 105, 112, 122, 168, 342, 347, 358
 Griffith, William E. 14, 246, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 342
 Grósz József 223, 342, 342
 Gulyás László 70
 Gyenes András 218
 Hackel Erika 143, 144
 Hajós Klára 194, 195, 202, 228
 Hanák Péter 34, 112, 115, 126, 273, 333, 334, 342
 Hankiss Elemér 264
 Harangozó Szilveszter 27, 46, 120, 154, 155, 192, 193, 201, 205, 207, 211, 223, 282, 310
 Haraszti Sándor 9, 19, 40, 122, 200, 339, 343
 Harsányi János 184, 211, 250, 251, 252, 343
 Hatvany Lajos 31, 34, 36, 343
 Havasi László 260, 261, 267
 Havril Andrásné 96
 Házy László 219, 343
 Hazay Lujza 184
 Hegedűs András (letartóztatott, elítélt) lásd Hegedűs B. András
 Hegedűs András (volt ME) 298, 343, 344, 352
 Hegedűs B. András 19, 22, 46, 48, 54, 55, 56, 57, 59, 78, 89, 91, 92, 96, 116, 131, 151, 198, 231, 282, 333, 335, 344
 Heller Ágnes 265, 274, 282, 283, 284, 340, 344
 Heltai György 273
 Héra Zoltán 102
 Herman Gyuláné 242
 Hernádi Gyula 311, 344
 Hernádi Miklós 304, 344
 Herpai Sándor 34, 151, 344

Hoffmann Tiborné 19, 43, 54, 59, 64, 65, 66, 67, 71, 72, 87, 88, 90, 91, 105, 111, 112, 116, 131, 136, 142, 251, 345
 Hollós Ervin 10, 11, 25, 27, 30, 33, 44, 46, 56, 57, 58, 59, 70, 133, 191, 193, 196, 198, 200, 201, 202, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 225, 230, 302
 Horváth János 273
 Horváth József 282, 283, 284, 312
 Horváth Márton 34, 345
 Horváth Zoltán 12, 27, 35, 36, 52, 86, 137, 185, 190, 191, 195, 201, 202, 206, 207, 214, 226, 227, 256, 286, 297, 298, 299, 345, 359
 Huszti Dénes („Futó”) 196, 364
 Ignó Pál 35, 195, 340, 345
 Izer Lajos 59
 Jambrik István 190, 191, 193
 Jancsó Miklós 311, 344, 345
 Jármer Ferenc 323
 Jaschik Álmos 178
 Jóború Magda 98, 345
 Jónás Pál 163, 164, 166, 345
 Jós Kázmérné lásd Hajós Klára
 Józsa Péter 35, 151, 346
 Juhász Péter („Jávör”) 70, 74, 204, 242, 364
 Justus Pál 12, 43, 52, 82, 86, 98, 110, 136, 137, 201, 286, 346
 Kádár Iván („Kenderesi”) 38, 204, 242, 364
 Kádár János 40, 52, 97, 122, 123, 126, 127, 186, 190, 200, 216, 218, 223, 249, 267, 277, 286, 287, 288, 289, 302, 334, 339, 354, 361
 Kaiser, Philip 284, 346
 Káldor Miklós 205, 346
 Kállai Gyula 41, 42, 339, 346
 Kálmán Szilviusz György („Erdősi”) 39

- Kalmár Sándor 66
 Kántás László („Kerekes”) 20, 22, 54, 58, 62, 63, 76, 87, 91, 110, 116, 131, 204, 346, 364
 Karasz Lajos 236, 237, 248, 261
 Kardos Lajos 50, 78, 81, 102, 134, 347
 Kardos László 9, 19, 26, 27, 100, 122, 151, 156, 162, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 176, 344, 346, 347, 357
 Kármán Tódor 319, 347
 Kassai József 280, 282
 Kassák Lajos 83, 347
 Katona Katalin (Szász Béláné) 35, 62, 347
 Kecskeméti Károly 273
 Kelemen Imre („Kiss Tibor”) 19, 43, 54, 56, 59, 87, 91, 116, 131, 136, 142, 204, 347, 364
 Kende Péter 32, 34, 35, 62, 67, 72, 98, 108, 112, 114, 132, 134, 135, 136, 137, 151, 195, 273, 277, 333, 334, 335, 347
 Kenedi János 62, 126, 310, 334, 348
 Képes Géza 78
 Kerényi György 171, 172
 Kertész (Kornis) Mihály 310
 Kiss Árpád 41, 51, 112, 136, 158, 348
 Kiss Károly 20, 22, 23, 70, 73, 81, 82, 87, 91, 116, 131, 133, 348
 Klauber Anna (Harsányi Jánosné) 251
 Koczás Sándor („Krasznai”) 38
 Kodály Zoltán 212
 Komócsin Zoltán 216, 348
 Komornik Vilmos 215, 328
 Konrád György 265, 274
 Kónya László („Hegyi Ferenc”) 28
 Korányi Tamás 190
 Korányi Tamásné lásd Erki Edit
 Kornai János 35, 36, 38, 70, 81, 251, 275, 276, 277, 285, 334, 348, 350
 Kornidesz Mihály 249, 349
 Korom Mihály 52, 58, 80, 82, 89, 216
 Kosáry Domokos 24, 25, 32, 34, 349
 Kovács András (BM) 250, 301
 Kovács Tibor 59, 76, 160, 164
 Könczöl Csaba 310
 Könczöl István 44, 59
 Köves Tibor („Gyémánt”) 242
 Krassó György 22, 26, 27, 28, 34, 110, 334, 349, 350
 Krassó Miklós 34, 35, 195, 226, 230, 232, 349
 Kukk István 236
 Kulcsár Kálmán 278, 285, 349
 Kun Miklós dr. 112, 350
 Kuznyecov 328
 Lakatos Imre 35, 78, 81, 195, 350
 Lami István 104
 Lencsés Miklós 169, 170
 Lerner, Daniel 279, 350
 Liebermann Lucy 204, 350
 Lipták Tamás 20, 22, 26, 34, 87, 91, 110, 116, 124, 132, 350
 Litván György 10, 11, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 59, 66, 70, 71, 75, 76, 78, 79, 87, 89, 90, 91, 96, 97, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 116, 119, 121, 124, 126, 131, 190, 191, 192, 195, 198, 214, 226, 227, 231, 334, 335, 350
 Litván Györgyné lásd Gál Éva
 Litván József 22
 Losonczy Géza 39, 40, 200, 351
 Lőcsei Pál 19, 34, 100, 342, 351
 Lőcsei Pálné 34
 Lukács György 36, 86, 195, 298, 299, 311, 340, 344, 349, 350, 351, 352, 361
 Lux László 43, 44, 48, 81, 136
 Maléter Pál 49, 351
 Manchin Róbert 263, 264, 352
 Markos György 52, 98, 352
 Márkus György 265, 303, 352
 Márkus Györgyné lásd Márkus Mária
 Márkus Mária 303, 352
 Marosán György 186, 232, 352
 Maróti Károly 100
 Matéka Sándor 190
 Mátrai (KüM – fedőnév?) 326, 327
 McCagg, William 14, 246, 293, 295, 298, 342, 352
 Mécs Imre 67
 Mérei Ferenc 7, 8, 9, 10, 19, 20, 22, 26, 27, 30, 31, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 66, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 78, 80, 81, 82, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 103, 104, 106, 110, 111, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 142, 144, 147, 150, 152, 153, 158, 159, 160, 162, 164, 181, 190, 191, 192, 195, 198, 201, 203, 204, 205, 214, 224, 226, 230, 231, 232, 251, 284, 333, 334, 338, 340, 341, 344, 345, 346, 347, 348, 350, 353, 354, 357, 363, 364
 Mérei Ferencné 137, 143, 144, 353
 Mészöly Miklós 310
 Mihály András 83, 353
 Mihályi Gábor 184, 185
 Molnár István 140, 141, 320
 Molnár János 102
 Molnár Miklós 26, 34, 62, 98, 353
 Montias, John M. 275, 353
 Moravec László 168
 Münnich Ferenc 122, 123, 296, 353
 Nádasdi Géza 66
 Nagy Balázs 35, 354
 Nagy Imre 9, 19, 20, 22, 23, 30, 33, 34, 35, 39, 55, 59, 63, 92, 94, 97, 100, 107, 113, 114, 115, 120, 126, 142, 168, 170, 203, 333, 335, 336, 340, 341, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 350, 351, 353, 354, 356, 357, 358, 360, 361, 362, 363
 Nagy Imre (BM) 248
 Nagy József 66
 Nagy Péter („Borisz”) 38, 204, 206, 364
 Nemény Vilmos 251
 Nemes Dezső 123, 354
 Nemes Livia 11, 20, 50, 65, 67, 71, 72, 73, 82, 86, 87, 91, 112, 126, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 160, 354
 Németh Géza (Németh G. Béla) 78
 Németh László (tanár) 20, 58, 91, 116, 131, 354
 Némethi József 205, 209
 Nezvál Ferenc 123, 354
 Oltványi Ambrus 34, 78, 354
 Orbán László 207, 208, 354
 Orbán Ottó 311
 Ordass Lajos 223, 355
 Ortega y Gasset (könyv szerzőjeként) 167
 Osztrovszki György 279, 355
 Óvári Miklós 261
 Örkény István 195, 303, 304, 355, 357
 Pál Lénárd 323, 355
 Pál Magda 68, 104
 Pálóczy-Horváth György 35, 355
 Palotai Boris 206, 311, 356
 Pamlényi Ervin 102, 356
 Pap Endre 195, 356
 Pataki Ferenc 34, 78, 112, 356
 Pataki Ferencné 96
 Pataki János 59
 Peredi György 312
 Perjés Géza 184
 Péter Anna lásd Tardos Mártonné
 Péter Ernő 102
 Péter György 83, 159, 356, 362

Péteri István 102
 Péter János 218
 Pethő Tibor 83, 356
 Piros László 187, 357
 Pogány Mária 163, 357
 Pótó János 185, 189, 369
 Pozsár István („Nagy Péter”) 35, 38, 39, 49, 59, 225
 Pörneki Éva 279

 Rácz Pál 216, 237, 248, 319, 320, 323
 Rácz Sándor 67, 260, 261, 337
 Radnóti Istvánné özv. 304
 Radnóti Zsuzsa (Örkény Istvánné) 304, 357
 Radó György dr. 162, 168, 357
 Radó Györgyné 357
 Radványi János 327
 Rajk Lászlóné 357
 Rajnai Sándor 33, 207, 208, 209
 Rákos Ferenc 90, 132
 Rákosi Mátyás 47, 182, 200, 223, 310, 333, 350, 352, 357
 Rákos Jenő 81
 Ravasz János 41, 51, 136, 357
 Réczai László 303
 Rédei Miklós 301
 Redford, Robert E. 247
 Regéczy László 168, 347, 358
 Rényi Alfréd 212
 Révai József 296, 358
 Révai Tibor 106
 Révész András 52, 82, 86, 88, 92, 201, 202, 286, 287, 358
 Révész Béla 248, 336
 Révész Imre 240, 269
 Rezső Margit 185
 Robinson, John P. 253, 358
 Rozsnyai Ervinné 96

Ságvári Ágnes 122, 358
 Sándi Emil 161, 163, 164, 169, 171, 172, 173, 176, 177, 340, 358
 Sándi Emilné Erdész Erzsébet 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 340, 359
 Sándor György 41, 59, 96, 120, 134, 138, 140, 152, 159, 207, 208
 Sánta Istvánné 100
 Sárközi Márta 71, 359
 Schachter, Oscar 240, 359
 Schaff, Adam 279, 359
 Scheiber Gábor 326, 327
 Scheuch, Erwin K. 258, 259, 263, 359
 Schmör Géza 212
 Seton-Watson, Hugh G. 273, 359
 Simai Mihály 285
 Simon Ferenc 102
 Sipos Aladár 285
 Somogyi Miklós 359
 Sós Endre („Sipos”) 190, 203, 221, 222, 223, 224, 364
 Söjtöri Géza 167, 168, 169, 170
 Sótér István 104, 360
 Stern, Peter 247
 Stone, Philip J. 262, 263, 264, 265, 266, 267, 298, 360
 Straub F. Brunó 323
 Sulyán György 100
 Sumilov 235

 Szabadi Egon 212
 Szabó Árpád 196
 Szabó József (BM tiszt) 236, 295
 Szabó József (elítelt) 66
 Szabó Kálmán 285
 Szabolcsi Bence 212
 Szabóné Sárgai Hajnalka 172
 Szakács Miklós („Cyrano”) 28, 79
 Szakasits Árpád 186, 360

Szalai Júlia 281, 312
 Szalai Sándor 10, 11, 12, 13, 14, 25, 27, 28, 30, 33, 34, 35, 36, 38, 52, 86, 112, 137, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 309, 312, 315, 339, 343, 360
 Szalma József 58
 Szász Béla 195, 360
 Szász Béláné lásd Katona Katalin
 Száva István 35, 202, 204, 223, 224, 360
 Szecskó Tamás 298
 Szecsődi László 102
 Szegedi V. Tibor 59
 Szelényi Iván 251, 264, 265, 266, 274
 Széll Jenő 20, 22, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 52, 59, 66, 72, 73, 81, 82, 87, 88, 89, 90, 94, 97, 98, 99, 104, 105, 106, 110, 116, 124, 127, 131, 164, 334, 336, 361
 Szentgyörgyi Albert 319
 Szerényi Sándor 208
 Szigeti József 189, 361
 Sziklai Katalin 285
 Szilágyi József 100, 115, 361
 Szilárd Leó 14, 317, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328
 Szirmai István 207, 208, 361
 Szita Margit 185
 Szívós Péter 259
 Szolnoki László 270

Tamás György 35
 Tamás Pál 263, 264, 362
 Tarcsay Pál („Pál Tamás”) 28
 Tardos Anna lásd Tardos Mártonné Péter Anna
 Tardos Márton 158, 251, 362
 Tardos Mártonné Péter Anna 96, 158, 159
 Teller Ede 326
 Tischler János 127, 181
 Török Gyöngyvér 28
 Trinarkov 326
 Tutsek Gusztáv 28, 67
 Tyihvinszki, K. P. 240, 250

 Urbán László 303

 Vajda Imre 286, 362
 Vajda János 66
 Vajda Miklós 303, 304, 362
 Vancsó Béláné Rác Edit („Orchidea”) 66, 67
 Varga Éva („Tóth Gabriella”) 96, 152, 163, 171
 Varga Iván 160, 161, 298
 Varga János (akadémikus, történész) 91, 116, 363
 Varga János (vádolt, technikumi tanár) 20, 58, 132
 Varga Károly 264
 Varga Tamás 136
 Varga Tamásné lásd Binét Ágnes
 Várhegyi György 78
 Várkonyi Endre 35
 Vásárhelyi Miklós 34, 162, 214, 363
 Vásárhelyi Miklósné 162, 363
 Vaszioliu, Georgiosz 70, 363
 Vezér Erzsébet 310

Vida Ferenc 87, 88, 91, 97, 98, 100, 103,
104, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113,
114, 115, 116, 131, 143, 144, 145, 151

Vidor Ferenc 195, 363

Világhy Miklós 285

Virág György 58, 59, 63, 76, 82, 89, 91,
202, 203, 204, 207, 209

Wolkenstein Imre 64

Zentai János 102

Zibolen Endre 41, 51, 136, 158, 364

Zima Péter 193, 194, 195, 196, 202

Zsámboki Zoltán 8, 20, 22, 42, 43, 44,

48, 54, 58, 59, 66, 67, 72, 83, 87, 90,

91, 116, 118, 124, 131, 132, 133, 136, 345,

347, 348, 354, 364

Zsiga Árpád 269, 272

Kádár rendszer politikai rendőrségének tevékenységéről jó
 anyagú mű jelent meg az utóbbi időben. Ez a kötet kiemelkedik
 közülük azzal, hogy különlegesen érdekes ügyeket dolgoz fel, és
 az is, hogy itt egy kitűnő történész szól az olvasóhoz. Noha
 mélyen és közelről érintették a kötetben leírt események,
 hiszen minden elfogultságtól, objektíven, kiegyensúlyozottan
 szól a történetekről, és részrehajlás nélkül értékeli azokat.
 A kötetben olvasható tanulmányok a politikai rendőrség forra-
 gom utáni megtorló tevékenységének néhány jellemző mo-
 zatát, konkrét egyedi esetét mutatják be, korábban hozzáfér-
 hetlenül, szigorúan titkos dokumentumok alapján.

A kötet, legrészletesebben feldolgozott ügy Mérei Ferenc és társai
 ellenforradalmi szervezkedése". Ennek az ügynek a dokumen-
 tumsorozatában tárultak fel a kutató számára az államvédelem-
 nek a „belső ellenség” ellen folytatott küzdelmében alkalmazott
 módszertan, aljas, körmonfont módszerei. A hosszabb-rövidebb
 tanulmányok nemcsak a besúgók beszerzésének és felhasználás-
 ának változatos, visszataszító módszereit vázolják fel, hanem
 is, hogyan állt bosszút a titkosrendőrség azokon, akiket még
 a bíróság sem tudtak beszervezni.

A kötet minden titkosrendőrségre jellemző paranoid viselkedést szem-
 láthatóan ábrázol azok az írások, amelyekből megismerhetők
 az eljárások szinte mindenkiében – főként a Magyarországra érkező nyu-
 tudósokban – kémet látó államvédelem pénzt és fáradságot
 a kímélő erőfeszítései a gyanús külföldiek (köztük egy leendő
 elítélésel-díjaz) teljes körű, megalázó – és végső soron tökéletesen
 szisztematikusan – megfigyelésére.

A kötet az is, hogy a kötet nemcsak a téma történész
 szempontjainak érdeklődését fogja felkelteni, hanem mindazokét,
 akiket ma is foglalkoztatnak a Kádár-korszak eseményei. A poli-
 tika percek, a politikai rendőrség tevékenysége mindenki életére
 áthatott. Bárki veszi is a kezébe ezt a könyvet, nem egy-
 szerű ismeretek forrása lesz, hanem izgalmas olvasmány.

Kornai János

2990 Ft

9 789631 361384

Lejáratás és bomlasztás

Gál Éva

Gál Éva

Lejáratás és bomlasztás

TUDÓSOK, TANÁROK A TITKOSRENDŐRSÉG LÁTÓKÖRÉBEN

Corvina • Nagy Imre Alapítvány